

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Інститут археології Національної академії наук України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК**

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

Випуск 3

Кам'янець-Подільський

2026

**Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(протокол № 5 від 8 липня 2026 року)**

Рецензенти:

- В. В. Отрошенко,** доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту — бронзової доби Інституту археології Національної академії наук України;
Т. М. Ткачук, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Національного заповідника «Давній Галич».

Редакційна колегія:

- О. О. Свиридюк,** директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
С. Д. Смірнова, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, відповідальний редактор;
В. А. Гуцал, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Б. Комарніцький, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України;
П. О. Нечитайло, кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» Інституту археології НАН України;
О. Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Д. Могиллов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
Б. С. Строцький, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «НДЦ "ОАСУ"» Інституту археології НАН України;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

А 87 Археологія & Фортифікація : наук. збірник / редкол.: О. О. Свиридюк (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2026. Випуск 3. 268 с.

ISSN 3041-2242 (print)

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2,
м. Кам'янець-Подільський, 32301.
archeology_kpdimz@ukr.net

Науковий збірник – заснований у 2024 р.
Видається щорічно
Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів медіа:
R30-05217 (рішення Національної ради
України з питань телебачення
і радіомовлення від 27.06.2024 № 2199)

ЗМІСТ

ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Семенчук С., Проказюк Т. Пам'яткоохоронні розвідки об'єктів та пам'яток археології Хмельницької області у 2024 році	5
Яковина Я., Мельничук М., Лисюк С. Результати розвідкових робіт поблизу м. Копичинці на Тернопіллі у 2025 р.	16
Сохацький М., Дудар О., Бойко М. Нове ранньотрипільське поселення на Збручі	26
Ткачук Т. Деякі стилістичні елементи орнаменталізації столового посуду Томашівської групи трипільської культури (метазнаки і знаки), «імпорти» і відносна хронологія	32
Могилов О. Поселенські пам'ятки доби Раннього заліза на південній околиці Холодного Яру	41
Колода В. Рідкісне кухонне приладдя салтівської культури: роздуми, моделювання, експеримент	50
Аксёнов В. «Списоподібний» наконечник стріли з поховання Нетайлівського могильника салтівської культури	61
Прядко О. Давньоруське городище Засупоївка та його найближча округа	69
Мельничук Б. Спорядження коня давньоруського часу з експозиції «Музею старожитностей» К-ПДІМЗ	77
Фіголь А. Натільні хрести та хрести-енколпіони, виявлені на давньоруських пам'ятках археології Національного заповідника «Давній Галич»	86
Нечитайло П., Горобець Л., Тимчук Д. Об'єкт литовського часу з досліджень на вулиці Зарванській 7/2 у 2020 році	94
Ткачук Т., Креховецький І., Фіголь А. Фрагмент капітелі, виявленої під час дослідження Губернаторської вежі на Галицькому замку в 2025 році	109
Потоцька Л. Досвід і перспективи польової консервації	116
Гуменюк В., Нечитайло П., Клімчук Ю. Кахлі з міфічними істотами з фондів НІАЗ «Кам'янець»	122
Болтанюк П., Мегей В. Археологічні дослідження на площі Вірменський ринок, 8/А, м. Кам'янець-Подільський	132

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

Бородай Д. Гіпотетична цифрова реконструкція оборонних укріплень дитинця літописного Василева на р. Стугні (кін. Х – сер. XIII ст.)	145
Сандуляк В. Хотинська фортеця напередодні Російсько-турецької війни 1787-1791 років	159
Верба Т., Пахалюк С. Укріплений двір князів Острозьких в селі Крупа поблизу Луцька	165
Капуста А. Замок у Струсові: до проблеми локалізації оборонного об'єкту за письмовими та картографічними джерелами	171

ЗМІСТ

Кулішова А., Пагор В. Архітектурно-декоративне оздоблення Кам'янець-Подільської фортеці: сучасний стан і збереження	186
Задорожнюк А. Король Станіслав Август в історії Кам'янця-Подільського	193
Осадчий Є. Бельовська фортеця Української оборонної Лінії	199
Ющенко М., Туницький О. Споруди оборони рову Дубенського форту-застави за першим проектом 1885 року	206

ІСТОРІОГРАФІЯ, ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА, НУМІЗМАТИКА

Капуста А. Іконографія та поширення власницького герба «Пилява»: історичний аналіз клеймованої цегли родини Потоцьких	219
Дедков М., Шаповалов Г. Княжий символ хреста-якоря на монетах середньовічної України	233
Шульженко Т. Чигиринщина: огляд пам'яток та історіографія досліджень (друга половина XX ст.)	241
Бривко О. Госпітальне укріплення Києво-Печерської фортеці у пам'ятних монетах Національного банку України	248
Швець І., Смірнова С. Географічна картотека археологічних фондів К-ПДІМЗ як джерело до історії формування музейної колекції	253

ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

УДК 902:069.01(477.43)»2024»

Сергій Семенчук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії,
кандидат історичних наук, доцент,
почесний краєзнавець Хмельниччини,
старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток
Хмельницького обласного науково-методичного центру
культури і мистецтва.

Тарас Проказюк,
старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток
Хмельницького обласного науково-методичного центру
культури і мистецтва, магістр історії.

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ РОЗВІДКИ ОБ'ЄКТІВ ТА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2024 РОЦІ

У публікації висвітлено результати пам'яткоохоронних археологічних розвідок, проведених у 2024 році старшими науковими співробітниками Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва Сергієм Семенчуком та Тарасом Проказюком на території Хмельницької області. Увагу зосереджено на обстеженні та фіксації об'єктів археологічної спадщини, зокрема поселення у с. Комарівка, та курганних групах у селах Манівці та Дружне. Проаналізовано стан збереженості пам'яток, їх просторову локалізацію, основні характеристики та значення для вивчення давньої історії регіону. Отримані результати мають важливе значення для охорони та подальшого дослідження археологічної спадщини Хмельниччини.

Ключові слова: пам'ятка, об'єкт, поселення, курган, охоронна зона.

Виготовлення пам'яткоохоронної облікової документації є важливим інструментом державної політики у сфері охорони культурної спадщини відповідно до вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини». Основними цілями такої документації є:

1. ідентифікація та наукова фіксація об'єкта;
2. підготовка матеріалів для надання правового статусу;
3. визначення предмета охорони та меж території пам'ятки;
4. формування джерельної бази для наукового й управлінського використання;
5. забезпечення моніторингу стану збереження.

Метою дослідження є узагальнення та науковий аналіз результатів пам'яткоохоронних археологічних розвідок, проведених у 2024 році на території Хмельницької області з метою виявлення, обстеження, фіксації та оцінки стану збереженості об'єктів археології, визначення їх просторової локалізації, культурно-хронологічної належності та значення для подальшого вивчення і збереження історико-культурної спадщини регіону.

Пам'яткоохоронна експедиція здійснила археологічну розвідку в околицях с. Комарівка 21 серпня 2024 року. З'ясовано, що об'єкт знаходиться в межах села Комарівка Крупецької територіальної громади Шепетівського району Хмельницької області. Розташований в заплаві лівого берега річки Горинь, у північній частині с. Комарівка.

З'ясовано, що археологічна ситуація долини річки Горинь тісно пов'язана з геоморфологічною структурою території досліджуваного регіону, що характеризується наявністю голоценових та пізньоглаціальних терас. Також тут проступають силурські скелі та виходять на поверхню природні ресурси, сформовані в період крейди, міоцена і кембрія. Заплава та надзаплавні тераси

річки Горинь, що тут проходять, складені з алювіальних відкладень. Дані відкладення широко представлені пісками, супісками та суглинками (Цись 1951, с. 38).

Крупецька територіальна громада, як і Нетішинська та Славутська міські громади, багата археологічними нашаруваннями різних періодів розвитку людства. З початку ХХ ст. зібрано та зафіксовано чималу джерельну базу доби мезоліту, неоліту, бронзового віку, скіфських часів (Тереножкин 1957, с. 10), черняхівської культури та Давньоруського часу. Це підтверджується науковими дослідженнями таких археологів як: С. С. Гамченко, А. П. Савчук, В. І. Канівець, С. С. Березанська, І. С. Винокур, В. І. Якубовський, В. О. Самолук та ін.

Дослідженням курганних насипів на території Хмельниччини у різний час займалися Д. Я. Самоквасов, В. Б. Антонович, С. С. Гамченко, В. І. Кочубей, М. Д. Савіцький (1920–1930-ті роки); Ю. В. Кухаренко, І. К. Свешніков, С. С. Березанська, В. К. Пясецький, І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей, В. А. Захар'єв, К. П. Бунятян, Г. В. Охріменко, Я. П. Гершкович, В. І. Якубовський.

Вагомі польові результати були досягнуті під час робіт у 1950-1952 роках спеціального загону Волинської експедиції Інституту археології АН УРСР (Горячова 2010). У 1985 р. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педінституту було зібрано колекцію кам'яних знарядь тшинецько-комарівської культури XVI-XV ст. до н. е.: вістря стріл, сокири, ножі, кам'яні зернотерки, точильні бруски, скребки, проколки, бронзові браслети та шпильки з витого дроту. З-поміж інших знахідок – кістяна шпилька та глиняні прясла. Частина матеріалів з розкопок станом на тепер зберігаються в експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та Нетішинського міського краєзнавчого музею (Горячова 2010, с. 328; Винокур, Гуцал, Мегей 2011, с. 433-465).

У безпосередній близькості, 2-2,5 км на захід від об'єкта – «Поселення Комарівка», археологічні роботи проводили С. С. Березанська та В. О. Самолук (в урочищі Козацькі Могили, урочищі Піонерка, пункт «Залізниця», пункт «Озеро» та ін.), які збирали уламки кераміки та знаряддя праці тшинецької археологічної культури доби бронзи (Збирач 2014). Тут було виявлено чотири курганні групи тшинецької культури та низку багатошарових поселень. Вісім насипів розкопано під керівництвом С. С. Березанської протягом 1998-2000 років. В основі насипів, висота яких сягала 0,50-1 м, діаметр – 15-25 м, виявлено ями, залишки вогнища, фрагменти керамічних виробів, окремі кальциновані кістки. Поховання супроводжувалися бронзовим наконечником списа, шпилькою, браслетами, спіралевидними намистинами, уламками діадери й підвіски, кременевими вістрями стріл і глиняним пряслом. Дослідниця датувала кургани кінцем XIV – початком XII ст. до н. е. (Березанська 2002, с. 178-183).

У червні 2024 року Крупецькою сільською радою було замовлено виготовлення облікової документації на цей об'єкт культурної спадщини.

Візуальним обстеженням 24 серпня 2024 року старші наукові співробітники відділу охорони пам'яток Семенчук С. О. та Проказюк Т. О. встановили, що «Поселення Комарівка» (ранній залізний вік VIII-V ст. до н. е.) знаходиться в межах села Комарівка, у його північній частині в заплаві лівого берега річки Горинь (рис. 1).

Від орієнтовного центроїда об'єкта за 180-200 м на захід русло річки Горинь має напрям північ – південь. З півночі від орієнтовного центроїда об'єкта за 250-270 м річка Горинь має крутий поворот, куди впадає безіменний струмок, що є її лівою притокою (протікає через с. Комарівку). За 380 м на південний схід Т-подібне перехрестя вул. Лесі Українки та вул. Джерельна. За 140 м на південний схід від орієнтовного центроїда об'єкта проходить польова дорога, яка розділяє земельні ділянки з городами та присадибні земельні ділянки (тягнеться з Пн.-Сх. на Пд.-Зх. паралельно вул. Лесі Українки).

Загалом територія пам'ятки знаходиться на підвищенні, має рівнинний характер з виходами піску на поверхню. Земельна ділянка вкрита різнотрав'ям та частково заліснена самосійним сосняком і в основному використовується для сінокошення та випасу худоби. Північна, північно-західна частини території пам'ятки мають більш суттєве пониження в бік річки Горинь. Майже на усій території пам'ятки простежуються сліди давньої глибокої оранки, частково ведеться городництво.

На поверхні земельної ділянки території пам'ятки спостерігаються залишки життєдіяльності людини у вигляді фрагментів глиняного ліпного посуду, крем'яних відщепів та кам'яних

виробів, що свідчить про вихід археологічного культурного шару на поверхню. Орієнтовна площа поширення підйомного матеріалу 1,4 га (140 x 100 м). Було відібрано 12 фрагментів глиняного ліпного посуду, з яких один фрагмент денця та фрагмент вінчика. Привертає увагу фрагмент вінчика, на якому простежуються два проколи, зроблені майстром перед випалом. Товщина глиняних виробів від 0,8 до 1,5 см. Лише один фрагмент має грубі форми з вушком (можливо, фрагмент зерновика, товщина стінки 2-3 см). Також зібрано кам'яні знаряддя праці: фрагмент кам'яної сокири (колір жовтувато-сірий, довжина 8 см, ширина 4,5 см, товщина 2,5 см.) та два кам'яні-розтирачі округлої форми з кременю з шороховатою та гладкою шліфованою поверхнею (колір темно-синій, сірий; діаметр 7 см та 8 см), рис. 2.

Загалом стан об'єкта «Поселення Комарівка» (ранній залізний вік VIII-V ст. до н. е.) задовільний, хоча й існують ризики (загрози) у вигляді глибокої оранки, що може суттєво пошкодити археологічний культурний шар. Археологічні розкопки на об'єкті не проводилися.

Отже, об'єкт «Поселення Комарівка» (VIII-V ст. до н. е.), розташований у межах с. Комарівка на лівобережній заплаві р. Горинь, є перспективною археологічною пам'яткою раннього залізного віку, що зберегла культурний шар і підйомний матеріал. Виявлені фрагменти ліпного посуду та кам'яні знаряддя праці підтверджують наявність давнього поселення та вихід археологічних залишків на поверхню.

Попри загалом задовільний стан збереженості, пам'ятка зазнає антропогенного впливу, насамперед унаслідок глибокої оранки та господарського використання території, що створює реальну загрозу пошкодження культурного шару. Об'єкт потребує належного пам'яткоохоронного статусу, подальшого моніторингу та, за можливості, проведення археологічних досліджень з метою уточнення його хронології, меж і наукового потенціалу.

Археологічну розвідку в с. Манівці «Кургани 2» по вул. Радісна, Красилівської міської територіальної Хмельницького району Хмельницької області здійснено 7 жовтня 2024 року.

Курган є однією з найхарактерніших пам'яток давньої поховальної архітектури. Термін походить із тюркських мов, у яких словом «курган» позначають могилу. Курганні насипи поширені на значній частині Євразії, а також відомі в Японії та Північній Америці. На території України традиція їх спорудження бере початок у IV тис. до н. е. і простежується до XII-XIII ст.

Здебільшого кургани зводили на домінуючих елементах рельєфу, що надавало їм не лише сакрального, а й ландшафтного значення. Упродовж тривалого часу один і той самий насип міг використовуватися повторно: до первинного поховання додавалися так звані впускні поховання. Унаслідок цього курган нерідко перетворювався на своєрідний могильник, який відображає матеріальні залишки різних епох, культур і спільнот.

У конструктивному відношенні курган є земляною напівсферичною поховальною спорудою круглої або овальної форми. Насип формували з дерну, ґрунту, каміння, інколи із застосуванням дерев'яних конструкцій. Деякі кургани оточувалися ровом або кам'яним колом (кромлехом), могли містити одну чи кілька поховальних камер. Первинні поховання зазвичай розташовувалися на рівні материкового ґрунту, тоді як пізніші здійснювалися шляхом заглиблення в уже існуючий насип. Пам'ятки можуть функціонувати як окремі об'єкти, групи курганів або курганні могильники.

Курганні насипи мають виняткове значення для дослідження дописемної історії. У багатьох випадках вони є єдиним джерелом інформації про матеріальну культуру, господарство, вірування, соціальну організацію та антропологічні особливості давнього населення. Саме комплексне археологічне дослідження курганів дає змогу встановити хронологічну та культурну належність пам'яток і пов'язати їх із носіями конкретних археологічних культур.

Водночас кургани є важливою складовою історичного ландшафту. Як виразні домінанти місцевості, вони відігравали роль орієнтирів для мандрівників і картографів, ставали об'єктами фольклорних уявлень та зацікавлення перших дослідників старожитностей.

Хоча кургани традиційно асоціюються зі степовими археологічними культурами, їх значна концентрація зафіксована й на території Хмельницької області. Найдавніші з них у регіоні датуються III тис. до н. е. і пов'язані з пам'ятками доби бронзи. Активне спорудження курганів тривало впродовж бронзової доби та раннього залізного віку, особливо в ранньоскіфський період (VII-VI ст. до н. е.). Найпізніші курганні пам'ятки регіону належать до княжої доби XI-XIII ст., що свідчить про тривалу та безперервну традицію їх використання.

Досліджувана група з двох насипів у селі Манівці вперше описана М. Теодоровичем 1899 р.: «... на одном из древних курганов (...над самою транзитной дорогой... из г. Кременец в г. Староконстантинов) ...поставлены были три каменные креста... Не далее 20 саж. от этого кургана красуется другой, такой же величины, курган, только без всяких внешних атрибутов» (Теодорович 1899, с. 482).

Це місцезнаходження на початку ХХ ст. було нанесене на археологічну карту Волинської губернії В. Б. Антоновичем (Рис. 3).

Візуальним обстеженням старші наукові співробітники відділу охорони пам'яток Семенчук С. О. та Проказюк Т. О. встановили, що «Кургани (2)» дійсно знаходяться на північній околиці села Манівці, на вододілі річок Понора та Ікопоть. Від орієнтовного центру кургану № 1, до річки Понора (на південь, де утворений став) – 300 м, а до річки Ікопоть (на північ, де заболочена її долина) – 1,5 км.

Територія, на якій розміщені кургани, рівнинна, надзаплавна, з незначними плавними пониженнями та підвищеннями. Використовується під садівництво, городництво.

Кургани розташовані в межах села між вул. Радісна та ґрунтовою дорогою на с. Кульчин, які є паралельними і мають напрямок схід – захід. Ґрунтова дорога на цьому відрізку має лісозахисну смугу і за 7,8 км в західному напрямку виходить на територіальний автомобільний шлях України Т-23-14 (маршрут: Теофіполь – Краси́лів – Сушки), де утворене велике перехрестя (Краси́лів, Теофі́поль, Анто́ніни).

Курган № 1 знаходиться між городами місцевих мешканців. Домінує над територією. З усіх сторін підораний. Має куполоподібну форму, близьку до кола, яке з півдня розірване (пошкоджене). Висота близько 3 м і в діаметрі орієнтовно 50 м (рис. 4). Північна частина споруди найвища, тут установлений камінний хрест з піскови́ка (напря́м північ-південь, h – 1,2 м) (рис. 5). Поверхня хреста пошкоджена природними ерозійними раковинами, внаслідок чого він має не рівномірні параметри (найбільші пошкодження на поверхні, що обернена до атмосферних опадів. Поверхня вкрита мохом, лишайником та вапняною побілкою). Довжина від сучасної поверхні вертикального рамена 117-120 см, ширина – 38-40 см, довжина горизонтального рамена 80-83 см, ширина 26-35 м, товщина рамен у середньому 20-25 см. Рамена злегка звужуються до середохрестя. Під горизонтальним раменом, простежується горизонтальне штучне заглиблення (1-2 см) у вигляді поясу, що найкраще простежується із східної сторони (очевидно лицьова сторона) (рис. 5).

Північна, східна та західна сторони центральної частини мають круті схили. У південній частині насипу простежується впадина (яма) орієнтовними розмірами 10х10 м. Це давні сліди земляних робіт на об'єкті (грабіжницька яма або ж вибирання ґрунту для господарських чи військових потреб, що негативно позначилося на об'єкті). По периметру підосви насипу спостерігаються сліди механічного обробітку землі у вигляді оранки, що з часом призвело до розтягування поли насипу і частково спотворило первісний вигляд споруди. Найбільш зруйнованими (розтягнутими) є південна та південно-західна сторони, які межують із землями громадської та житлової забудови (присадибні ділянки). Центральна частина задернована, вкрита різнотрав'ям, використовується для випасу худоби. Орієнтовно за 70 м на південь від межі об'єкта знаходяться будинки та споруди (вул. Дружня). Орієнтовно за 40 м на північ від межі насипу знаходиться польова дорога з лісозахисною смугою. За 50 м на південний захід містяться два земляні вали висотою 1,5 м, площею 40х8 м та 23х8 м (зі слів місцевих мешканців, це незакінчене будівництво залізниці перед Другою світовою війною). З північно-західної сторони об'єкт межує з залісною умовною межею між городами. По периметру межує з городами місцевих мешканців, які частково заходять на його територію і його умовні охоронні зони. На цей час курган № 1 має задовільний стан, хоча й наявні негативні чинники (загрози) у вигляді періодичного підорювання поли насипу.

Курган № 2 знаходиться на південний захід від кургану № 1. Відстань між орієнтовними їх центроїдами (вершинами) – 170 м. (рис. 6). Розташований на городі присадибної ділянки. З півдня на курган заходить господарська будівля, витягнута за напрямком захід – схід. Зі сходу садок земельної ділянки громадської та житлової забудови. З півночі та заходу – городи (грядки) присадибної ділянки, на якій знаходиться об'єкт. Курган 2 не одразу простежується порівняно з курганом 1, тому що розташований упритул до садибної житлової забудови, що нівелює його розміри. Орієнтовні розміри кургану: площа 25х25 м, d-25 м h-1,5 м. Центральна частина

території кургану використовується як город (грядки), піддається ручному та механічному обробітку.

Між курганами спостерігається пониження, де встановлені два земляні насипи у вигляді валу, який витягнутий за напрямком захід – схід. В одному місці насип розірваний (рис. 7). Орієнтовні розміри валу: довжина 85 м, ширина 5 м, висота 1,5 м. Розрив валу – 15 м в районі земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Межа території пам'ятки встановлюється для курганів у межах населених пунктів – 100 метрів навколо орієнтовного географічного центру (центроїда) знахідки фрагмента ділянки археологічного культурного шару поховання, визначеного в обліковій документації до затвердження науково-проектної (науково-дослідної) документації з визначення меж та режимів використання території пам'ятки (ч. 1 Ст. 14¹ Закону України «Про охорону культурної спадщини» (в редакції від 14.12.2024) (рис. 8).

Отже, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини «Курганна група (2) Манівці» (II-I тис. до н. е.), що розташований на північній околиці села Манівці Красилівської міської територіальної громади Хмельницького району Хмельницької області є пам'яткою матеріальної культури минулого, цінним джерелом інформації щодо історичного і культурного розвитку, етнічних і соціально-економічних процесів, духовної культури давніх народів. Об'єкт зберіг свою автентичність, що яскраво виражено у формі та матеріальній структурі. Він пов'язаний з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю людей, які зробили значний внесок у розвиток культури певного населеного пункту чи регіону, що відповідає критеріям пам'ятки місцевого значення.

Курганний могильник з чотирьох насипів в околицях с. Дружне Красилівської міської територіальної громади, Хмельницького району, Хмельницької області виявив археолог С. Ю. Демидко у 1999 році. Він зазначив, що «могильник з чотирьох насипів розташований на схилі мисоподібного виступу лівого берега р. Случ (Случ – Горинь – Дніпро) за 1,0...1,2 км на схід від села, в уроч. «Могилки». Курган 1: висота насипу 0,3...0,4 м, діаметр – 30 м. Курган 2: висота 1 м, діаметр до 50 м. За 0,05 км на північ від кургану 1. Курган 3: у плані – дугоподібний, висота 1,5, площа 60×25 м. За 0,2 км на північ-північний схід від кургану 2. Курган 4: висота 0,3 м, діаметр ≈ 50 м. За 0,05 км на північний захід від кургану 3. Насипи суттєво ушкоджені оранкою» (Демидко 1999).

У 2014 році «Курганну групу (5)» візуально обстежував старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області С. М. Шпаковський. У своєму звіті він зазначив: «село Дружне (Друженська сільська рада) – курганна група (5), II-I тис. до н. е. Могильник з чотирьох насипів виявлено С. Демидком у 1999 р. Розташований на схилі мисоподібного виступу лівого берега р. Случ (Случ – Горинь – Дніпро), поблизу Кузьминського ставу, за 1,0-2,0 км на схід від села, в уроч. «Могилки». Так, 4 кургани розташовані біля лісу на полі, розорюються (засіяно соєю). Курган 1: під лісом, на схід від села за 2 км, від лісу за 50 м, від річки за 80 м. Висота насипу 1,5 м, діаметр – 20 м. Найбільш збережений з тих курганів, що розташовані на полі. Курган 2: висота 0,3-0,4 м, діаметр 20 м. За 50 м від кургану 1 в сторону села. Курган 3: висота 1 м, площа 40×30 м. За 100 м на захід від кургану 2. Курган 4: висота 0,3-0,5 м, діаметр 20 м. За 40 м на захід від кургану 3. Кургани суттєво пошкоджені оранкою. Курган 5 не виявлено». Попередньо дослідники курганну групу датували II-I тис. до н. е., хоча більш точне датування можливе лише археологічними дослідженнями (Шпаковський 2019, с. 199).

Відділом культури Красилівської міської ради Хмельницької області в жовтні 2024 р було замовлено виготовлення облікової документації на об'єкти культурної спадщини (об'єкти археології Красилівської міської ТГ), зокрема й на «Курганну групу (5)» (с. Дружне, за 0,8 км на схід від села, поблизу Кузьминського ставу).

Візуальним обстеженням 7 жовтня 2024 року старшими науковими співробітниками відділу охорони пам'яток Семенчуком С. О. Проказюком Т. О. встановлено, що курганна група знаходиться за 1,2 км на схід від приватних будівель села Дружне (від вулиці Лісова), праворуч ґрунтової дороги, що веде від села до лісу, на сівозмінному полі. Зі сходу від села за 1,5 км – початок лісу, біля якого з півдня тягнеться обвідний водний канал Кузьминського ставу (лівий берег р. Случ). Від зовнішнього кута обвідного каналу за 140 м на північний захід розташований Курган 1. За 170 м на південний захід від Кургану 1 орієнтовний центр Кургану 2. Від Кургану 2 за 160 м на північний захід – орієнтовний центр Кургану 3. Від Кургану 3 на південний захід

за 110 м – орієнтовний центр *Кургану 4*. Курганна група витягнута із заходу на схід. Насипи розорані, що призвело до їхнього суттєвого пониження і майже зливаються із полем (рис. 9). Простежуються чотири курганні насипи, які дещо витягнуті в плані: Курган 1: висота до 1 м, 60х90 м, витягнутий в напрямку північ-південь (розораний). Курган 2: висота до 0,3 м, 120х160 м, витягнутий напрямку захід-схід (розораний). Курган 3: висота 0,3 м, 120х60 м, витягнутий в напрямку південь-північ (розораний). Курган 4: висота 0,3-0,5 м, 80х100 м, витягнутий в напрямку захід-схід (розораний). Ґрунт чорний, місцями сіро-жовтий (Курган 2 та 3). Западини, рівчаки на території об'єктів не простежуються. Обстежено також територію навколо об'єктів понад 0,5 км й подібних земельних споруд не виявлено.

Земельна ділянка, на якій розташовані кургани, рівнинна, з незначним нахилом на південь до заплави ріки. Заплава облогує (польова дорога попід поле до лісу, трава з купинами та чагарники з деревами, очерет).

Об'єкт знаходиться в незадовільному стані. Територія об'єкта використовується, як землі сільськогосподарського призначення, піддається негативним чинникам (загрозам) у вигляді багаторічної оранки (обробіток поверхні ґрунту механічним способом важкою сільськогосподарською технікою), що призвело до спотворення первісного вигляду поховальних споруд, їхнього пониження та розтягнення. Поховальні камери зовні не простежуються.

З аналізу звітів дослідників та власних досліджень і обстежень приходимо до висновку, що курганний могильник, який відповідно до розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 94/99-р був взятий на державний облік як щойно виявлений об'єкт за видом «археологія» під назвою «Курганна група (5)», місцезнаходження: село Дружне, за 0,8 км на схід від села, поблизу Кузьминського ставу, слід назвати «Курганна група (4) Дружне», адже курган 5 не описаний під час виявлення курганної групи археологом С. Ю. Демидком, та під час пам'яткоохоронних обстежень попередніх років також нам не вдалося його зафіксувати.

Отже, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини потрібно назвати «Курганна група (4) Дружне», датування: (II-I тис. до н. е.), місцезнаходження: 1,2 км на схід від села Дружне (від вул. Лісова), урочище Могилки, Красилівської міської громади Хмельницького району Хмельницької області.

«Курганна група (4) Дружне» є об'єктом матеріальної культури минулого і цінним джерелом історичної інформації. Об'єкт відповідає критерію автентичності, що знаходить своє втілення у формі та матеріально-технічній структурі, відповідає критеріям пам'ятки місцевого значення.

Отже, таким чином пам'яткоохоронні археологічні розвідки, здійснені у 2024 році на території Хмельницької області, підтвердили високий рівень насиченості регіону об'єктами археологічної спадщини різних історичних періодів – від доби бронзи до козацьких часів. У ході обстежень уточнено просторову локалізацію, характер та стан збереженості пам'яток, зокрема поселення у с. Комарівка та курганних груп у селах Манівці й Дружне. Зафіксовано наявність археологічного культурного шару, підйомного матеріалу, а також визначено чинники потенційної загрози їх збереженню.

Проведені роботи засвідчили, що значна частина об'єктів перебуває у задовільному стані, однак піддається постійному антропогенному впливу (оранка, господарське освоєння територій, природні ерозійні процеси), що потребує системного моніторингу та належного правового захисту. Виготовлення облікової документації та внесення пам'яток до відповідних реєстрів є важливим кроком у напрямі їх збереження.

Отримані результати мають суттєве наукове значення, оскільки розширюють джерельну базу для вивчення матеріальної культури, соціально-економічних і духовних процесів давнього населення регіону. Водночас лише збереження пам'яток до проведення стаціонарних археологічних досліджень створить можливість для більш об'єктивного й комплексного аналізу історико-культурних процесів, пов'язаних із заселенням території, міграціями та міжетнічними контактами.

Таким чином, пам'яткоохоронні розвідки 2024 року не лише уточнили стан археологічної спадщини краю, але й окреслили перспективи подальших наукових досліджень та заходів із її охорони.

ЛІТЕРАТУРА

- Березанська С. С. 2002. Про новий тип пам'яток тшинецької культури. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, с. 178-183.
- Винокур І. С., Гуцал А. Ф. Мегей В. П. 1998. Дослідження курганів доби бронзи в селі Дорогоща на Волині. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Т. ССХХХV, Львів, с. 431-465.
- Горячова Н. 2010. Олександр Романчук: життєвий та дослідницький шлях. *Острозький краєзнавчий збірник*. Остріг: Острозька друкарня. с. 326-337.
- Демидко С. Ю. 1999. *Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1999 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 1999/126.
- Перспектива. Інформаційний портал м. Нетішин. 2014. Збирач матеріальної культури краю. Режим доступу: <https://perspekt.org.ua/news/%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%8E> [дата звернення 24 лютого 2026].
- Теодорович Н. И. 1899. Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. Почаев, Т. IV, Староконстантиновский уезд.
- Тереножкин А. И. 1957. Лужицкая культура и культуры Среднего Поднепровья. *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры АН СССР*. Вып. 67, с. 3-16.
- Цись П. М. 1951. Схема геоморфологического районирования западных областей УССР. *Географический сборник ЛГУ*. Львов, Т. XVIII, Вып. 1, с. 11-62.
- Шпаковский С. М. 2019. «Моя земля, моя пам'ятка, мій дім!»/Упоряд. І передмова В. А. Захар'єв, І. Я. Леськів. Хмельницький, ФОП Цюпак А. А.
-

Serhii Semenchuk,

Associate Professor of the Department of Social Sciences
of the Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,

Candidate of Historical Sciences (PhD),

Associate Professor, Honored Local Historian of Khmelnytskyi Region.

Senior Researcher of the Department for the Protection
of Cultural Heritage of the Khmelnytskyi Regional Scientific
and Methodological Center of Culture and Arts.

Taras Prokaziuk,

Senior Researcher of the Department

for the Protection of Cultural Heritage

of the Khmelnytskyi Regional Scientific
and Methodological Center of Culture and Arts,

Master of History.

PROTECTIVE SURVEYS OF ARCHAEOLOGICAL OBJECTS AND SITES IN KHMELNYTSKYI REGION IN 2024

The publication presents the results of protective archaeological surveys carried out in 2024 by senior researchers of the Khmelnytskyi Regional Scientific and Methodological Center of Culture and Arts, Serhii Semenchuk and Taras Prokaziuk, on the territory of Khmelnytskyi region. The study focuses on the examination and documentation of archaeological heritage objects, in particular the settlement in the village of Komariivka and burial mound groups in the villages of Manivtsi and Druzhne. The state of preservation of the sites, their spatial localization, main characteristics, and significance for the study of the ancient history of the region are analyzed. The obtained results are important for the protection and further research of the archaeological heritage of Khmelnytskyi region.

Keywords: site, object, settlement, burial mound, protection zone.

Рис. 1. Ортофотоплан. Нанесення схеми розташування об'єкта на карту Google Проказюк Т. О. 23.11.2024 р.

Рис. 2. Підйомний матеріал з поверхні ґрунту на території пам'ятки. Знахідки з поселення 24.08.2024 р. Семенчук С. О. та Проказюк Т.О. (1 – 12 фрагменти ліпного глиняного посуду (вироби із глини), 13 – фрагмент кремінної сокири; 14,15 – розтирачі, розтиральники (вироби із каміння). Фото Семенчук С. О.

Рис. 3. Фрагмент археологічної карти Волинської губернії
В. Б. Антоновича поч. XX ст.

Рис. 4. Загальний вигляд на Курган № 1 з півночі,
від ґрунтової дороги з лісосмугою (фото 07.10.2024 р. Проказюк Т. О.)

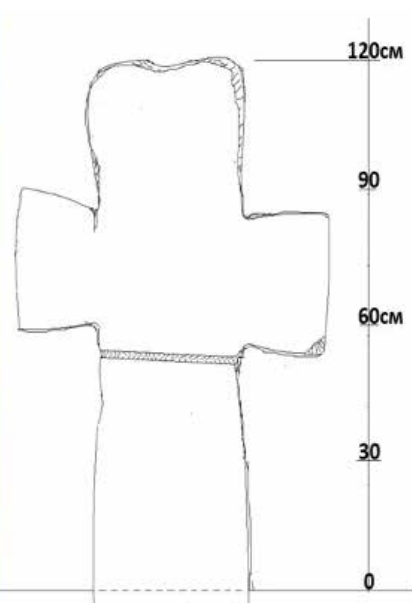

Рис. 5. Лицьова сторона чотирираменного кам'яного хреста, що установлений в північній частині Кургану 1. Вид із сходу. «Курганна група (2) Манівці». Прорис Т. Проказюк, 2025 р.

Рис. 6. Загальний вигляд з півночі з городів на Курган 2. Зафіксовано господарські будівлі та споруди у південній частині об'єкта. (фото 31.03.2016 р. Шпаковський С.М.)

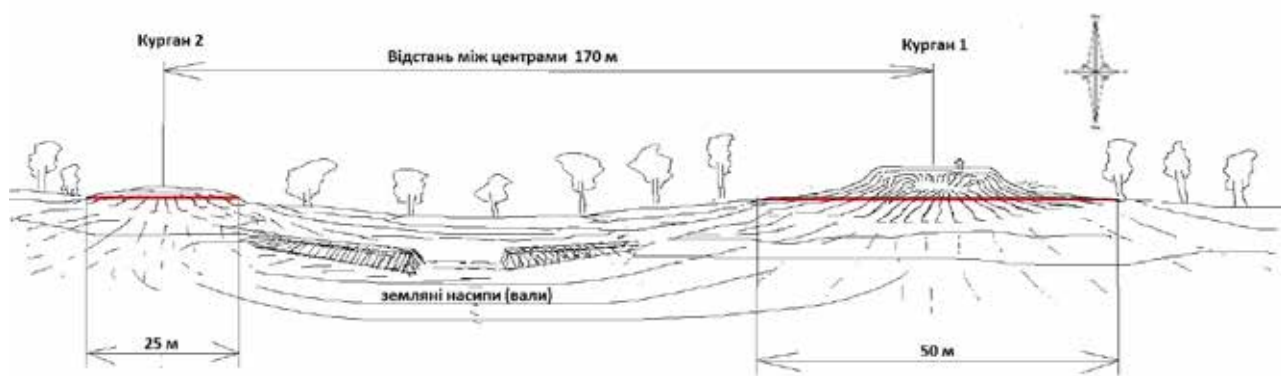

Рис. 7. Графічний рисунок «Курганна група (2) Манівці». Т. О. Проказюк, 2025 р.

Рис. 8. Схематичний план розташування об'єкта культурної спадщини «Курганна група (2) Манівці»

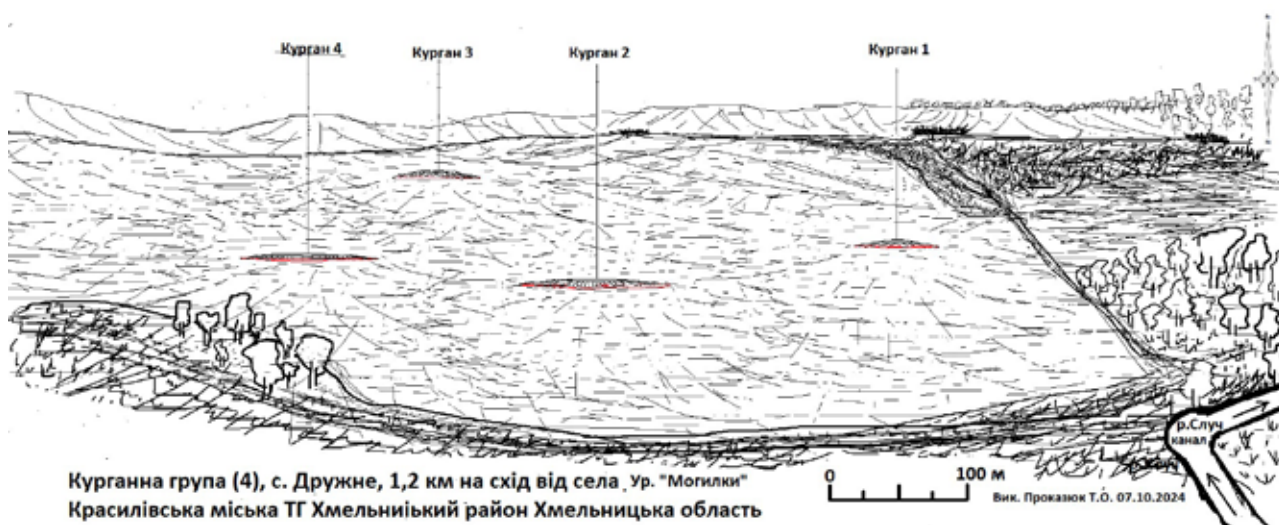
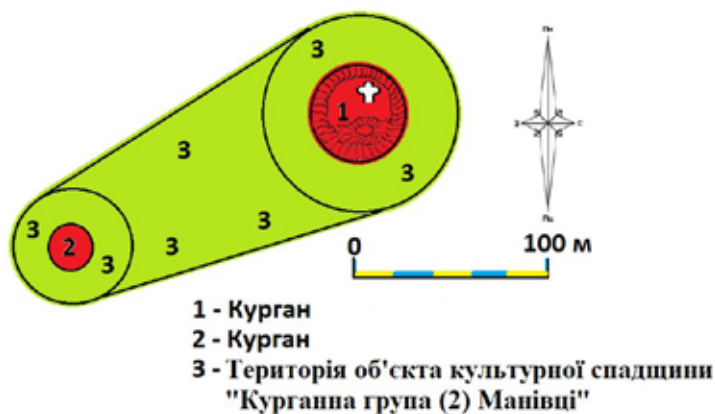

Рис. 9. Умовна схема розташування курганної групи в просторі. Село Дружне, за 1,2 км на схід від села (від вул. Лісова), урочище «Могилки», поблизу Кузьминського ставу. Т. О. Проказюк 2025 р.

Яна Яковишина,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археології
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

Максим Мельничук,
МГНО «Дубенський археологічний осередок»

Сергій Лисюк,
незалежний дослідник

РЕЗУЛЬТАТИ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ ПОБЛИЗУ М. КОПИЧИНЦІ НА ТЕРНОПІЛЛІ У 2025 Р.

У статті розглянуто та введено в науковий обіг археологічні знахідки, отримані при поверхневому огляді двох пунктів поблизу м. Копичинці у Тернопільській обл. Вони розташовані по течії р. Нічлавки. Матеріали репрезентують спільноту Кукутень-Трипілля, культури Гава-Голігради й черняхівську. Зроблено спробу встановлення відносної хронології трипільських пам'яток.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, Гава-Голігради, черняхівська культура, археологічна пам'ятка, кераміка.

У 2025 р. на Тернопільщині працювала Подільська археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Одним з пунктів, обраних для поверхневих обстежень, було м. Копичинці, а саме його околиці.¹ Відомо про дві пам'ятки археології місцевого значення поблизу міста – Копичинці I і Копичинці II. Перше – поселення західноподільської групи скіфського часу, яке розташоване на північ від населеного пункту в урочищі Калинівщина, друге – двошарова пам'ятка трипільського та черняхівського часів на північно-західній окраїні міста. Нас цікавило поселення із трипільською верствою, а саме, збір додаткового матеріалу для визначення відносної хронології пам'ятки, тому саме на Копичинцях II проведено поверхневі збори. Про ще одну трипільську пам'ятку поблизу міста нам повідомив представник Копичинецької міської ради п. Тарас Елійв, за що висловлюємо йому щирі вдячності. Пам'ятка знаходиться на південь від міста, поблизу села Котівка і отримала назву Котівка VI. Невеличка збірка трипільських матеріалів зберігається також у Копичинцях в Музеї театрального мистецтва Тернопільщини, проте, на жаль, невідомо з якої саме локації походять ці речі.

Під час поверхневих зборів на Копичинцях II і Котівці VI нами зібрано більше шестисот знахідок різних хронологічних періодів, колекція презентабельна, інформативна та потребує введення в науковий обіг, що і окреслює мету статті.

Копичинці II. Пам'ятка розташована у північному напрямку від міської лікарні м. Копичинці (рис. 1). Вона займає пологий схил правого берега р. Нічлавки (права притока р. Нічлави), з північного боку поселення знаходиться русло пересохлого струмка. Пункт відкритий О. Дерехом та А. Чеканом під час розвідкових робіт у 2008 р. (Дерех 2008) та внесений до реєстру пам'яток археології місцевого значення під номером 1664 (Наказ... 2010). Пам'ятка в реєстрі значиться як двошарова – з трипільською та черняхівською верствами. Проте у зібраному нами матеріалі, окрім артефактів вищезгаданих культур, присутня збірка кераміки та лезо бронзового кельта культури Гава-Голігради. Знахідки знайдено на орному полі, але з огляду на топографію місцевості, давні поселення могли поширюватися і західніше, оскільки західного краю пам'ятки нами не зафіксовано через те, що орне поле з цієї сторони впирається у ліс.

Загалом, під час поверхневих зборів піднято 276 знахідок, до інвентарного списку взято 67. До культури Трипілля віднесено 113, з них 87 – кераміка, 24 – креміль, 1 – опока, 1 – червоний пісковик.

Керамічні знахідки сильно фрагментовані, репрезентують категорію «столового» трипільського посуду з відмуленої глини, поверхня черепків, як правило, марка, розпис не зберігся. Про форми важко щось сказати впевнено, проте помітні денця п'яти посудин (рис. 3: 1, 3, 5). Кубок з низькими округлими плічками (рис. 3: 7). Вінця різних типів посуду, форму яких,

¹ Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Праісторична доба заходу України: культурно - історичні процеси» № 2025.07/0055.

неможливо визначити (рис. 3: 2, 4, 9, 10). Звужена горловина посудини (рис. 3: 6), а також ручка (рис. 3: 12). Вінця мисок двох форм – конічної та з округлими плічками (рис. 2: 1, 2). Фрагмент одного біконічного прясла та два грузила конічної форми (рис. 2: 3, 4; 3: 11). Серед керамічних знахідок присутній фрагмент антропоморфної статуетки (рис. 3: 8), збереглася її середня частина – стегна. Виріб сильно пошкоджений, статі не окреслена. Ноги виробу сформовані окремо і з'єднані, сидниці злегка округлі, розділені вертикальною заглибленою рисою. Описані морфологічні риси статуетки схилиються до думки, що виріб тяжіє до пізнього періоду Трипілля, а керамічний посуд не надто виразний, подібні фрагменти можна зустріти як на пам'ятках етапу ВІІ, так і СІ.

Про кремнеобробну діяльність на пам'ятці свідчить наявність уламків двох нуклеусів, відходи виробництва (2 од.) та відщепи, як неретушовані (9 од.), так і з ужитковою ретушшю (4 од.) (рис. 4: 1). Деякі ретушовані відщепи могли використовувати як скребла (рис. 4: 3, 6). Також присутній кінцевий скребок на відщепі з прямою робочою поверхнею, підправленою дрібнофасетковою ретушшю (рис. 4: 2). Знайдено також три пластини, дві з яких ретушовані (рис. 4: 4, 5). Кулястий відбійник або розтирар, утворений з ужитого нуклеуса (рис. 4: 7).

З опоки зроблено невелику пласку сокирку, лезова частина якої відламана (рис. 4: 8). Поверхня виробу ретельно зашліфована. Опока – це порода осадового походження, генетично пов'язана із кременем, залягає у верхньоальбській товщі вапняків і найпоширеніша на території Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької обл., із виходами на поверхню у відслоненнях долини Дністра і його приток. На відміну від кременю, має меншу твердість і такий хімічний склад, який робить її непридатною для отримання пластинчастих сколів (Конопля, Гавінський 2012, с. 132). Через такі особливості сировини, інколи можна зустріти твердження, що вироби з опоки використовували як символ або у ритуальних практиках, оскільки при утилітарному використанні вони легко ламаються. Проте сьогодишньої легкості й крихкості такі предмети набули з часом, через вплив вологості і несприятливих умов зберігання, натомість у часі створення таких сокир, свіжосколота сировина була значно міцнішою і щільнішою, ніж сьогодні (Петрунь 2004, с. 206). Сокири з опоки цілком могли використовувати як деревообробні інструменти. Наприклад, частина сокир з трипільського поселення Спас виготовлена досить грубо і має пошкодження, які виникли, найімовірніше, під час роботи ними (Яковишина, Войтович, Мельничук 2025, с. 184).

Із кам'яних знарядь відзначимо також шліфувальний камінь з червоного пісковику підпрямокутної форми із залощеними гранями.

До культури Гава-Голігради відносимо 91 знахідку, з них 89 фрагментів – кераміка і 2 знахідки з бронзи.

Фрагменти посудин сильно фрагментовані, в тісті присутня домішка шамоту, поверхня виробів гладка, світло-коричневого, коричневого або чорного кольорів, іноді залощена. Присутні фрагменти вушок посудин (рис. 5: 2, 3), край диска з наскрізними отворами (рис. 5: 1), денце, вінця мисок та інших типів посуду, частина вінець має рельєфний орнамент (рис. 5: 4-13). Знайдено також бронзове лезо кельта (рис. 5: 14) та шлак (виплеск). Металеві речі вкриті блакитно-зеленою патиною.

Для кельта проведено спектральний аналіз на приладі ProSektor 3:

Cu	Sn	Pb	Sb	Ni	Ag	Cd
84.32±0.24%	14.03±0.24%	1.21±0.12%	0.21±0.14%	0.19±0.06%	0.03±0.03%	0.01±0.03%

Черняхівська культура – 69 фрагментів кераміки. Матеріал сильно фрагментований, проте виокремлюються денця 13 посудин (рис. 6: 8-16), вінця пласкої покривки (рис. 6: 4), розхили вінця інших типів посуду (рис. 6: 2, 3, 5), ручка амфори (рис. 6: 6), а також плічка посудини, орнаментовані заглибленим орнаментом (рис. 6: 7).

Також наявний один фрагмент кераміки давньоруського часу зі значною домішкою піску в тісті, фрагмент люльки східного типу XVII-XVIII ст. (рис. 6: 1).

Котівка VI. Пам'ятка розташована у північно-східній околиці села, на пологому мисоподібному виступі між м. Копичинці та с. Котівка, на лівому березі р. Нічлавки (рис. 1). Пункт не введений в науковий обіг, проте добре відомий місцевим мешканцям, оскільки, за їхніми словами, кожного року після оранки тут знаходять крем'яні сокири та кераміку. На поверхні орного поля нами зібрано велику кількість фрагментів кераміки та крем'яних виробів, у переважній більшості – трипільського часу, найщільніша концентрація матеріалу спостерігається

у західній частині пам'ятки, тут же зафіксовано низку скупчень обмазки різних розмірів, яка походить зі зруйнованих оранкою площадок (решток трипільських жител). Помітно, що обмазка репрезентує різні частини жител і містить у собі рослинні домішки (полова). Присутні великі фрагменти обмазки розмірами 10х12см і товщиною 5–9 см з відбитками колотої деревини, які за своїми характеристиками відповідають фрагментам «платформ». Менші уламки з відбитками невеликих (приблизно 3 см) дерев'яних плашок відповідають решткам стін. Під час поверхневих зборів піднято 374 знахідки, до інвентарного списку взято 108.

До Трипілля віднесено 365 знахідок, з них 170 фрагментів кераміки і 195 виробів з кременю. Всі фрагменти посуду репрезентують столову кераміку із погано збереженим або незбереженим розписом, інколи помітні сліди залощення. Лише на 12 фрагментах збереглися сліди розпису (рис. 9: 10-13). Це поліхромні композиції з використанням червоної, чорної та білої фарб, або ж біхромні – чорною і білою та червоною і чорною. Найчастіше малюнок був нанесений чорною фарбою по рожево-червоному, часто залощеному тлу. Виготовлені такі посудини з добре відмудленої глини, менша група містить домішку крупного шамоту та піску, їхня поверхня зазвичай без залощення і без розпису, найчастіше це товстостінні вироби (імовірно, вони використовувалися як кухонні). Категорії посуду з умовною назвою «кухонна» під час поверхневих зборів не трапилося. Керамічний матеріал дуже схожий зі знахідками з Сухоставу (Кравець 1953, табл. VI-VIII) і тяжіє до шипинецької групи Трипілля етапу СІ.

Посуд дуже фрагментований, проте виокремлюються денця різних розмірів від 10 різних посудин та денце однієї мініатюрної, вкритої з обох боків червоною фарбою. Невисокі розхилі вінця двох великих посудин, сильно розхилі вінця ще двох посудин і однієї мініатюрної (рис. 9: 1, 2, 7, 8). Два фрагменти від кубків (рис. 9: 3, 4). Вінця миски з округлими плічками (рис. 9: 5). Вінця миски невеликих розмірів (рис. 9: 6), товстостінної із крупним шамотом в тісті, ідентичне тісто використовували для деяких, імовірно, кухонних виробів і на розташованому неподалік трипільському поселенні Сухостав. Серед керамічних знахідок є фрагмент добре випаленого біконічного прясла (рис. 9: 9).

Крем'яні вироби виготовлені із сировини туронського походження, в колекції наявний лише один уламок сеноманського кременю. Про кремнеобробне виробництво на пам'ятці свідчать уламки 9 нуклеусів (рис. 7: 1), відходи виробництва (58 од.), відщепи (86 од.), на частині відщепів наявна ужиткова ретуш (15 од.). Присутні також частини пластин з ретушшю (8 од.) та без неї (13 од.). Серед знарядь переважають ножі на пластинах зі струменистою дорсальною ретушшю (рис. 7: 2-4). Кінцеві скребки на широких пластинах та відщепах (5 од.) (рис. 7: 5-7). Робочий край у таких виробів дугастий, в одному випадку – прямий. Довжина коливається від 3,6 до 8 см, ширина – 2,4–3,2 см. Ретуш більшості – лускоподібна. Присутній один кутовий різець (рис. 8: 5). Скобелі бічні (4 од.) на відщепах (рис. 8: 1-2), з виділеними ретушшю виїмками. Імовірно, ще одним скобелем було знаряддя на ретушованій пластині (рис. 7: 8). Один фрагмент вкладки серпа на пластині (рис. 8: 3). Робочий край загострений суцільною скісною струменистою ретушшю з дорсального боку та заповірений з обох сторін. Одним екземпляром представлена прокрутка або свердло на пластині (рис. 8: 4). Робочий край виробу сформований середньофасетковою лускоподібною ретушшю. Серед знахідок є уламок відбійника або розтирача. Присутній також виріб, схожий на зламаний наконечник дротика (рис. 8: 6), краї якого, сформовані середньо- і дрібнофасетковою ретушшю.

Імовірно, до культури кулястих амфор відноситься невелике шліфоване долітце з альбського кременю (рис. 8: 7), оскільки найбільше аналогій таким виробам є саме у цій культурі (Свешніков 1983, табл. XX1: 4, 7). Цей різновид кременю розповсюджений на обмеженій території Середнього Придністер'я між с. Дарабани Чернівецької обл. і с. Сокіл Хмельницької обл. Давнє населення використовувало цю сировину спорадично, з огляду на низькі петрофізичні властивості. Він не надавався для отримання заготовок пластин, натомість інколи використовувався для виготовлення сокир (Конопля 1998, с. 142, 144).

До культури Гава-Голігради можна віднести невелику збірку кераміки (7 од.) – це дрібні уламки стінок ліпного посуду. Поверхня добре заглажена, коричневого та чорного кольорів, присутня домішка шамоту.

Денце ще однієї посудини темно-сірого/коричневого кольору (рис. 9: 14), має значну домішку піску і виявляє подібності із посудом давньоруського часу.

Таким чином, можемо констатувати, що обстеженні місцевості неодноразово заселяли носії різних культур у різні історичні періоди. Відзначимо, що більшу частку знахідок на обох

обстежених пам'яток складають матеріали трипільського часу. Для Копичинців II складно впевнено визначити відносну хронологію через фрагментованість і погану збереженість кераміки. Подібні фрагменти можна зустріти як на пам'ятках етапу ВІІ, так і СІ, натомість антропоморфна статуетка, знайдена тут, має риси пізнього Трипілля. З огляду на доступний матеріал, можна припустити, що поселення могло належати до часу Трипілля СІ. У Копичинцях II існувало поселення і у римський час, про що свідчить збірка черняхівської кераміки з пам'ятки. На іншому поселенні – Котівка VI, фрагменти керамічного посуду трипільського часу значно виразніші, вони виявляють багато подібностей зі знахідками з Сухостава і тяжіють до шипинецької групи Трипілля етапу СІ. Це ж можна сказати і про крем'яні вироби з пам'ятки, за складом знарядь та специфікою обробки, вони дуже схожі із колекціями таких шипинецьких пам'яток як, наприклад, Грушів (Конопля 2000) чи Сухостав, який розташований неподалік. Не виключено, що пізніше у Котівці VI оселилися носії культури кулястих амфор.

На обох пам'ятках також зібрано артефакти культури Гава-Голігради та поодинокі фрагменти посуду давньоруського часу.

ЛІТЕРАТУРА

- Дерех, О. 2008. *Звіт про пам'ятникоохоронні дослідження (шурфування) в історичних частинах міст та розвідки на території Гусятинського та Чортківського р-нів Тернопільської обл. у 2008 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 19 с.
- Конопля, В. 1998. Класифікація крем'яної сировини заходу України. *Львівський історичний музей. Наукові записки*, 7, с. 139-157.
- Конопля, В. 2000. Поселення трипільської культури Грушів на Пруті. *Волино-Подільські археологічні студії*, 2, с. 42-61.
- Конопля, В., Гавінський, А. 2012. Знахідки кам'яних і кременевих виробів з околиць Бару на Вінниччині. *Волино-Подільські археологічні студії*, 3, с. 130–136.
- Кравец, В. П. 1953. *Археологические исследования на Подолье в 1952 г. (Отчет о работе трипольского отряда Подольской археологической экспедиции)*. Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. 40 арк.
- Наказ управління культури Тернопільської ОДА №16 від 27 січня 2010 року «Про створення комісії для підведення підсумків інвентаризації об'єктів культурної спадщини в Тернопільській області за 2006–2009 роки». [online]. Режим доступу: <https://surl.it/cdcdff>
- Петрунь, В. Ф. 2004. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації*, 1. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 199-218.
- Свешников, И. К. 1983. *Культура шаровидных амфор*. Москва: наука.
- Яковишина, Я., Войтович, М., Мельничук, М. 2025. Археологічні дослідження трипільського поселення Спас. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 29, с. 161-188.

Yana Yakovyshyna,
Phd, Senior Researcher, Archaeology Dpt.,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,

Maksym Melnychuk,
Interregional Public Scientific Organization
«Dubno Archaeological Center»,

Serhii Lysiuk,
Independent researcher

RESULTS OF SURFACE SURVEYS NEAR KOPYCHINTSI IN THE TERNOPIL REGION IN 2025.

The article examines and introduces into scientific circulation archaeological finds discovered during a surface survey of two sites near the town of Kopychyntsi in the Ternopil region. These are such sites as

Kopychyntsi II and Kotivka VI. They are located along the Nychlavka River. We can conclude that the surveyed area was repeatedly inhabited by representatives of different cultures in various historical periods. It should be noted that most of the finds at both surveyed sites are materials from the Trypillian period. The materials found also represent the Gava-Holigrada and Chernyakhiv cultures. An attempt has been made to establish the relative chronology of the Trypillia sites. Based on the available material, it can be assumed that the settlements may have belonged to the Trypillia CI stage.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, Gava-Holigrady, Chernyakhiv culture, archaeological site, ceramics.

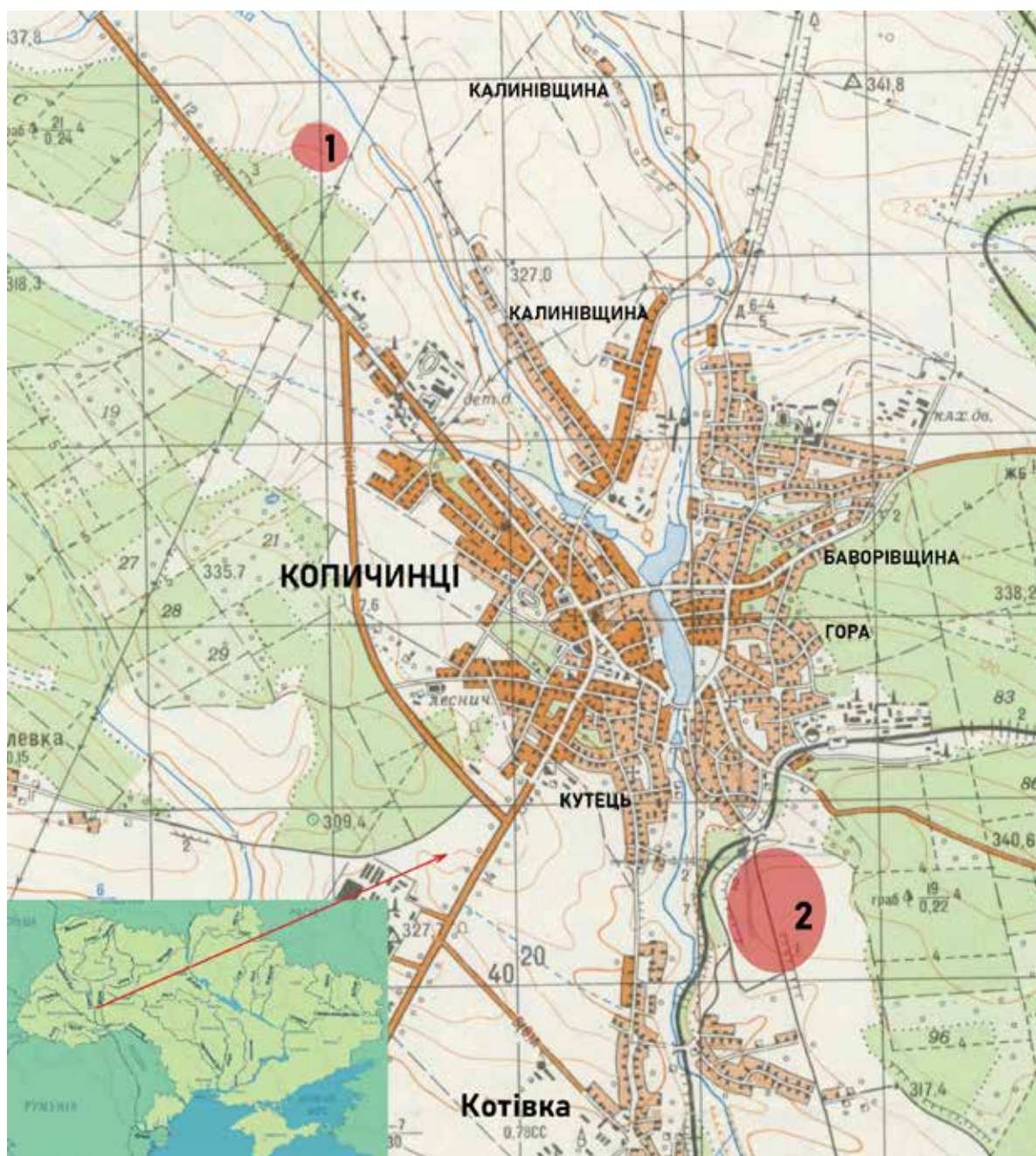

Рис. 1. Археологічні пам'ятки поблизу м. Копичинці.
1 – Копичинці II; 2 – Котівка VI

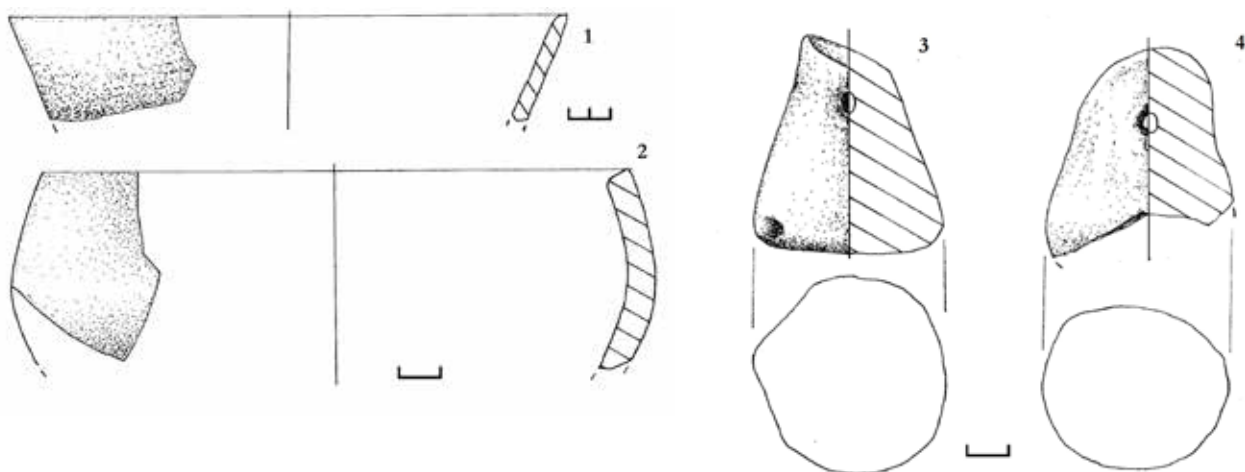

Рис. 2. Копичинці II. Керамічні вироби трипільського часу

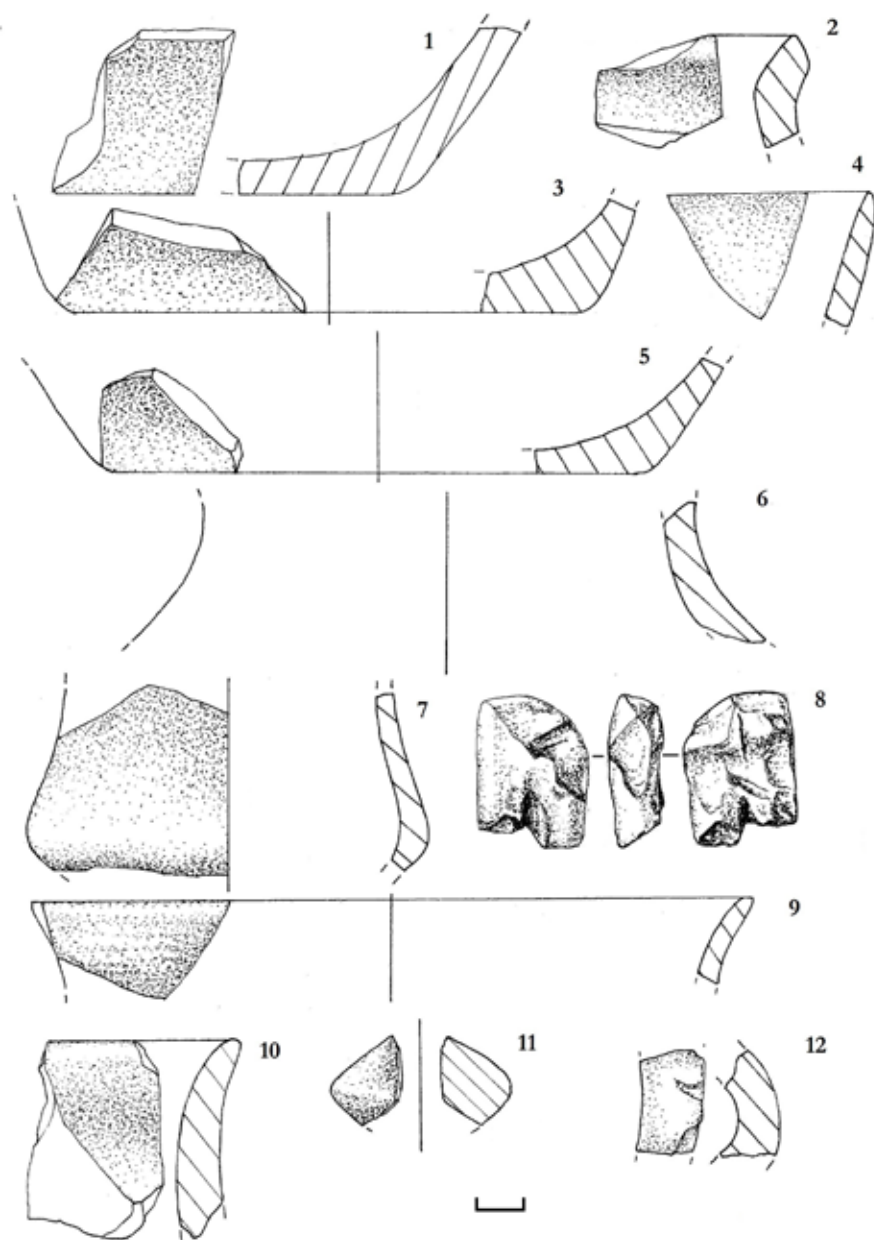

Рис. 3. Копичинці I. Керамічні вироби трипільського часу

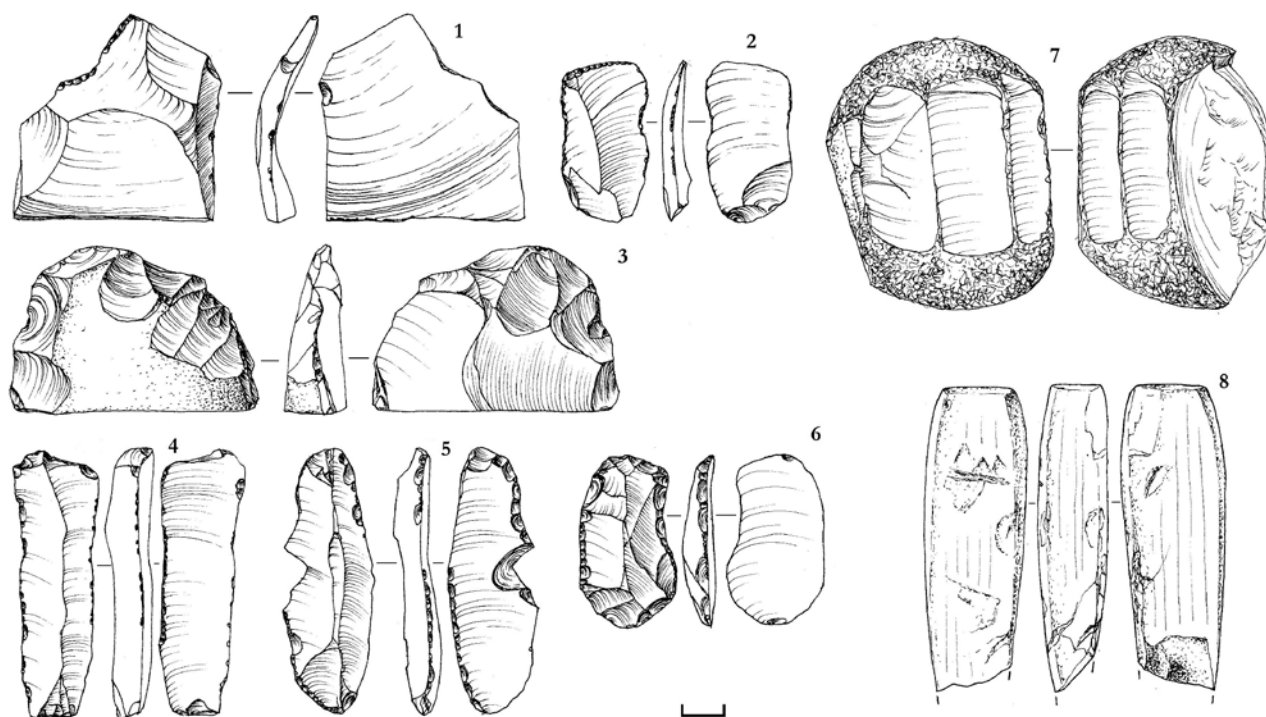

Рис. 4. Копичинці II. Вироби з кременю та опоки трипільського часу

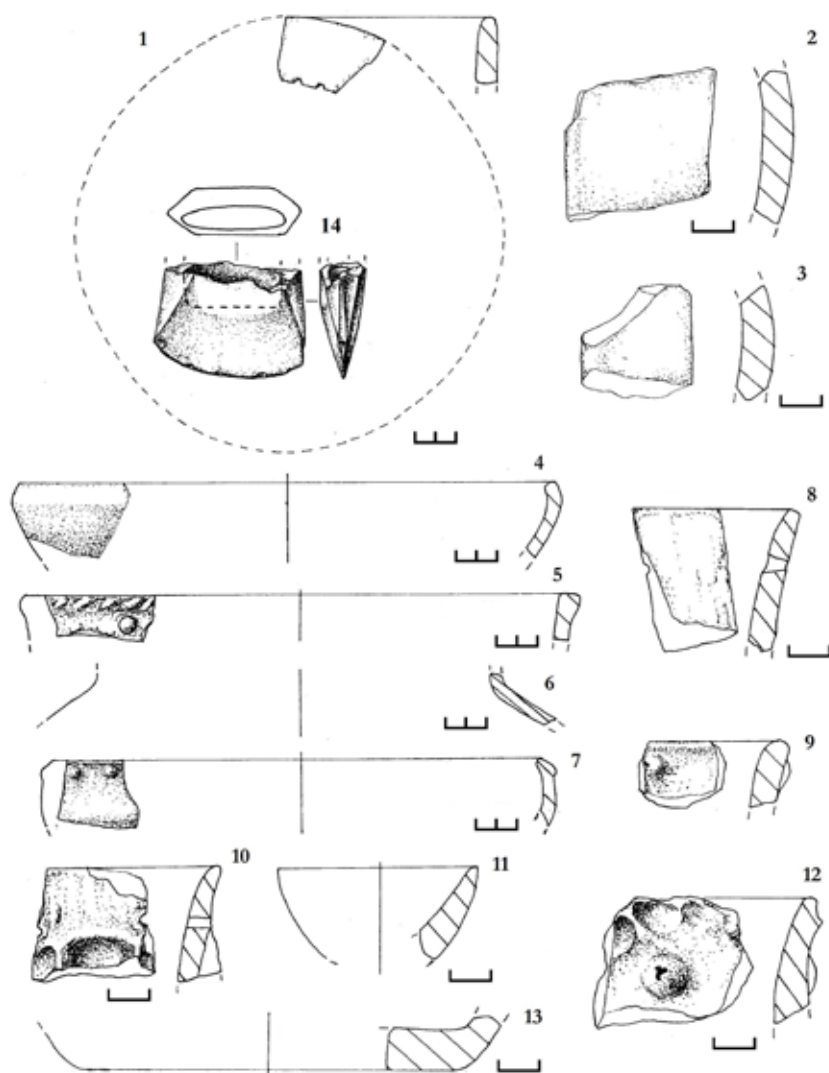

Рис. 5. Копичинці II.
Керамічні вироби культури
Гава-Голігради

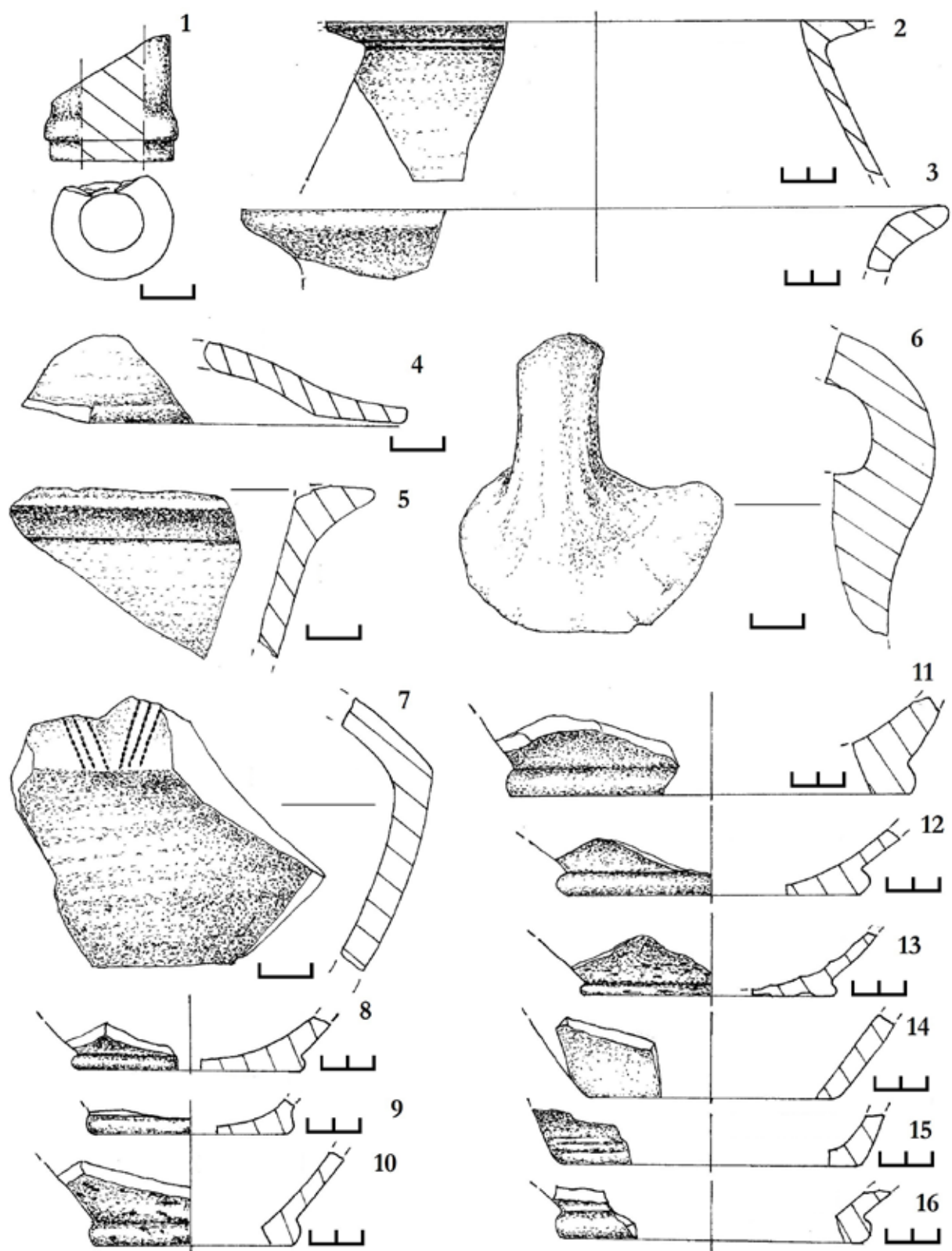

Рис. 6. Копичинці II.
1 – фрагмент люльки східного типу XVII-XVIII ст.,
2-16 – керамічні вироби черняхівської культури

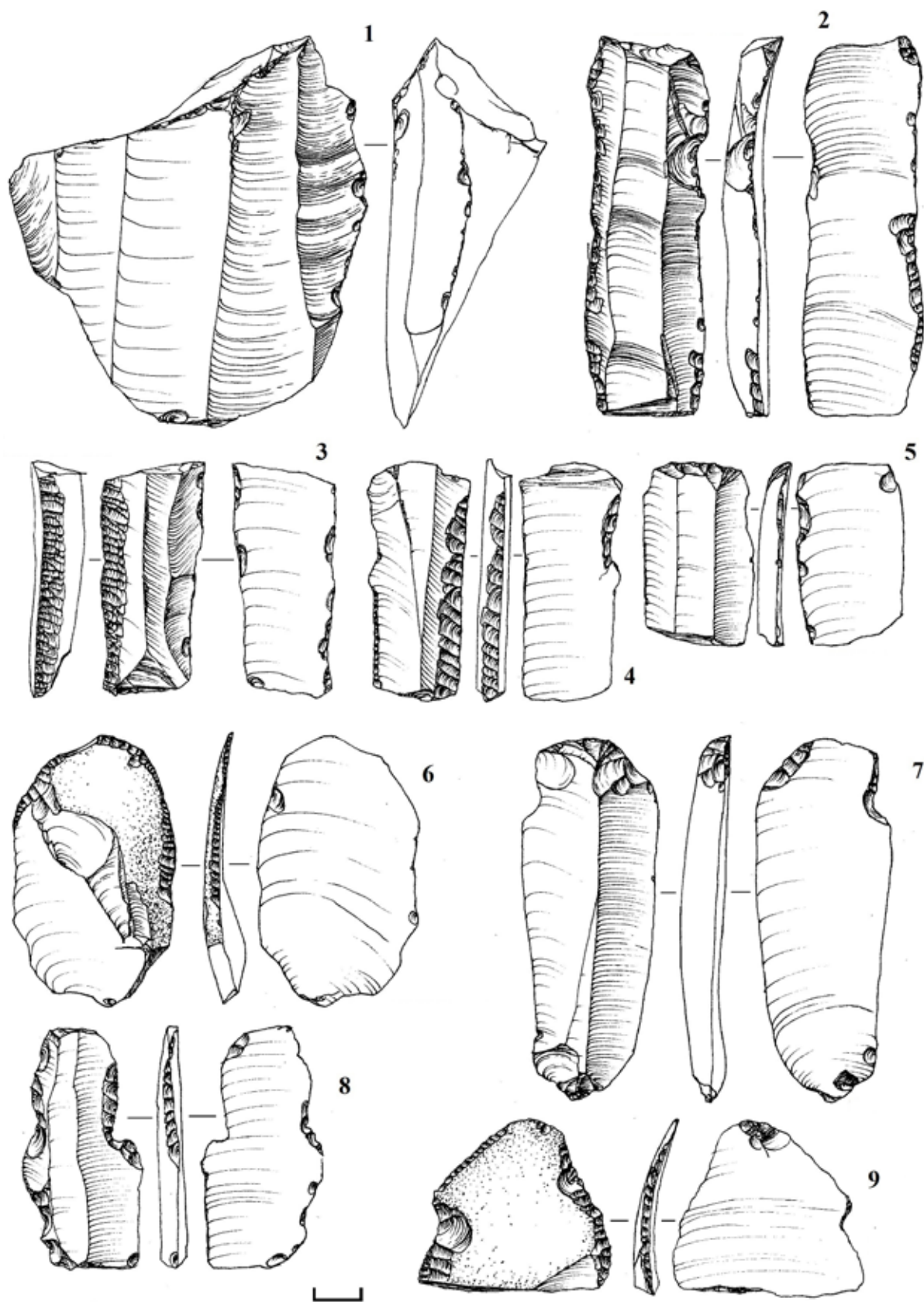

Рис. 7. Котівка VI.
Крем'яні вироби трипільського часу

Рис. 8. Котівка VI.
1-6 – крем'яні вироби
трипільського часу,
7 – культури
кулястих амфор (?)

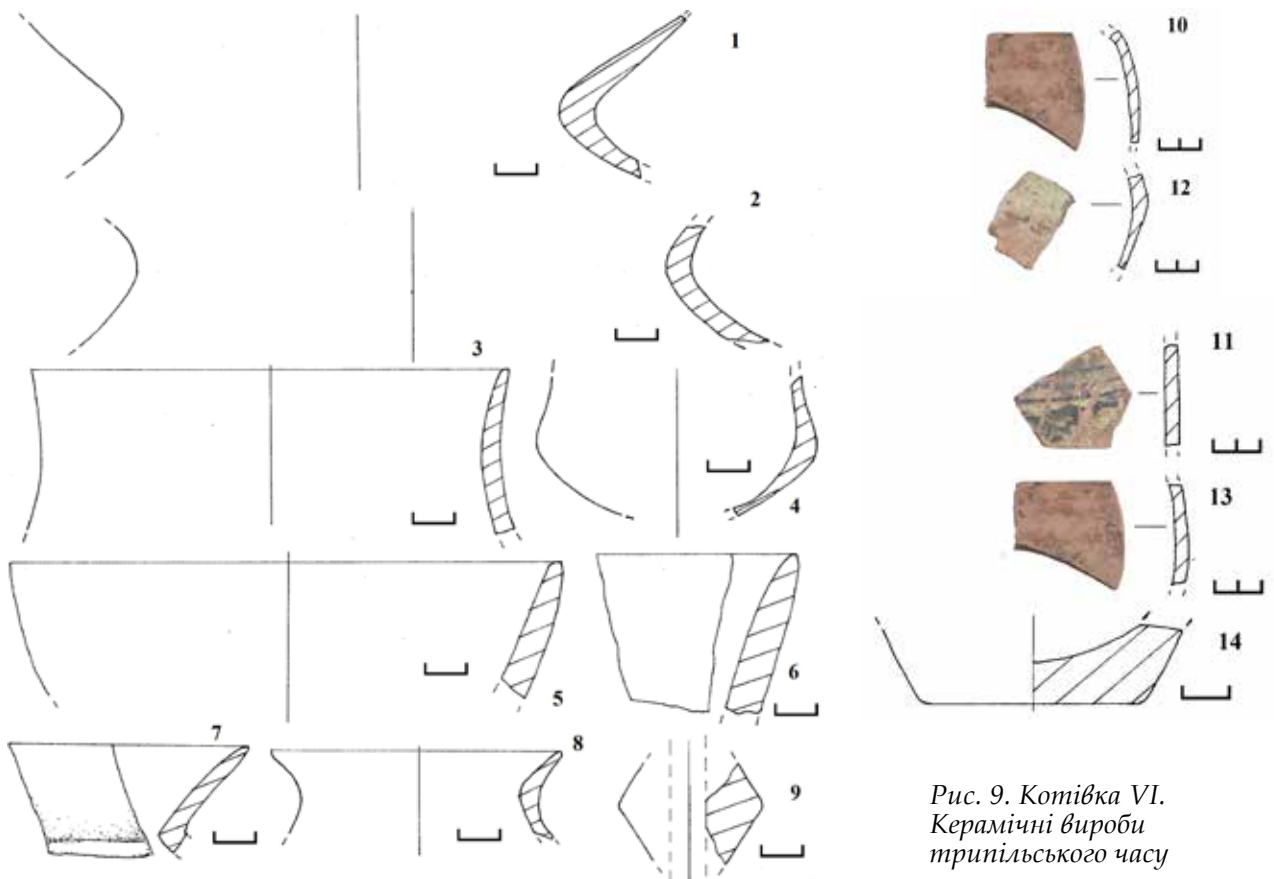
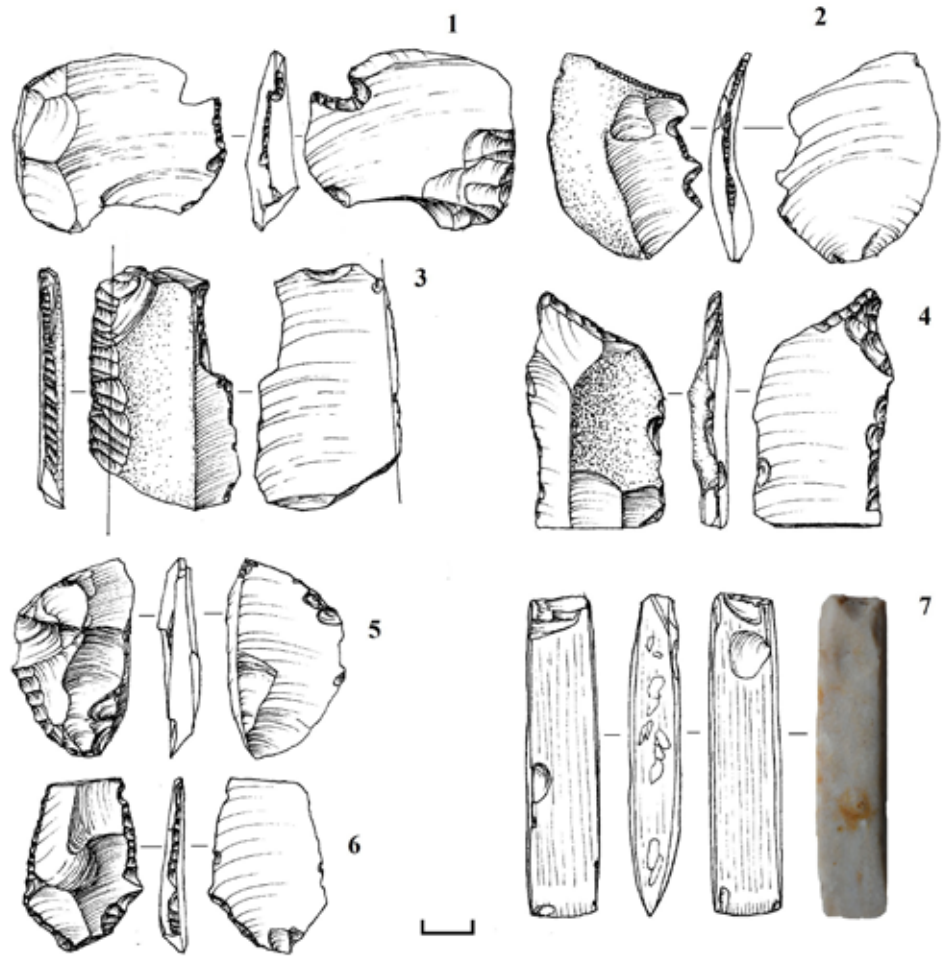

Рис. 9. Котівка VI.
Керамічні вироби
трипільського часу

Михайло Сохацький,
директор Борщівського обласного
краєзнавчого музею

Олександр Дудар,
старший науковий співробітник
Борщівського обласного

Мирослав Бойко,
старший науковий співробітник
Борщівського обласного
краєзнавчого музею

НОВЕ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ЗБРУЧІ

У статті описано результати розвідувальних археологічних досліджень поселення трипільської культури етапу А поблизу с. Окопи (Чортківський район, Тернопільська область). Подано коротку характеристику комплексу виявлених артефактів (керамічний посуд, предмети фігуральної пластики та кам'яні знаряддя праці).

Опубліковані матеріали доповнять фактологічну базу раннього Трипілля.

Ключові слова: раннє Трипілля, кераміка, поселення, стратиграфія.

Вступ

Археологічною експедицією Борщівського краєзнавчого музею у 2024 р. проводилось вивчення суцільної площі прибережної смуги правого берега р. Збруч у його нижній течії. Основна мета досліджень полягала у проведенні поверхневих обстежень території з метою інвентаризації та документування різночасових археологічних пам'яток на відтинку між селами Окопи та Нивра. Варто відзначити, що у нижній течії Збруча по обох берегах річки виявлено трипільські поселення середнього та пізнього етапів розвитку. Окрім того, поблизу с. Окопи знайдено фрагменти керамічних виробів та частково збережені залишки культурного шару поселення трипільської культури етапу А.

Вперше планомірні розвідки в околицях села Окопи були проведені учасниками археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (тепер Інститут археології НАНУ), яка працювала в період 1964-1971 рр., обстежуючи правобережжя Дністра у зоні затоплення Дністровської ГЕС. Саме тоді, у 1969 році, було виявлено залишки поселення на південній околиці села Окопи, в місці впадіння річки Збруч у Дністер (Збеневич 1969, с. 368).

Дещо пізніше, у 1978-1980 рр. поселення досліджував В. Г. Збеневич. На площі 70 x 40 м він виявив 4 глинобитних житла. З поселення походить також значна кількість кераміки (близько 8,5 тис. фрагментів), 800 крем'яних знарядь, 70 виробів із сланцю і каменю, 40 предметів з кістки і рогу (Збеневич 1989, с. 207).

Нововиявлене ранньотрипільське поселення Окопи II знаходиться на північно-східній околиці села Окопи (48°32'40"Пн.ш.26°25'38"Сх.д.) на правому березі річки Збруч (рис.1). Воно розташоване на рівному плато першої надзаплавної тераси. Висота обривистого берега тут становить 10-15 м, що захищало поселення від затоплення навіть при значному піднесенні рівня води у річках Дністер та Збруч. Лівий берег, навпроти пам'ятки, пологий. Тепер там розташоване село Збруч. На час обстеження пам'ятки її поверхня була задернована, частину площі поселення займало сміттєзвалище, а прибережна смуга частково зруйнована глиняним кар'єром. Тому визначити усю площу пам'ятки було складно. Розміри поселення потребують уточнення. За незначними фрагментами кераміки, виявленої на поверхні, можна припустити, що територія поселення займала видовжене пасмо вздовж берега річки.

Результати досліджень

Зібраний матеріал об'єднує знахідки виявлені, як на поверхні, так і при зачистці обривистої стінки глиняного кар'єру, де простежено культурний шар потужністю 0,3-0,5м, до складу

якого входили кістки тварин, фрагменти кераміки, кремінь, камінь та скупчення мушлі *Unio*. У розрізі зафіксовано наступну послідовність ґрунтових відкладів: верхній шар задернований із темного чорнозему, нижче сірий суглинок, який поступово переходить у жовту глину лесового походження.

Під час зачистки вертикальної стінки зафіксовано яму, у якій виявлено скупчення мушлі *Unio* товщиною 0,3 м. Нижче лежав потужний стерильний прошарок ґрунту, який засвідчував про те, що мушлі засипали яму двічі (рис. 2). Поруч зачистили чіткі контури ще однієї ями (діаметр 0,9 м, глибина 0,55 м). В заповненні цієї ями знаходилось декілька фрагментів кераміки, дрібні вуглики та річкова галька. На самому дні лежали дві зернотерки (уламок та ціла форма).

До основного і найбільш характерного виду інвентаря відносимо колекцію кераміки. Вона не багаточисельна, складає всього 53 фрагменти керамічного посуду, досить виразних за формами і орнаментами. Для виготовлення керамічного посуду використовувалася глина місцевого походження. Це була ретельно промита і відстояна, так звана відмулена глиняна маса. Ймовірно, що давні гончарі знаходили поклади такої якісної сировини безпосередньо поруч з поселенням. Під час весняних і літніх розливів Збруча в низьких заплавах накопичувалися лесово-намулисті відклади. При обстеженні обриву берега у відслоненнях зафіксовано поклади намулистих суглинків. Можливо, вони були основною сировинною базою.

Усю кераміку умовно поділяємо на дві групи: кухонну і столову. На фрагментах кухонного посуду у глиняній масі простежуємо добавки у вигляді грубо товченого шамоту та піску. Поверхня кераміки жовтого та сіруватого кольорів, має грубі сліди загладжування пальцями. Іноді внутрішня частина посуду та вінчик ззовні бувають підлощені. Серед зібраних матеріалів є два товстостінних уламки кераміки. Вони, очевидно, належали великій за розмірами посудині – «зерновику». Їхня поверхня шорстка, черепок рихлий із значним вмістом крупних частинок шамоту, випал нерівномірний. Також за формою окремих фрагментів кераміки вдалося визначити банкоподібні горщики із прямим вінчиком, які орнаментовані на плічках смужкою ямкових вдавлень і невеликими конічними наліпками. Цей тип посуду використовувався в основному для приготування їжі та зберігання припасів.

До другої групи відносимо фрагменти столового посуду. Їхня кераміка виготовлена із якісної тонкоструктурної глини з добавкою дрібного піску. Випал цієї кераміки рівномірний, а стінки посудин переважно тонкостінні, черепок міцний, суцільний і однорідний, поверхня добре вигладжена і покрита ангобом. Більшість керамічних уламків мають сірий, іноді чорний колір. Менше зустрічається кераміки коричневого та жовтого кольорів. Більша частина зібраних фрагментів прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді заглиблених ліній та канелюр (рис. 3:1,2; 4:1-3). Окремі фрагменти дають можливість для реконструкції форм, зокрема горщиків. Це були посудини з округлим тулубом і невисоким, ледь похиленим назовні вінчиком. Плечико-ребро по середині посудини надає їм біконічну форму. Поширеною формою є також чашки. Це були відносно невеликі посудини (діаметр 5-8 см) з округлим або дещо гострим ребром і коротким вертикальним вінчиком, інколи напівсферичної форми (рис. 4:3). За поодинокими фрагментами можна простежити пласкі форми донець досить великих за розмірами товстостінних посудин (рис.3:4,6). У декорі керамічних уламків простежуємо елементи виїмчастого орнаменту з різноманітними елементами. По сірій глині зовнішньої стінки посудини спочатку тонкими лініями прокреслювали елементи орнаменту, а потім по контуру фігури вибирали глину на відповідну глибину. Таким чином отримували композиції з негативно-позитивним виїмчастим орнаментом (рис.3,1). Досить багато фрагментів, прикрашених канелюрами. Вони утворювалися способом вдавлення сирової глини у стінку посудини. На фрагментах добре збереглися широкі канелюри, які утворюють паралельні смуги, які горизонтальними чи скісними рядами оперізують шийку, плічка та тулуб посудин (рис.3,3;4:1,3). Часто канелюри поєднуються із відбитком зубчастого штамп. До індивідуальних форм відносимо фрагмент ложки темно-сірого кольору, старанно підлощений. Простежити оформлення ручки не вдалося, так як збереглася тільки середня частина виробу (рис.4,5).

До культових артефактів відносимо антропоморфну статуетку. Під час зачистки залишків ями у її нижній частині виявлено повністю збережену жіночу фігурку. Вона лежала разом із фрагментами кераміки, кістками тварин та мушлями. Фігурка виготовлена із добре перемішаної тонкоструктурної глини із додаванням дрібного піску. Поверхня світло-жовтого кольору, добре заглажена. Формування фігурки ймовірно відбувалося способом з'єднання двох заготовок –

нижньої і верхньої частин. Потім статуетку додатково обліплювали шаром тонкоструктурної глини, за рахунок чого моделювали пишні форми, які підкреслювали риси стеатопігії.

На поверхні фігурки, зокрема лише в місцях заглиблених ліній та жолобків, збереглися незначні сліди білої пасти. Очевидно, що фарбування відбувалося уже після випалу. Загальний вигляд, пропорції та морфологічні особливості дозволяють говорити про натуралістично-схематичний стиль даного виробу. За класифікацією А. П. Погожевої її можна віднести до типу „С” (Погожева 1983, с. 20-23). Розміри фігурки невеликі: висота становить 5 см, а найбільша ширина 2,5 см. Ця фігурка зображує сидячу жінку з витягнутими ногами і відхиленим назад корпусом. Овальний торс статуетки досить приплюснутий, він поступово звужується до верху, переходячи у витягнуту шию. Невеликі кутові виступи зображують плечі, виконані мініатюрними зачіпами. Груді позначені невеликими заглибинами округлої форми. Голова статуетки змодельована у вигляді витягнутого короткого конусоподібного виступу, приплюснутого зверху. Невеличким виступом зображено ніс, а округлими наколами – очі. Широкі стегна та випнуті великі сідниці підкреслюють натуралістичність статуетки. Низ живота підкреслено двома врізними лініями, які сходяться під кутом, а верхня оперізуюча лінія підкреслює талію. Ноги зображені у вигляді плаского виступу із прямим завершенням, на якому вертикальними насічками зображено пальці. Спереду та на задній стороні фігурки нанесено вертикальну лінію, яка розділяє ноги (рис. 5).

В процесі обстежень пам'ятки знайдено три знаряддя та декілька відщепів із кременю сірого та темно-сірого кольорів, які інколи мають плямисту текстуру. Очевидно, що первинна обробка відбувалася як на території поселення, так і за його межами, а виготовлення знарядь базувалося на місцевих покладах кременю.

Зокрема, знайдено нуклеус, висотою 5 см, який в цілому зберіг форму вихідної сировини. Крем'яна конкреція виробу округлої форми має грубо витесані грані майже по всьому діаметру, хоча в нижній частині є залишки природної кірки. Можна припустити, що даний нуклеус використовувався повторно. Ним пізніше активно сколювали пластини. Він відігравав роль відбійника, так як ударна площадка сильно затовчена. Також виявлено скребок (довжина 7 см), який було виконано на широкій (3,5 см) правильній пластині з паралельними краями, а його робочі краї сформовані за допомогою ретуші з двох боків.

До кам'яних знарядь праці відносимо дві зернотерки, уламок та цілу форму. Для їх виготовлення використано місцевий сірий вапняк. Розмір повністю збереженої зернотерки становить 46х24 см. Її поверхня добре оброблена, майже рівна. Незначне заглиблення, у центрі робочої поверхні, засвідчує про довготривалість використання в роботі. Крім того зафіксовано знаходження окремих каменів округлої та пласкої форми, окремі з них обпалені вогнем.

За результатами археологічних обстежень пам'ятки та стратиграфічних спостережень можна зробити окремі висновки. В цілому, для даного поселення характерна низька насиченість археологічним матеріалом. Слід підкреслити, що культурний шар на досліджуваній території дуже перемішаний. Частково він був знищений земляними роботами в кар'єрі з видобування глини, а також ерозійними процесами, які виникали під час розливу річки Збруч. Лише в заглибленні ями вдалося зафіксувати незначне компактне залягання збережених залишків культурного шару.

Можна припустити, що територія у межиріччі річок Збруча і Стрипи заселялася трипільськими общинами ще на ранньому етапі. При цьому, поселення біля с. Окопи (дослідження В. Збеневича), до недавнього часу, було єдиною пам'яткою раннього періоду трипільської культури, виявленою і дослідженою на цій території. Судячи з особливостей керамічного комплексу нововиявленого поселення Окопи II, можна стверджувати, що воно синхронне у часі з пам'яткою Окопи I. Ці два поселення розміщені на певній віддалі одне від одного, помітна подібність у формах і декорі посуду.

Окрім цих двох поселень при картографуванні визначилась досить компактна група пам'яток у гирлі річки Збруч та на суміжній території лівого берега Дністра (Ісаківці, Жванець) (Збеневич, 1989, с. 204). Різниця в хронології між поселеннями незначна. Можливо, тут знаходиться своєрідне “гніздо” ранньотрипільських пам'яток, утворене відповідною групою населення. Через деякі проміжки часу поселення переносили на інше місце. Відстань між поселеннями у такій групі не перевищує 4-5 км і вони були приурочені до річок та розміщувались безпосередньо на їх берегах. Особливість мікрогруп полягає в тому, що вони дають можливість простежити єдині генетичні лінії цілого ряду різновидностей кераміки. Звичайно, це можливо буде зробити при більш детальних обстеженнях території.

Також дослідження останніх років дозволяють більш ширше і по-новому розглядати питання розвитку пам'яток регіону Середнього та Верхнього Подністрів'я. До найбільш повно досліджених і опублікованих належать пам'ятки: Бернашівка, Ленківці, Кормань, Лука-Врублівецька, Окопи (Биби́ков 1953; Черниш 1959; Збенович 1989; Черновол 2004, с. 20-369). Останнім часом у Верхньому Подністрів'ї Т. Ткачук відкрив і дослідив поселення раннього Трипілля Козина та Залуква - Сад (Ткачук та ін. 2023, с. 24-30).

Розглянуті матеріали з поселення Окопи II за попередніми даними мають прямі аналогії із керамічним комплексом поселення Окопи I. На думку Н. Б. Брудо матеріали з досліджень В.Г. Збеновича в Окопах I та Бернашівці (Збенович 1989, с. 127-128), Т.С. Пассек у Флорештах I (Пассек 1961), В. І. Маркевича у Флорештах III і Рогожанах (Маркевич 1973, с. 52-78) дозволяють розділити фазу Трипілля A II на дві підфази: Трипілля A II₁, яка презентована Бернашівкою, Флорештами I, Рогожанами, і Трипілля A II₂, до якої належать Флорешти III, Окопи I, Бабшин. Хронологічним критерієм виступає, головним чином, посуд із врізним орнаментом (Бурдо 1998, с. 83).

Отже, здобуті матеріали на нововиявленому поселенні Окопи II дають підставу віднести дану пам'ятку до етапу AII₂ розвитку трипільської культури. Очевидно, що розселення трипільських общин по лівих притоках Дністра (зокрема басейн Збруча) відбулося на ранній та середній фазах раннього етапу Трипілля. Уточнення датування та з'ясування ряду інших питань можливе після розкопок поселення.

ЛІТЕРАТУРА

- Биби́ков, С. Н. 1953. Поселение Лука - Врублевская. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 38, с. 1-460.
- Бурдо Н. Б. 1998. Хронологія і періодизація Трипілля А. *Археологія*, 4, с. 78-88.
- Збенович В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Маркевич В.И. 1973. Исследования Молдавской неолитической экспедиции 1970-1971 гг. *Археологические исследования в Молдавии (1970-1971, Кишинев*, с. 52-78.
- Пассек, Т. С. 1961. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 84.
- Тарас Ткачук, Ігор Креховецький, Яна Яковишина, Андрій Фіголь. 2023 Поселення Трипілля А на Верхньому Подністрів'ї. *Збірник матеріалів XII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія і фортифікація України»*. - Кам'янець Подільський: КПДІМЗ, с. 24-30.
- Черниш, К. К. 1959. *Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі*. Київ.
- Черновол Д. 2004. Поселение трипольской культуры Бернашевка I. *Revista Arheologică*, 12 (1-2), с. 20-36.

Mykhailo Sokhatskyi,

Director of the Borshchiv Regional Museum of Local History

Oleksandr Dudar,

Senior Research Fellow
Borshchiv Regional Museum

Myroslav Boiko,

Senior Research Fellow
Borshchiv Regional Museum of Local History

A NEW EARLY TRYPILLIAN SETTLEMENT ON THE ZBRUCH RIVER

The article presents the results of archaeological investigations conducted by the expedition of the Borshchiv Local History Museum in 2024. The primary objective of the research was to carry out surface surveys

aimed at the inventory and documentation of multi-period archaeological sites in the lower course of the Zbruch River. As a result, a new settlement of the Trypillia culture, Stage A, was identified near the village of Okopy (Chortkiv District, Ternopil Region).

A brief characterization of the ceramic assemblage is provided, including manufacturing technology, vessel forms, and decorative elements. Particular attention is given to a detailed description of the morphological features of a female terracotta figurine. Isolated flint and stone tools are also listed. The published materials contribute to the factual basis for addressing the issue of the insufficiently studied Trypillia culture sites of Stage A in the Middle Dnister region.

Keywords: Early Trypillia culture, ceramics, settlement, stratigraphy.

Рис. 1. Місцезнаходження поселення Окопи II

Рис. 2. Поселення Окопи II. Верства мушлі *Unio* у ямі

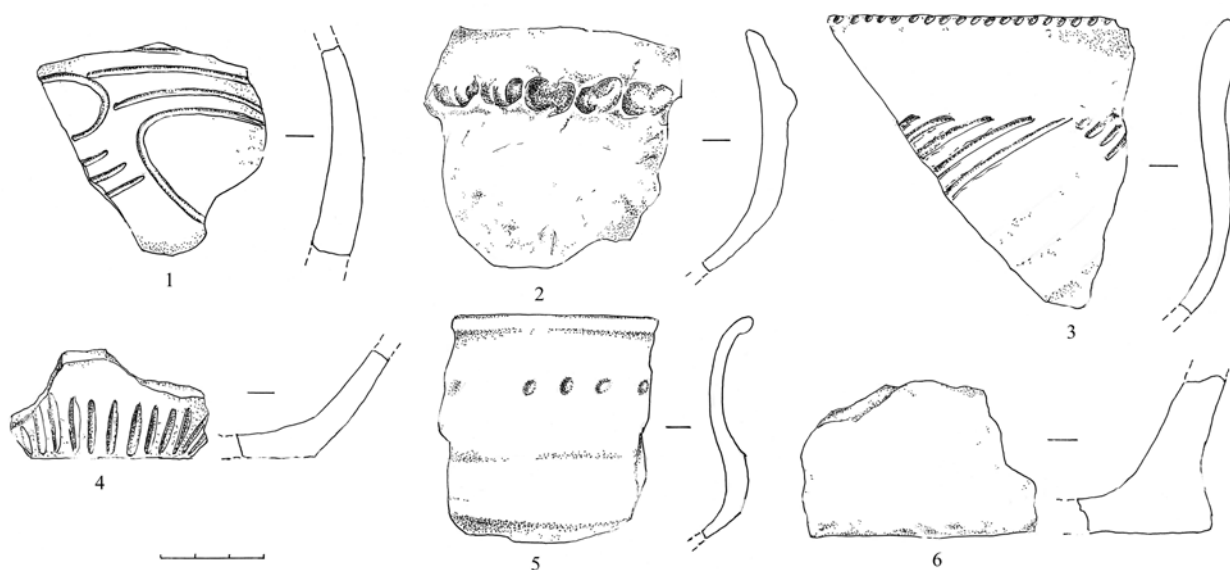

Рис. 3. Поселення Окопи II. Кераміка

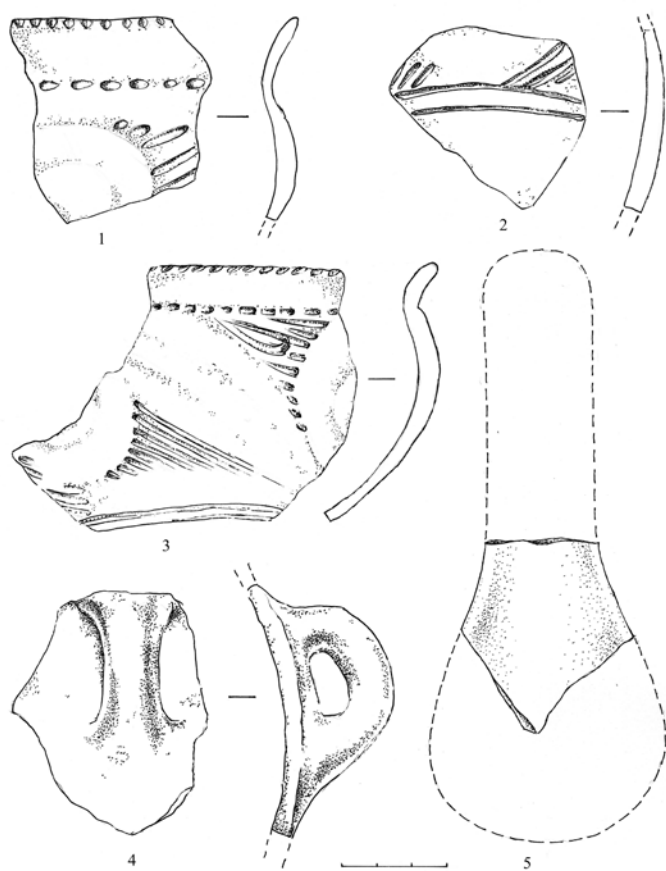

Рис. 4. Поселення Окопи II

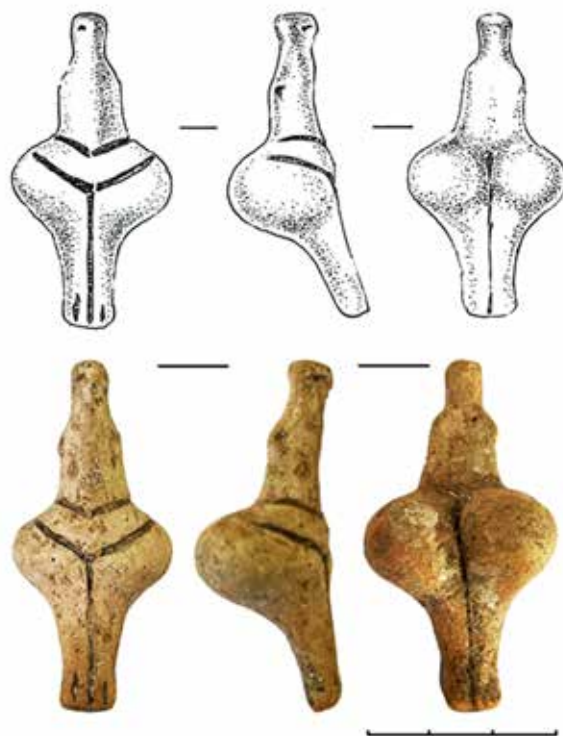

Рис. 5. Антропоморфна теракотова статуетка

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук
завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

ДЕЯКІ СТИЛІСТИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ ОРНАМЕНТАЦІЇ СТОЛОВОГО ПОСУДУ ТОМАШІВСЬКОЇ ГРУПИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (МЕТАЗНАКИ І ЗНАКИ), «ІМПОРТИ» І ВІДНОСНА ХРОНОЛОГІЯ

У статті розглядається використання двох елементів орнаментальних схем (метазнаків) томашівської групи у часі. Показано, що їх наявність або відсутність у керамічних комплексах можуть слугувати хронологічними маркерами. Описана динаміка контактів томашівської групи з іншими локальними групами трипільської культури.

Ключові слова: Трипільська культура, томашівська група, кераміка, орнаментация.

Томашівська група трипільської культури, мабуть, одна з найкраще досліджених локальних груп культури Трипілля – Кукутеня. На основі вивчення морфології посуду і стилістики його орнаментации виділено чотири фази розвитку цієї групи (Круц, Рижов, 1985, с. 45 - 56). Отримані радіокарбонні датування деяких пам'яток томашівської групи (Ohlrau, 2020; Shatilo, 2021), що дозволяє її розташувати у часі від початку до першої половини IV тис. до н.е., а також проведено геомагнітне сканування кількох поселень цієї групи (Rassmann, et al, 2016, p. 29 - 54).

Метод

Не зважаючи на певні успіхи в дослідженні томашівської групи, повні публікації її матеріалів, за винятком Попудні (Starkova, 2024, 5 - 51), відсутні. Більшість поселень томашівської групи детально не атрибутовані (невідомо до якої фази вони належать) і вони не мають радіокарбонних дат. Тому пошуки стилістичних відмінностей томашівської орнаментики у часі та просторі залишається важливим джерелом для їх досліджень.

Під час збирання матеріалів для написання кандидатської праці, автору пощастило опрацювати колекції неопублікованої кераміки деяких поселень томашівської групи і детально дослідити їх морфологію і стилістику. Був запропонований семіотичний підхід до вивчення трипільської орнаментики, як до знакової системи (Ткачук, Мельник, 2005).

У цій роботі зупинимось на аналізі двох елементів томашівської орнаментики – вигнутих і прямих сіток в зрізаних овалах довкола ручок біконічного посуду, овалах біля ручок амфор і великих чорних кіл з боків широких тангент і тонких дуг довкола них. Ці елементи були частиною сталих орнаментальних схем (метазнаків). У певних місцях орнаментальних схем зображували дрібні знаки, які часто міняли на інші. Як показали дослідження, кількість цих знаків не була сталою, але з часом мінялася (Ткачук, Мельник, 2005, с. 195, 197).

Аналіз

Поселення Володимирівка відносять до етапу В II (Рижов, 2015, с. 162). До аналізу залучено 447 одиниць посуду цієї групи. Орнаментация її посуду стала основою для формування орнаментации посуду томашівської групи. Зазначимо, що такі властиві всім етапам томашівської групи схеми розпису як овали розташовані у мисках у вигляді цифри «8», великі дуги з потовщеннями на кінцях і перемичками між ними, фестони, «лицьові» амфори, «совині лики», горизонтальні ряди негативних овалів або діагональних ліній, горизонтальні великі лінзоподібні овали з'єднані тонкими дугами з краями орнаментальних полів вже можна побачити на посуді Володимирівки. Вигнутих сіток у великих овалах довкола ручок і чорних великих кіл з боків тангент не виявлено.

На орнаментальних елементах посуду з Володимирівки помітні впливи орнаментальних традицій шипинецької локальної групи. Це, наприклад, короткі лінії які перетинають лінії що

заповнюють широкі орнаментальні стрічки та біле окантування розпису кратера (рис. 1: 1-3) або моделі житла (Пассек, 1941, с. 34: рис. 8).

Найбільше на формування орнаменталістики посуду володимирівської групи вплинули носії мерешовських традицій з Середнього Подністр'я. Це помітно на розписах посуду Володимирівки – миски розмальовані «кометами», великими негативними овалами розташованими за дзеркальною симетрією у вигляді цифр «8», кубки з горизонтальними чорними лінзоподібними овалами з'єднаними тонкими лініями з границями орнаментальних бордюрів, хвилясті розписи, «совині лики» і фестони на округлотілому великому посуді, схеми розписів амфор «лицьовими» мотивами, «біноклі» тощо.

Мальований посуд з Піщаного дуже подібний на володимирівський. До аналізу залучено 88 «столових» посудин. Це поселення відносять до першої фази небелівської групи (Рыжов, 2015, с. 163). На його столовому посуді також можна побачити впливи шипинецької групи – великий хрест з чорних лінзоподібних овалів біля ручок амфори з «лицьовим» розписом. На розписі покритишки грушоподібної посудини з цього поселення вперше з'явилося зображення випуклої сітки у великому овалі.

Серед 56 «столових» посудин з поселення Колодисте, яке зараз відносять до небелівської групи (Рыжов, 2015, с. 163), вже маємо вигнуті сітки в овалі на біконічній посудині (рис. 1: 4).

На посуді з Колодистого помітні впливи традицій шипинецької групи. Це, наприклад, хрестоподібні розписи покритишок грушоподібного посуду.

До першої фази томашівської групи відносять поселення Попудня (Круц, Рыжов, 1985, с. 46). На 115 «столових» посудинах залучених до аналізу сіток в овалах біля амфор і чорних кіл з боків тангент біконічного посуду не виявлено.

На одній біконічній посудині з Попудні маємо хвилясту схему (Starkova, 2024, р. 25, fig. 12: 2) типову для такого посуду чечельницької групи. Витоки хвилястих схем розпису знаходимо серед посуду мерешовської групи (Tkachuk, 2013, р.117, pl. 5:1).

З іншого поселення першої фази томашівської групи Стара Буда до аналізу залучено 31 «столова» посудина. Тут на біконічній посудині та посудині з високою горловиною з боків широких тангент зображені великі чорні кола і тонкі дуги довкола них (рис. 2: 1). Цей елемент орнаментики з'явився під впливом традицій шипинецької групи. Їх бачимо, наприклад, на округлотілих посудинах з Шипинець Б (Кандиба, 2004, с. 43: мал. 6 - 11).

Поселення Доброводи відносять до другої фази томашівської групи (Круц, Рыжов, 1985, с. 47). До аналізу залучено 108 одиниць «столового» посуду. Серед його орнаменталістики є вигнуті сітки у великих овалах довкола ручок амфор і зрізаних великих овалів довкола ручок біконічних посудин, а також тонкі дуги з потовщеннями на кінцях довкола великих чорних кіл зображених з боків широких тангент (рис. 2: 2, 3). Такі ж елементи має орнаменталістика посуду Чичеркозівки (залучено 97 «столових» посудин), Тального 3 (залучено 10 «столових» посудин) і Сушківки (залучено 124 «столові» посудини) (рис. 2: 4; рис. 3).

Серед кераміки поселень цієї фази томашівської групи знаходимо невелику кількість «імпортів» чечельницької групи.

З якогось поселення другої фази томашівської групи походять «імпорти» на поселенні петренської групи Липчани, де виявлена біконічна посудина виготовлена із каолінової глини і орнаментованої типовою томашівською схемою у вигляді тангент та обрізаних овалів довкола ручок. З боків широких тангент намальовані великі чорні кола з дугами довкола них (Збенович, Шумова, 1989, с. 103, рис. 4; 5) (рис. 3: 1).

До третьої фази томашівської групи відносять поселення Тальянки (Круц, Рыжов, 1985, с. 49). Для аналізу нам доступно 833 «столові» посудини з 24 площадок 1981 – 1994 років досліджень. Вигнуті сітки у великих овалах довкола ручок амфор і біконічного посуду трапляються по одному разу (в одному випадку два рази) на посуді з площадок 7, 8, 10, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 24. Переважна кількість «столового» посуду цього поселення мала прямі сітки. На біконічному посуді з Тальянок вже не зображували тонких дуг довкола великих чорних кіл розташованих з боків широких тангент. Їх немає і на біконічному посуді Майданецького і пізнішої Томашівки.

Поселення Майданецьке також відносять до третьої фази томашівської групи (Круц, Рыжов, 1985, с. 49). Нам доступні керамічні матеріали досліджень цього поселення з 1971 до 1988 років. На основі аналізу орнаменталістики 1259 «столових» посудин помітно, що посуд з намальованими

архаїчними вигнутими сітками в горизонтальних великих овалах навколо ручок знайдені у ямах (яма VI комплексу Ж, яма 1979, яма комплексу О). Фрагмент кераміки з такою ж орнаментациєю знайдено в ямі дослідженої у 2013 році (Müller J et al, 2017, p. 125: 3). Довкола ручок посуду з площадок намальовані прямі сітки властиві для пізніших розписів томашівської групи. Це підтверджує висловлену деякий час тому висновок про двошаровість поселення Майданецьке (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 116–119).

Аналіз доступного нам мальованого посуду з Майданецького не дає підстав для більш детальної мікрохронології цього поселення. Не виключено, що протягом часу існування поселення змін у орнаментальних схемах (метазнаках) і дрібних знаках зображених в їх певних зонах не відбувалось. Але на третій фазі томашівської групи спостерігається збільшення кількості дрібних знаків на мальованому посуді (Ткачук, Мельник, 2005, с. 194 - 195).

На доступному матеріалі не виявлено кераміки етапу В II, що викликає сумніви у датуванні «найранішої фази Майданецького між 3 990 – 3935» (Ohlrau, 2020, p. 228). Керамічні матеріали з рову і гончарної печі, для яких отримані ці ранні дати, вимагають додаткового дослідження.

Серед кераміки Майданецького знайдений посуд не характерний для томашівської групи того часу – «імпорти» (рис. 4). Найбільша їх кількість належить чечельницькій групі (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 99–103; с. 106, рис. 40, 5.6; с. 107, рис. 41; с. 109, рис. 43). На площадці Б знайдений один такий «імпорт», на площадці Є – один «імпорт», на площадках комплексу Ж – сім «імпортів», на площадці комплексу И – два «імпорта», на площадці комплексу 0 – один «імпорт», на площадці комплексу П – сім «імпортів», на площадці комплексу И – два «імпорта».

На поселення чечельницької групи Стіна IV виявлені керамічні «імпорти» томашівської групи. До них належать як посуд виготовлений із каолінової глини (типова сировина для томашівської кераміки), так і посуд з відмуленої глини з томашівськими розписами. На окремих чечельницьких посудинах зображено томашівські знаки (Ткачук, Якубенко, 2003, с. 270–272). Ця кераміка свідчить про зворотний зв'язок носіїв чечельницьких традицій виготовлення кераміки з томашівським населенням. Прямі сітки в великих овалах біля ручок «імпортів» із Стіни IV вказують, що ці контакти відбувалися вже на третій фазі розвитку томашівської групи (рис. 3: 2–4).

Впливи орнаментальних традицій петренської групи на кераміці Майданецького представлені головним чином різними знаками і елементами розписів властивими для петренської кераміки та не характерних для кераміки томашівської групи. Це використання білої фарби на томашівських розписах (Шмалій, Видейко, 1987, с. 67, рис. 5: 11), малі кола з різними знаками в середині, дуга з малими чорними колами на її кінцях. Також в Майданецькому знайдена зрізано-конічна миска петренської групи з такими ж дугами (Шмалій, Видейко, 2002, с. 108, рис. 42: 3).

У Майданецькому виявлена велика біконічна посудина з округлими ребрами орнаментация якої має аналогії серед посуду канівської групи (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 108, рис. 42: 10), виявлено ще декілька фрагментів посуду канівської групи. Відомі зворотні томашівські «імпорти» на поселеннях канівської групи Хлестунівка і В'язівки (Овчинников, 2014, с. 312, рис. 79: 9; с. 340, рис. 107: 5).

Маємо також фрагменти двох посудин – одної миски розмальованої великими овалами в середині (Шмаглий, Видейко, 2002, с. 108, рис. 42: 3) і одної округлотилої посудини розмальованої великими вертикальними овалами. Посуд з такою орнаментациєю, на нашу думку, відноситься до традицій бадразької групи. Саме з експансією бадразької групи можна пояснити появу косенівської групи. Про одночасовість існування бадразької і томашівської груп свідчить зображення томашівських знаків у вигляді лінзоподібного овалу заповненого навскісною сіткою і хвилястих стрічок з його боків посередині зрізано-сферичної бадразької «імпортної» миски виявленої в пізньошипинецькому шарі печери Вертеба (Tkachuk, 2013, p. 128, pl. 16, 5).

Таким чином, наявність керамічних «імпортів» серед посуду Майданецького дозволяє синхронізувати поселення третьої фази томашівської групи з чечельницькою групою, останніми фазами петренської і шипинецької груп, бадразькою групою та першою фазою косенівської групи.

Епонімне поселення Томашівка віднесено до четвертої, останньої фази розвитку групи (Круц, Рижов, 1985, с. 53). До аналізу залучено 227 столових посудин. У колекції посуду з цієї

пам'ятки знайдено один кубок з низькими плечиками та великою ручкою, фрагмент верхньої частини кубка розмальованого архаїчною схемою «лицьовий» мотив, фрагмент біконічної посудини з вигнутою сіткою у горизонтальному великому овалі довкола ручки. Ця кераміка належить до раннього часу формування томашівської групи і свідчить на двошаровість поселення Томашівка.

Серед томашівського посуду з цього поселення знаходимо велику округлотілу посудину з розписом властивим традиціям чечельницької групи. Тут також виявлено високий кубок з плавно відігнутим вінцем і біконічну посудину з округлим тулубом. Їх орнаментация не властива томашівським традиціям розпису посуду. Вони, на нашу думку, відносяться до косенівської групи і свідчить про синхронність останніх фаз томашівської і перших фаз косенівської груп, на що вказувала, свого часу Т. Г. Мовша (Мовша, 1990, с. 170–171). З огляду на чечельницьку посудину у колекції з Томашівки, з першими фазами косенівської групи була синхронна остання фаза чечельницької групи.

Висновки

Поділ розвитку томашівської групи на чотири фази запропонований Рижовим і Круцом в загальних рисах залишається актуальним.

На формування орнаментации томашівської групи вплинули традиції володимирівської групи. Вона, своєю чергою, отримала культурні імпульси від мерешовської групи та першої фази шипинецької групи.

Впливи шипинецької групи прослідковуються на посуді небелівської групи.

На другій фазі томашівської групи кераміку з елементами розписів шипинецького походження бачимо на посуді багатьох поселень.

Поселення третьої фази томашівської групи можна поділити на дві підфази. В цей час зникають тонкі дуги довкола великих чорних кіл розташованих з боків широким тангент. Амфори та біконічний посуд розмальовані овалами з вигнутими сітками довкола ручок трапляються на площадках. Спостерігається зростання зв'язків між різними локальними групами, що помітно через збільшення керамічних «імпортів» на поселенні Майданецьке. Збільшується кількість знаків на столовому посуді цієї фази.

Дослідження морфології, стилістики та знакових систем томашівської групи (так само інших локальних груп) культури Кукутені -Трипілья такі ж важливі, як і радіокарбонне датування і геомагнітне сканування їх поселень.

ЛІТЕРАТУРА

- Збеневич В.Г., Шумова В. А. 1989. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований. Первобытная археология. Киев. Наукова думка, с. 97 – 106.
- Круц В. О., Рижов С.М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько – сушківської групи. Археологія. 51. С. 45–56.
- Кандиба О. 2004. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного села. «Букрек», Чернівці.
- Мовша Т. Г. 1990. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения днестровско-днепровского междуречья. Тезисы докладов. Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине. I полевого семинара. С. 169–174.
- Овчинников Е. В. 2014. Трипольська культура Канівського Подніпров'я. Київ.
- Пассек Т. 1941. Трипольська культура. Київ. Видавництво Академії наук.
- Рыжов С. 2015. Владимировская локально-хронологическая группа западнотрипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. Культурный комплекс Кукутені-Трипілья та його сусіди. Астролябія. Львів. С. 153–166.
- Ткачук Т, Якубенко О. 2003. Нові дані про локально-хронологічну приналежність поселення Стіна IV. Українознавчі студії. 4 – 5. Івано-Франківськ, с. 265–274.
- Ткачук Т, Мельник Я. 2005. Знакові системи трипольсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). Частина II. «Нова книга», Вінниця.

- Шмаглій М.М, Відейко М.Ю. 1987. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майдпнецького на Черкащині. Археологія. 60, с. 58–71.
- Шмаглій Н. М, Відейко М. Ю. 2002. Майданецкое – трипольский протогород. Stratum Plus. № 2. Кишинев, с. 44–136.
- Müller J, Hofmann R, Kirleis W, Dreibroudt S, Ohlrau R, Brandtstätter L, Dal Corso M, Out W, Rassmann K, Burdo N, Videiko M. 2017. Maidanetske 2013. New Excavations at a Trypillia Mega-site. Studien zur Archäologie in Ostmitteleurope. 16. Bonn.
- Ohlrau R. 2020. Maidanets'ke. Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine. Sidestone Press. Leiden.
- Rassmann R, Korvin – Piotrovskiy A, Videiko M, Müller J. 2016. The New Challenge for Site Planning and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. Trypillia Mega-sites and European Prehistory 4 100 – 3 400 BCE. London – New York. P. 29–54.
- Shatilo L 2021. Tripolye typo-chronology. Mega and Smaller Sites in the Sinyukha River Basin. Sidestone Press. Leiden.
- Starkova E. 2024. The Trypillia Settlement of Popudnya: a Century after Marian Himner. Revista arheologică, vol. XX № 1, p. 5–51.
- Tkachuk T. 2013. Painted ceramics. In Kadrow S (ed). Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and the Ogród sites. Kraków, p. 29–44; p. 117–225.
-

Taras Tkachuk,
PhD, Head of the Department of Archaeology,
National Reserve “Ancient Halych”

SOME STYLISTIC ELEMENTS OF ORNAMENTATION OF PAINTED POTTERY OF THE TOMASHIVSKA GROUP OF THE TRYPILLIA CULTURE (METASIGNS AND SIGNS), ‘IMPORTS’ AND RELATIVE CHRONOLOGY

The article examines selected stylistic elements of tableware ornamentation of the Tomashivka group of the Trypillia (Cucuteni–Trypillia) culture, focusing on two recurring ornamental schemes interpreted as metasigns and on the presence of ceramic “imports” as indicators of relative chronology and intergroup contacts. The study is based on the analysis of painted ceramics from a wide range of settlements attributed to all four developmental phases of the Tomashivka group, from the early Vladimiriivka horizon to the final phase represented by the eponymous site of Tomashivka.

A semiotic approach to ornamentation is applied, treating decorative elements as components of a structured sign system. Particular attention is paid to curved and straight grids within large truncated ovals around vessel handles, as well as to large black circles flanked by tangents and thin arcs. The diachronic distribution of these metasigns demonstrates that their appearance, transformation, or disappearance can serve as reliable chronological markers. The paper traces the gradual replacement of archaic curved grids by straight ones, the decline of specific arc motifs during the third phase, and the increase in the number of minor signs within ornamental schemes over time.

Comparative analysis of “imports” reveals intensive and changing interactions between the Tomashivka group and neighboring local groups, including the Shypyntsi, Chechelnyk, Petreni, Kaniv, Badrazhi, and early Kosenivka groups. These contacts allow for a refined synchronization of regional developments during the first half of the 4th millennium BC. The results confirm the continued relevance of the four-phase model of Tomashivka development and demonstrate that stylistic and semiotic analysis of ceramic ornamentation remains a key tool alongside radiocarbon dating and geomagnetic surveys.

Keywords: Trypillia culture, Tomashivska group, ceramics, ornamentation.

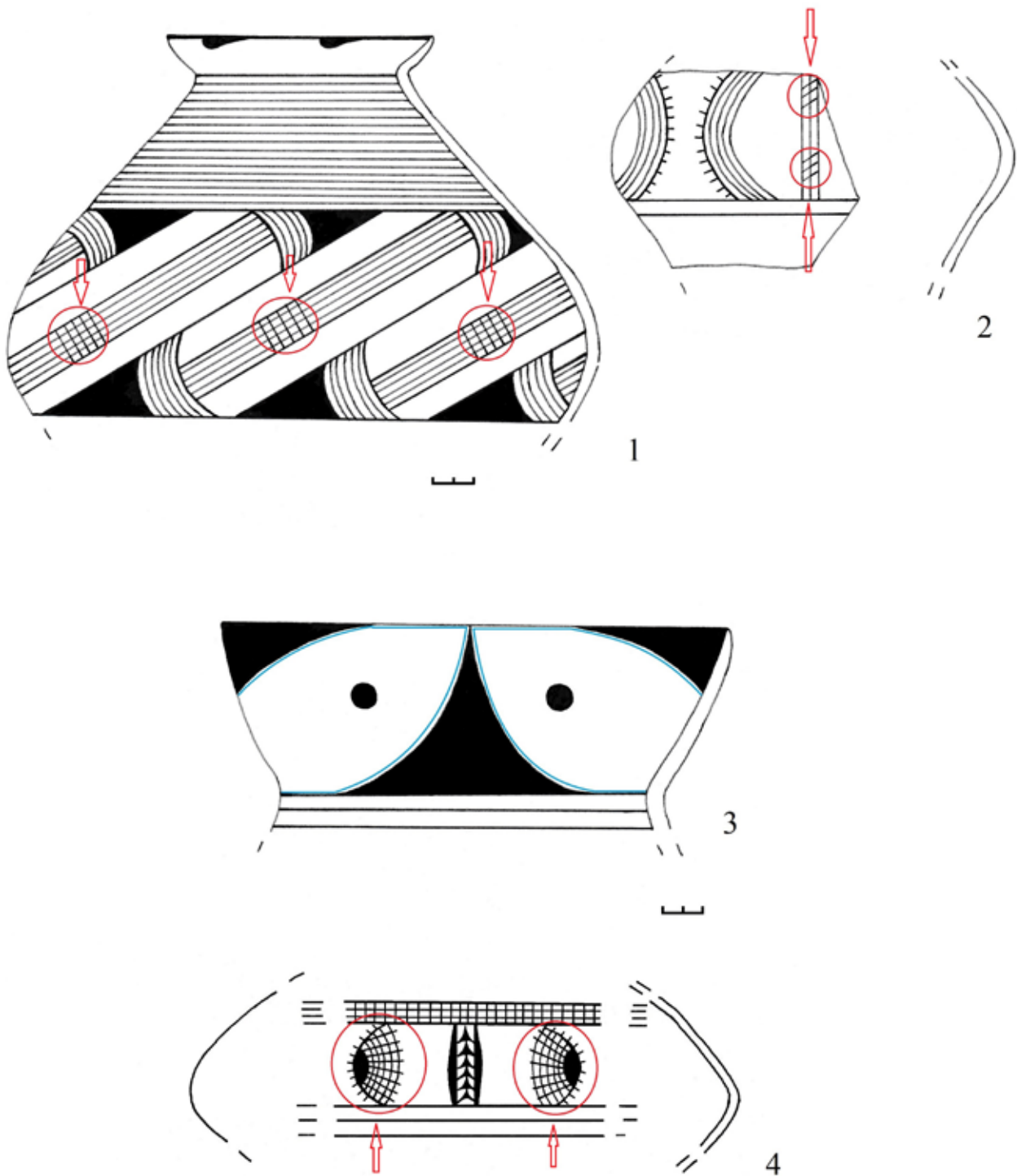

Рис. 1. 1–3. Елементи орнаментальних традицій шипинецької групи на посуді з Володимирівки.
Виділені овалами і стрілками;
4. Вигнуті сітки на посудині з Колодистого. Виділені овалами і стрілками

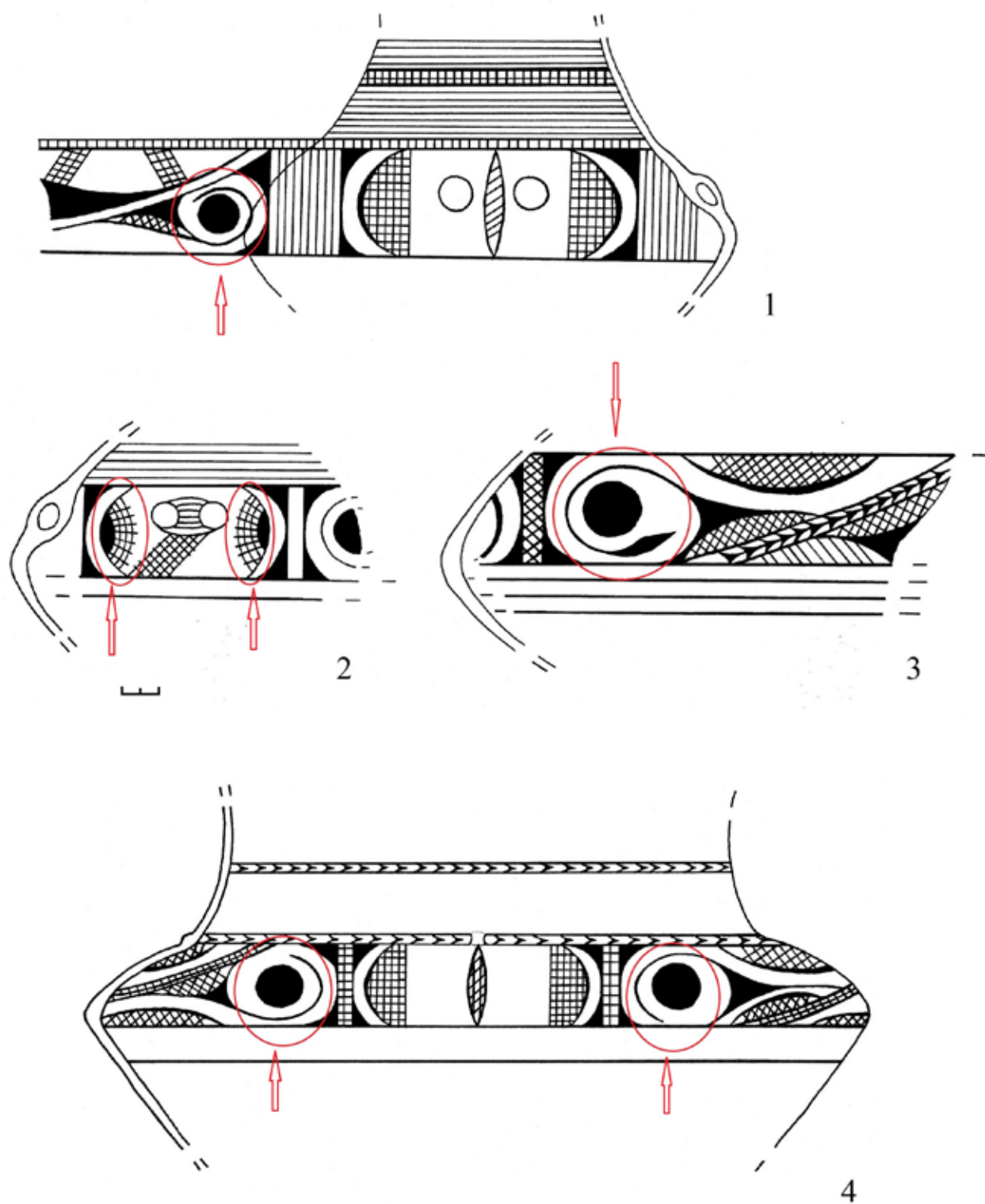

Рис. 2. 1. (Стара Буда). 3. (Доброводи), 4. (Тальне 3). Великі чорні кола з боків тангент.
2. Вигнуті сітки на посудині з Добровод. Виділені овалами і стрілками

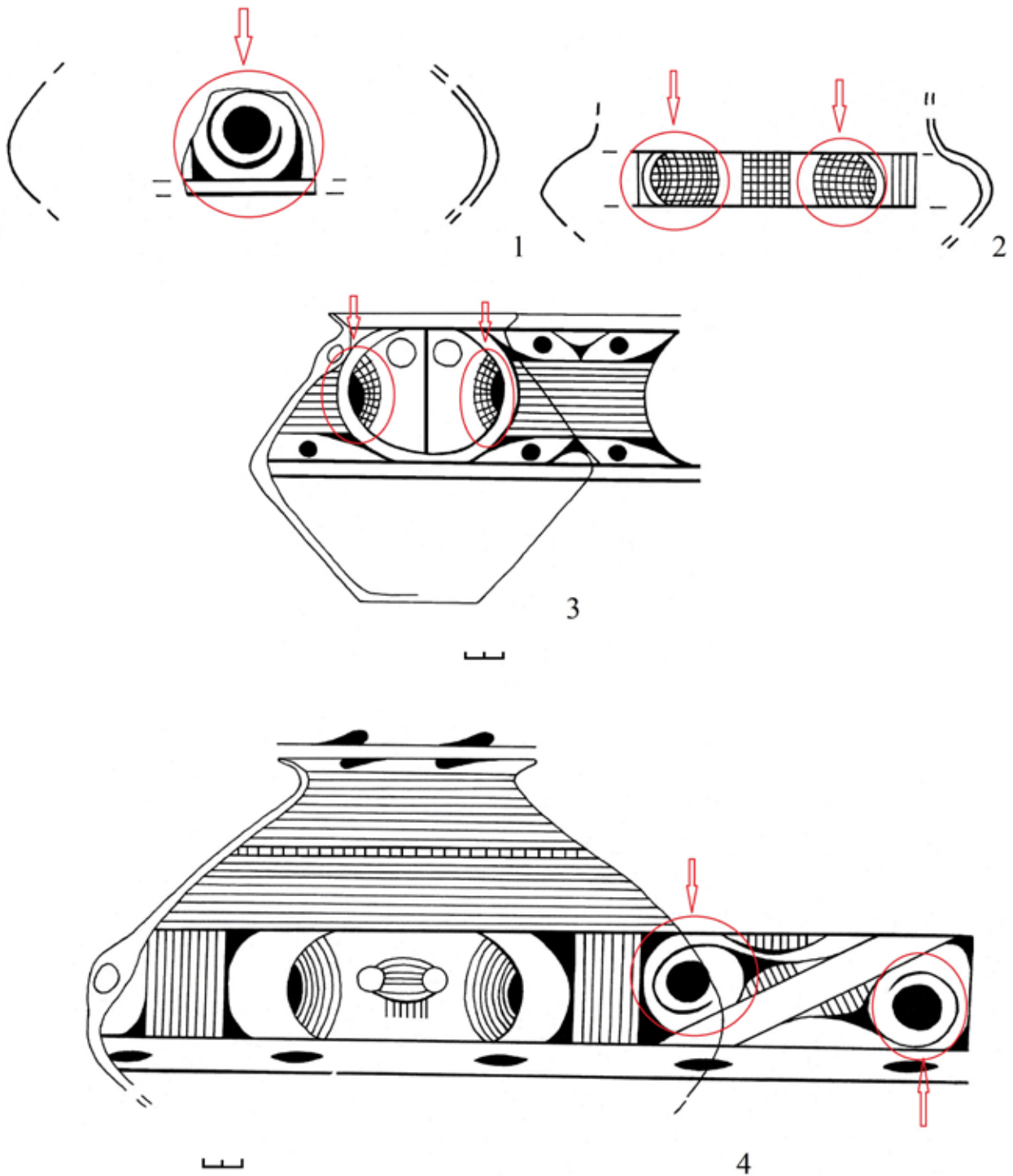

Рис. 3. 1. Чорний овал і тонка дуга довкола на посудині з Чичеркозівки. Виділений овалом і стрілкою.
 2. Вигнуті сітки на посудині з Чичеркозівки. Виділені овалами і стрілками.
 3. Вигнуті сітки на амфорі із Сушківки. Виділені овалами і стрілками.
 4. Чорні великі кола з тонкими дугами довкола з боків тангенти на посудині із Сушківки. Виділені овалами і стрілками

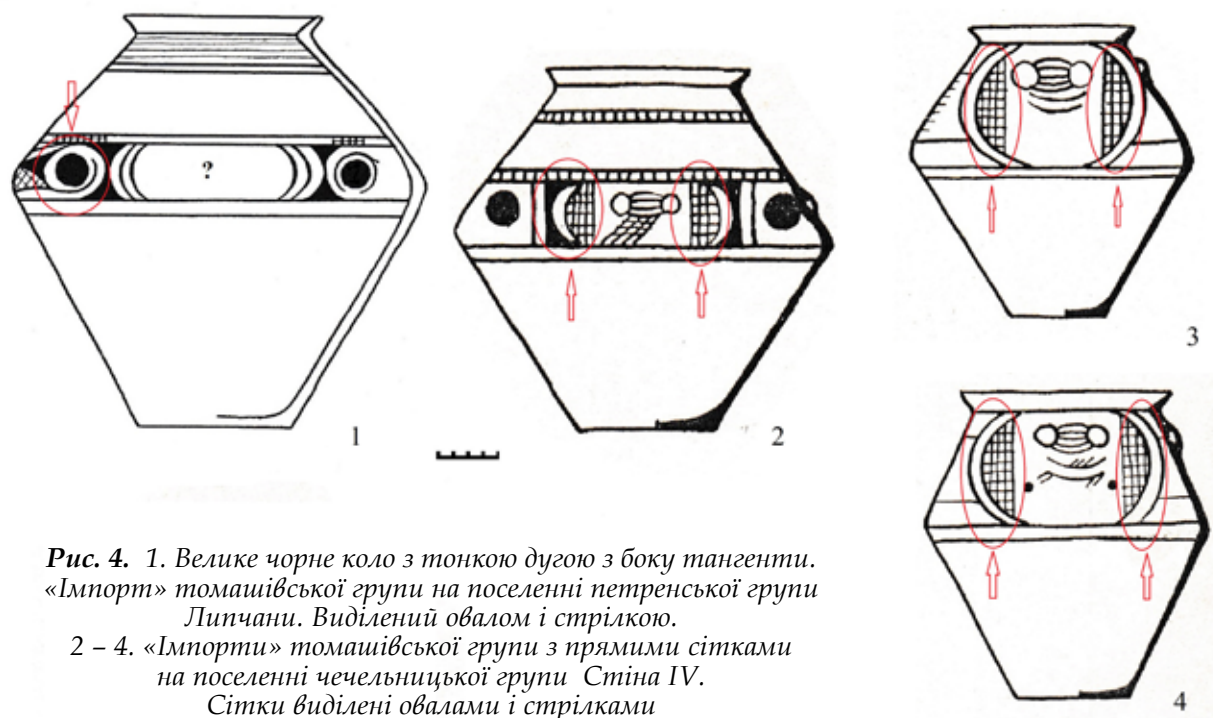

Рис. 4. 1. Велике чорне коло з тонкою дугою з боку тангенти. «Імпорт» томашівської групи на поселенні петренської групи Липчани. Виділений овалом і стрілкою.

2 – 4. «Імporti» томашівської групи з прямими сітками на поселенні чечельницької групи Стіна IV. Сітки виділені овалами і стрілками

IV фаза	Томашівка	Косенівська група					
III фаза	Тальне II	Майданецьке	Косенівська група	Чечельницька група	Петренська група	Канівська група	Бадразька група
	(2)						
	Майданецьке	(1)					
	Тальянки		Чечельницька група				
II фаза	Сушківка,	Доброводи,	Чичеркозівка,	Тальне III			
I фаза	Стара Буда,	Попудня	Чечельницька група				Шипи-нецька група
Небелівська група	Колодисте						
Володимирівська група	Піщана	Володимирівка					Шипи-нецька група

Рис. 5. Динаміка напрямків «імпортів» і впливів на поселеннях Буго – Дніпровського межиріччя початку – першої половини IV тис. до н.е.

Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА НА ПІВДЕННИХ ОКОЛИЦЯХ ХОЛОДНОГО ЯРУ

Стаття присвячена характеристиці пам'яток доби раннього заліза, досліджених Скіфською Правобережною експедицією Інституту археології НАН України на півдні Холодного Яру на Черкащині.

Ключові слова: передскіфський час, скіфський період, чорноліська культура, жаботинські пам'ятки, поселення, курган, поховання, посуд, озброєння.

У басейні середньої течії р. Тясмин на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, в околицях сіл Мельники, Медведівка, Жаботин, Лубенці, Грушківка Черкаського району та області, локалізується історико-природний регіон Холодного Яру, відомий своїми пам'ятками культури та археології. Чи не найяскравішу їх частину становлять старожитності доби раннього заліза IX–IV ст. до н. е. Ця місцевість була інтенсивно заселеною вже в передскіфський час. Для чорноліського періоду тут, схоже, характерною була обосібленість, незалежність общин, і, разом з тим, консолідація людності в них самих. Відображенням цього є існування низки чорноліських городищ із розмірами приблизно одного рівня: Лубенецьке, Грушківське, Жаботин-Секирне. У пізній передскіфський (жаботинський) час провідна роль переходить до епонімного Жаботинського поселення, розташованого в урочищі Тарасова Гора. Досліджено й низку курганів того часу.

Загальновідомим центром скіфського часу є розташоване на Холодноярському плато Мотронинське городище. Значна за розмірами пам'ятка із могильником з великими за розмірами курганами недвозначно говорить про консолідацію і централізацію населення регіону в той період, соціальне розшарування суспільства. Важливим стало нещодавне відкриття Великої системи укріплень навколо Мотронинської цитаделі, яка ділянками, не створюючи суцільної лінії, оточує площу навколо городища площею понад 1700 га, часто перекриваючи напрямки шляхів. Зі всіх боків Мотронинське городище оточене системою поселень, багато з яких значні за розмірами. Поруч із ними розташовані курганні могильники. Окремі з селищ вельми значні за розмірами. У скіфську добу продовжується, зокрема, життя на Жаботинському поселенні. Одним із найбільших у лісостепу є селище біля Михайлівки. Група великих пам'яток відома поблизу Грушківки.

Пам'ятки археології регіону відомі ще з дореволюційних часів. Так, Мотронинське городище згадується з початку XIX ст. (История Российской иерархии 1813, с. 109; Похилевич 1864, с. 688, 689; Фундуклей 1848, с. 9), із кінця якого починається його археологічне вивчення (Бобринской 1894, с. 53–60), розкопки (Исследования и раскопки 1899, с. 36; Хвойко 1905, с. 6, 7; 1913, с. 40).

Огляд городища проводить у 1938 р. І. В. Фабриціус (Фабрициус 1938). А в 1950 р. розвідкові роботи тут здійснюють М. І. Вязьмітіна та Є. Ф. Покровська (Вязьмитина, Покровская 1950). Того ж року шурфування на цитаделі проводить О. І. Тереножкін (Тереножкин 1952 с. 88–89). До більш масштабних робіт вчений вдається в 1970 р. разом з В. А. Іллінською (Тереножкин, Ильинская 1970). У 1985 р. шурфування пам'ятки проводять В. П. Григор'єв та Г. П. Ребедаєло (Бессонова, Скорый 2001, с. 5).

Масштабні дослідження на Мотронинському городищі проводить у 1988–1996 рр. експедиція Інституту археології під керівництвом С. С. Бессонової (Бессонова, Скорый 2001). Протягом 2000–2003 рр. значні за обсягами роботи на пам'ятці продовжує спільна Українсько-Польська експедиція на чолі з С. А. Скорим та Я. Хохоровським (Хохоровски, Скорый 2009, с. 74–82; Chochorowski, Skoryj 2006, s. 415–450). Починаючи з 2017 р. дослідження на цитаделі почала Скіфська Правобережна експедиція, що вивчає оборонні споруди та внутрішню територію пам'ятки (Могилів, Руденко, Панченко 2018; 2023, с. 56–57; Могилів, Руденко, Панченко, Ляшко 2019, с. 306–307; 2020 с. 241–243; Могилів 2019, с. 86–88).

Одночасно тривало й вивчення поховальних пам'яток регіону. У дореволюційний час В. В. Хвойко вивчає кургани біля Мотронинського городища (Хвойко 1905, с. 98), Жаботина (Древности Приднепровья 1900, с. 6), Прус (Михайлівки), Райгорода (Хвойко 1900, с. 8; Древности Приднепровья 1900, с. 9-11). О. О. Бобринской розкопує насипи неподалік Жаботина та Грушківки (Бобринской 1902, с. 37-49; 1916, с. 1-3). У 1981 р. кургани біля Флярківки та Жаботина досліджуються Г. Т. Ковпаненко (1984, с. 108-112; 1998, с. 74-76). Розкопки курганів Мотронинського некрополя продовжувались у останній чверті XX – 1 чверті XXI ст. експедиціями під керівництвом С. С. Бессонової, С. А. Скорого, Я. Хохоровського, О. Д. Могилова (Скорий, Бессонова 1995, с. 68-78; Скорий, Хохоровський 2004, с. 239-242; 2009, с. 334-361; Могилов, Панченко, Руденко 2021, с. 75-86; Могилов, Панченко 2022, с. 81-83; Могилов та ін. 2019, с. 307). Кургани біля Михайлівки розкопані в 2018-2019 р. О. Д. Могиловим (Могилов та ін. 2020, с. 241; Могилов 2021, с. 92-102; Могилов, Ляшко, Руденко 2021, с. 59-64). Передскіфські насипи біля Жаботина вивчалися в 2020 р. С. А. Скорим (Скорий, Зимовець, Окатенко 2024, с. 182-201). Кургани доби бронзи та скіфського часу досліджені в 2024 р. неподалік Медведівки Скіфською Правобережною експедицією під керівництвом О. Д. Могилова.

Відкриті також ґрунтові захоронення на поселеннях, як близькі звичайним підкурғанним (Покровская 1957, с. 2; Могилов та ін., 2020, с. 243), так і здійснені в житлово-господарчих об'єктах (Бессонова, Скорий 2001, с. 22; Могилов та ін. 2019, с. 306-307).

Активно вивчалась і поселенська структура. Найкраще дослідженим, безперечно, є Жаботинське поселення в урочищі Тарасова Гора (Покровська 1955; 1962; 1973; Вязьмітіна 1952; Вязьмітіна, Покровська 1956; Дараган 2011; Ляшко 2022, с. 115-117). Старожитності західних і південно-західних околиць найкраще описані в працях Ю. Ю. Ляшка (1992, с. 51-53; 2017, с. 299-301; 2018, с. 236-243). Пам'ятки південно-східної периферії добре відображені в праці В. І. Полтавця (2016, с. 217-221). Подано добірку старожитностей на території Національного природного парку «Холодний Яр» (Могилов, Легоняк, Ляшко 2025). У нинішній роботі головну увагу буде зосереджено на поселенських пам'ятках південних околиць Холодного Яру, обстежених роботами Скіфської Правобережної експедиції.

Велика система укріплень навколо Мотронинського городища. Ці нещодавно відкриті фортифікації (Могилов 2024, с. 17-19; Могилов, Легоняк, Ляшко 2025, с. 101-102) радіально оточують городище оборонним боком назовні. Захисні споруди не утворюють суцільної смуги, а фіксуються на окремих ділянках. Почасти вони перекривають шляхи. Втім, краї сусідніх ділянок приблизно виходять один на одного. Не можна виключати, що проміжні ділянки, де зараз не видно валів і ровів, у давнину все ж могли мати якісь дерев'яні укріплення, сліди яких сьогодні не простежуються. Розкопки поки не проводились, проте ззовні валів виявлено келермеські та базисний наконечники стріл середини VII-VI ст. до н. е. (Ляшко 2023, с. 147; Могилов, 2024, с. 17), що дає підстави для попередніх міркувань про дату укріплень. Згадана оборонна система займає величезну площу. Через не суцільну смугу фортифікацій, точно вирахувати її важко. Все ж, якщо умовно спробувати це зробити, поєднавши лініями краї ділянок фортифікацій, то площа може складати понад 1700 га.

З південного боку Холодного Яру розташовані Будянська та Грушківська ділянка Великої системи укріплень.

Південна (Будянська) ділянка перекриває вузький перешийок, який поєднує північну і південну ділянку Холоднорського плато, простягаючись зі сходу на захід. Відстань до цитаделі городища – від 2,26 км. Зовнішнім (захисним) краєм вона спрямована на південь. Укріплення являють собою вал і рів, а на західній периферії – ескарп. Довжина смуги – 380 м. Давній в'їзд на верху перешийку знаходиться східніше сучасної асфальтованої дороги. Одразу після короткої ділянки на гребені перешийку, фортифікації обабіч спускаються вниз. Ширина оборонної лінії – до 10 м, у тому числі валу – 5, рову – 5 м. Висота валу та глибина рову – до 1 м.

Південно-Західна (Грушківська) ділянка простягається з заходу на південний схід на пагорбах обабіч яру, по якому проходить дорога з Мельників на Грушківку. Основна лінія має дугоподібну форму. Але самий її край повертає на схід у напрямку західного краю Будянських фортифікацій. Відстань до Мотронинського городища – 2,8 км. У східній частині ділянки наявна Цитадель, трикутне укріплення, яке знаходиться ззовні основної лінії. Судячи з харак-

теру примикання до неї, ця твердиня споруджена дещо пізніше. Через цитадель та вал з ровом, з північного заходу на південний схід, проходить дорога. Вірогідно, перед нами давній проїзд через фортифікацію. Загальна довжина укріпленої ділянки – 1,61 км.

На Грушківській ділянці лінії валу і рову в декількох місцях перериваються, проте далі знову продовжуються. Оборонна система з валу і рову починається на півдні, йдучи паралельно схилу до яру, поволі спускаючись вниз. Край, загнутий на північний захід, надалі, проте, розвертається і йде практично широтно. І лише за 0,7 км понад трасою звертає на південний схід. Ширина оборонної лінії – 8–14 м, приблизно порівну розподіляючись між валом і ровом. Висота і глибина останніх варіюють у межах 0,8–1,2 м.

Цитадель Грушківської ділянки має вигляд підкови, прибудованої до основної лінії. Однак вали «підкови» впритул до неї не підходять, будучи віддаленими на 105 м (північна частина) і 70 м (південна частина). У південному секторі цитаделі знаходиться, вірогідно, давній в'їзд на городище, де проходить і сучасна лісова дорога. Довжина вцілілих підковоподібних валів Грушківської цитаделі – до 210 м. Приблизна довжина протяжності всієї дуги, за обережними підрахунками, могла складати – до 460 м. Площу можна визначати теж лише дуже приблизно – до 3,26 га, як і зовнішній периметр – до 720 м.

Сьогодні перспективним є продовження досліджень оборонних систем у Холодному Ярові, які можуть виявитись навіть більш монументальними, ніж досі здається. Сьогодні південніше у лісових масивах хут. Буди виявлено частини ще однієї, фактично *другої зовнішньої* системи укріплень з валу та рову, також розгорнутої напільним боком від Мотронинського городища. Від городища вона віддалена у цьому напрямку вже не на 2,2 км, а на 6,8 км. На жаль, бічні ділянки цих фортифікацій спрямовані у боки розораних полів, де простежувати їх важко. Розміри площі, оточеної згаданими спорудами є вражаючими.

Мельниківське городище розташоване у лісовому масиві західніше південної частини однойменного села, займаючи верх гори, яка височіє на південному сході Холодноярського плато. Зі сходу це підвищення стоїть над долиною р. Сріблянка. З інших боків височіє над ярами чи долинами. Об'єкт, досліджений роботами Скіфської Правобережної експедиції Інституту археології НАН України в 2017 і 2024 рр., має форму овалу, витягнутого з південного заходу на північний схід. Довжина цитаделі – 504–536 м, ширина, яка встановлюється – 273–393 м. Весь південно-східний сектор укріплень знищений при прокладанні ліній електропередач, а у межах Мельників – господарською діяльністю. Через це, точно встановити площу пам'ятки важко. Якщо все ж умовно провести лінію укріплень за відомими напрямками, вона могла складати 17 га. Фортифікації вціліли на довжину 1,27 км. З врахуванням зруйнованої ділянки, вони могли простягатись на близько 1,6–1,7 км.

Нестандартним для оборонної системи пам'ятки є те, що на більшій своїй протяжності рів знаходиться зсередини валу, а не ззовні, як звичайно¹. З північно-східного боку на городище заходить дорога. Судячи з контурів валу і рову у цьому місці, це може бути давній в'їзд. Не чисельні знахідки відносяться до ранньоскіфського часу.

Грушківське городище та селище чорноліської культури розташоване на місі, витягнутому з південного сходу на північний захід над долиною річечки Косарки. Городище займає округлий північно-західний край мису, а селище прилягає до нього з північного сходу.

Городище має округлу форму. З трьох боків, південного заходу, північного заходу, північного сходу, воно захищене крутими схилами мису. Вал по верху майданчика з цих трьох боків ледь проглядається, з середини – розораний. З південного заходу і північного сходу схили, вірогідно, додатково ескарповані. З напільного боку, в секторі півдня, південного сходу, північного заходу, цитадель захищена більш виразним валом і ровом. З південного сходу у валові бачимо розрив, який маркує в'їзд, а по дну рову у цьому місці простягається розрив-підвищення.

Розміри між основами схилу цитаделі з південного заходу на північний схід – до 90 м. Від низу північно-східного схилу до протилежного схилу валу – 80 м, а до зовнішнього південно-східного краю рову – близько 90 м. Розміри самого майданчика городища – 65 м (північний захід – південний схід) на 68 м (південний захід – північний схід). Площа пам'ятки, обмежена валами чи схилами – 0,37 га, разом з ровом – 0,5 га. Включно зі схилами мису, які фактично становили оборонну систему – 0,7 га. Довжина оборонної лінії по валах – близько 210 м.

¹ Аналогію такій конструктивній особливості див.: (Тереножкин 1961, с. 22).

Селище прилягає до городища з південного сходу. Культурний шар простежується на розораному полі на площі 180 x 113 м, на площі близько 1,7 га. Однак, пам'ятка продовжується і в північно-східний сектор, у лісовий масив. Прослідкувати його тут через рослинність важко. Проте, фрагменти кераміки все ж трапляються у ямах з під коріння повалених дерев. З врахуванням і цієї ділянки площа селища може становити до 2,8 га.

Знахідки ліпного керамічного посуду з поселення представлені здебільшого фрагментами кухонних посудин. Горщики мають оздобу у вигляді валика із защипами по корпусу та проколів під верхом. Трапився фрагмент столової посудини з чорною зовнішньою поверхнею, оздобленою заглибленими поперечними смугами зі штампованими лініями між ними. Композиція заповнена білою пастою.

Грушківка, поселення Східне. Пам'ятка розташована на підвищенні місцевості. З півдня та північного заходу до неї підходять верхів'я ярів. Культурний шар простежується на зораному полі. Тут помітно декілька зольних плям, на яких спостерігається виразніший вихід матеріалу. Більш виразними є плями у східній частині пам'ятки. З північного та східного боку артефакти трапляються і в лісі. Площа культурних нашарувань – понад 28 га.

Матеріали представлені знахідками пізнього передскіфського, ранньоскіфського, середньоскіфського періодів. Передскіфські горщики оздоблені валиками з защипами по тулубу та проколами під верхом. Трапились фрагменти кухонного посуду із врізним геометричним орнаментом. Можливо, до того періоду відносяться й окремі горщики з валиком із защипами під верхом, які з'являються ще в той час. В ранньоскіфський період вони стають основним типом кухонного посуду, а на Грушківському поселенні їх більшість. Виявлено придонні частини горщиків. Цікавий один із них, на якому відбилися зернівки проса. Миски мають вінця, загнуті всередину. Зрідка вони можуть підноситись вгору. Знайдена ручка черпака.

Середньоскіфські нашарування маркує бронзовий трилопатекий базисний наконечник стріли з прихованою втулкою. До цього часу може відноситись фрагмент горщика з защипами по верху. Антична кераміка представлена фрагментами лесбоських і клазоменських амфор 4 чверті VI – 1 половини V ст. до н. е., посудин на складнопрофільованій ніжці 1 половини V ст. до н. е.²

Грушківка, Лісництво. Селище скіфського періоду розташоване на підвищенні, яке обмежене з південно-східного боку долиною, а з інших трьох схилами ярів. Площа виявлених нашарувань – принаймні 22,8 га. Більша частина селища розорюється, але північна його ділянка заходить у лісовий масив. На супутниковій мапі на полі тут проглядаються принаймні 6 зольників скіфського часу. Виявлено кераміку пізнього передскіфського та скіфського часу.

Фрагмент посудини зі штампованим орнаментом може свідчити про те, що перші мешканці з'явилися тут вже в чорноліський час. Старожитності пізнього передскіфського (жаботинського) періоду представлені фрагментами горщиків з защипними валиками по корпусу та проколами під верхом. До того часу відноситься й значна частина столової кераміки, оздоблена врізним геометричним орнаментом. Його приклади бачимо і в ранньоскіфський період. Це може стосуватись і різноманітних черпаків, від яких вціліли уламки ручок чи виступів з них. А також – мисок зі штампованим орнаментом по вінцях.

До ранньоскіфського часу відноситься значна частина знахідок з поселення. Це стосується, насамперед, банкоподібних горщиків із валиком з защипами під вінцем, який може доповнюватися наскрізними проколами, рідше – наколами з середини. Лощені корчаги мають відхилені назовні вінця. Різноманітністю вирізняються миски. Їх верх загнуто всередину, а іноді додатково потовщено. Вінця декоровані косим штампом.

Знахідки середньоскіфського періоду можуть бути представлені фрагментами горщиків із защипами по верху. Продовження життя на поселенні в цей час підтверджують фрагменти іонійської кераміки 2 половини VI ст. до н. е. Вірогідно – уламки амфор на складнопрофільованій ніжці кінця VI–V ст. до н. е.

З інших виробів відзначимо фрагмент розтирача, камінь з просвердленим отвором (важок до ткацького верстата?). Прясла мають біконічну, зрізано-біконічну, джкоподібну, овально-

² Визначення античної кераміки проведене кандидатом історичних наук С. А. Задніковим, якому ми висловлюємо щире подяку.

біконічну форми. Зафіксоване їх оздоблення штампованим та різьбленим орнаментом. Зібрано низку сплюснених круглих «фішок», виготовлених зі стінок ліпних посудин. Цікаві залізні кричні конкреції, які свідчать про залізобробне виробництво на пам'ятці.

Грушківка, Яр. Селище займає витягнуте підвищення рельєфу між грушківською долиною та одним із ярів її околиць. Пам'ятка, витягнута з південного заходу на північний схід, простягається на площу 1,56 км x 300 м, займаючи площу близько 35,3 га. Найнасиченіша знахідками її південно-західна частина.

Матеріали ранньоскіфського часу представлені фрагментами горщиків з валиком із защипами та проколами під верхом. Трапився уламок кухонної посудини із наколом. Миски мають загнутий всередину верх. Виявлено фрагмент черпака. Знайдено круглу фішку зі стінки посудини. Великий інтерес становить прясло з заглибленим орнаментом на поверхні.

Середньоскіфський час маркується фрагментами амфор: на складнопрофільованій ніжці та, можливо, фасоської, 4 чверті VI – 1 половини V ст. до н. е., хіоських 1-ї половини V ст. до н. е.

Грушківка, Горбоцеве Поле. Селище займає підвищену мисову частину рельєфу, яка простягається з північного сходу на південний захід. Із заходу та півдня воно обмежене ярами, які зливаються. Вихід культурних нашарувань зафіксовано у полі на площі 19 га (700 x 360 м). Однак, можна бачити, що культурний шар продовжується й у лісовому масиві у північному та північно-східному напрямках, де через рослинність його важко прослідкувати. Найпотужніші культурні нашарування фіксуються в південно-східній чверті поселення.

Знахідки ілюструють існування селища протягом пізнього передскіфського та скіфського періодів. До жаботинського часу відноситься фрагмент кераміки з врізним геометричним орнаментом. Ранньоскіфські банкоподібні горщики оздоблені валиком із защипами та проколами під вінчиком. Миски мають вінця загнуті всередину, або піднесені вгору. Одна з них прикрашена штампованим орнаментом по верху. Фрагмент черпака має S-подібний профіль стінки.

Знайдено уламки амфор на складнопрофільованій ніжці 4 чверті VI – 1 половини V ст. до н. е. Визначити центр виготовлення інших фрагментів таких посудин, текстуру тіста яких можемо бачити на знахідках з поселень V ст. до н. е., важко.

Прясла відносяться до сплюснено-бочкоподібного та округло-біконічного типів. Зібрано низку кам'яних розтирачів.

Селище **Грушківка, Маляреве** займає край плато над Грушківською долиною. Роботами попередніх років у цій місцевості фіксувалось селище доби раннього заліза Маляреве (Ляшко 2018, с. 243) або Буда-1 (Полтавець 2016, с. 218), а також – місцезнаходження ранньослов'янського часу (Могилов, Легоняк, Ляшко 2025, с. 103). Роботи Скіфської Правобережної експедиції дозволили розширити межі культурних виходів, що фактично означає об'єднання пам'яток Маляреве і Буда-2 (Полтавець 2016, с. 218; Ляшко 2018, рис. 1) у одну³. Не надто насичений знахідками культурний шар фіксується на полі площі 1 км x 430 м, або близько 32 га. Вірогідно, пам'ятка продовжується на північ в ліс, фактично поєднуючись з селищем Буда-2 (Могилов, Легоняк, Ляшко 2025, с. 103). У такому разі площа поселення може складати до 40 га.

Виявлено фрагменти горщиків з відігнутими вінцями без додаткових оздоб. Їх придонні частини. Трапились вінця чорнолощеної корчаги. Час пам'ятки маркують знахідки фрагментів амфор 2-ї половини V–IV ст. до н. е., для окремих з яких можна припускати виробництво Фасосу, Кніду, Менди. До цього ж часу відноситься уламок стінки посудини закритого типу з Егейського Середземномор'я.

Поселянівка. Селище займає підвищену частину мису над двома ярами. Поруч із ним простежується низка невисоких курганів до 0,5 м заввишки і одна безкурганна споруда, обнесена неглибоким кільцевим ровом.

При огляді, на поверхні скультивованого поля було виявлено плями розораних зольників, які виділялись на оточуючій чорноземній поверхні сірувато-попелястим кольором. Вивчення супутникових мап показало, що зольники займають значну частину мису, однак на самому його краю золисті нашарування не так добре проглядаються. Можна бачити, що 29 плям йдуть

³ Випадки, коли окремі селища у процесі вивчення і відкриття нових їх ділянок, об'єднувались у одне велике, в Українському Лісостепу вже відомі. Класичною можна вважати ситуацію з пам'ятками Царина та Сад в межах Великої системи укріплень Більського городища у Поворсклі (Скорый и др. 2019, с. 14).

нерівною смугою у середній частині мису, відповідно його напрямку з північного заходу. Її довжина 1,1 км, ширина – до 320 м. Площа, яку займають об'єкти має форму неправильного овалу у 40,8 га. Якщо обводити площу по контурам крайніх зольників – 18,1 га. Зольники розташовуються двома групами, які незначно відрізняються за площею. Північно-західна включає 17 об'єктів (1-16, 18), південно-східна 11 (19-29). Пляма 17 виявляється відтягнутою на південь і стоїть окремо. Основні нашарування простежувались на північно-західній ділянці, де плями мають значне злисте наповнення. На іншій ділянці значною є їх глиниста складова. До того ж на периферії кількість знахідок невелика.

Основні нашарування у центральній частині пам'ятки можуть бути датовані жаботинським часом (2 половина VIII ст. до н. е.). Домінує ліпний кухонний посуд. Серед горщиків переважали тюльпаноподібні форми, оздоблені по корпусу валиком з зачіпами. По верху вони декоровані проколами, які зрідка можуть доповнюватися ще й зачіпами. Помітно менше банкоподібних горщиків з валиком із пальцевими втисненнями та проколами під верхом. Вінця зрідка також можуть декоруватись пальцевими втисненнями. Трапився верх казаноподібної посудини, оздобленої валиком.

Для корчаг не рідкісне лощення поверхні. Відомі їх придонні частини, фрагменти опуклих стінок, відігнуті назовні вінця. Корпус однієї оздоблений виступом-упором.

Чисельні миски, що мають, частіше, загнутий всередину верх. Іноді він додатково може бути потовщеним. Декор представлений проколами чи наколами зсередини, або округлими наліпами по вінцях. Знайдені стінки та ручки черпаків. Частина фрагментів корчаг, кубків, черпаків вкрита різним орнаментом жаботинського типу. Прясло має округло-біконічну форму. Зібрано колекцію кам'яних розтирачів.

Антична кераміка зосереджена переважно на периферії пам'ятки і відноситься до 2 половини V-IV ст. до н. е. Серед неї відомі фрагмент денця античної столової закритої посудини, вінця пепаретської амфори 1 половини IV ст. до н. е.

Додамо, що Поселянівка примітна ще й однією з найчисельніших на півдні Східної Європи курганных груп. На сьогоднішній день співробітниками Скіфської Правобережної експедиції тут обраховано щонайменше 312 насипів.

Отже, проведенні дослідження дозволили виявити та обстежити на південних околицях Холодного Яру цілу низку пам'яток доби раннього заліза. Вони вирізняються своєю масштабністю та густотою розташування. Сьогодні вже не може бути ніяких сумнівів у тому, що Мотронинсько – Холодноярський регіон у ранньому залізному віці був одним із найзаселеніших районів Східноєвропейського Лісостепу. Дослідження його старожитностей варто продовжувати в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.)*. Киев: ИА НАНУ.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, II.
- Бобринской, А. А. 1902. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году. *Известия археологической комиссии*, 4, с. 24–50.
- Бобринской, А. А. 1916. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1916 году. *Известия археологической комиссии*, 60, с. 1–6.
- Вязьмитина, М. И. 1952. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1, с. 59–66.
- Вязьмитина, М. И., Покровская, Е. Ф. 1950. *Отчет об археологических работах, проведенных в окрестностях с. Жаботина Каменского района Кировоградской области в 1950 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е., №1950/24.
- Вязьмитина, М. І., Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VII–VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботин. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 38–47.

- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Древности Приднепровья*. 1900. Киев: Типография С. В. Кульженко, III.
- Исследования 1899. Исследования и раскопки в Чигиринском уезде Киевской губернии, вблизи Мотронинского монастыря. *Киевская старина*, LXVI, Июль.
- История Российской иерархии, собранная Новгородской Семинарии ректором, Богословии учителем и Юрьева Новгородского, ныне же Ставропигиального Московского Новоспасского монастыря Архимандритом, и учрежденной в Москве Духовной Цензуры председательствующим Амвросием*. 1813. Москва: Синодальная типография, V.
- Ковпаненко, Г. Т. 1984. «Червона Могила» у с. Флярковка. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 107–113.
- Ковпаненко, Г. Т. 1998. Нові данні про кургани біля с. Жаботин на Черкащині. *Музейні читання*. Київ: МКУ, с. 74–76.
- Ляшко, Ю. Ю. 1992. Новые поселения скифского времени в районе Жаботина. В: Мозолевский, Б. Н. (ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь: Гортипография, с. 51–53.
- Ляшко, Ю. Ю. 2017. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 299–302.
- Ляшко, Ю. Ю. 2018. Пам'ятки раннього залізного віку в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 236–244.
- Ляшко, Ю. Ю. 2022. Антична монета з поселення Тарасова Гора біля с. Жаботин. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 115–119.
- Ляшко, Ю. Ю. 2023. Нова знахідка скіфського меча із околиць Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 147–159.
- Могилов, О. Д. 2019. Нові знахідки ранньоскіфського часу на Мотронинському городищі. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86–88.
- Могилов, О. Д. 2021. Другий Михайлівський курган – пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні. *Археологія*, 2, с. 92–114.
- Могилов, О. Д. 2024. *Звіт про дослідження Мотронинського городища на Черкащині в 2024 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.Е.
- Могилов, О., Легоняк, Б., Ляшко, Ю. 2025. Пам'ятки археології на території Національного природного парку «Холодний Яр». *Археологія & фортифікація*, 2, с. 100–106.
- Могилов, О., Ляшко, Ю., Руденко, С. 2021. Скифское всадническое погребение в бассейне р. Тясмин. *Revista Arheologică*, XVII, 1, с. 62–82.
- Могилов, О. Д., Панченко, К. І., 2022. Архаїчний скіфський курган поблизу Мотронинського городища на Черкащині. В: Скорий, С. А, (ред.). *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «II Путивльські археологічні читання» до 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 81–84.
- Могилов, О. Д., Панченко, К. І., Руденко, С. В. 2021. Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 41, с. 75–91.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І. 2018. *Звіт про розкопки на Мотронинському городищі (Чигиринський район Черкаської області) в 2017 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І. 2023. Новітні дослідження Мотронинського археологічного комплексу. В: Черевко, О. В. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині останніх років: підсумки та перспективи. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Черкаси: ЧНУ, с. 56–60.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Розкопки Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 306–307.

- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2020. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241–243.
- Покровская, Е. Ф. 1955. Раскопки поселения скифского времени у с. Жаботин Черкасской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 88–90.
- Покровская, Е. Ф. 1962. Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 73–81.
- Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169–188.
- Полтавець, В. І. 2016. *Історія населення басейну р. Тясмин в ранньому залізному віці (X–IV ст. до н. е.). Природно-господарський аспект*. Дисертація кандидата історичних наук. Київ: Інститут археології НАН України.
- Похилевич Л. 1864. *Сказание о населенных местностях Киевской губернии. Статистические исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Киев: Типография Киевопечерской Лавры.
- Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського геоїдища. Харків: Мадан.
- Скорий, С. А., Бессонова, С. С. 1995. Кургани скіфської епохи біля Мотронинського городища (за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.). В: Соса, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіач, с. 68–78.
- Скорий, С., Зимовець, Р., Окатенко, В. 2024. Кургани доскіфського часу біля с. Жаботин (дослідження 2020 р.). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 182–208.
- Скорый, С., Хохоровски, Я. 2004. Курган Скифская Могила в Днепропровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования). *Старожитности степового Причорномор'я і Криму*, 9, с. 239–244.
- Скорий, С. А., Хохоровски, Я. 2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234–276.
- Тереножкин, А. И. 1952. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XLIII, с. 80–98.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: Издательство Академии наук УССР.
- Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А. 1970. *Отчёт о работе Скифской Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1970 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е., № 1970/14.
- Фабріціус, І. В. 1938. *Скіфська розвідкова експедиція 1938 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.25, №31.
- Фундуклей, И. И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Типография Ф. Гликсберга.
- Хвойко, В. В. 1900. Раскопки курганов в окрестностях м. Райгород и с. Пруссы Черкасского уезда и с. Яровой Чигиринского еузда. *Археологическая летопись Южной России*, 2, с. 8–9.
- Хвойко, В. В. 1905. *Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность*. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Сопко, 1, с. 93–104.
- Хвойко, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторическое время (по раскопкам)*. Киев: Типография Товарищества Е. А. Синкевич.
- Хохоровски, Я., Скорий, С. А., 2009. Оборонительная система Мотронинского городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74–84.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 2006. Mielniki Raj. Cigirin Obl Cerkassy (Ukraine). Ein Burgwall und Kurgane der skythischen Zeit. *Recherches archeologiques de 1999–2003*. s. 415–450.

Oleksandr Mohylov,
candidate of historical sciences,
senior researcher,
Institute of Archeology of the
National Academy of Sciences of Ukraine

SETTLEMENTS OF THE EARLY IRON AGE IN THE SOUTHERN OUTSKIRTS OF THE KHOLODNY YAR REGION

The historical region of Kholodny Yar is located in the middle reaches of the Tiasmyn River, in the south of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region. During the Early Iron Age, this territory was one of the most populated in the Eastern European Forest-Steppe. Several hillforts are known to have existed here during the Chornolissia period. In the late Pre-Scythian period, the settlement of Zhabotyn appeared here. The Motronynske hillfort became an important settlement site during the Scythian period. There are many burial mounds in the region. The settlement system of the region was well developed. Among the most significant sites are the Mikhailivka settlement and the settlement on Tarasova Hora near Zhabotyn.

A number of settlements, as well as the defense system, were studied by the Scythian Right Bank Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Some of them are located in the south of Kholodny Yar, in the area of the villages of Buda, Hrushkiivka, Poselyaniivka.

The hillfort and settlement near the village of Hrushkiivka date back to the Chornolisky period. The finds include pots. Fragments decorated with geometric ornamentation have been found. The settlements in the Malyareve, Gorobtseve Pole, Yar, Lisnytstvo tracts near Hrushkiivka date back to the Scythian period. Finds from the Zhabotyn period have been discovered at the Poselyaniivka settlement. Burial mounds were found nearby. To the south of the Kholodny Yar forest is a defensive section of the Great System of Fortifications of the Motronynske hillfort. The large-scale settlement structure indicates that the Kholodny Yar region was one of the most populated in the Eastern European Forest-Steppe during the Early Iron Age.

Key words: Pre-Scythian period, Scythian period, Chornoliska culture, Zhabotyn sites, settlements, burial mounds, burials, pottery, weapons.

Володимир Колода

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
завідувач навчально-науковою археологічною лабораторією
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

РІДКІСНЕ КУХОННЕ ОБЛАДНАННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: РОЗДУМИ, МОДЕЛЮВАННЯ, ЕКСПЕРИМЕНТ

Предметом аналізу нашого дослідження виступає невелика група залізних предметів кухонного обладнання салтівської культурно-історичної спільності (середина VIII – середина X ст. н. е.), за котрим в науковій літературі закріпився термін «шашличниця» – пристрій для приготування м'яса. Всі вони знайдені в басейні Сіверського Дінця, в лісостеповій зоні Хозарського каганату, переважно у ямних похованнях з обрядом кремації. Обставини знахідок, математичні розрахунки, моделювання виробу та проведені експерименти дозволяють з великою долею імовірності стверджувати наступне: розглянутий кухонний пристрій – це рожен для смаження / в'ялення риби, а також приготування невеликих за розміром птахів – водних та тих, що мешкають по берегах водойм. Процес цей відбувався, здебільшого, під час сезонного перебування вільного від основних сільськогосподарських робіт населення біля річок та озер в теплу пору року. Його також можна було поєднати із сезонним відгінним випасанням худоби.

Ключові слова: Хозарський каганат, лісостеп, салтівська культурно-історична спільність, кухонне обладнання, приготування їжі, запасання харчів, риба та водоплавна здобич.

Постановка проблеми

Приводом для проведення цього дослідження стала передача у 2013 р. до археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди залізних речей зі слідами перебування у вогні. Походили вони з відомого ще із 1977 р. і значною мірою зруйнованого ґрунтового могильника, що поблизу с. П'ятницьке Чугуївського р-ну на Харківщині (Колода 2013, с. 43, рис. 59: 5–7). Серед них був цікавий артефакт (рис. 1), за котрим в науковій літературі закріпилася назва «шашличниця» (Михеев 1985, с. 146, рис. 37: 9; Аксенов, Михеев 2006, с. 40, 106, рис. 43: 2); тобто – прилад для смаження м'яса. Це й стало причиною наших роздумів, пошуків, моделювання та експериментів у з'ясуванні суті використання цього виробу. Серед значного за кількістю загалу залізних артефактів, в тому числі й кухонного реманенту населення Хозарії (салтівська археологічна культура) кількість аналогічних виробів доволі обмежена. На тепер їх виявлено лише 4. Всі – у зігнутому стані на ґрунтових могильниках за обрядом кремації в південній частині лісостепової зони Сіверського Дінця (в межах Харківської обл.).

Окрім вище згаданої знахідки поблизу с. П'ятницьке, два аналогічних пристрої відомі в тому ж Чугуївському районі. Перший (найбільш ранній з виявлених) – у похованні № 175 могильника біля с. Суха Гомільша (рис. 2: 1, 2).¹ Другий походить з багатого поминальника представників родини військової еліти (рис. 3: 1), що виявлений на тепер практично зруйнованому грабіжниками та військовою кремаційному могильнику поблизу с. Стара Покровка (Колода, Аксенов 2020, с. 83–84, рис. 3: 4; Колода 2025, с. 110, 115, 116, рис. 2: 5). Останній з нам відомих аналогічних виробів, інтерпретований як «шампур» (рис. 2: 6), знайдено у зруйнованій частині шурфу № 2 на ґрунтовому кремаційному могильнику поблизу с. Копанка в Ізюмському районі разом із іншими предметами військового-вершника (Голубев 2018, с. 6–7, рис. 27: 1, 2; 28: 1). Нам не відомі праці, де б аналізувалися ці вироби, що, скоріш за все, пов'язане із невеликою вибіркою таких артефактів та локальністю їх розповсюдження. Це сприяло закріпленню використання по відношенню до них терміну «шашличниця» серед дослідників салтівських старожитностей. Термін «шампур» прокоментуємо пізніше...

В цій роботі ми спробуємо донести свою точку зору щодо призначення та використання цього кухонного пристрою, котра стала наслідком наших роздумів, моделювання та експериментів.

¹ Саме він розглядається у вище згаданих монографіях за участю Володимира Михеева (Михеев В. К. 1985, рис. 37: 9; Аксенов, Михеев 2006, 43: 2).

Виклад та аналіз основного матеріалу

Означена група артефактів має кілька спільних рис, що відрізняє їх від іншого кухонного приладдя і від залізних артефактів взагалі (рис. 1; 2: 1, 2, 6; 3: 1): 1 – наявність довгого стрижня з квадратного в перетині дроту, котрий умовно можна розділити на 2 частини: робоча частина (сплюснене розклепуванням лезо, що загострено на кінці) та руків'я, що повністю чи частково декоровано у спосіб перекручування дроту; 2 – наявність додаткового кільця для вертикального підвішування (теж з перекрученого з метою декорування квадратного у перетині дроту); 3 – підставка-тринога крізь закруглені петлю котрої вільно проходить руків'я (рис. 1: 1, 2; 2: 1, 2, 6а; 3: 1, 1б); 4 – характерне оформлення відігнутих лапок опори (там, де вони збереглися) у вигляді перетинчастих лапок водоплавних птахів (причому, дві менші, майже однакові лапки-опори розташовуються ближче до кільця підвішування, а явно більша – спрямована у зворотній бік – в напрямку леза) – (рис. 1: 1-3, 4а, 4б; 2: 2а, 6а; 3: 1а). Три з таких виробів мають близькі розміри: загальні (112,5–115 см) та леза (60–67 см), а також пропорції. Крім того, привертає увагу, що у всіх них опорна стійка забезпечує підняття стрижня над площиною опори на 12–13 см (табл. 1).

До них можна додати ще 3 дещо подібних артефакти, знайдені під час дослідження городища Маяки на Донеччині у 1960-ті рр. (Михеев 1985, с. 146, рис. 37: 6-8). Їх зближує наявність сплюсненого робочого леза та перекрученого руків'я, а також наявність кільця для вертикального підвішування або, принаймні, отвору для його кріплення. Відмінність цієї групи артефактів від попередньої полягає у відсутності опорної підставки-триноги, а також у меншому розмірі як виробу взагалі (близько 49 см)², так і його леза (40–44 см) – (рис. 2: 3-5; 3: 5, 6). Забігаючи наперед припускаємо, що функціонально ці дві означені групи артефактів близькі за своїм призначенням.

Загальні розміри виробів з триногою опорою, а також наявність кільця для підвішування виключають цей предмет кухонного обладнання з кола кочівницьких старожитностей. Це предмет для стаціонарного використання, але за межами житла. Привертає увагу й той факт, що відстань між рівнем розташування довгого стрижня із продуктом, котрий підлягає приготуванню, та денною поверхнею складає всього 12–13 см (табл. 1), а з урахуванням шару розпеченого вугілля і товщини продукту вона ще менша. Такі міркування, а також гнучкість довгого тонкого стрижня виключають, на нашу думку, приготування м'ясної їжі тваринного походження, котре потребує значної температури протягом чималого часу. Зародилася думка, що цей пристрій не є «шашличницею», а – рожен для смаження риби, для приготування котрої потрібні менша температура і час. Певним посилом для цієї думки було оформлення опорних поверхонь триноги у вигляді перетинчастих пташиних лапок (як у водоплавних птахів).

Зрозуміло, що для використання цього приладу потрібна друга опора (з боку леза) та певне заглиблення для розташування багаття / розжареного вугілля (яке?) під робочою частиною (лезом). Але у своїх дослідженнях поселень салтівської культури я не зустрічав таких комплексів, котрі можна було б із хоча б із якоюсь долею впевненості пов'язати з таким інструментом. А в літературі такі комплекси зазвичай не розглядаються, інформація про них осідає у звітах. Цілком припустимо, що у такому випадку це обладнання могло застосовуватися, скоріш за все, поблизу водойм, де другою опорою для приладу могли слугувати уламок стовбура дерева / товстої гілки або каміння.

Форму і розміри такої ями підказали результати рятівного дослідження поселення Підгірний Єрик 1 (рис. 4) поблизу дамби Цимлянського водосховища в широкій заплаві правого берега Дону (Прокоф'єв 2013). Там виявлена значна кількість матеріалу салтівської культури, котра автором публікації розглядається в її загальних межах «хозарського часу» (БК – середина VIII – середина X ст.). Серед не численних комплексів були виявлені ямні «вогнища», що створені у суглинковому материковому ґрунті. Вони були завдовжки 0,8–2,8 м, і завширшки 0,25–0,6 м при відносній глибині (від рівня зачистки) 13–15 см (табл. 2). Їх заповнення складалося з темно-сірого гумусованого суглинку, у якому фіксувалися шматки обмазки, перепеченого глиняного криштива, лінзи попелу, прошарки деревного вугілля, шматки перепеченого материкового суглинку. Враховуючи свій польовий досвід, можу сказати, що процес зачистки та кінцевої розчистки (під фото) «з'їдає» до 3–5 см глибини. Таким чином глибина цих комплексів Підгірного Єрика 1 цілком могла бути близько 20 см. Дослідник пам'ятки, спираючись на археологічний матеріал,

2 Близько до розміру найменшого пристрою, що мав підставку-триногу – 51,2 см (табл. 1).

топографію пам'ятки³ та традиційні промисли місцевого населення, схиляється до думки, що перебування давньої людини тут було пов'язане не лише з випасом худоби, а й із копінням та запасанням риби про запас (Прокоф'єв 2013, с. 94). Таким чином, перед нами матеріали сезонного поселення, де цілком могли займатися ловлею риби та її приготуванням.

Думка щодо використання означеного кухонного пристрою – рожна із невисокою підставкою-триногою для приготування риби перетворилася у гіпотезу, тим більше, що іхтіофауна Дону та Сіверського Дінця з кінця I тис. мало змінилася (табл. 3). Про це свідчать результати аналізу кісткових решток риб на поселеннях боршевської культури VIII – початку XI ст. (Винников 1995, с. 52-54, табл. 4).

Наступним етапом стало сучасне моделювання такого рожна у сучасній кузні (рис. 5: 1, 2)⁴ та практичні експерименти. Перший з них (разом із доповіддю) був проведений у 2019 р. на конференції у Меджибожі. Вони видалися не зовсім вдачі, хоча рибу було приготовано і скуштовано. Подальші експерименти, з урахуванням помилок, розтягнулися в часі, причиною чого стали епідемія covid-19 та війна. Стабільних позитивних результатів було досягнуто восени 2024 р. Процес складався з кількох послідовно логічних етапів. Перший етап – створення ями для багаття, котрі за своїми основними параметрами були б наближені до вогнищ Гірського Єрику 1 (див. вище) та наявної в нас моделі кухонного приладдя (рис. 5: 3). З часом розміри нашої ями для багаття стабілізувалися: завдовжки – 60 см, завширшки – 40 см при глибині 20 см. (рис. 6: 1). Додатковою турботою став пошук колоди для опори протилежного від триноги опори рожна, що не є важким завданням в Харківській частині Сіверського Дінця. Другий етап – заготовка на місці дров листяного походження товщиною 5–8 см та їх перепалення до стану жаркого вугілля (рис. 6: 2). Паралельно патрається риба (позбавляється нутрощів, але шкіра й луска залишаються не ушкодженими та на місці), також додаються спеції. Вона через голову насаджується на рожен, котрий проходить паралельно хребта.⁵ Третій етап – безпосереднє приготування риби над жаром отриманого деревного вугілля (без полум'я), періодично повертаючи рожен навколо його осі. Час приготування залежить від температури та товщини самої риби (рис. 6: 3, 4). Після чого риба знімається з рожна, позбавляється шкіри і в цілому вигляді готова для споживання (рис. 6: 5).

На фото (рис. 6) зафіксовано найбільш вдалий експеримент. Це був сом: 2,2 кг, 67,5 см. Увесь процес від прибуття на місце і до подання до столу зайняв 1,5 години. Безпосередньо приготування (смаження) сома зайняло 30 хв.

Після досягнення певних успіхів із приготуванням риби нас не покидало питання, що можна ж у такий спосіб готувати й водоплавних птахів, котрі мешкають у тих самих водоймах та поблизу них. На це певним чином вказували перетинчасті лапки на опорі підставки рожна. Зокрема ми звернули увагу на той факт, що центральний палець такої лапки є чи єдиним, який об'ємно позначається на виробі (рис. 1: 2, 3, 4а; 2: 2а; 3: 1а), бо він є найбільшим серед інших (рис. 1: 1, 3, 4б).⁶ Виникло припущення, що акцент майстра-коваля на підкресленій довжині центрального пальця перетинчастої лапки був не випадковим, а міг вказувати на конкретного водоплавного птаха. За фаховою консультацією ми звернулися до відділу хребетних тварин Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, колекції якого сягають ще першої половини XIX ст. Після консультації щодо з'ясування переліку можливих водоплавних та птахів, котрі проживають навколо водойм (прибережних), а також огляду їхніх лапок склалася наступна картина.⁷

Виходячи з того, що природний світ Сіверського Дінця та його довкілля практично мало змінилися з кінця I тис. н. е. (що підтверджує й його іхтіофауна – див. вище), населення

³ Описуючи топографічну ситуацію, автор говорить, що при розгляді стратиграфії слід враховувати постійні повені, котрі призводили до розмивів поверхні та намівання нових шарів. Це, в кінцевому результаті призводило до частой зміни мікрорельєфу...

⁴ Прототипом став рожен з П'ятницького з усіма його параметрами.

⁵ Попередні не зовсім вдачі спроби були, на нашу думку, пов'язані з кількома причинами: полум'я або висока температура жаркого вугілля, чищення риби від луски, надрізання туші для більш якісного прожарювання.

⁶ Під час підготовки статті нам не вдалося особисто попрацювати у фондах музеїв Харкова і оглянути та замалювати лапки-опори на виробі з могильників у Сухий Гомітьші та поблизу с. Копанка, що пов'язане із продовженням військового стану.

⁷ Наша особлива вдячність пані Тетяні Дев'ятко – головному зберігачу Музею природи – за її консультації та проведений огляд музейної експозиції, а також частини фондів.

салтівської культурно-історичної спільності, з урахуванням розглянутого кухонного приладдя, мало значний вибір як водоплавних, так і прибережних птахів (табл. 4). Це могли бути такі, що й зараз є предметом полювання: крижень, лисуха та попелюх звичайні, вага яких сягає 1 кг, або чирянка велика та курочка водяна з вагою 0,2–0,5 кг. До можливої здобичі салтівських часів можна зарахувати й пірникозу велику та мартину звичайного, котрі зараз не є об'єктом полювання, бо вважаються «неїстівними» з огляду на те, що їх м'ясо «віддає рибою та водоростями». Серед прибережних птахів теж придатної здобичі вистачало: від пастушка водяного до кульона великого.⁸

Тепер щодо оформлення відігнутих лапок опори рожна... У всіх згаданих водоплавних, що мають перетинчасті лапки з трьома пальцями, середній палець – найбільший за інші, найменшим є внутрішній, довжина зовнішнього має середнє значення. Виключенням є мартин звичайний та чирянка велика: в них різниця між середнім пальцем перетинчастої лапи і крайніми мінімальна (найбільш симетричний вигляд лапки). На тепер в нашому розпорядженні є лише один артефакт (з-під П'ятницького), на якому можна визначити три нарізно великі пальці перетинчастої лапки (рис. 1: 1, 3). Тож, будь-які висновки щодо віднесення лапок на опорах до певного водоплавного птаха передчасні. Припускаємо, що зображення лапок водоплавних має узагальнюючий зміст, пов'язаний із вдачею під час рибної ловлі й полювання на водоплавну дичину, більшість якої харчується дрібною рибою (окрім курочки водяної), а у пірникози великої вона складає більшість раціону (табл. 4). Дрібна риба входить до раціону харчування і прибережних птахів (наприклад, пастушка водяного та погонича звичайного). Ми не виключаємо й того, що зображення перетинчастих лапок на кухонному приладді було певною сублімацією ідеї «полювання» на рибу, чим займалися птахи і людина як представники природного світу, в якому вони разом перебували. Вважаємо за необхідне згадати, що привіски у вигляді реалістично відтворених лапок водоплавних (іноді доповнених зображеннями самих птахів) є достатньо поширеними у синхронних до салтівської культурно-історичної спільності ранньосередньовічному середовищі фіно-угорських племен Поволжя та Прикам'я: меря, мурома, мордва, марійці (Голубева 1987a, табл. XXIX: 5, 10, 11, 18; XXX: 2, 10; 1987b, табл. XXXIV: 13; табл. XXXV: 1, 3; 1987c, табл. XLVII: 18, 26; 1987d, табл. L: 15; LI: 12, 14, 15; 17, 19; LIII: 10).

А далі були проведені експерименти із пташинами тушками. Сучасна качка найбільш наближена до крижня звичайного, пірникози великої або кульону великого (табл. 4). Для приготування тушки вагою 2,1 кг⁹ (від початку створення ямки для багаття до вживання качинового м'яса) витрачено десь 2,5 години, що було пов'язане із двома етапами перепалювання дров на деревне вугілля. Жир качки провокував відкрите полум'я, що привело до перепалення її шкіри. І все ж, м'ясо під задніми кінцівками (у пахвах) виявилося мало просмаженим – *aldante meat* (рис. 7: 1-4). Менших за розмірами мисливських птахів було замінено перепілками, для яких процес був відтворений окремо, починаючи з приготування деревного вугілля. Після встановлення рожна із тушками весь час повного приготування тривав 30 – 40 хвилин (рис. 7: 5-7). М'ясо було ідеальним. Розуміючи всю умовність заміни диких птахів сучасними свійськими птицями, котрі все ж є продуктом сучасної селекції і вирощування, сподіваємось, що експеримент був вдалим (принаймні, позитивним).

Висновки

Аналіз невеликої групи залізних предметів кухонного обладнання салтівської культурно-історичної спільності середини VIII – середини X ст. н. е., що знайдені в басейні Сіверського Дінця (лісостепова зона Хозарського каганату), переважно у ямних похованнях з обрядом кремації не є «шашличницями», як початково було закріплено у науковій літературі. Обставини знахідок, математичні розрахунки, моделювання виробу та проведені експерименти дозволяють з великою долею імовірності стверджувати наступне: розглянутий кухонний пристрій – це рожен для смаження / в'ялення / копчення риби, а також приготування невеликих за розміром водних на прибережних птахів окресленої природної зони. Процес цей відбувався, здебільшого, під час сезонного перебування вільного від основних сільськогосподарських робіт населення біля річок та озер в теплу пору року. Його також можна було поєднати із сезонним відгінним випасанням худоби.

⁸ До таблиці ми занесли і такого лісового птаха як слуква лісова, до ареалу існування котрого входить лісостеп, де він для існування обирає вологі листяні і хвойні ліси, котрими й зараз не обділена Харківщина.

⁹ Експеримент із качкою проводився ще до того, як ми з'ясували вагу дичини.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогольшанский могильник VIII–X вв.»*. Хазарский альманах, 5 Киев, Харьков: НАН Украины Институт Востоковедения им. А. Крымского.
- Винников, А. З. 1995. *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века)*. Воронеж: Издательство Воронежского университета.
- Голубев, А. М. 2018. *Звіт про археологічні розвідки у Балаклійському, Зміївському та Чугуївському районах Харківської області у 2018 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2018/б. н.
- Голубева, Л. А. 1987а. Меря. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва: Наука, с. 67-81.
- Голубева, Л. А. 1987б. Муром. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва: Наука, с. 81-92.
- Голубева, Л. А. 1987с. Мордва. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва: Наука, с. 97-107.
- Голубева, Л. А. 1987д. Марийцы. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва: Наука, с. 107-115.
- Колода, В. В. 2013. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2013 году (городище Мохнач и Водяное, Змиевской район Харьковской обл.)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2013/б. н.
- Колода, В. В. 2025. Родинний поминально-культовий комплекс зі Старої Покровки (Харківщина). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 107-117.
- Колода, В. В., Аксенов, В. С. 2020. Поминальный комплекс представителей всаднического сословия из Северо-Западной Хазарии. *Поволжская археология*. 4, с. 81-98.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.
- Прокофьев, Р. В. 2013 Салтовский горизонт поселения Подгорный Ерик 1. В.: Ключников, В. В., Кулаков А. А. (ред). *Хазарские древности: сборник научных статей*. Аксай: Аксайский военно-исторический музей, с. 66-94.

Volodymyr Koloda

Candidate of Science in history,

Assistant Professor of history of Ukraine,

Head of the Educational-Scientific Archaeological Laboratory

in H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

SPECIAL KITCHEN EQUIPMENT OF THE SALTIV CULTURE: REFLECTIONS, MODELLING, EXPERIMENTATION

The subject of our study is a small group of iron kitchen utensils from the Saltov cultural and historical community (mid-8th to mid-10th centuries AD), which have been labelled in scientific literature as "skewer grill" – devices for cooking meat. All of them were found in the Siverskyi Donets basin, within the forest-steppe zone of the Khazar Khaganate, primarily in pit burials accompanied by cremation ceremonies. The findings, mathematical calculations, product modelling, and experiments conducted to allow us to state the following with a high degree of probability: the kitchen device in question is a spit for roasting/drying fish, as well as for cooking small birds, waterfowl, and those that live on the shores of reservoirs. This process took place mainly during the warm season, when the population was free from major agricultural work and stayed near rivers and lakes. It could also be combined with seasonal transhumance grazing of livestock.

Key words: *The Khazar Khaganate, forest-steppe, Saltov cultural and historical community, kitchen equipment, food preparation, food storage, fish and water prey.*

Таблиця 1.

Порівняльні розміри кухонного обладнання із підставками-триногами (в сантиметрах)

Параметри	могильник Суша Гомільша, поховання 175	П'ятницьке	Стара Покровка, поминальник 3	Копанський могильник, шурф 2
L загальна	113 – 115	112,5	115	51,2
L робочої частини	65 – 66	60	67	14,2
h над землею	13	12,5	12,5	12,5

Таблиця 2.

Порівняльні розміри вогнищ на поселенні Підгірний Єрик 1
(за Прокоф'єв, 2013, в сантиметрах)

параметри	вогнище 2	вогнище 3	вогнище 4	вогнище 5
довжина	87	134	100	100
ширина	26	65	60(?)	70
глибина відносна (абсолютна)	14 (-241/-255)	13 (-198/-211)	13 (-189/-202)	13 (-182/-195)

Таблиця 3.

Кістяні рештки риб
на слов'янських городищах
Велике Боршеве
та Титчиха на Дону
(за Винников, 1995, в сантиметрах)

риба	розміри
стерлядь	41,2 – 67
в'язь	35,8 – 42
сазан (дикий короп)	35 – 38
вирозуб	28 – 70,2
краснопірка	18,5 – 29,5
карась	25 см
сом	93,3 – 238,6
щука	27 – 105
лин	39,1 – 50,1
севрюга	115,8 – 176,4
білізна звичайна (жерех)	44 – 65
лящ	33 – 52,8
судак	27,8 – 98,5
окунь	23,4 – 39,4

Таблиця 4.

Птахі, котрих могли готувати на рожні

категорії	різновиди	до харчового раціону входить риба	вага (кг)
водоплавні істотні	крижень звичайний (<i>anas platyrhynchos</i>)	+	0,75 – 1,5
	чирянка велика / чирок-тріскунець (<i>spatula querquedula</i>)	+	0,28 – 0,55
	лисуха звичайна (<i>Fulica atra</i>)	+	0,5 – 1,0
	курочка водяна (<i>gallinula chloropus</i>)		0,2 – 0,5
	попелюх звичайний (<i>aythya ferina</i>)	+	0,7 – 1,1
водо- плавні не істотні	пірникоза велика / норець великий (<i>podiceps cristatus</i>)	++	0,8 – 1,5
	мартин звичайний (<i>chroicocephalus ridibundus</i>)	+	0,2 – 0,5
прибережні істотні	баранець звичайний (<i>gallinago gallinago</i>)		0,1 – 0,2
	пастушок водяний / пастушок звичайний (<i>rallus aquaticus</i>)	+	0,1 – 0,2
	погонич звичайний (<i>porzana porzana</i>)	+	до 0,15
	слуква лісова / лісовий баранець (<i>scolopax rusticola</i>)		0,2 – 0,46
	кульон великий (<i>numenius arquata</i>)		0,5 – 1,35

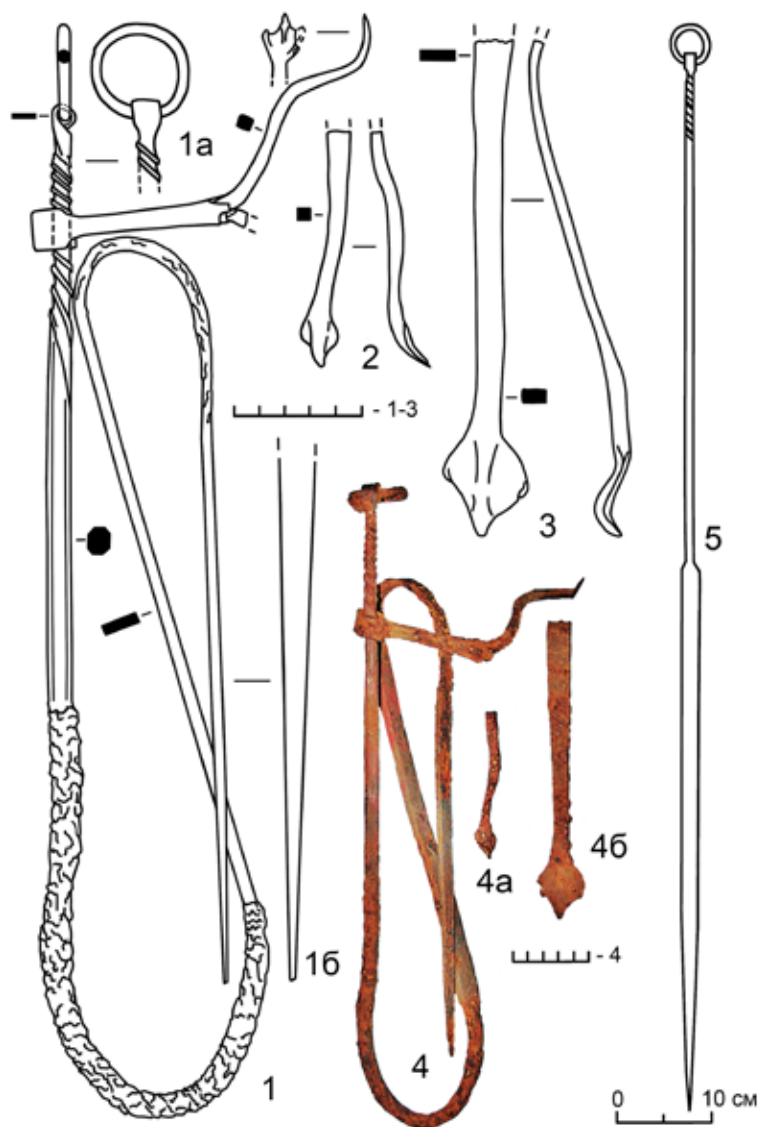

Рис. 1. Знахідка поблизу с. П'ятницьке: 1–3 – рисунок складових частин; 4 – фото складових частин; 5 – графічна реконструкція стрижня кухонного обладнання у випрямленому стані.

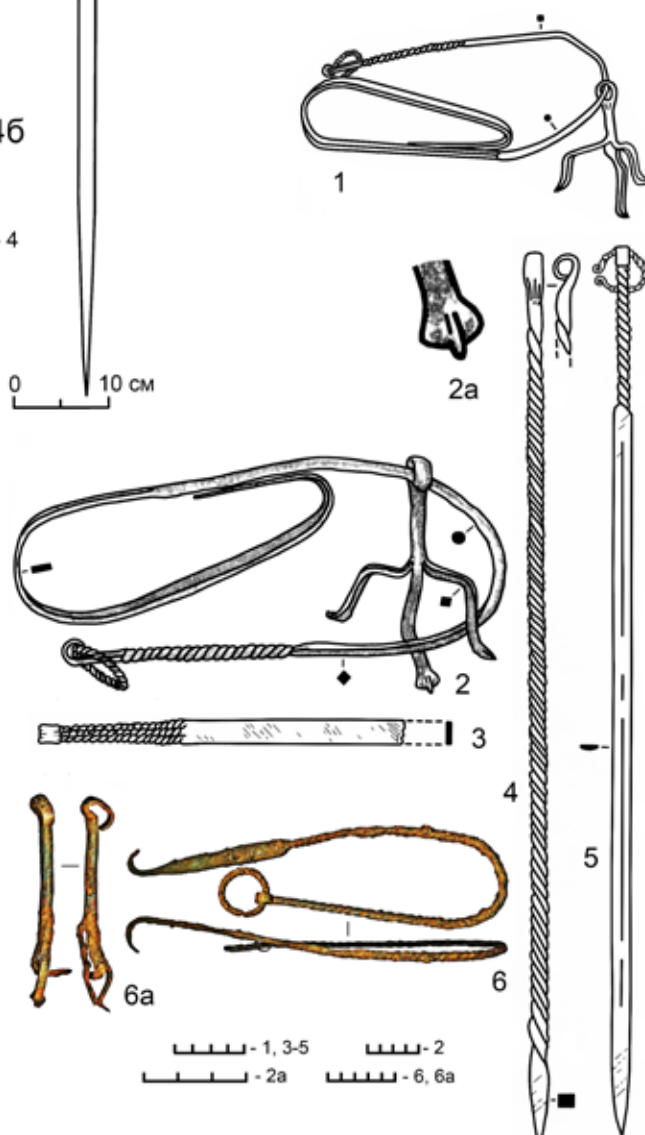

Рис. 2. Знахідки подібного кухонного обладнання: у похованні 175 на могильнику біля с. Суха Гомільша (1–2), на городищі Маяки (3–5) та поблизу с. Копанка (6). (1,3–5 – за Михеев 1985; 2 – за Аксенов, Михеев 2006; 6 – за Голубев 2018).

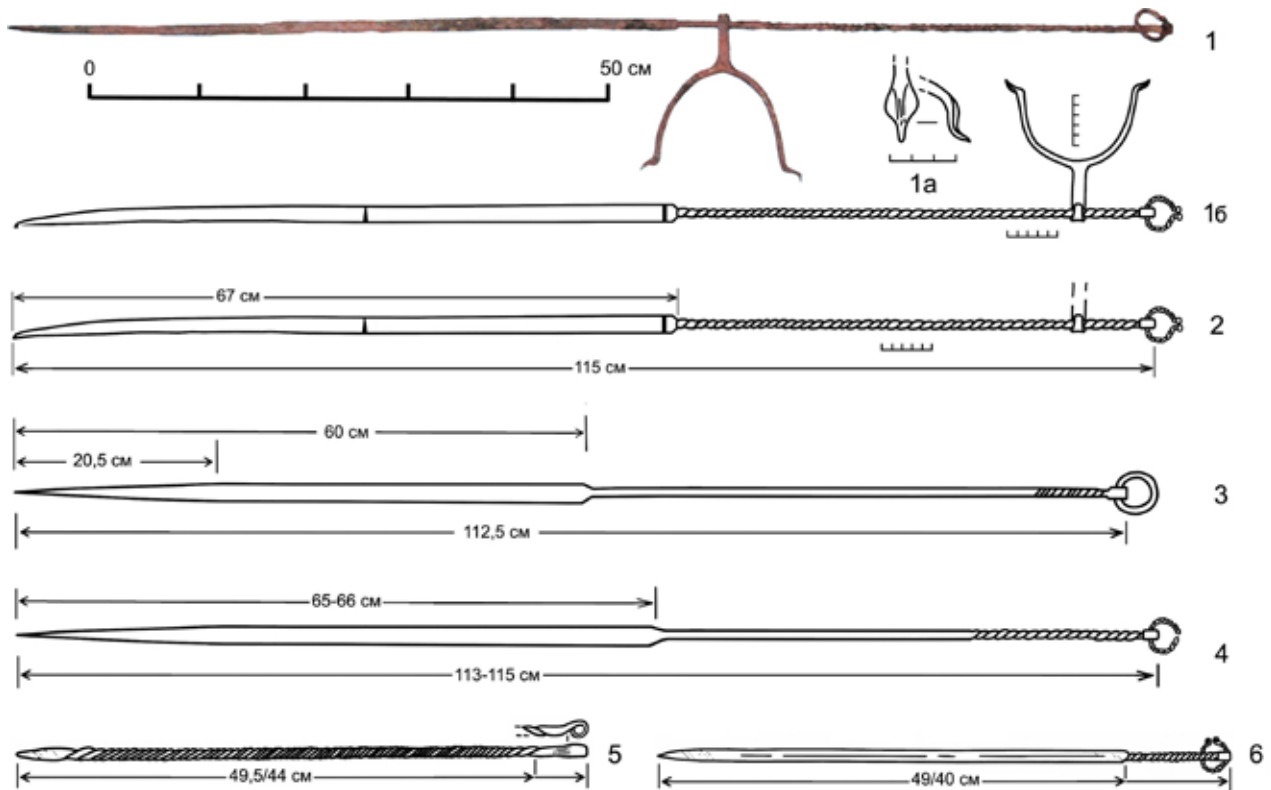

Рис. 3. Знахідка у поминальнику поблизу Старої Покровки (1 – фото; 1а – рисунок лапки-опори; 1б – рисунок знахідки); графічна реконструкція стрижнів кухонного обладнання (2 – Стара Покровка; 3 – П'ятницьке; 4 – Суха Гомільша; 5, 6 – городище Маяки)

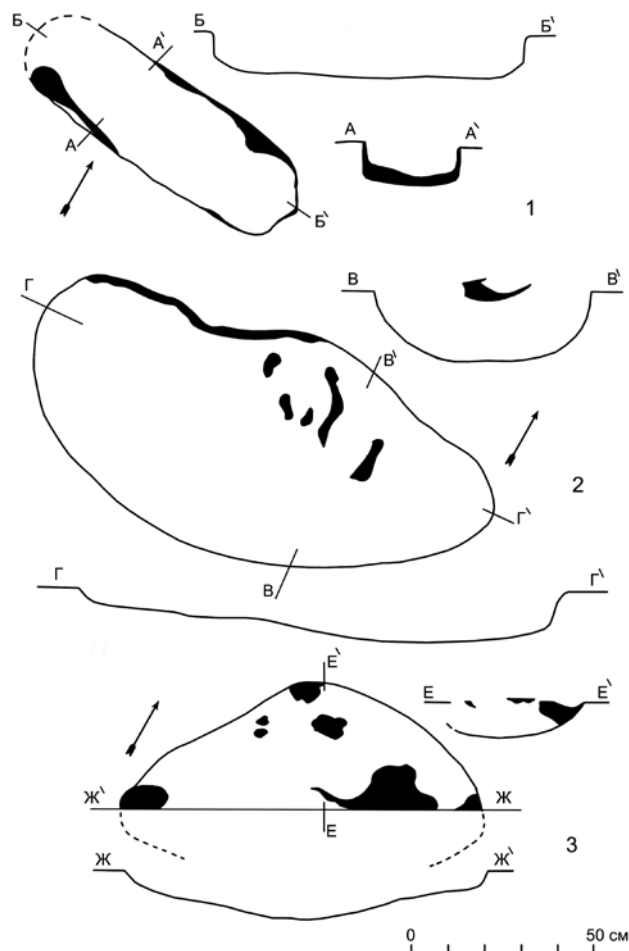

Рис. 4. Плани та перетини вогнищ салтівської культури в розкопі 2 на поселенні Підгірний Єрик 1 із позначкою вуглистих прошарків: 1 – вогнище 2; 2 – вогнище 3; 1 – вогнище 4. (за Прокофьев 2013)

Рис. 5. Виготовлення моделі рожна. 1, 2 – процес виготовлення; 3 – готова модель

Рис. 6. Ілюстрація експерименту по приготуванню риби: 1 – яма для багаття; 2 – перепалення дров для отримання деревного вугілля; 3, 4 – приготування риби; 5 – приготований сом.

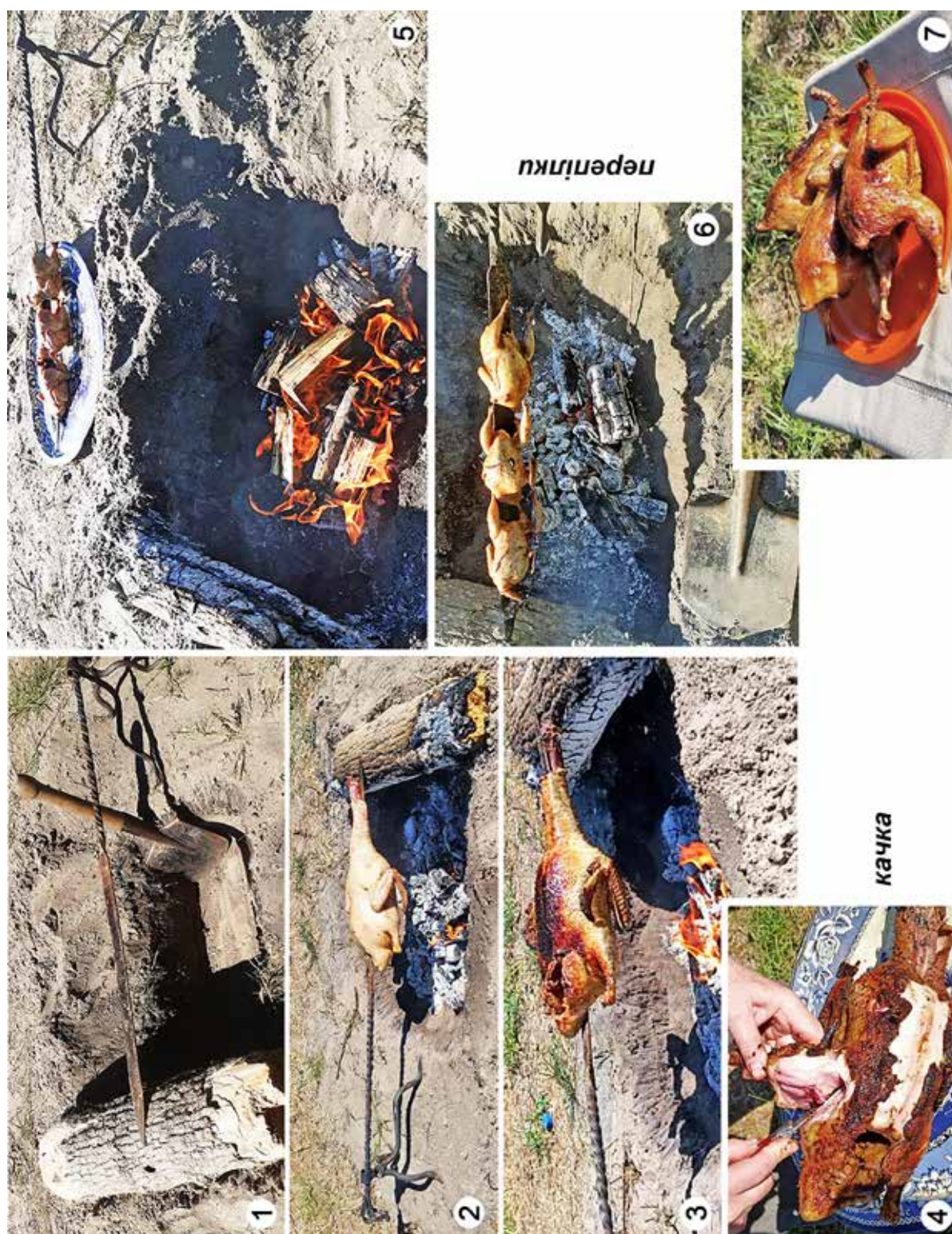

Рис. 7. Ілюстрація експерименту по приготуванню птахів (1-4 – качка; 5-7 – перепілки: 1 – яма для багаття; 2, 3, 6 – приготування птахів; 4, 7 – перепалення дров для отримання деревного вугілля

УДК 903.22-433:903.5'1(477.54)»07/09»

Віктор Аксьонов

кандидат історичних наук,
зав. відділом археології Харківського
історичного музею імені М. Ф. Сумцова

«СПИСОПОДІБНИЙ» НАКОНЕЧНИК СТІЛИ З ПОХОВАННЯ НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття вводить до наукового обігу залізний черешковий наконечник стріли, який було знайдено в похованні № 451 Нетайлівського могильника салтівської археологічної культури. Знайдений наконечник відрізняє від інших салтівських наконечників його специфічна форма, що повторює форму наконечників списів (пик), великий розмір (15,6 см) та значна вага (30,45 грам). Аналіз знахідки дозволяє визначити час побутування стріл з такими наконечниками у представників Хозарського каганату, який припадає на другу половину VIII ст. – період становлення салтівської археологічної культури на півдні лісостепової зони Донецько-Донського межиріччя. Існування у салтівського населення басейну Сіверського Дінця стріл з такими важкими наконечниками засвідчує використання ним на етапі освоєння регіону складного луку центральноазіатського типу.

Ключові слова: салтівська культура, Хозарський каганат, Нетайлівський могильник, дистанційна метальна зброя, наконечники стріл.

Салтівська археологічна культура (друга половина VIII – перша половина X ст.) пов'язується дослідниками з періодом розквіту (друга половина VIII–IX ст.) такого державного утворення півдня Східної Європи як Хозарський каганат. Виникнення, становлення та існування цього державного утворення супроводжувалося бурхливими військовими подіями (Артамонов 1962). Тому не дивно, що в похованнях представників народів, що входили до складу Хозарського каганату доволі часто зустрічаються предмети озброєння. Одним з основних засобів ведення бойових дій населенням Хозарського каганату, у тому числі і носіїв салтівської культури, була дистанційна метальна зброя – лук зі стрілами (Комар, Сухобоков 2005, с. 214). На сучасний момент на пам'ятках лісостепового варіанту салтівської культури досліджено близько 20 поховальних комплексів, в яких були присутні кістяні накладки на складний лук «салтівського» або «хозарського» типу (Криганов 1993, с. 53, рис. 1: 3-5; Винников, Афанасьев 1991, рис. 22: 1, 3-7; Плетнева 1989, рис. 32; Аксенов, Михеев 2006, рис. 63: 6; 78: 3; Аксенов, Михеев 2009, рис. 1: 22, 23; 2: 2,3, 17-20; 3: 2, 3; 4: 1-5; 6: 2-6; 7: 7; Аксьонов 2016, рис. 4: 1-7). При цьому кістяні накладки на лук знайдені в усіх типах та видах салтівських поховань, що зустрічаються в межах лісостепового варіанту культури – в інгумаційних похованнях в катакомбах та в ґрунтових ямах різної конструкції, в ямних та урнових кремаціях. Кількість же знайдених в салтівських похованнях регіону наконечників стріл перевищує кілька сотень. Лише з катакомбних поховань аланських носіїв салтівської культури походить більше 100 екземплярів наконечників стріл (Криганов 1993, с. 53). Всі ці наконечники стріл залізні, черешкові. Переважна більшість з них (97,2%) – трилопатеві з пером трикутної або кілеподібної форми (Криганов 1993, рис. 2: 1, 4; Аксенов 1999, рис. 2: 7, 8; Аксьонов 2016, рис. 2: 26-29; 3: 2-6, 8; Плетнева 1989, рис. 33). Лише окремі наконечники стріл мають плоске перо ромбоподібної або листоподібної форми (Криганов 1993, рис. 2: 2; Аксенов 1999, рис. 2: 9; Аксьонов 2016, рис. 3: 7), або відносяться до типу бронебійних з ромбічним в перетині пером ланцетоподібної форми (Криганов 1993, рис. 2: 3). Схожа ситуація спостерігається в салтівських інгумаційних похованнях в ямах різної конструкції (Аксенов, Михеев 2009, рис. 2: 4-6; 5: 16; 6: 7; 7: 11-14; Аксенов, Михеев 2003, рис. 3: 35; 4: 39-41) та кремаційних похованнях (Аксенов, Воловик 1999, с. 38, рис. 4: 10, 11, 13, 14; Аксенов, Михеев 2009, рис. 3: 6-13; Аксенов, Михеев 2006, с. 113-114, рис. 10: 4, 5; 63: 1, 2; 87: 16-18). Наконечники у вигляді широких та прорізнних лопаточок, на ромбоподібні рамчаті наконечники представлені поодинокими екземплярами і переважно в поховальних комплексах за обрядом кремації (Кочеток, Нова Покровка (Михеев 1985, рис. 14: 6, 14, 15). Гранчасті наконечники бронебійного типу з трикутним, ромбічним або квадратним в

перетині пером також у невеликій кількості представлені переважно в салтівських кремаційних похованнях (Кочеток, Нова Покровка, Червона Гірка) (Михеев 1985, рис. 7, 8, 11, 12; Крыганов 1989, рис. 1: 12-15).

Однак, в похованнях лісостепового варіанту салтівської культури зустрічаються наконечники стріл доволі незвичайного типу. Такий наконечник було виявлено в одному з поховань Нетайлівського ямного могильника.

Нетайлівський могильник був відкритий у 1959 р. та досліджувався протягом трьох років археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця (Березовец 1962, с. 18-22). Могильник розташований на краю першої надзапальної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (сучасне Печенізьке водосховище), у 100 м від східної околиці с. Металівка навпроти городища Верхній Салтів, з дослідження якого почалося вивчення салтівської археологічної культури. Після досліджень Д.Т. Березовця роботи на могильнику довгий час не проводилися. Відновилися роботи завдяки старанням харківського археолога А.В. Криганова (Крыганов 1993а, с. 93-94; Жиронкина, Цитковская 1996, с. 362-368), до яких з часом долучилися низка археологів Харкова та Києва (Аксенов 2006, с. 51-63; Комар 2008, с. 45-46; Аксенов, Михеев 2005, с. 134-156; Колода, Крыганов 2005, с. 173-175). У 2006-2018 рр. систематичні роботи на могильнику велися експедицією Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, до якої долучалися студенти Харківської державної академії культури. Загальна кількість досліджених на могильнику поховань (з урахуванням 124 могил досліджених експедицією Д. Т. Березовця) на сучасний момент становить 536.

Поховання № 451 (дослідження 2007 р.) було здійснено в могильній ямі розміром 2,05 x 1,1 м на рівні зачистки - 1,85 x 0,9 м біля її дна, яка була орієнтована своїми довгими сторонами вздовж лінії схід - захід з незначним сезонними відхиленням східного краю до півночі (азимут 87°) (рис. 1: 1). Дно могильної ями фіксувалося на глибині 2,6 м від рівня сучасної поверхні. Рештки людини на дні могильної ями не були зафіксовані, що обумовлено тією гідрологічною ситуацією, яка склалася в місці розташування некрополя (Аксенов 2006, с. 59-60). На дні могильної ями було знайдено лише п'ять намистин зі скла: намистина кулястої форми чорного кольору з синьо-білими вічками (рис. 1: 2); дві намистини сріблястого кольору (рис. 1: 3, 4); намистина чорного кольору з дрібними повздовжними білими смугами (рис. 1: 6); рифлена намистина зеленого кольору (рис. 1: 5). Проте в заповненні могильної ями, окрім дрібних деревних вуглинок, на глибині -0,7 від рівня сучасної поверхні був знайдений зігнутий у давнину залізний наконечник стріли (рис. 1: 7). За інвентарем поховання № 451 датується другою половиною VIII-IX ст.

Знайдений наконечник черешковий, має видовжену, підпризматичну, ромбічну в перетині кілеподібну бойову голівку з довгою конічною шийкою (рис. 1: 7). Загальна довжина наконечника становить 15,6 см, довжина бойової голівки 8,4 см, довжина насаду 7,2 см. Діаметр упору становить 1,2 см. Черешок (насад) являє собою плаский прямокутний (0,8 x 0,3 см) в перетині стрижень. Загальна вага наконечника становить 30,45 грама. Наконечники стріл з такою формою голівки в старожитностях хозарського історико-хронологічного періоду до цього не були представлені. Однак, в салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця відома значна кількість наконечників списів (рис. 3: 2), які мають таку ж форму, що і бойова голівка знайденого наконечника. Наконечники списів такої форми були знайдені в салтівських кремаційних похованнях некрополів Суха Гомільша, Лисий Горб, Тополі, в похованнях біритуального могильника Червона Гірка (Аксенов, Воловик 1999, рис. 1: 10; 2: 8; Аксенов, Михеев 2003, рис. 3: 33; 5: 11, 30; 6: 6; Аксенов, Михеев 2006, рис. 19: 3; 41: 6; 63: 17; 72: 1; 80: 1; 81: 8; Кухаренко 1951, рис. 30: 1). Наконечники цього ж типу (тип ПЕ за У.Ю. Кочкаровим) доволі добре представлені в могильниках VIII - IX ст. Північно-Західного Кавказу типу Дюрсо (Кочкаров 2008, с. 54, табл. XXV). Схожі наконечники списів зустрічаються в матеріалах VIII-XI ст. середньовісній мордві (Алихова 1969, с. 93, 115, 121, 123), в матеріалах IX-X ст. Волзької Булгарії (Измайлов 1997, с. 57-76) та в давньоруських матеріалах IX-XIII ст. (Кирпичников 1966, Табл. VII-IX). Зазначені наконечники списів завдяки формі та перетину пера відносяться дослідниками до наконечників бронебійного типу (пік). Це дозволяє вважати знайдений в похованні № 451 Нетайлівського могильника виріб бронебійним наконечником, бо саме форма бойової голівки визначає призначення наконечника (Коробейников, Митюков 2007, с. 5). За математичними розрахунками та результатами історичних реконструкцій для мінімізації роботи на пробиття захисного обладунку потрібно застосовувати довгий вузький наконечник

з мінімальним поперечним перерізом та мінімальним співвідношенням цього показника до довжини наконечника (Коробейников, Митюков 2007, с. 116-117). Знайдений наконечник цілком відповідає зазначеним вимогам.

Знайдений наконечник відрізняє від аналогічних виробів салтівської культури не лише незвичайна форма бойової голівки, а й значний розмір (15,6 см) та значна вага (30,45 грам). Для «класичних» салтівських старожитностей характерні залізні черешкові наконечники стріл розміром 5-10 см та вагою до 10 грам. Вага більшості давньоруських наконечників стріл становить 8-10 грам. Середня вага наконечників стріл з Новгороду X-XIV ст. дорівнюється 10 грамам, хоча інколи зустрічаються наконечники з вагою від 3 до 20 грамів. Арабські залізні наконечники стріл XV ст. важили 6-9 грам (Медведев 1966, с. 52). Масивні залізні наконечники стріл довжиною 11-12 см з шириною пера 3-4 см зустрічаються в пам'ятках VII – VIII ст. (кургани Чир-Юрта, шар пожежі Пастирського городища) (Комар, Сухобоков 2005, рис. 2: 21, 29). На жаль дослідники не вказують вагу цих наконечників стріл. Знову такі ж великі наконечники в степах півдня Східної Європи з'являються лише у золотоординський час. Так, наконечники золотоординського часу з колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова мають довжину 11,5-17,5 см та вагу від 13 до 49,7 грам (рис. 2). Схожі показники мають наконечники стріл з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Путивль (довжина 11,3-15 см та вага 17-30 грам) (Плаксіна 2015, рис. 1, с. 103). Вага ж знайденого наконечника, навіть з урахуванням його форми та значних розмірів, не дозволяє вбачати у ньому вістря металюного спису (сулиці), бо вага останніх коливається у межах 60-100 грамів (Кирпичников 1966, с. 21). Навіть найлегші наконечники металюних списів (рис. 3: 3, 4), які походять з давньоруського шару Донецького городища на Харківщині (колекція Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова) важать більше ніж наконечник з поховання № 451 Нетайлівського могильника.

За середньовічним трактатом «Arab archery» (XV ст.) для вдалої та влучної стрільби вага наконечника повинна становити $1/5 - 1/7$ загальної маси стріли у зборі (Коробейников 2008, с. 112-113; Коробейников, Митюков 2009, с. 76; Медведев 1966, с. 52). Відповідно бойові стріли важили 42-60 грам (від 15 до 20 дирхемів, 9-11 золотників) (Медведев 1966, с. 51, 52; Коробейников 2008, с. 111, 115). Натомість вага стріли, що була оздоблена наконечником з поховання № 451, може бути реконструйована як 152,25-213,15 грам. Таким чином, її слід віднести до розряду *важких* стріл.

Наконечник певної ваги та розмірів потребує використання деревка певного діаметру (Коробейников, Митюков 2009, с. 75). Так товщина деревка давньоруських стріл, незалежно від типу наконечника, коливалась від 7 до 10 мм (Медведев 1966, с. 50). Такою самою вона була й у стріл салтівського населення басейну Сіверського Дінця (Аксенов, Михеев 2003, рис. 3: 39). Це було обумовлено в певній мірі й розмірами насаду цих стріл, бо черешкові наконечники забивалися у торець деревка або вставлялися у його розщип, який був заздалегідь змащений клеєм. Розміри насаду давньоруських та салтівських наконечників не перевищували 5 мм. Не відрізнялися від них за цим показником і масивні наконечники золотоординського часу (рис. 2). Натомість розміри насаду (0,8 x 0,3 см) та діаметр упору (1,2 см) знайденого наконечника вказують, що діаметр деревка стріли повинно було становити не менше ніж 1,2-1,3 см, а скоріш за все дорівнював 1,5 см.

За розрахунками на підставі ваги наконечника (30,45 грам), товщини деревка біля наконечника (1,5 см), у відповідності до співвідношення ваги наконечника до загальної ваги стріли ($1/5-1/9$) (Коробейников, Митюков 2009, с. 76) довжина стріли повинна становити 1,51-2,38 м. Цей показник суттєво відрізняється від показників довжини стріл у різних народів доби середньовіччя. Зафіксовано, що у народів Східної Європи та степових районів Євразії IV-XIV ст. були найбільш вживані стріли довжиною від 75 до 90 см (Медведев 1966, с. 50; Кищенко 2003, рис. 33, 35-39, 42, 44-48). Це було обумовлено, окрім довжини та типу лука, фізичними показниками стрільця (його силою та довжиною рук) (Кищенко 2003, с. 133).

Враховуючи вагу знайденого наконечника, реконструйовану товщину то можливої довжини деревка для цього, можна припустити, що зазначеним наконечником міг бути оздоблений «учбовий» спис для хлопчика-підлітка. Проте більш слушною є думка, що наконечник з поховання № 451 Нетайлівського могильника пов'язаний з важкою (152,25-213,15 грам) стрілою з доволі масивним деревком. В літературі зустрічаються згадки про поодинокі знахідки наконечників стріл зі значною вагою (45 грам). Загальна маса стріли у цьому випадку становила

0,27–0,41 кг (Коробейников, Митюков 2009, с. 77). Дослідниками експериментально була доведена можливість стрільби такими важкими стрілами, але прицільна дальність при прямому вистрілі за настільною траєкторією становила лише 20–30 м, що, на думку вчених, робило бойове використання луку з такими важкими та довгими стрілами доволі проблематичним для масового війська (Коробейников, Митюков 2009, с. 78). Тому дослідники порівнюють використання складного луку та стріл з такими важкими наконечниками із сучасною високоточною зброєю, яка характеризується значною ефективністю ураження противника, але на невеликій відстані (Коробейников, Митюков 2009, с. 79). Не виключають вони і того, що стріли з важкими наконечниками могли використовуватися для стрільби з пристроїв типу арбалетів (Коробейников, Митюков 2009, с. 79). У цьому випадку, стріли з важким наконечником мали коротше, але більш масивне, ніж у лучних стріл древко, яке було позбавлено оперення (Пейн-Голлуэй 2005, с. 213).

Пристрої типу арбалету, враховуючи дані писемних джерел та наявні археологічні матеріали, не були на озброєнні у представників Хозарського каганату. Натомість рештки складних луків центральноазіатського типу у вигляді кістяних/рогових накладок добре представлені в пам'ятках ранніх хозар (кінці VII – початку VIII ст.) (Комар, Сухобоков 2005, рис. 2: 1, 2, 7–10, 16, 17; Круглов 2004, рис. 1; 2; 5: 1–13). Відповідно представниками каганату могли використовуватися стріли з доволі важкими наконечниками, подібними до знайденому у похованні № 451 Нетайлівського могильника. Подібні наконечники з чотирьох кутньою/ромбічною в перетині бойовою голівкою, як свідчать писемні джерела та проведені експерименти, були призначені для пробиття щитів, нагрудників та пластинчастих обладунків (Коробейников 2008а, с. 120, 121). Використання пластинчастих обладунків у хозарській історико-культурний період підтверджується як археологічними матеріалами (Магомедов 1983, с. 78, рис. 18: 13, 14, 21, 31; 22: 19, 20, 26, 28–30), так і зображеннями воїнів у захисному обладунку (Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998, рис. 21: 2, 3). Цікаво, що представлені в «класичних» салтівських старожитностях бронебійні наконечники стріл мають менший розмір та вагу, аніж у розглянутого нами вістря. Вважається, що вони розраховані на пробиття захисного обладунку іншого типу, а саме кольчуги.

Таким чином, знайдений у похованні № 451 Нетайлівського могильника наконечник слід віднести до часу становлення салтівської археологічної культури на півдні лісостепової зони Донецько-Донського межиріччя. Ця знахідка засвідчує, що населення Хозарського каганату на етапі освоєння ним басейну Сіверського Дінця (друга половина VIII ст.) ще деякий час використовувало складний лук центральноазіатського (тюрко-хозарського) типу, який дозволяв метати важкі стріли з великими бронебійними наконечниками. З часом у місцевого салтівського населення набув поширення лук «салтівського» або «хозарського» типу розрахований на метання стріл меншої ваги. Ця зміна була обумовлена тим, що лук салтівського або «хозарського» типу більше ніж складний лук центральноазіатського типу відповідав природнокліматичним умовам регіону та вимогам ведення бойових дій, через відсутність у супротивника пластинчастого захисного обладунку.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксенов, В.С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, 137–149.
- Аксенов, В.С. 2006. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII–IX вв.). *Российская археология*, 2, с. 51–63.
- Аксенов, В.С. 2016. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологія*, 2, с. 88–97.
- Аксенов, В.С., Воловик, С.И. 1999. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье. *Донская археология*, 3–4, с. 34–40.
- Аксенов, В.С., Михеев, В.К. 2003. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Vita antiqua*, 5–6, с. 179–191.
- Аксенов, В.С., Михеев, В.К. 2005. Исследования Нетайловского могильника в 2002–2004 гг. экспедицией Международного Соломонова университета. В: Зінухов, О.В. (голов. ред.). *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство*. Харків: Курсор, с. 134–156.

- Аксенов, В.С., Михеев, В.К. 2006. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольианский могильник VIII–X вв.* Хазарский альманах, 5. Киев – Харьков; Каравелла.
- Аксёнов, В.С., Михеев, В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры. В: Евглевский, А.В. (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7. Донецк: ДонНУ, с. 387-406.
- Алихова, А.Е., 1969. *Материальная культура среднецнинской мордвы VIII - IX вв.* Саранск: Мордовское книжное издательство.
- Артамонов, М.И. 1962. *История хазар.* Ленинград: Издательство Гос. Эрмитажа.
- Багаутдинов, Р.С., Богачев, А.В., Зубов, С.Э. 1998. *Праболгары на Средней Волге. У истоков истории татар Волго-Камья.* Самара: СРФ «Полдень. XXII век».
- Березовец, Д.Т. 1962. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959-1960 гг. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украины*, 12, с. 18-22.
- Винников, А.З., Афанасьев, Г.Е., 1991. *Культовые комплексы Маяцкого селища.* Воронеж: ВГУ.
- Жиронкина, О.Ю., Цитковская, Ю.И. 1996. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника. В: Сдащенко, Д.А. (отв. ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Самара: СамВен, с. 353-368.
- Измайлов, И.Л. 1997. *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII вв.* Казань, Магадан: Северо-восточный научный центр Дальневосточного отделения РАН.
- Кирпичников, А.Н., 1966. *Древнерусское оружие. Вып.2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.* Сборник археологических источников. Е 1-36. Москва, Ленинград: Наука.
- Кищенко, В.Г. 2003. Стрелы древних и средневековых культур Евразии: реконструкция. В: Евглевский, А.В. (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 3. Донецк: ДонНУ, с. 131-191.
- Колода, В.В., Крыганов, А.В. 2005. Исследования 2004 г. на Нетайловском могильнике. *Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр.* Запоріжжя: Дике Поле, С. 173-175.
- Комар, А.В. 2008. К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике. В: Винников, А.З. (отв. ред.). *Восточнославянским мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья.* Материалы научной конференции. Воронеж: Истоки, с. 45-46.
- Комар О.В., Сухобоков О.В. 2005. Озброєння і військова справа Хозарського каганату. В: Уткін, О.І. (ред.). *Нариси з воєнної історії давньої України.* Київ: НДЦ ГП ЗСУ, с. 212-234.
- Коробейников, А.В. 2008 Средневековый трактат «Arab archery» о параметрах луков и стрел. *ИДНАКАР*, 2(4), с. 107-118.
- Коробейников, А.В. 2008а. Трактат «Arab archery» о типологии наконечников по их назначению. *ИДНАКАР*, 2(4), с. 119-123.
- Коробейников, А.В., Митюков, Н.В. 2007. *Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область.* Ижевск: Издательство НОУ Камский институт технология.
- Коробейников, А.В., Митюков, Н.В. 2009 Стрелы чжурчжэней: к идентификации внешнебаллистических параметров. *Вестник ДВО РАН*, 1, с. 74-80.
- Кочкаров, У.Ю. 2008 *Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII – XIV вв. (оружие ближнего боя).* Москва: ТАУС.
- Крыганов, А.В. 1989. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). В: Ковалева, И.Ф. (отв. ред.). *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск: ДГУ, с. 98-114.
- Крыганов, А.В. 1993. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. *Археологія*, 2, с. 52-62.
- Крыганов, А.В. 1993а. Нетайловский могильник. *Археологічні дослідження на Україні 1992 року.* Київ: Наукова думка, с. 93-94.
- Круглов, Е.В. 2004. Сложносоставные луки раннехазарского времени. *Хазарский альманах*, 3, с. 63-73.
- Кухаренко, Ю.В., 1951. О некоторых археологических находках на Харьковщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XLI, с. 99-108.
- Магомедов, М.Г. 1983. *Образование Хазарского каганата: по материалам археологических исследований и письменным данным.* Москва: Наука.

- Медведев, А.Ф., 1966. *Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел)*. Москва: Наука.
- Михеев, В.К., 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.
- Пейн-Голлуэй, Р. 2005 *Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия*. Москва: ЗАО Центрполиграф.
- Плаксіна, О.В. 2015. Вістря стріл золотоординського часу з околиць с. Чаплиші. В: Власенко, В.М. (ред.). *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII століття*. Суми: Сумський державний університет, с. 101-103.
- Плетнева, С.А., 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
-

Viktor Aksionov,
PhD, Head of the Archeological Department,
Kharkiv M. F. Sumtsov Historical Museum

“SPEAR-SHAPED” ARROWHEAD FROM THE BURIAL OF THE NETAYLOVKACEMETERY OF THE SALTVOV CULTURE

An arrowhead was found in the burial No. 451 of the Netaylovka cemetery (left bank of the Seversky Donets River, Kharkiv region) belonging to the Saltov archaeological culture. It differs from other Saltov arrowheads in the shape of its warhead, its large size (15.6 cm), and its significant weight (30.45 g). The warhead of the found arrowhead repeats the shape of spearheads (pikes), which are quite common in antiquities from the Khazar historical and cultural period in the south of Eastern Europe. Spearheads of this shape are particularly common in the Saltov cremation burials in the Seversky Donets River basin and in cremation burials from the 8th-9th centuries in the Northwest Caucasus (Dyurso-type cemeteries). The weight of the found arrowhead (30.45 g), based on information from the medieval treatise on archery “Arab archery” (15th century), allows calculating the weight of an arrow with such a head. The total weight of the arrow is calculated to be 152.25 to 213.15 g. Thus, the arrowhead from burial No. 451 of the Netaylovka cemetery belongs to an arrow classified as heavy, with a massive shaft at least 1.5 cm in diameter. Researchers have experimentally proven the possibility of firing such heavy arrows; however, the effective range with a point-blank shot along a flat trajectory was only 20-30 meters. Firing such heavy arrows could only be accomplished with a composite bow of the Central Asian type. Bone (horn) bow overlays from this type of composite bow are found only in Khazar Khaganate sites dating from the 7th to the first half of the 8th centuries. During the Saltov period (second half of the 8th to first half of the 10th centuries), the population of Khazaria adopted the “Saltov” and “Khazar” type composite bows, designed to launch lighter arrows. The “Saltov” and “Khazar” type bows were more suited to the steppe and forest-steppe regions of Eastern Europe than the Central Asian type, and also met the requirements of combat operations due to the enemy’s lack of protective lamellar armor. The found arrowhead can be seen as evidence of the use of the Central Asian type bow by representatives of the Khazar Khaganate during their development of the forest-steppe regions of the Seversky Donets River basin in the 30s-50s of the 8th century. This bow allowed launching heavy arrows designed to defeat enemies protected by metal armor.

Key words: Saltov culture, Khazar Khaganate, Netaylovka cemetery, ranged throwing weapons, arrowheads.

Рис. 1. Поховання № 451
Нетайлівського могильника
салтівської культури.

1 – план поховання № 451;
2-6 – намисто, скло;
7 – наконечник стріли;
7а – реконструкція
наконечника стріли

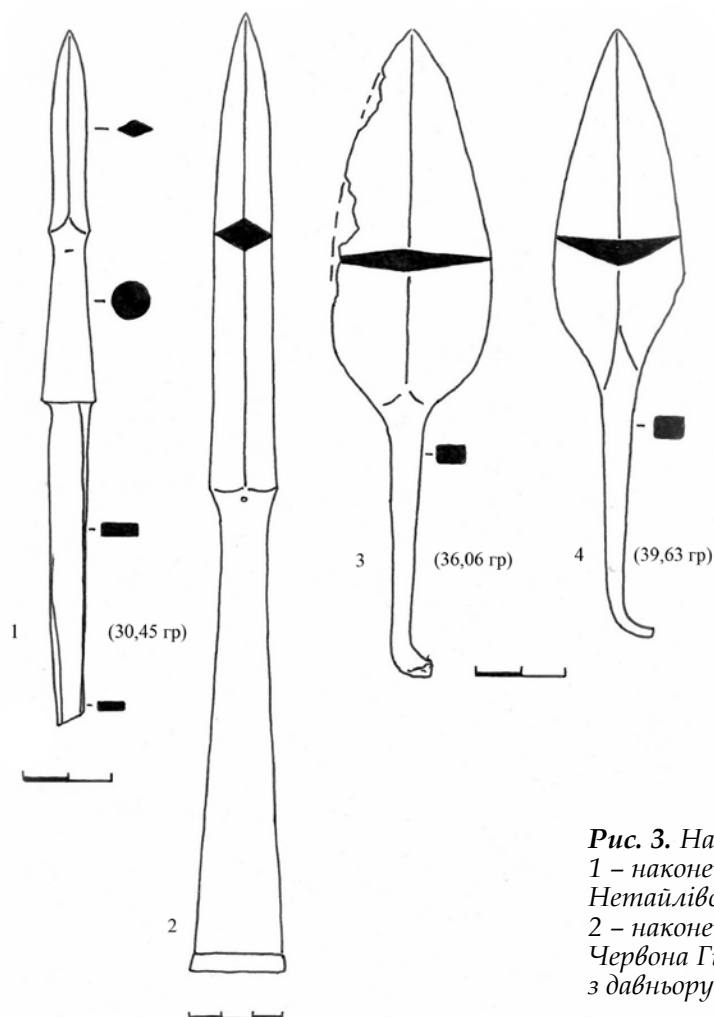
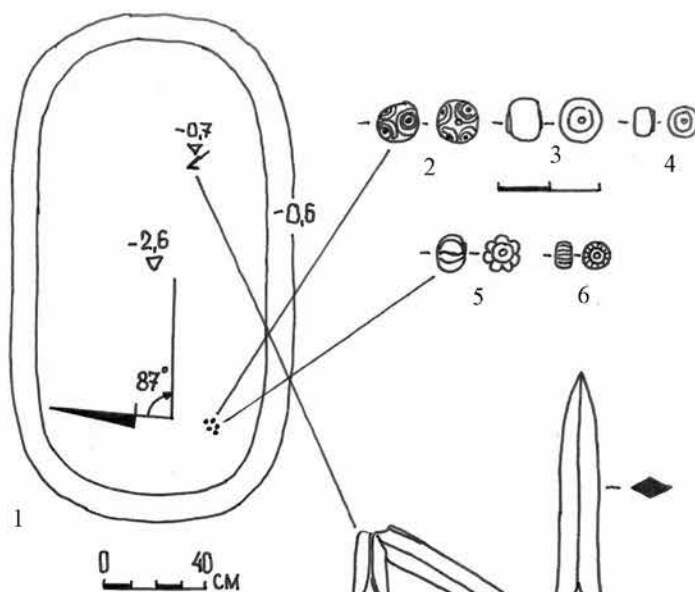

Рис. 3. Наконечники IV–XIII ст.

1 – наконечник стріли з поховання № 451
Нетайлівського могильника;
2 – наконечник списа з поховання № 266 могильника
Червона Гірка; 3, 4 – наконечники метального списа
з давньоруського шару Донецького городища

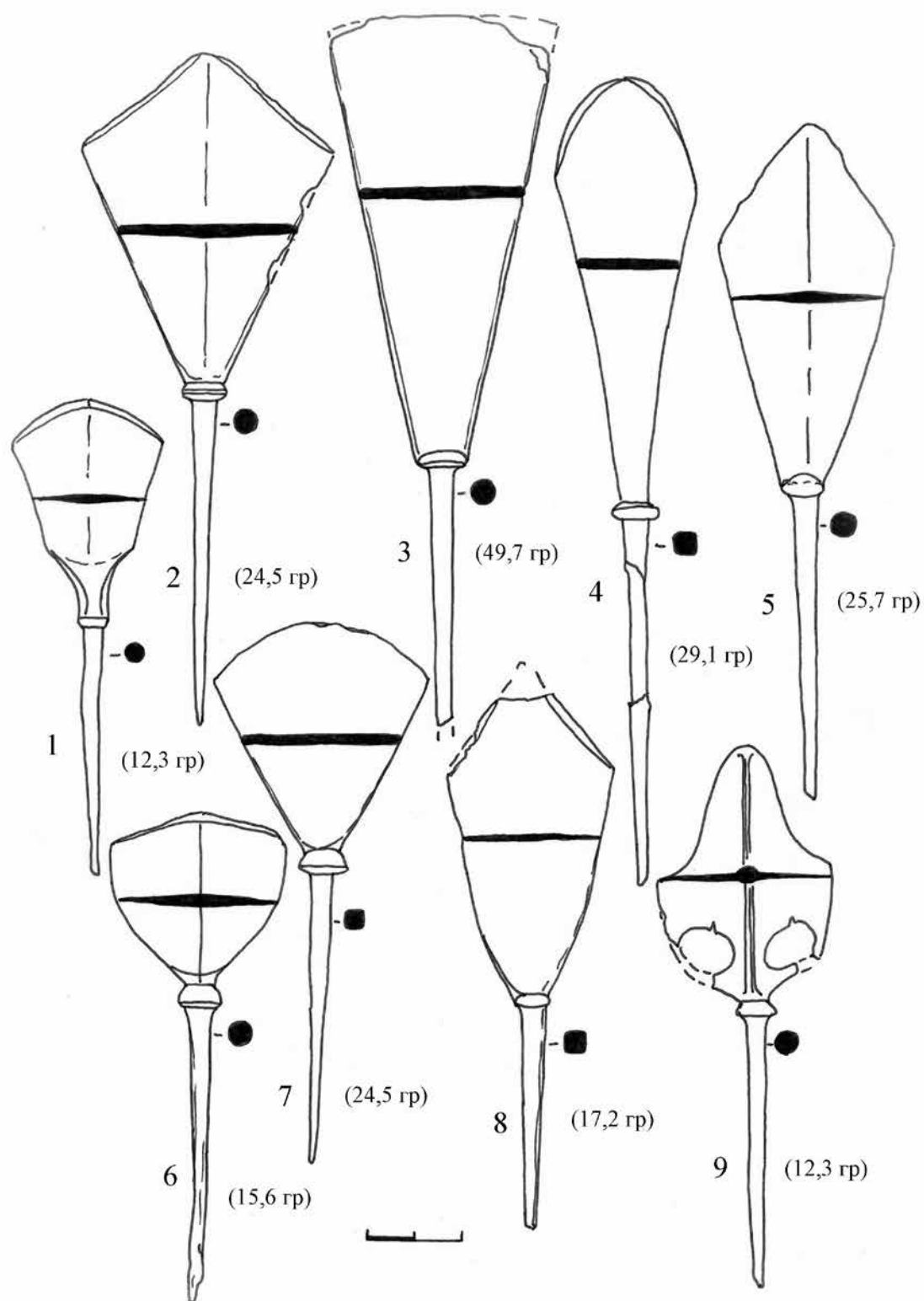

Рис. 2. Наконечники стріл золотоординського часу з колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук
завідувач науково-дослідного сектора
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ЗАСУПОЇВКА ТА ЙОГО НАЙБЛИЖЧА ОКРУГА

Дана стаття присвячена пам'яткам XI–XIII ст. середньої течії р. Супій, які входять до Яготинсько-Засупоївського мікрорегіону Переяславського князівства. Нині ця територія входить до складу Бориспільського р-ну, Київської обл. Розглянуто історію досліджень та подано детальний опис Засупоївського городища, як центру формування найближчої округи. Запропоновано версію з міграцією топоніма «Яготин» від Засупоївського городища до нового місця будівництва укріплень замку на початку XVII ст.

Ключові слова: городище, поселення, посад, Засупоївка, р. Супій, курганний могильник, округа, кераміка, ескарп.

Одним із малодосліджених і водночас густонаселених регіонів Давньої Русі є басейн р. Супій. Нерівномірність дослідження було основною причиною відсутності даних про систему заселення цього періоду. Вивчення пам'яток і особливо городищ відкриває перспективи у розв'язанні важливих питань давньої історії, як часу освоєння території, міграційних процесів, демографічних змін поселень, а також взаємовідносин городищеских центрів з сільською округою. Серед перспективних і малодосліджених регіонів середньої течії р. Супій був Засупоївсько-Яготинський з найближчою округою (рис. 1).

Історія досліджень. Пам'ятки досліджуваного мікрорегіону виявлені, обстежені та картографовані археологами Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника (далі: ПХІКЗ – О.П.) у 1984–89 рр. (Засупоївка, уроч. Городок, Засупоївка, уроч. Гора, Засупоївка, уроч. Малинівщина, Тужилів, уроч. Нипорожнівщина, Червоне Заріччя-I та Яготин-парк) (Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 29–31). У 2016–2021 рр. археологами Переяславської археологічної експедиції виявлено три поселення: Яготин-Калиями, Панфіли-IV, Шевченкове-IV, та повторно обстежено вже відомі (Прядко, Павлик, Тетеря, Гольонко 2021, с. 13–14). Поселення Соколівщина-I виявлене і періодично обстежувалося Яготинським краєзнавцем Ю. Толкачем (Толкач 2017, с. 18–19).

Городище. Знаходиться у південній частині с. Засупоївка. Пам'ятку вперше обстежено археологами ПХІКЗ у 1989 р. (Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 30). Але за відсутності багатьох факторів не ідентифіковано, як укріплене поселення, хоча навіть назва (урочище Городок) вказувала дослідникам на існування тут раніше фортифікацій. Саме тому, працівникам Переяславської археологічної експедиції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» з 2016 по 2021 рр. здійснено ряд розвідкових досліджень з метою виявлення саме елементів укріплень часів XI–XIII ст. (рис. 8).

Давньоруське городище знаходиться на мису правого берега р. Супій, який вигинається тут в бік заплави (рис. 2). У місці розташування дитинця північна частина ескарпована та додатково укріплена ровом та валом. Центральна ділянка добре простежується, як візуально, так і за допомогою супутникових знімків (рис. 2: 2–3). Розміри площадки 58х60 м (площа 0,6 га). Найкраще збережена північна частина валу городища. Південна частина знівельована оранкою і ледь помітна. Ширина валу на цій ділянці близько – 7–8 м, висота – 0,5–0,7 м.

На поверхні зібрано фрагменти ліпної та кружальної кераміки, яка за випалом, формою, товщиною та орнаментом датується від пізньої бронзи до XIX ст. Фрагменти ліпної кераміки декоровані горизонтальними наліпними валиками. Додатково цей горизонт доповнює патинований крем'яний ніж. Датування цієї групи знахідок можливо у межах пізньої бронзи, культури Бабино (КБК). Кружальна кераміка з пам'ятки як 1989, так і 2016–21 рр. представлена фрагментами вінчиків виключно XII–XIII ст. Що може вказувати на межі датування городища. Заключну групу кераміки представлено фрагментами вінчиків XVIII–XIX ст. (Прядко, Павлик, Тетеря, Гольонко 2021, с. 147, рис. 140). За подібним типом пам'яток городище ймовірно мало, ще одну або декілька ліній укріплень, які нині знівельовані активною розбудовою населеного пункту у XX ст. (рис. 2).

Поселення-посад. Займає край правого берега мису на південь, південний-схід та південний-захід від городища. Розміри пам'ятки 170х190 м. На поверхні зібрано підйомний матеріал, який датується XII–XIX ст. Обстеження цієї частини пам'ятки здійснювалися як 1989, так і у 2016–21 рр. (Прядко, Павлик, Тетеря, Гольонко 2021, с. 150, рис. 146).

Курганий могильник. Знаходиться в межах населеного пункту за 1,1 км на північний захід від городища на мисовидному виступі правого берега р. Супій між балкою і сухим байраком. Виявлений працівниками експедиції ПХІКЗ у 1989 р. (Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 31). Повторно обстежувався у 2021 р. складено окомірний план пам'ятки (рис. 3-4).

Зафіксовано 5 курганів добре збережених діаметром від 4,3 до 5,7 м, висота від 0,4 до 0,6 м. Задерновані, порослі кущами та деревами. Частина підрізана під «потреби» кладовища. Курган №5 має два впускні поховання (рис. 4: 5). Крім цілих курганів, візуально помітно ще близько 5-6 спланованих в минулі роки. В загальному за нашими підрахунками в первісному вигляді могильник налічував до 15-20 курганів. Найближчі аналогічні синхронні пам'ятки присутні в регіоні поблизу сс. Сомкова Долина та Ташань Бориспільського р-ну, Київської обл. (Бузян, Лизогуб 2014, с. 28-45; Прядко 2016, с.11-17). Весь периметр вершини цього миса, що використовується під кладовище обкопаний неглибоким ровом (рис. 3). Західний схил ескарпований ймовірно у ранньомодерний час (рис. 4: профіль А1-А2).

Поселення округи. В зазначеному регіоні пам'ятки XI–XIII ст. виявлені та досліджені не рівномірно. З них за кількістю інформації можливо зробити поділ на категорії типу: поселення, місцезнаходження та пункти.

Поселення Панфіли-IV (рис. 1: 1). Розташовується на краю схилу правого берега р. Супій на північ від с. Панфіли Бориспільського р-ну, Київської обл. Площа пам'ятки розорюється під посіви зернових культур. На поверхні зібрано підйомний матеріал, який за профілями вінчиків датується XI–XIII ст. Розміри пам'ятки за поширенням знахідок 80х200 м. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Прядко, Павлик, Тетеря, Гольонко 2021, с. 12).

Поселення Засупоївка, уроч. Гора (рис. 1: 3). Пам'ятка знаходиться в південній частині села відомого під назвою «Гора». Займає край плато високого правого берега р. Супій, в місці де заплава річки широкою дугою вдається в берег (рис. 6). З північного заходу та півдня захищене ярами, зі сходу долиною річки. На поверхні зібрано підйомний матеріал, який за профілями вінчиків датується XI–XIII ст. Розміри пам'ятки за поширенням знахідок 200-250х50 м. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 31).

Поселення Засупоївка, уроч. Малинівщина (рис. 1: 5). Пам'ятка знаходиться в північній частині села відомого під назвою «Малинівщина». Займає схил давнього яру та краю плато. На поверхні зібрано підйомний матеріал, який за профілями вінчиків датується XI–XIII ст. (рис. 7). Розміри пам'ятки за поширенням знахідок 100х50 м. Площа зайнята городами та садибами. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 30).

Місцезнаходження Соколівщина-I (рис. 1: 6). Розташовується на правому березі між рр. Малий Супій та Супій. Межі та розміри не відомі. Пам'ятка локалізована по знахідках виявлених Яготинським краєзнавцем Юрієм Толкачем у 2010-х рр. Серед них присутні: сокири, ключі, вислі печатки, монети-срібляники Володимира Святославича і т.д. (Толкач 2017, с. 18-19). З отриманої інформації всі знахідки передані до фондів Яготинського краєзнавчого музею. Площа зайнята сезонними городами. Потребує додаткових досліджень та обстежень.

Поселення Тужилів, уроч. Непорожнівщина (рис. 1: 7). Пам'ятка знаходиться на території села, що має назву «Непорожнівщина». Займає схил та край плато високого лівого берега р. Малий Супій – притока р. Супій, між двома ярами Жуликівський та Близнюків (інша назва Непорожнівщина). На поверхні зібрано підйомний матеріал, який за профілями вінчиків датується XI–XIII ст. Крім цього на пам'ятці виявлено сколи пірофіліту, точило та денце з клеймом. Розміри пам'ятки за поширенням знахідок 300х60 м. Площа зайнята городами та садибами. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 29).

Пункт Червоне Заріччя-I (рис. 1: 8). Знаходиться на правому березі р. Супій у північній частині с. Червоне Заріччя. На поверхні зібрано фрагменти кераміки XII–XIII ст. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 32).

Місцезнаходження Шевченкове-IV (рис. 1: 9). Розташоване на правому березі р. Супій на південний захід від с. Шевченкове. На поверхні зібрано фрагменти кераміки XII–XIII ст. та скол пірофіліту. Площа зайнята городами та садибами. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Гольонко Прядко, Павлик, 2021, с. 80).

Поселення Яготин-Калиями (рис. 1: 10). Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Супій в межах м. Яготин, що має назву «Калиями». Займає поверхню сезонних городів місцевих жителів. На поверхні зібрано підйомний матеріал, який за профілями вінчиків датується XII–XIII ст. Розміри пам'ятки за поширенням знахідок 45х80 м. Площа зайнята городами та садибами. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Прядко, Павлик, Тетеря, Гольонко 2021, с. 13).

Пункт Яготин-Парк (рис. 1: 11). Знаходиться на лівому березі р. Супій в межах парку м. Яготин. Виявлене у 1984–85 рр. співробітниками Яготинського історичного музею на території парку і сезонних городів місцевих жителів. Крім вінчиків XI–XIX ст. знайдено фрагменти кераміки від ліпних посудин епохи бронзи. Розміри пам'ятки за поширенням знахідок не відомі. Потребує додаткових досліджень та обстежень (Бузян 1985/1в, с. 8).

Таким чином, представлені в цьому дослідженні матеріали з пам'яток Яготинсько-Засупоївського мікрорегіону дають можливість по іншому поглянути на цю частину басейну р. Супій за давньоруської доби. Розглянуто систему заселення мікрорегіону, яка пов'язана з формуванням округи городища Засупоївка. Давньоруські пам'ятки сільського типу присутні в Супійському регіоні переважно на схилах берегів річок та струмків через кожні 2–3 км. Збільшення щільності поселень спостерігається лише поблизу городищ, які своєю чергою розташовуються виключно на правому березі поруч з важливими бродами та шляхами. Виключення становить лише Петрівське городище, яке знаходиться на острові посеред заплави (Моця, Халиков 1997, с. 109).

На даний час городища XI–XIII ст. в басейні р. Супій відомі при бродах поблизу населених пунктів (з півночі на південь): Петрівське, Засупоївка, Ташань, Каленики, Гельмязів, Піщане та Домантів (Моця, Халиков 1997, с. 109; Бузян, Товкайло, Буйлик 1989/84, с. 29; Прядко 2016, с. 11–17; Прядко 2021, с. 89–98). Курганні могильники XI–XIII ст. зафіксовані поруч, як з городищами: Засупоївка, Ташань та Гельмязів так і з сільськими поселеннями: Ничипорівка та Сомкова долина (Бузян 2016, с. 11–23; Бузян, Лизогуб 2014, с. 28–45).

Городище Засупоївка збудоване для контролю та оборони броду через р. Супій на важливому сухохідному шляху, який саме в цьому місці розгалужувався павутиною на десятки дрібніших доріг (рис. 1: 2). На нашу думку, не випадково саме на початку XVII ст. за 4,5 км на північ від сучасної Засупоївки будують фортецю, яку називають – «Яготин» (рис. 1: 10). Не виключено, що назва «Яготин» мігрувала з городища, про яке йдеться в цьому дослідженні.

ЛІТЕРАТУРА

- Бузян, Г. М. 1985. *Отчет о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 г.* НА ІА НАНУ. ф. 64. 1985/1в.
- Бузян, Г. М., Буйлук, М. М., Товкайло, М. Т. 1989. *Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р.* НА ІА НАНУ. ф. 64. 1989/84.
- Бузян, Г., Лизогуб, Н. 2014. Курганний могильник давньоруського часу поблизу с. Сомкова Долина. *Наукові записки «Переяславіка»*. Переяслав-Хмельницький. Вип. 7 (9). ФОП Домбровська.
- Бузян, Г. М. 2016. Давньоруський курганний могильник поблизу с. Ничипорівка та одночасні йому некрополі. *Наукові записки «Переяславіка»*. Переяслав-Хмельницький. Вип. 11 (13). ФОП Домбровська.
- Гольонко, В., Прядко, О., Павлик, О., Тетеря, Д. Розвідки в басейні верхньої течії р. Супій у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Видавництво ІА НАН України.
- Моця, А. П., Халиков, А. Х. 1997. *Булгар-Киев. Пути-Связи-Судьби*. Київ: вид. ІА НАН України.
- Прядко, О. О. 2015. *Звіт про археологічні розвідки на території Золотоніського району Черкаської області у 2015 р.* НА ІА НАНУ. ф. 64. 2015/55.
- Прядко, О. О. 2016. *Ташанське городище на р. Супій*. Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький. Вип. 39. Вид. ФОП Домбровська.
- Прядко, О. 2018. *Яготинська фортеця на р. Супій: за результатами археологічних розвідок*. Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяславіка». Вип. 13 (15).
- Прядко, О., Павлик, О., Тетеря, Д., Гольонко, В. 2021. *Звіт про археологічні дослідження на території Переяславищини та Яготинщини у 2021 р.* НА НАН України. ф. 64. 2021/3.

- Прядко, О., Тетеря, Д., Павлик, О., Гольонко, В. 2023. Дослідження на теренах Переяславщини та Яготинщини у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Київ. Видавництво: ІА НАН України.
- Прядко, О. О. 2021. Домантівське городище в гирлі р. Супій. *Археологія і давня історія України*. Вип. 1 (38). Вид. ФОП О.О. Євинок.
- Толкач, Ю. 2017. *Яготин історичний*. Яготин: видавництво.

Oleksandr Priadko

PhD, Head of the Scientific-Research sector

«Archaeological Expedition» of National

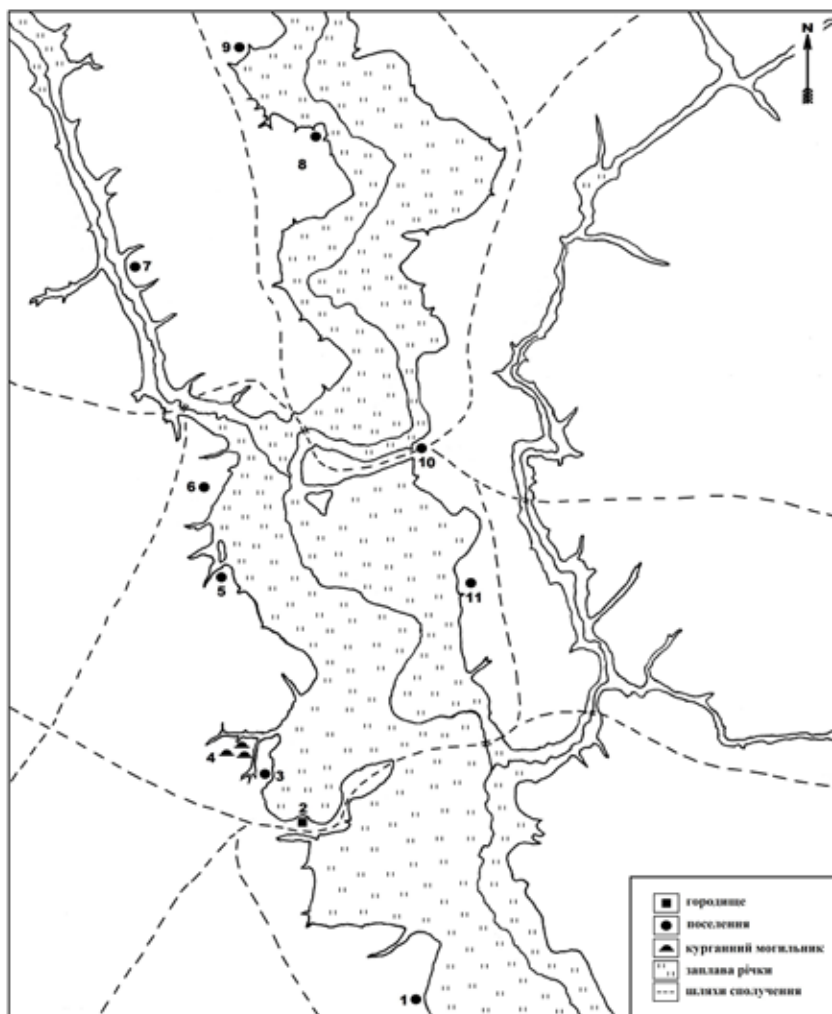
Historical and Ethnographic Reserve «Pereaslav»

OLD RUS HILL-FORT ZASUPOYIVKA AND ITS NEAREST DISTRICT

This article is devoted to the monuments of the 11–13 centuries. of the middle reaches of the Supiy River, which are part of the Yagotyn-Zasupoyivka microregion of the Pereyaslav Principality. Currently, this territory is part of the Boryspil district, Kyiv region. The history of research is considered and a detailed description of the Zasupoyivka hillfort is given, as the center of the formation of the nearest district. A version with the migration of the toponym «Yagotyn» from the Zasupoyivka hillfort to the new place of construction of the castle fortifications at the beginning of the 17th century is proposed.

Keywords: hillfort, settlement, posad, Zasupoyivka, Supiy River, burial mound, district, ceramics, escarpment.

- Рис. 1.** План-схема
Яготинсько-Засупоївського
мікрорегіону.
Розташування пам'яток
XI–XIII ст.
- 1 – Панфіли-IV,
 - 2 – Засупоївка, уроч. Городок,
 - 3 – Засупоївка, уроч. Гора,
 - 4 – Засупоївка-Кладовище,
 - 5 – Засупоївка,
уроч. Малинівщина,
 - 6 – Соколівщина-I,
 - 7 – Тужилів,
уроч. Непорожнівщина,
 - 8 – Шевченкове-IV,
 - 9 – Червоне Заріччя-I,
 - 10 – Яготин-Каляями,
 - 11 – Яготин-парк

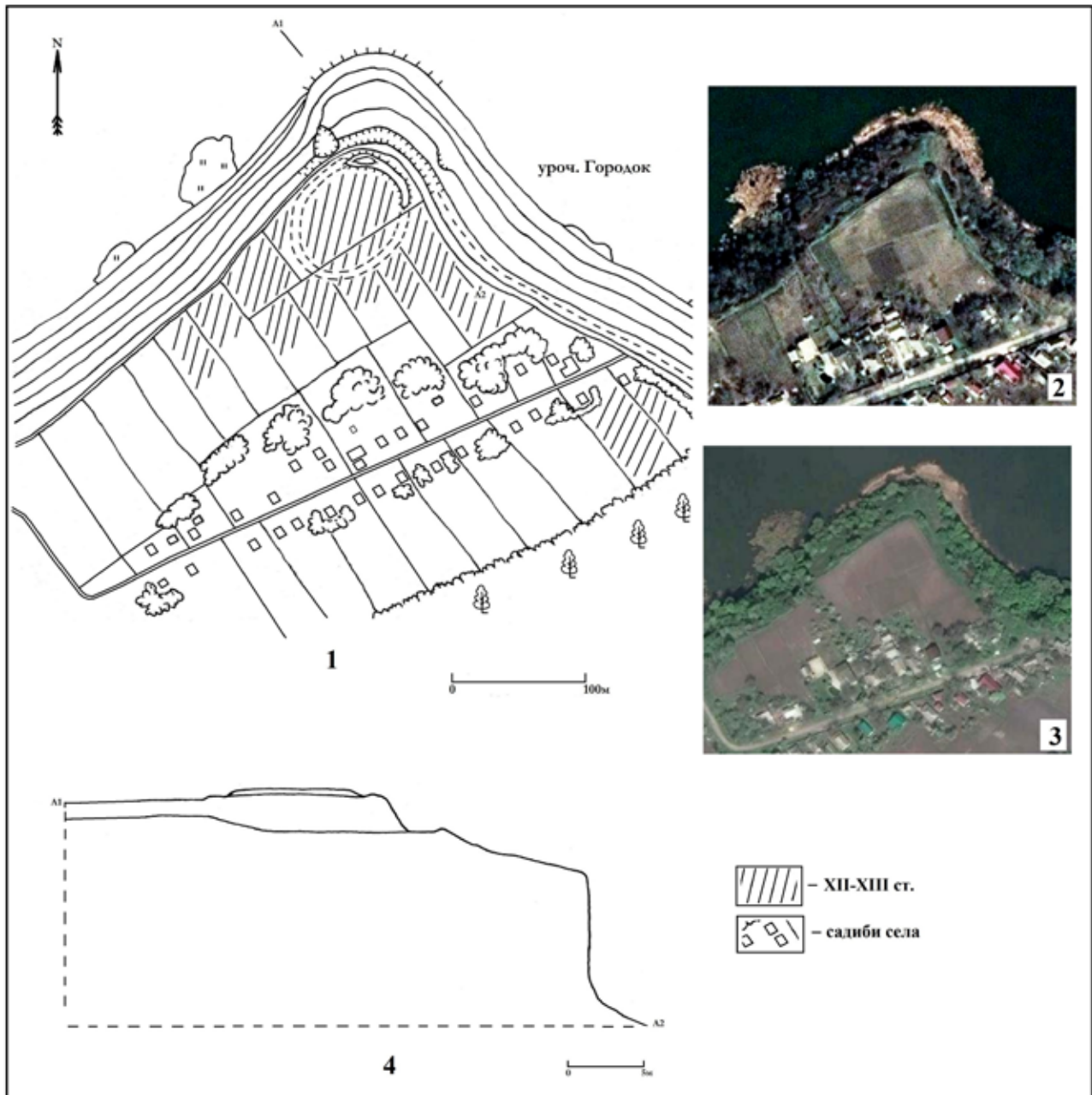

Рис. 2. План-схема давньоруського городища Заснуївка, уроч. Городок,
2-3 – супутникові знімки Google Earth пам'ятки,
A1-A2 – профіль городища

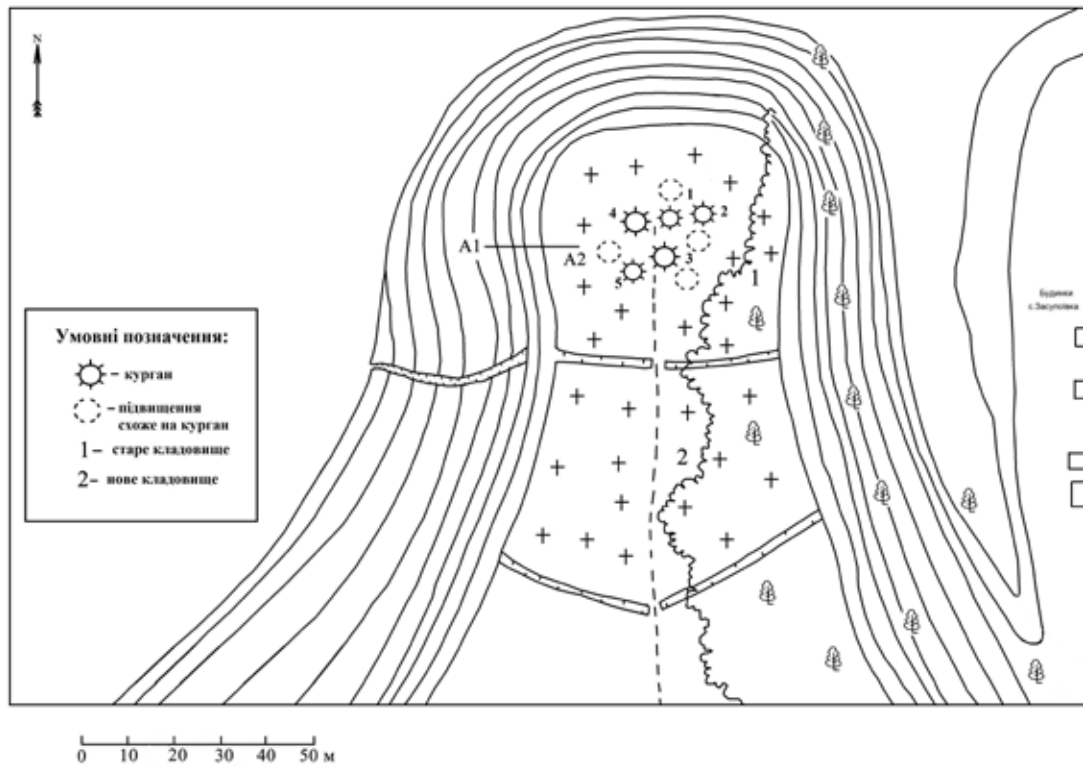

Рис. 3. План-схема курганного могильника Засуївка-Кладовище

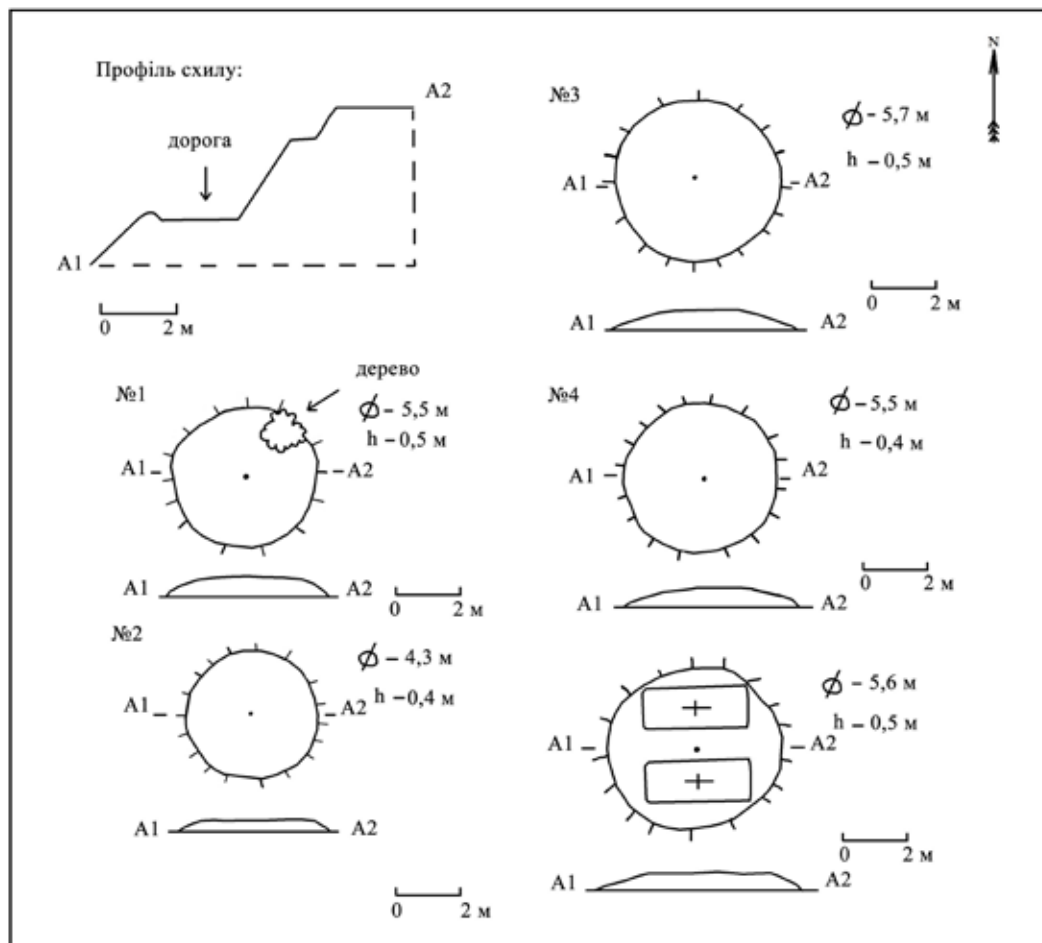

Рис. 4. План-схема вцілілих курганів пам'ятки та профіль західного схилу Засуївка-Кладовище

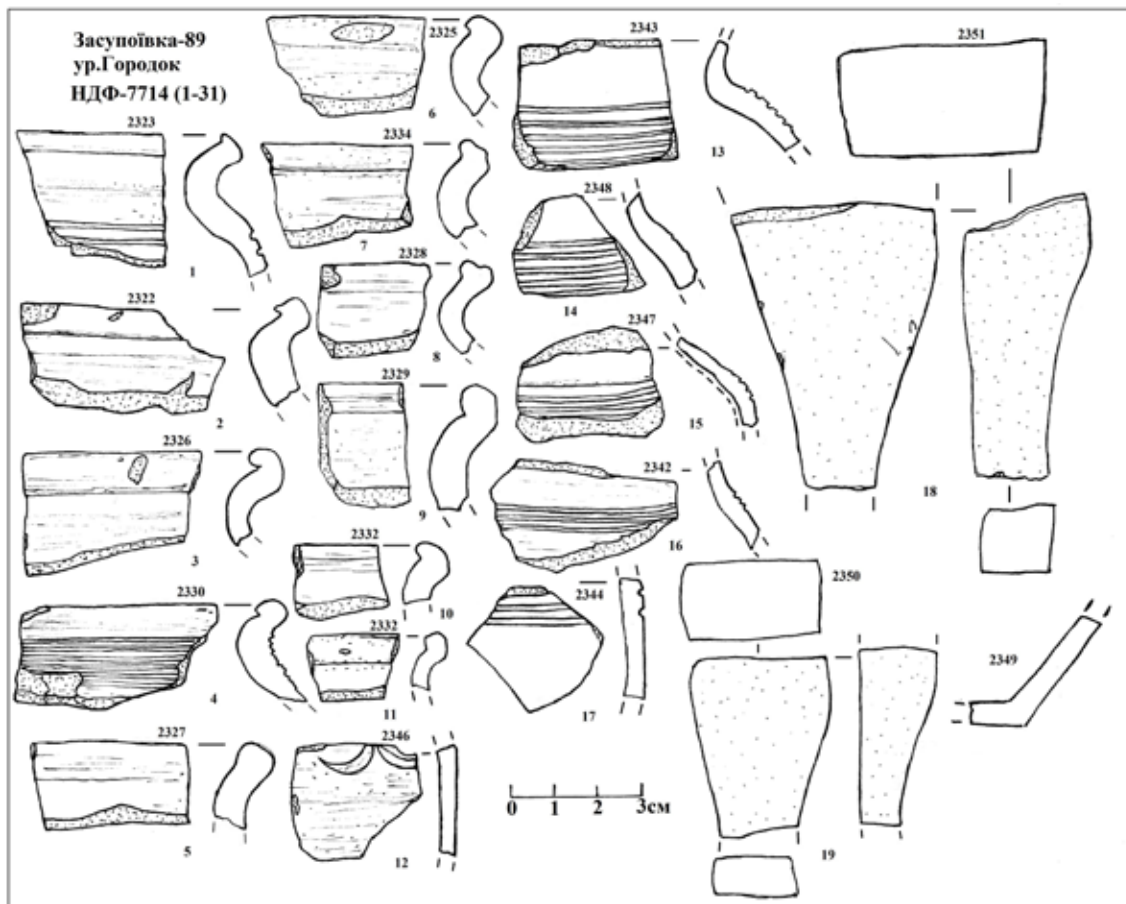

Рис. 5. Археологічні знахідки XII-XIII ст.
Засуївка, уроч. Городок: 1-17, 20 – кераміка, 18-19 – камінь

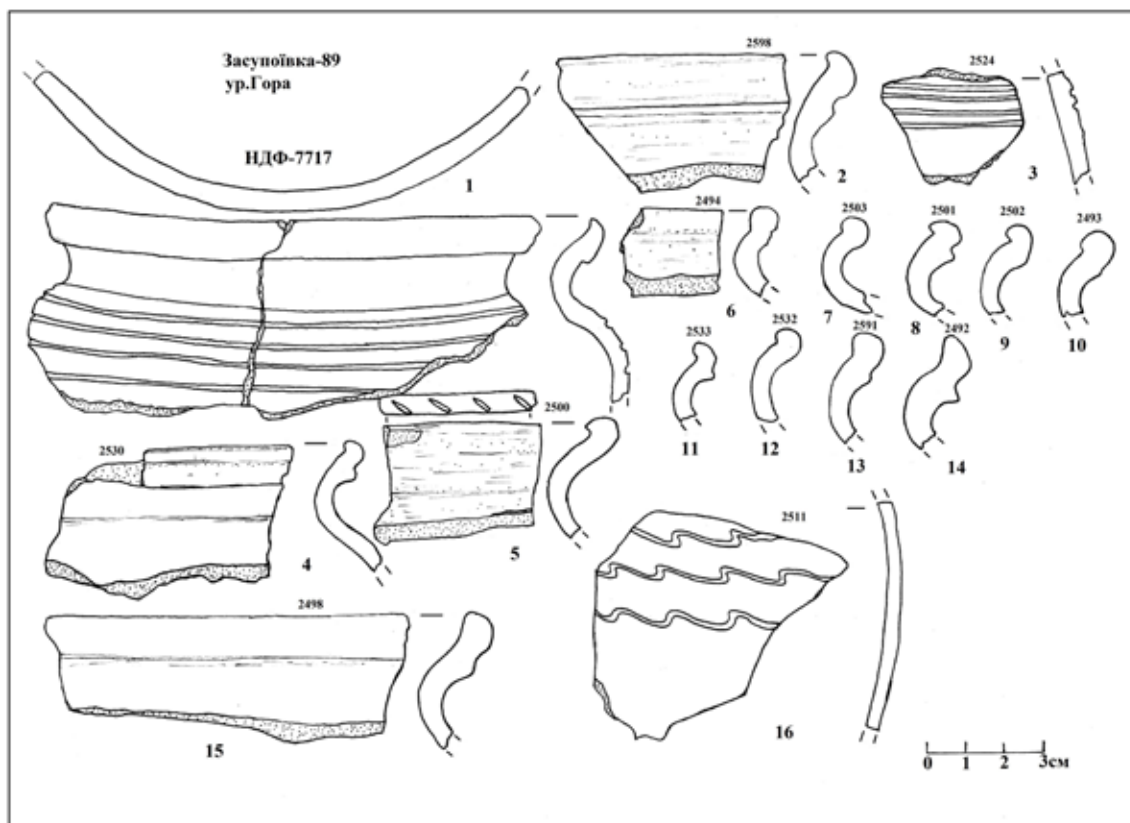

Рис. 6. Археологічні знахідки XI-XIII ст. Засуївка, уроч. Гора: 1-16 – кераміка

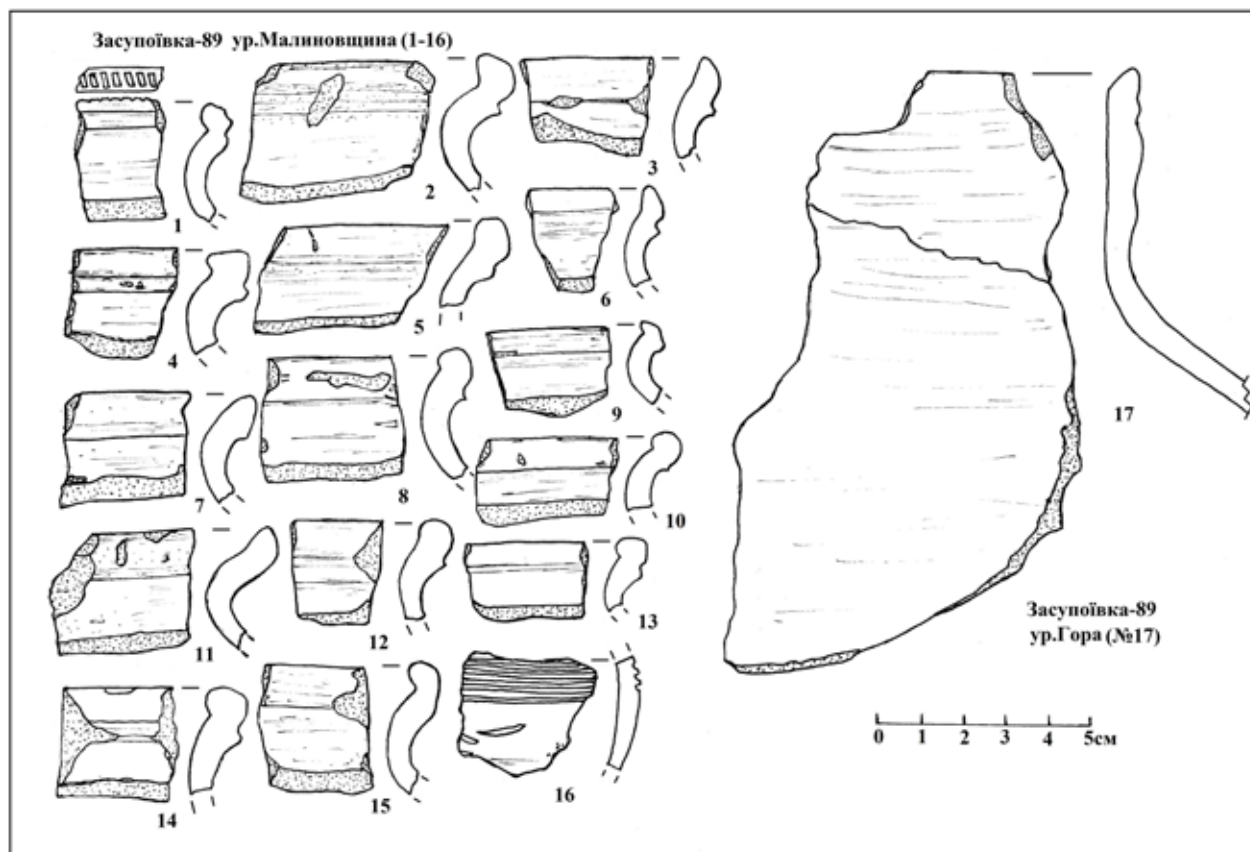

Рис. 7. Археологічні знахідки XI–XIII ст. Засупівка, уроч. Малинівщина:
1-17 – кераміка

Рис. 8. Вид із сходу на рів та вал городища Засупівка, уроч. Городок.
Автор фото Олександр Прядко. 2021 р.

Богдан Мельничук,
магістр історії та археології
молодший науковий співробітник,
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник

СПОРЯДЖЕННЯ КОНЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ СТАРОЖИТНОСТЕЙ К-ПДІМ-З

У статті досліджено комплекс елементів кінської зброї давньоруського часу, представлених в експозиції «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Проведено їхній типологічний аналіз, визначено функціональне призначення, хронологію та можливе місце походження. Особливу увагу приділено вудилам, стременам, підковам і шпорам, датованим переважно X–XIII ст. Дослідження спирається на фундаментальну типологію кінського спорядження А. Кирпичникова та порівнює музейні зразки з усталеними класифікаціями. Виявлені розбіжності між фондovими даними та фактичним археологічним контекстом дозволили уточнити датування окремих предметів та скоригувати попередні уявлення про їх походження. У статті підкреслюється вплив як західноєвропейської важкої кавалерії, так і східних кочових традицій на розвиток кінського спорядження Русі. Отримані результати поглиблюють розуміння еволюції кавалерійського спорядження відображених у колекції музею.

Ключові слова: Давня Русь, кінська зброя, спорядження вершника, вудила, стремяна, підкови, шпори, типологія, археологія, Кам'янець-Подільський, Музей старожитностей.

У Давньоруський період кінь відігравав важливу роль у соціально-політичному, економічному та військовому житті держави. Залучення коня до господарської та військової діяльності було б неможливе без використання кінської зброї. Особливо це стосується верхових коней, для керування якими потрібно більш спеціалізоване спорядження та навички верхової їзди. У даному дослідженні розглянуто елементи кінської зброї Давньоруського періоду, представлені в експозиції «Музею старожитностей» К-ПДІМ-З. Для опрацювання цієї тематики важливу роль відіграла праця Анатолія Кирпичникова «Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII в.в.». Незважаючи на те, що праця вийшла друком у 1973 році, вона і досі не втратила своєї актуальності. Тому типологія та методи практичного застосування тих чи інших елементів зброї, розглянутих у даній статті, взяті саме з цієї праці. Варто також зазначити, що традиції застосування кінського спорядження знаходились під сильними впливами сусідів Давньої Русі. Внаслідок географічного розташування держави, кінське спорядження увібрало в себе як традиції західноєвропейської важкої кавалерії, так і легкої кінноти кочівників сходу. Про ці впливи дещо більше буде згадано далі у статті.

Вудила

Вудила це один з найважливіших інструментів для керування верховим конем та є складовою вузди. Вони складаються з центральної частини – гризла, яке розміщують за кутовими зубами коня, та бокових обмежувачів – псаліїв, які розташовані по бокам гризла. При верховій їзді вудила впливають методом тиску на язик, щоки та кути ротової порожнини коня (Кирпичников, 1973). У «Музеї старожитностей» експонується двоє вудил давньоруського часу.

Вудила № 1 (рис.1). Були передані до К-ПДІМ-З із Київського історичного музею у 1947 році. Розміри: довжина – 23 см, ширина – 4,5 см, товщина – 0,8 см. Вудила складаються з двох рухомих ланок гризла та двох бічних кілець-псаліїв (Фонди К-ПДІМ-З, Карх-1181). За типологією Кирпичникова вудила належать до типу IV. Даний тип є наймасовішим та універсальним для Давньоруських пам'яток, він зустрічається на пам'ятках від IX і до XIII століть. На жаль місцезнаходження знахідки невідоме, тому датувати її допоможуть деякі характерні особливості виробу. Протягом століть кільчаті вудила зазнають певних змін, а особливо в період XII–XIII ст. Деякі ознаки, характерні для цього періоду, виявлені і на даному екземплярі, а саме

трубкоподібна витягнутість петель гризла та воронковидність поперечного перерізу кілець. На даних вудилах петлі гризла виглядають не як звичайні кільця, а мають дещо продовговату форму, що підвищує міцність та продовжує термін використання знаряддя (Кирпичников, 1973). Бокові кільця таких вудил звужуються від зовнішнього краю до середини, таким чином утворюючи воронку. Таке технічне пристосування дозволяло ременям вузди краще ковзати по кільцю, що покращувало керуваність конем (прим. авт.). Також А. Кирпичников поділяє кільця вудил типу IV, які характерні для XII–XIII ст., на три групи в залежності від їх розмірів. На даному екземплярі кільця мають діаметр 3.0 см. та 3.4 см, що загалом можна віднести до групи кілець з малим діаметром (хоча за типологією дослідника дана група має діаметр 3.5–4.5 см.). Розмір кільця варіюється від характеру конкретного верхового коня. Кільця з малим діаметром використовувались для малочутливих коней, оскільки менший діаметр концентрував більший тиск на невеликій ділянці шкіри коня, через що тварина відчувала більший дискомфорт (Кирпичников, 1973).

Враховуючи характерні особливості вудил № 1, їх слід датувати XII–XIII ст., а не X–XIII ст., як значиться у фондових документах (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-1181).

Вудила № 2 (рис.2). Вудила були виявлені під час розкопок Бакотського печерного скельного монастирю у 1892-му році. Розміри: довжина – 18 см, ширина – 4.5 см, товщина 0.8 см. Експонат складається з двох рухомих ланок гризла та одного бічного кільця-псалія, одне кільце було втрачене, а петля що мала з'єднувати його з гризлом – пошкоджена (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-1169). За типологією Кирпичникова належать до типу IV, як і вудила № 1. За цією типологією їх можна віднести до періоду IX–XIII ст., але вони мають ряд особливостей характерних для вудил XII–XIII. На даному екземплярі можна розпізнати трубкоподібну витягнутість петель гризла (як на вудилах № 1), а також нерівноплічність ланок гризла. Ланка гризла з відсутнім кільцем коротша (6.9 см) ніж ланка з кільцем (8.4 см). А. Кирпичников пов'язує це з нором та тренуваністю коня (Кирпичников, 1973).

Припускаємо, що гризла мають різний діаметр (різниця складає 1.5 см) у зв'язку з тим, що дане вудило могло використовуватись для спорядження різних коней. Наприклад спершу вудила використовувались для меншого коня, і тоді ланки гризла були однакові і мали довжину приблизно 6.9 см. Але згодом їх почали використовувати для більшого коня, або той самий кінь міг підрости, тоді одну ланку від'єдали і замість неї поставили більшу, довжиною 8.4 см. До цієї гіпотези можна віднести пошкодження на меншій ланці гризла. Оскільки вона використовувалась довше, то вона була більш зношеною і в певний момент розірвалась петля що з'єднувала її з бічним кільцем. Або навпаки, спершу на вудилах було дві однакових більших ланки, згодом їх почали використовувати для меншого коня і для цього одну з ланок відповідно замінили на меншу (прим. авт.).

Якщо припустити, що даний експонат датується періодом XII–XIII ст., то до нього варто застосувати поділ бокових кілець на групи, згідно з типологією А. Кирпичникова. Діаметр бокового кільця на вудилах № 2 складає 3.7 см, і належать до групи з малим діаметром кільця. Це означає, що вони використовувались для керування малочутливим конем, як і вудила № 1 (Кирпичников, 1973).

Згідно з фондовою інвентарною карткою, вище було згадано, що вудила виявлені у 1892 році під час розкопок Бакотського печерного скельного монастиря. Перевіривши джерела щодо досліджень у Бакоті в період 1891-1892 років, було виявлено точний перелік знахідок, але інформація про кінські вудила там відсутня (Сіцинський, 1892; Сіцинський, 1901). Тому місце і час знаходження експонату поки-що залишається невідомим.

Таким чином, зважаючи на конструктивні особливості вудил № 2, їх слід датувати XII–XIII ст. Що окреслює більш чіткі хронологічні межі, на відміну від попереднього датування.

Стремена

Стремена це важливий елемент керування верховим конем. Вони дозволяють вершнику керувати конем методом нахилу тулуба, що звільняє його руки від ременів вуздечки і дозволяє використовувати обидві руки під час бою. Також використання стремен покращує опору вершника, що зменшує імовірність випасти із сідла. А це у свою чергу дозволяє йому під час бою стати на стремена та ефективніше використовувати зброю ближнього бою, або ж вести стрільбу з лука перебуваючи верхи на коні. Також у комплексі із шпорами та сідлом з високою спинкою,

стремена дозволяють використовувати головну тактику середньовічної важкої кінноти – таранний кавалерійський удар з використанням довгого важкого спису.

Стремена виникли на Далекому сході ще у IV ст. н.е., і почали поширюватись далі на захід. В Європі перші стремена з'явилися у Візантійській імперії в другій половині VI ст. Згодом з'являється два основних типи стремени – каролінгсько-вікінгські (мають трикутну форму та пряму підніжку) та аварські (мають округлу форму). В Давньоруській державі ефективно використовувались стремена як західного так і східного типів (Кирпичников, 1973).

У експозиції «Музею старожитностей Поділля» представлене одне стремено (рис.3). Стремено з трикутною дужкою та дугоподібною підніжкою. Підніжка трикутна в перетині та дещо витягнута донизу. Вушко для кріплення ремня втрачене, імовірно не вперше, оскільки у верхній частині є невелика рівна площадка до якої воно було приклепане. Виріб датується періодом IX–XI ст.. Виявлене під час дослідження Бакотського печерного скельного монастиря у 1892 році. Розміри: довжина – 11 см, ширина – 13 см, товщина – 1,3 см (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-1168).

Типологія вудил базується на декількох ознаках – будова вушка, дужки та підніжки (Кирпичников, 1973). На нашому екземплярі відсутнє вушко, але аналізуючи форму дужки та підніжки, можна дійти висновку що воно належить до типів I або II. Проте місце кріплення вушка дозволяє віднести стремено до типу I (прим. авт.). Стремена типу I мають округлу, дещо овалоподібну форму. Вушко пластинчасте, по формі можуть бути неправильно прямокутними, трапецієподібними або дископодібними. Враховуючи невеликі розміри для місця кріплення дужки, наше стремено скоріше за все мало саме дископодібну форму. На виробках такого типу підніжка займає від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{4}$ висоти всієї дужки (на даному екземплярі висота дужки 9,8 см, висота підніжки 3,2 см). Також на тильній стороні підніжки стремени типу I присутнє ребро (воно є і на нашому стремени). Такі стремена характерні для X ст. і їхнє виникнення пов'язане з заокругленими євразійськими формами VII–VIII ст. Такі стремена масово використовувались в Словаччині, Угорщині, Русі, Литві та Поволжі. Згодом вони потрапляють в Польщу та Швецію, де вважаються руським імпортом.

По стременим можна визначити посадку вершника на коні, тактику бою та навіть тип взуття який ним використовувався. Стремена типу I – це легкі стремена, вони значно допомагали при керуванні конем, але були недостатньо пристосовані для важкого кавалерійського удару і основна маса вершника спиралась на сідло. При використанні таких стремени ноги вершника були напівзігнуті та знаходились біля живота коня, а сам він мав низьку посадку у сідлі. Через це він не міг високо стати на стремено та значно винести тіло вперед для сильнішого удару холодною зброєю. Також можна припустити, що власник даного знаряддя використовував взуття з м'якою підошвою. Округлий вигин підніжки дозволяв такому взуттю обхвачувати стремено, що було комфортніше для вершника. Взуття з твердою підошвою, а тим паче залізний обладунок, просто ковзало б по таким стременим та ускладнювало керування конем (Кирпичников, 1973).

Вище згадувалось, що описане стремено виявлене при дослідженні Бакотського печерного монастиря у 1892-му році (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-1168). Перевіривши інформацію надану Ю. Сіцинським про ці дослідження, було виявлено що під час розкопок 1892-го року у монастирі знайшли стремено (Сіцинський, 1892; Сіцинський, 1901). Проте не можна однозначно сказати що даний екземпляр – це той самий, про який пише Ю. Сіцинський. За типологією А. Кирпичникова цей виріб відноситься до періоду X ст. (Кирпичников, 1973), а Бакотський печерний скельний монастир датується XII–XIII ст., деякі наскельні написи датуються кінцем XI ст. (Нечитайло, 2014). Висловлювати гіпотезу про існування Бакотського монастиря вже у X ст. за підсумками дослідження одного стремени буде недоцільно, тому на нашу думку є дві версії щодо цієї розбіжності. Перша – стремено використовували у пізніший період, через 100–150 років після його виготовлення. Друга – як було виявлено під час досліджень вудил № 2, інвентарна картка не завжди є надійним джерелом. Тому ймовірно, що стремено про яке згадує Ю. Сіцинський, та досліджуване у цій роботі – це два різних предмета (прим. авт.).

Підкови

Підкови – це елемент спорядження коня який спрощує йому переміщення по твердій місцевості та захищає копита від зношування. У Давньоруській державі підкови почали застосовувати у XI ст., що було пов'язано з встановленням стійких сухопутних торгових

шляхів з твердо накатаними дорогами. Підкови в першу чергу були необхідні для тяглових коней, які використовувались для торгових караванів. Оскільки тверда ґрунтова дорога і важкі вантажі чинили великий тиск на копита коня, існувала необхідність додатково захистити їх від зношування.

Коней сільськогосподарського та військового призначення навпаки не підковували. Для сільськогосподарських коней це було зайвим, а у військовій справі – це наслідування кочівницьких традицій. Як раніше згадувалось, спорядження давньоруського коня зазнавало значних впливів від сусідів Русі. А південно-східні сусіди тривалий час не підковували своїх бойових коней, оскільки підкови робили легку кавалерію менш мобільною. Та і для пересування по м'якій пересічній місцевості підковувати коня не було необхідності. Тому підкови використовувались для торгівельних та транспортних цілей (Кирпичников, 1973).

У експозиції музею представлена одна підкова (рис.4,5). Фрагмент підкови виготовлений з двох металевих пластин які з'єднані між собою посередині виробу, кінець однієї з пластин втрачений. Має вигляд напівдуги з чотирма отворами для цвяхів. На середині дуги є масивний виступ у вигляді шипу. Виріб датується XI-XIII ст. Розміри: довжина – 11 см, ширина – 6,7 см, товщина – 3 x 1,5 x 0,5 см. Виявлено під час розкопок Бакотського печерного монастирю у 1892-му році (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-1172).

За типологією А. Кирпичникова, на Русі використовували підкови двох типів і наша підкова відноситься до типу I. Виріб цього типу має форму півкола з одним переднім шипом та чотирма або шістьма прямокутними отворами для цвяхів. Такий тип підков використовувався від другої половини XI ст. і до XVII ст., що значно виходить за хронологічні межі існування Давньоруської держави. Даний виріб є наслідуванням форм льодохідних шипів, що може вказувати на їхнє використання переважно у зимову пору року (Кирпичников, 1973).

На досліджуваній підкові є ознаки, що вказують на приналежність виробу до першого типу давньоруських підков – напівкругла (дещо V-подібна) форма та один льодохідний шип на середині півкола. Питання викликають отвори для цвяхів – їх лише чотири, при чому три з них на одній стороні виробу. Окрім цього не всі отвори мають прямокутну форму, як це характерно для першого типу підков за А. Кирпичниковим. Найімовірніше спершу на виробі було шість отворів, по три на кожну зі сторін. На одній три отвори чітко видно, а на іншій можна простежити лише один, який паралельно відповідає середньому отвору з краще збереженої частини підкови. Один з отворів мав би знаходитись дещо вище за середній (ближче до шипу) але з часом був знищений корозією металу. Проте якщо придивитись до підкови зі сторони протилежної шипу, то можна розгледіти випуклість яка розташована паралельно отвору на краще збереженій частині експонату, імовірно саме в цьому місці знаходився один з отворів. Частина де мав би розташовуватись третій отвір була втрачена, але припускаю що на ній знаходився третій отвір для цвяху, який мав бути розташований паралельно до крайнього отвору на краще збереженій частині. Щодо форми отворів, то чітка прямокутна форма не простежується на жодному з них, що пов'язано з фрагментарним станом збереження виробу та корозією металу. Проте частково прямокутні форми деяких отворів можна розгледіти. На частково обламаному отворі збереглись три рівних сторони, які нагадують прямокутну форму. На частині півкола з збереженими трьома отворами, верхній (ближчий до шипу) сильно пошкоджений і визначити його форму неможливо; середній також пошкоджений корозією, але одна з його сторін має вигляд прямої лінії, отже спершу він також мав форму прямокутника; останній отвір (найдалше від шипу) має круглу форму, це означає що він або спершу її мав, або це результат пошкодження металу (прим. авт.).

У інвентарній документації вказано, що підкова виявлена у 1892-му році під час дослідження Бакотського печерного монастирю. Перевіривши дані про ці дослідження з'ясувалось що кінської підкови тоді виявлено не було (хіба-що підкову від чобота, якою точно не може бути наш екземпляр) (Сіцинський, 1901). Тому місце та час виявлення даного експонату залишаються невідомі.

Шпори

Шпори – це важливий елемент спорядження європейського вершника. Перші шпори на території Східної Європи відносяться до III-IV ст. н.е., і по своїй формі нагадують кельтські зразки. У другій половині I тис. н.е. цей елемент спорядження широко поширюється по Західній

та Центральній Європі. В Давньоруській державі станом на IX–X ст. шпори використовувались лише епізодично. Це пов'язано з впливом кочівників на військову справу Русі, а кочівники шпор не використовували. Проте ситуація кардинально змінюється у XI–XIII ст., коли шпори починають масово використовуватись, це свідчить про переважання впливу військових традицій Західної Європи над кочівницькими.

Шпори використовувались як засіб примусу коня до швидких дій. Їх використовували для впертих або повільних коней. Для бойового коня їх використовували під час бою, коли від коня вимагали миттєвих дій, маневрів або при зближенні з ворогом. Окрім того бойовий кінь міг мати на собі захисне спорядження яке зменшувало вплив на нього усіх інших елементів зброї, і шпори залишались єдиним інструментом здатним змусити коня миттєво реагувати на накази вершника. Типологія Давньоруських шпор базується на трьох конструктивних елементах – форма дужки, шипа та петель. При чому А. Кирпичников виділяє окремий поділ на групи для кожного з цих елементів шпор (Кирпичников, 1973).

У експозиції «Музею старожитностей» представлено три шпори.

Шпора № 1 (рис.6,7). Шпора складається з двох вигнутих скоб, які закінчуються петлями для кріплення. Скоби зводяться до центру, де знаходиться шип. Датується XII–XIII ст. Виготовлена з бронзи методом відливання металу. Виявлена у 1976-му році під час розкопок городища у Старій Ушиці під керівництвом Павла Горішнього. Передана до фондів музею у 1983-му році. Розміри: довжина – 12 см, ширина – 13 см, товщина – 0,4 см (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-1933).

Даний виріб належить до типу IV за А. Кирпичниковим. Шпора має напівциркульний вигин дуги з шипом, який знаходиться поза межами вигину та нахилений під тупим кутом. Поперечний переріз скоби має трикутну форму. На даному виробі петля типу 2, вона має вигляд двох паралельних прямокутних отворів на пласкій чотирикутній пластині. Шип відноситься до типу Г, і має вигляд прямого виступу з дещо загостреним кінцем (Кирпичников, 1973). Розміри шипу: ширина – 0,3 см, довжина – 1 см (прим. авт.). Даний тип шпор датується XII – першою половиною XIII ст. Загалом даний тип виробу є одним з наймасовіших для вище зазначеного періоду Давньоруської держави (Кирпичников, 1973). Цікавим є також матеріал виготовлення, бронзова шпора цілком імовірно могла належати заможній людині (прим. авт.).

Шпора № 2 (рис.8). Залізна шпора вершника. Має дугоподібну форму, посередині гранчастий загострений шип. Датується XII–XIII ст. Виявлена під час розкопок Бакотського городища у 1970-му році під керівництва Іона Винокура, передана до фондів музею у 1996-му році. Розміри: довжина дуги – 8 см, довжина шипу – 3,3 см (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-35149). Експонат значно пошкоджений, відсутні петлі для кріплення та більша частина дужки. Проте навіть по формі шипу та збереженій частині дужки можна визначити його типологію.

За А. Кирпичниковим виріб належить до типу III. Дужка такої шпори по своїй формі в основному пряма, і загинається ближче кріплення петель (саме ця частина даного експонату втрачена). Поперечний переріз дужки має трикутну форму. Шип знаходиться перпендикулярно до площини дужки та належить до типу Б. Він має вигляд чотиригранної піраміди яка звужується ближче до кінця. Загалом шпори такого типу нагадують англійську літеру Z – шип знаходиться перпендикулярно до дужки, дужка прямої форми і загинається до місця кріплення петель у протилежну від шипу сторону. Такий тип виробу є наймасивнішим по своїй формі, і імовірно призначався для спорядження важкої кавалерії. На території Русі тип III був поширений у XII – першу половину XIII ст. (Кирпичников, 1973).

Шпора № 3 (рис. 9,10). Шпора має форму вигнутого трикутника, на двох кінцях знаходяться отвори для кріплення до взуття. Датується XII–XIII ст. Розміри: довжина – 11 см, ширина – 9,5 см. Виявлена під час розкопок П. А. Горішнього на Бакотському городищі у 1974-му році, передана до фондів музею у 1992-му році (Фонди К-ПДІМ-3, Карх-34975).

На шпорі відсутній шип, місце його кріплення знаходиться під кутом у сторону протилежну вигину дужки. Визначити типологію шипа по місцю кріплення неможливо. Дужка має сильно вигнуту форму та розпрямлюється ближче до кріплення петель. Петлі кріпляться під тупим кутом до дужки виробу. Самі ж петлі можна віднести до типу 5 за А. Кирпичниковим. Їхні отвори мають продовговату каплеподібну форму. Одна з бокових стінок кожної петлі виступає за межі дужки шпори, а у профілі вони мають прямокутну форму.

Цікавою є ситуація з визначенням типології дужки виробу. Значний вигин дужки характерний для типу IV. Але у місцях для кріплення петель дужка різко вигинається під тупим кутом

в бік петель. Це характерно для типу III, проте такий тип має основну частину дужки прямої форми. Обидва типи хронологічно відносяться дослідником до другої половини XII – першої половини XIII ст. (Кирпичников, 1973).

Таким чином визначити типологію даного експонату (за А. Кирпичниковим) неможливо. Імовірно перед нами симбіоз двох типів давньоруських шпор. Проте не виключено що це предмет імпорту, тому вона і не співпадає з типологією, бо могла потрапити до Бакоти з території Польщі, Литви, Угорщини і т. д. Через це вважаю, що шпора № 3 потребує подальшого дослідження (прим. авт.).

У результаті проведеного дослідження комплексу елементів кінського спорядження Давньоруського періоду, представленого в експозиції «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, було здійснено уточнення їхнього типологічного поділу, функціонального призначення та хронології. Отримані результати дали можливість відкоригувати усталену інформацію щодо окремих експонатів.

Виявлено, що більшість артефактів належать до періоду XII–XIII ст., коли на формування кінського спорядження Русі істотно впливали як західноєвропейські військово-технічні традиції, так і елементи кочівницької матеріальної культури сходу. Такий синтез проявився у поєднанні різних технічних рішень – від округлих стремен східного типу до масивних шпор важкої кавалерії, які відображають адаптацію давньоруських майстрів до багатокомпонентного військового середовища Середньовіччя.

Дослідження підтвердило, що типологія А. Кирпичникова залишається базовим інструментом класифікації давньоруських елементів зброї. Водночас зафіксовано приклади (зокрема шпора № 3), які не вписуються у його систему, що може свідчити про локальні майстерні або про імпортовані зразки, привезені із суміжних територій – Польщі, Угорщини, Литви. Це відкриває перспективи для подальшого міжрегіонального порівняльного аналізу.

Узагальнюючи результати, можна стверджувати, що колекція кінського спорядження з експозиції КПДІМЗ не лише ілюструє еволюцію технічних і функціональних аспектів кавалерійського озброєння Давньої Русі, але й виступає матеріальним свідченням культурних контактів між різними цивілізаційними ареалами Європи та Азії.

Таблиця № 1

Елемент кінської зброї	Місце виявлення	Час виявлення	Датування	За типологією А. Кирпичникова
Вудило № 1	Невідомо	Невідомо (Передано з Київського історичного музею у 1947 р.)	XII–XIII ст.	тип IV
Вудило № 2	Невідомо	Невідомо	XII–XIII ст.	тип IV
Стремено	Бакотський печерний монастир (можливо)	1892 р. розкопки В. Антоновича (можливо)	X ст.	тип I
Підкова	Невідомо	Невідомо	XI–XIII ст.	тип I
Шпора № 1	с. Стара Ушиця	1976 р. розкопки П. Горішнього	XII – п. п. XIII ст.	тип IV петлі – тип 2 шип – тип Г
Шпора № 2	Бакотське городище	1970 р. розкопки І. Винокура	XII – п. п. XIII ст.	тип III шип – тип Б
Шпора № 3	Бакотське городище	1974 р. розкопки П. Горішнього	XII–XIII ст.	тип III або IV петлі – тип 5

ЛІТЕРАТУРА

- Кирпичников А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII в.в.*. Ленинград: издательство «Наука» Ленинградское отделение.
- Фонди КПДІМ-З, Карх-1181.
- Фонди КПДІМ-З, Карх-1169.
- Фонди КПДІМ-З, Карх-1172.
- Фонди КПДІМ-З, Карх-1168.
- Фонди КПДІМ-З, Карх-1933.
- Фонди КПДІМ-З, Карх-35149.
- Фонди КПДІМ-З, Карх-34975.
- Сіцинський Ю. Й. 1901. *Археологическая карта Подольской губернии*. Москва.
- Сіцинський Ю. Й. 1892. *Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году*. Подольский епархиальные ведомости 26 сентября № 39. С. 706-708.
- Нечитайло П. О. 2014. Нотатки до спелео-археологічної спадщини В.Б. Антоновича. *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006. С. 30-35.

Bohdan Melnychuk,
Master of History and Archaeology
Junior Researcher,
Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve

HORSE EQUIPMENT OF THE OLD RUS' PERIOD FROM THE EXHIBITION OF THE MUSEUM OF ANTIQUITIES OF THE KAMIANETS-PODILSKYI STATE HISTORICAL MUSEUM-RESERVE

The article examines a collection of horse harness elements from the Old Rus' period preserved in the exhibition of the "Museum of Antiquities" of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve. The study provides a typological analysis of the artifacts, determines their functional purpose, chronology, and possible provenance. Special attention is given to bits, stirrups, horseshoes, and spurs dated mainly to the 10th–13th centuries. The research relies on A. Kirpichnikov's fundamental classification of medieval horse equipment and compares the museum specimens with established typologies. Several items showed inconsistencies between their inventory data and actual archaeological context, which allowed the author to clarify dating and correct earlier assumptions regarding their origin. The article highlights the influence of both Western European heavy cavalry and Eastern nomadic traditions on the development of horse equipment in Kyivan Rus'. The results contribute to the overall understanding of cavalry equipment, its evolution, and the cultural interactions reflected in the artifacts from the museum's collection.

Keywords: Old Rus', horse harness, cavalry equipment, bits, stirrups, horseshoes, spurs, typology, archaeology, Kamianets-Podilskyi, Museum of Antiquities.

Рис. 1. Вудило № 1

Рис. 2. Вудило № 2

Рис. 3. Стремєно

Рис. 4. Підкова

Рис. 5. Підкова

Рис. 6. Шпора № 1

Рис. 7. Шнор № 1

Рис. 8. Шнор № 2

Рис. 9. Шнор № 3

Рис. 10. Шнор № 3

УДК 903.25(477.86-21Галич)«10/12»

Андрій Фіголь,
молодший науковий співробітник
відділу археології та відтворення історичних ландшафтів
Національного заповідника «Давній Галич»
/м. Галич/

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ ТА ХРЕСТИ-ЕНКОЛПІОНИ, ВИЯВЛЕНІ НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ДАВНІЙ ГАЛИЧ»

У статті проаналізовано металеві натільні хрести та хрести-енколпіони, виявлені на пам'ятках археології Національного заповідника «Давнього Галича». Зроблено порівняльний аналіз предметів із аналогами в інших давньоруських містах.

Ключові слова: давній Галич, натільні хрести, хрести-енколпіони, металоластика, емаль, техніка черні, литво, тигельок.

На пам'ятках археології XII–XIII ст. Національного заповідника «Давній Галич» під час археологічних розкопок та розвідок знайдено велику кількість давньоруських культових речей. Серед розмаїття культових предметів із території давнього Галича особливу увагу привертають хрести-тільники та хрести-енколпіони, які займали вагоме місце в житті християнина.

Хрести-тільники носили під одягом, а хрести-енколпіони були вмістилищем мощів і їх носили поверх вбрання (Седова 1981, с. 49).

На думку Михайлової Р., предмети культу свідчать про зміни у релігійному житті, які відбувалися впродовж X–XIV ст., і їх впливи на духовне життя (Михайлова 2007, с. 256).

Розглянемо ці предмети докладніше. Металеві натільні-хрестики з експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею, які походять із с. Крилос, Галицького району.

Рис. 1, 1. Хрестик (2,5x2 см), рівнокінцевий, із нерухомим вушком та рубчастою поверхнею, нижня перекладина зміщена відносно центру, ймовірно, хрестик бракований. Виготовлений із бронзи методом лиття у кам'яній двосторонній формочці. Продатований XII–XIII ст. Прямих аналогів не знайдено.

Рис. 1, 2. Хрестик (3x2 см), двосторонній, із квадратним середохрестям та кулеподібними закінченнями рамен. Виготовлений із бронзи методом лиття у кам'яній двосторонній формочці. Датується XII–XIII ст. Схожі хрестики було віднайдено під час археологічних розкопок під керівництвом Ю. Лукомського на Царинці в с. Крилос (ред. Купчанський, Овсічук, Рудницький 1994, с. 582), на території Західного Поділля (ред. Ситник 2007, с. 353, рис. 4: 5).

Рис. 1, 3. Хрестик (2,4x1,9 см), двосторонній, із круглим середохрестям, на якому рельєфне зображення хрестика та валика у вигляді рамки по колу, закінчення рамен у вигляді сплющеної кульки. Виготовлений із бронзи методом лиття у кам'яній двосторонній формочці. Датується XI–XII ст. Хрестик такого типу відомий із Княжої гори Черкаської області (Ханенко 1900, с. 7, рис. 199, табл. XVII), (Дідух 2015, с. 100, рис. 4, табл. 3).

Рис. 1, 4. Хрестик (3,5x2,5 см), односторонній, рівнокінцевий. На середохресті – рельєфне зображення хрестика з ромбоподібною рамкою. На кінцях рамен – двопелюсткове заокруглене закінчення. Виготовлений із бронзи методом лиття у кам'яній двосторонній формочці. Датується XII–XIII ст. Подібні хрестики відомі в Новгороді (Седова 1981, с. 50–51, рис. 16, табл. 7).

Металеві натільні хрестики з експозиції Музею історії «Давній Галич», які випадково знайдено на території с. Крилос, Галицького району.

Рис. 2, 1. Хрестик (3,2x2,8 см), на кінцях та в центрі круглі виїмки, між круглими прямокутної форми виїмки, заповнені жовтими емальми. На кінцях рамена – двопелюсткове заокруглене закінчення. Виготовлений із бронзи методом лиття у кам'яній двосторонній формочці. Датується XII–XIII ст. Подібного типу хрестик віднайшов Я. Пастернак під час розкопок 1940–1941 рр. на Золотому Току. (Пастернак 1998, с. 233, рис. 69: 17). Фрагмент хрестика з емальми знайдений на полі Качків, у с. Крилос 1969р. (Фіголь 1997, с. 202–203).

Такі хрестики дослідники вважають звичайним, найбільш розповсюдженим типом хрестиків з емаллями. Зустрічаються хрестики в Києві, на Княжій горі (Дідух 2015, с. 99, 102), Витачеві, Вишгороді та інших городищах (Николаєв, Недошивина 1997, с. 167, табл. 103).

Мальм В. вважає, що центром їх виготовлення була Київщина XI-XII ст. За типологією вони належать до першого типу - трипелюстковокінцеві або хрести з емаллю звичайного типу (Мальм 1968, с. 113-115, рис. 1: 1).

На думку Седової М., в XII-XIII ст. виникає ще один центр виготовлення за київськими зразками хрестиків з емаллями в Прибалтиці, в понизов'ях Дуагави, де знайдено 70 таких предметів (Седова 1981, с. 52, рис. 80: 9).

Рис. 2, 2. Хрестик (3x2 см), двосторонній, із прямокутним середохрестям та кулеподібними закінченнями ramen. Виготовлений із бронзи методом лиття у кам'яній двосторонній формочці. Цей хрестик був досить поширеним давньоруським типом із другої половини XII-XIII ст. Подібний тип знайдено на Золотому Току (Пастернак 1998, с. 233, рис. 69: 15), міститься в експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею. Фрагмент подібного хрестика знайшов Лукомський Ю. під час археологічного дослідження на Царинці в с. Крилос (ред. Купчанський, Овсійчук, Рудницький 1994, с. 582, рис. 8: 2).

Рис. 2, 3. Хрестик (3,1x2,6), рівнораменний, односторонній, закінчення ramen розширені та заокруглені, з виступами - «вушками». Прикрашений рельєфним зображенням на кінцях та в середині круглі елементи, а перетинки прямокутної форми. Датується кінцем XI-XII ст. Подібні хрестики відомі в колекції Ханенко (Ханенко 1900, рис. 200, табл. XVII), (ред. Рыбаков 1997, с. 166, табл. 103).

Хрести-енколпіони з території Національного заповідника «Давній Галич».

Хрести-енколпіони носили переважно поверх одягу. Складається такий хрест з двох стулук, у середині, яких зберігалися мощі святих або інші реліквії. Лицьова сторона має по одному вушку, на ній було головне зображення, зворотна має по два вушка, на ній розміщувалося другорядне зображення (Фіголь 1999, с. 131-132).

Перші знахідки хрестів-енколпіонів виявлено під час дослідження церкви Спаса в селі Залуква. Під керівництвом І. Шараневича, Л. Лаврецького при допомозі Ю. Захарієвича знайдено два хрести-енколпіони (ред. Побуцький 2016, с. 15-16).

Хрести-енколпіони, знайдені під час дослідження церкви Спаса в селі Залуква.

Рис. 3, 1. Кінці енколпіона округлі. Лицева сторона має рельєфне зображення Розп'яття Христа. Зворотна стулка виконана технікою черні у центрі - хрест, на кінцях хреста - круглі медальйони.

Рис. 3, 2. Нижня частина передньої стулки енколпіона відбита. У центральній частині - Богородиця, на кінцях - круглі медальйони з погрудним зображенням святих.

Коваль І. вважає їх «класичними» галицькими енколпіонами та датує кінцем XI ст. - другою половиною XII ст. Подібні хрести зустрічаються майже у всіх регіонах Давньої Русі (Ред.: Береговський, Бойко, Дідух, Побуцький, Тріщ 2010, с. 78).

На Золотому Току в с. Крилос, під час дослідження 1939-1941 рр. під керівництвом Я. Пастернака, виявлено натільні хрестики та хрести-енколпіони (Пастернак 2022, с. 250).

Рис. 4, 1. Я. Пастернак. Енколпіон із рельєфним зображенням Богородиці та Дитини. Богородиця в довгому одязі, права рука зігнута в лікті. Кінці енколпіона округлі. На кінцях перекладини та у верхній частині хреста - круглі медальйони з погрудним зображенням святих (Пастернак 2022, с. 250, рис. 69: 4).

Подібні енколпіони відомі на території Західного Поділля в с. Рукомиш Буцацького району Тернопільської обл. (гол. ред. Ситник, ред. Ісаєвич, Баран, Мацкевий, Петегірич, Гупало 2007, с. 349).

Подібний бронзовий енколпіон, знайдений у Вишківцях, описав Пивоваров С., виготовлений в техніці високого рельєфу. Зворотна стулка енколпіона має закруглені кінці з медальйонами та «слізками». Богоматір «Одигідрія» зображена в повний ріст, у медальйонах, можливо, зображені святі Георгій, Дмитрій та Нестор. На правому ramenі прокреслена буква Х (ред. Кугутяк 2012, с. 30-35, Рис. 3: 2).

Подібного типу зворотну стулку енколпіона знайдено біля Чернігова. Стулка мідна, із зображенням Богородиці в повний ріст, на рамені прокреслено букви М і Х (ред. Пескова, Щеглова, Мусин 2010, с. 345).

Рис. 4, 2. Серед енколпіонів Пастернак Я. виділяє один з найбільших - із прямокутними закінченнями рамен. На думку вченого, його можна датувати Х ст. Знайдено одну стулку, на якій злегка опукле зображення Богородиці «Оранти» та чотирьох євангелістів на кінцях рамен (Пастернак 2022, с. 250. рис. 69: 5).

Хрест-енколпіон із прямокутним закінченням рамен Фіголь М. датує XI ст. (Фіголь 1999, с. 135).

У 1951 році в Крилосі Гончаров В. виявив верхню частину енколпіона. Пуцко Ю. відносить його до сирійсько-палестинського типу IX-X ст. На Золотому Току у 1958 році знайдено хрест-енколпіон із прямими кінцями. На одній зі стулук - рельєфне погрудне зображення Богоматері, на кінцях рамен зображені євангелісти. На зворотному боці стулки зображено Хрест Етамасії, на кінцях рамен - євангелістів (Фіголь 1999, с. 136).

Рис. 4, 3; 5. Хрест-енколпіон із рельєфним зображенням Богородиці, заокругленими кінцями та медальйонами зі святими. Має характерний напис «Пресвята Богородице помагай» (Пастернак 2022, с. 250. рис. 69: 6, рис. 69: 8).

Передню стулку енколпіона із зображенням Богородиці знайдено в урочищі «Мнішський сад» біля с. Шевченкове Архітектурно-археологічною експедицією під керівництвом Иоаннісяна О. (Иоаннисян 1990, с. 2, рис. 14).

Подібний хрест-енколпіон із мідного сплаву відомий на території Західного Поділля. Хрести широко розповсюджені по всій території Давньоруської держави. Енколпіони, які виготовлялися в київських майстернях, Рибаків Б. датує 1240 р. Ягодинська М. такі хрести відносить до «найбільш широковідомого типу». (головний ред. Ситник, ред. Ісаєвич, Баран, Мацкевий, Петегірич, Гупало 2007, с. 347).

Енколпіони такого типу відомі на Чорнівському городищі. На них зображена Богородиця «Оранта», на кінцях - чотири круглі медальйони із зображеннями святих (ред. Кугутяк 2012, с. 33, Рис. 2: 2).

Під час дослідження в Києві Михайлівського Золотоверхого монастиря виявлено подібний цілий бронзовий хрест-енколпіон. На хресті - рельєфне зображення Розп'яття, на кінцях - круглі медальйони з архангелами. На іншій стулці - Богородиця «Ассунта» з погруддями євангелістів у круглих медальйонах. Датований XI-XII ст. (ред. Толочко 2005, с. 102).

Рис. 4, 4. Нижня стулка Борисоглібського енколпіона. На стулці зображено Бориса в довгому одязі та шапці. Права рука витягнута праворуч, у ній він тримає предмет, можливо, церкву. З лівого боку фігури нанесено літери «БО». Кінці хреста заокруглені, з парними виступами. На кінцях перекладки та у верхній частині хреста - круглі медальйони (Пастернак 2022, с. 250. рис. 69: 7).

Петегірич В. такого типу хрести відносить до рельєфно - чернених. Подібні типи хрестів відомі на Волині, Звенигороді, Хмельниччині та в інших давньоруських містах (ред. Ісаєвич, Баран, Козак, Мацкевий, Ситник (відповідальний ред.), Гупало 2005, с. 338).

Борис та Гліб, сини князя Володимира Святославовича, канонізовані в 1072 році. Це перші святі, яких канонізувала давньоруська церква. Загинули у 1015 році в міжусобній боротьбі від рук старшого брата Святополка. У Вишгороді був закладений храм на честь святих Бориса і Гліба, освячений у 1115 році. Відомі збудовані собори в Чернігові та інших давньоруських містах. З 1072 року на Русі Бориса і Гліба вшановують загальноцерковно (ред. Кугутяк 2012, с. 31).

Два хрести-енколпіони з зображенням Бориса і Гліба виявлені на території Західного Поділля. Оpubліковані М. Ягодинською, котра датує такі хрести XII-XIII ст. Вони поширені на території Київської Русі та за її межами (ред. Ситник 2007. с. 350-351).

Борисоглібські типи хрестів відомі на західних землях Київської Русі. На території сучасної Польщі (ред. Толочко, Скорий, (головний ред.), Горбаненко, Крижицька, Моця, Чабай 2017, с. 91-93).

Рис. 5, 1. Мідний хрест-енколпіон із емаллями знайдено у 1993 році жителем с. Крилос на власному городі, за 30-40 м на південний схід від фундаменту Успенського собору. Хрест опублікували та детально описали Лукомський Ю. та Петегірич В. На лицьовій стулці в

середохресті та на кінцях – круглі медальйони. Медальйони обведені колами. Зовнішні кола зберегли залишки позолоти, внутрішні – сліди емалі. Зворотна стулка має кола на кінцях хреста. Кола на синьому тлі, на яких виконані білою емаллю букви (ред. Купчанський, Овсійчук, Рудницький 1994, с. 619-622). Подібний хрест-енколпійон відомий на території Західного Поділля, описаний Ягодинською М. (ред. Ситник 2007, с. 347).

Рис. 5, 2. У 1991 році, під час дослідження Пантелеймонівського городища під керівництвом Томенчука Б., на відстані 22 метри від центральної апсиди, у розкопі I було виявлено мідний хрест-енколпійон (Томенчук 2008, с. 607, рис. 423: 1).

Рис. 5, 3. Бронзовий хрест-енколпійон у 2000 році виявлено на території давнього Галича. Лицьова стулка має зображення Розп'ятого Христа. На кінцях перекладини зображено святих. У верхній частині стулки – зображення хреста. Зворотна стулка має вушко для кріплення (ред. Павлюк, Паньків, Штиркала, Вуянко 2003, с. 34, рис. 2).

Фрагмент бронзового хреста-енколпійона знайшов Мельничук О. під час археологічних досліджень біля Успенської церкви в с. Крилос. Хрест пошкоджено у вогні (ред. Франко 2017, с. 70-85). Коваль І. вважає, що він належав до місцевого виробництва та датований 40-ми роками XII ст. На хресті – архаїчне зображення Розп'ятого Христа. Подібний хрест-енколпійон знайдено в румовищі Спаської церкви (ред. Береговський, Бойко, Дідух, Драбчук, Побуцький, Тріщ 2010, с. 86).

Фіголь М. зазначає, що на Русі, як і у Візантії, місцем зосередження виробництва була церква. У ній були синтезовані праця архітектора, художника і майстра декоративно-прикладного мистецтва. Зразками для руських ремісників, зокрема ювелірів, служили насамперед візантійські вироби. Мистецтво Візантії, проникаючи на Русь, створило певні зони свого впливу (Фіголь 1994, с. 30-31).

Ливарні формочки та предмети християнського культу на території давнього Галича віднайшов Я. Пастернак в урочищі Юр'ївське, а також численні шматки безформної стопленої бронзи і шлаку, які залишалися після плавлення бронзової сировини (Пастернак 1998, с. 205).

У 1981 році біля Золотого Току в Крилосі В. В. Ауліх виявив на городі Шевчуків так звану ремісничу майстерню з умовною назвою «Комора». Було знайдено фрагменти хрестів-енколпійонів, бронзові іконки та ливарні кам'яні формочки. Також виявлено 154 глиняні тигельки для відливання виробів з бронзи, срібла та золота (Фіголь М., Фіголь О. 1999, с. 135).

Ауліх В. у 1987 р., під час дослідження поселень біля церкви Благовіщення в с. Крилос, у великій господарській ямі (1,2 x 2,24 м) знайшов 87 дрібних уламків тигельків та свинцеву декоративну бляшку зі стилізованим зображенням голови лева (ред. Побуцький 2016, с. 222).

У 1951 р. Гончаров В. під час археологічних розкопок на Підгородді – ремісничому посаді с. Крилос, виявив залишки кількох глинобитних печей, горна для плавлення міді, відходи бронзового виробництва, сліди горна для випалювання заліза тощо. Це підтверджує існування в давньому Галичі міського художнього ремесла, незалежного від княжих і монастирських виробництв (Фіголь 1994, с. 33).

Рыбаков Б. вважає, що одним із важливих методів обробки кольорових металів є литво. Дослідник зазначає, що впродовж IX–X ст. ливарники застосовували лиття по восковій моделі у двох варіантах: у плоскій моделі зі збереженням форми та в об'ємній моделі без збереження форми. Тільки у пізнішому часі з'являються кам'яні ливарні форми (Рыбаков 1948, с. 245). Метод із втратою форми застосовувався також у XI–XIII ст. для відливання найбільш складних предметів (Рыбаков 1948, с. 249).

Дослідниця Н. Риндіна виділяє хронологічні етапи в техніці литва. У X–XI ст. лиття в кам'яних формах застосовувалося рідко, основним методом було лиття по восковій моделі. У XII ст. широке застосування отримують кам'яні форми. У 70-х роках XII ст. з'являються розбірні імітаційні форми, в XIII ст. – складні пластичні, в XIV–XV ст. – складні тверді. На думку дослідниці, в XII ст. відбувається своєрідний переломний період розвитку ювелірного ремесла, новгородські ювеліри переходять до масового лиття в кам'яних ливарних формочках (Риндіна 1963, с. 262).

На думку Рыбакова Б. кожна з кам'яних ливарних форм є виробом високого ювелірного мистецтва. Обробка кам'яних форм сама по собі вражає (Рыбаков 1948, с. 245). Дослідник зазначає, що майстри, які вирізали кам'яні форми, володіли впевненою, твердою рукою та пильним

оком. Але, на жаль, немає даних, хто різбив ливарні форми: сам ливарник чи особа, яка займалася різьбою по каменю (Рыбаков 1948, с. 424).

Археологічні дослідження дають підтвердження існування в Галичі ремісничих і ювелірних майстерень при монастирях та ремісничих посадах. На основі зібраного матеріалу створено кату-схему пам'яток археології XII-XIII ст. Національного заповідника «Давній Галич».

Віднайдені культові предмети, залишки ювелірних майстерень підтверджують досить високий розвиток металопластики, яка належала до найпоширеніших галузей ремісничого виробництва на Русі та була розвинута на рівні з іншими тогочасними ремеслами.

ЛІТЕРАТУРА

- Береговський О.Б. та ін. (ред.). 2010. Матеріали міжнародної наукової конференції. Історико-релігійні особливості Галицького регіону в загальноукраїнському контексті. Галич, 14-15 травня 2010 року. Галич: НЗДГ. С. 73-90.
- Иоаннисян О.М. 1990. Отчет о работе Архитектурно-археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в р-не. г. Галича Ивано-Франковской области.
- Ісаєвич Я., Баран В., Козак Д., Мацкевий Л., Ситник О., (від. ред.), Гупало В. (відп. секр.) 2005. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – С. 337-339.
- Кугутяк М. (ред.). 2012. Ч. 20'21. Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ: КПФ «ЛПК» с. 28-38.
- Купчанський О., Овсійчук В., Рудницький А., (ред.). 1994. ЗНТШ. Т. ССXXV. – Львів: НТШ. 622 с.
- Купчанський О., Овсійчук В., Рудницький А. (ред.). 1994. ЗНТШ. Т. ССXXVII. Праці Секції мистецтвознавства. Львів: НТШ. – С. 29-43.
- Крупнов Е.И. (ред.). 1968. Славяни и Русь. – Москва: Наука. С. 113-117.
- Михайлова Р. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – Київ.: Видавничий дім «Слово», 2007. – 246 с.
- Пастернак Я. 2022. Старий Галич. Галич. Збірник наукових праць. Серія 2. Випуск 8. За редакцією Волощука М. Івано-Франківськ: Лілея НВ. 336с.
- Пастернак Я. 1998. Старий Галич. Івано-Франківськ: Плай – 205с.
- Побуцький С. (ред.). 2016. Матеріали Міжнародної наукової конференції “Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі” Галич 27 – 28 жовтня 2016 року. – Галич. С. 221-226.
- Павлюк С. (головний ред.), Паньків М., Штиркало Я., Вуянко М. 2003. Наукові записки. Випуск 7-8. Івано-Франківськ. – С. 33-35.
- Пескова А., Щеглова О., Мусин А. (ред.). 2010. Славяно-русское ювелирное дело и его исток. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10-16 апреля 2006 г.). Санкт-Петербург: СПб. : Нестор-История. – 624 с.
- Рыбаков Б.А. (ред.). 1997. Археология СССР. Древняя Русь. Быт и культура. – Москва: Наука. – С. 166 – 178. Табл. 103.
- Рыбаков Б.А. 1948. Ремесло древней Руси Изд-во АН СССР. – 792 с.
- Рындина Н.В. 1963. Технология производства новгородских ювелиров X – XV вв. – МИА. Издательство: Академия наук СССР. – 117-262 с.
- Ситник О. (головний ред.), Ісаєвич Я., Баран В., Мацкевий Л., Петегірич В., Гупало В. (ред.) 2007. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11. Львів., – С. 346-357.
- Седова М.В. 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XVвв.). – Москва: Наука. С. 50-51, рис. 16.
- Дідух, Л. 2015. Давньоруські хрести-тільники з княжої гори. *Археологія & Фортифікація України*. Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», с. 95–105.

- Толочко П., (ред.) 2005. Івакін Г., Пуцко В. П. Археологія, 2005. № 4. с. 102-103.
- Толочко П.П., Скорий С.А., (головний редактор), Горбаненко С.А. Крижицька С.Д., Моця О.П., Чабай В.П., Залізник Л.Л., Отрошенко В.В., Болтрик Ю.В., Кулаковська Л.В., Петраускас О.В., Потехіна І.Д., Самойлова Т.Л., Сон Н.О. (ред.) 2017. Археологія і давня історія України. Вип. 1 (22), Київ: Інститут археології Національної академії наук України. ТОВ «Майдан» с. 91– 99.
- Томенчук Б. 2008. Археологія городищ Галицької землі. Галицько – Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976-2006 рр. Івано-Франківськ: Видавець Тритяк І. Я. 696 с.
- Франко О. (ред.). 2017. Вісник інституту археології. Випуск 12, Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка.
- Фіголь М. 1997. Мистецтво стародавнього Галича. – Київ.: Мистецтво, – 224 с.
- Фіголь М., Фіголь О. 1999. Історія Галича в пам'ятках мистецтва. Львів: Видавництво «Світ», Галич. 185 с.
- Ханенко Б.И. и В.Н. Древности русские, Кресты и образки. Вып. II. К. 1900. – 48 с.
-

Andrii Fihol,
Junior Research Fellow
Department of Archaeology and Reconstruction
of Historical Landscapes
National Preserve "Ancient Halych"
(Halych)

PECTORAL CROSSES AND RELIQUARY CROSSES (ENKOLPIA) DISCOVERED AT THE ANCIENT RUS' ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE NATIONAL PRESERVE «ANCIENT HALYCH»

The article analyzes metal pectoral crosses and reliquary crosses (enkolpia) discovered at the archaeological sites of the National Preserve "Ancient Halych," dating mainly to the 11th–13th centuries. These Christian devotional objects constituted an essential element of religious life in Kyivan Rus' and reflect both personal piety and broader processes of Christianization. The study introduces a range of finds originating from excavations and chance discoveries in Krylos and surrounding areas, including crosses from museum collections and materials uncovered during systematic archaeological research.

Special attention is paid to typology, iconography, manufacturing techniques, and chronology. The analyzed artifacts were produced primarily of bronze using casting in stone molds, lost-wax techniques, and, in some cases, decorated with enamel, niello, or gilding. The article distinguishes several common types of pectoral crosses, including equal-armed, trilobate, and enamel-decorated examples, as well as various forms of enkolpia with representations of the Crucifixion, the Virgin Mary (Orans, Hodegetria), Evangelists, and saints Boris and Gleb.

Comparative analysis with analogous finds from Kyiv, Novgorod, Chernihiv, Western Podillia, the Baltic region, and other centers of Kyivan Rus' allows the author to refine dating and identify cultural and artistic connections. Archaeological evidence of casting molds, crucibles, metal slag, and workshop remains confirms the existence of local jewelry and metalworking production in Halych, functioning both within ecclesiastical contexts and urban craft districts.

The collected material demonstrates a high level of metalworking craftsmanship and confirms that metal plastic arts were among the most developed branches of medieval urban craft in Ancient Halych.

Keywords: *ancient Halych, body crosses, encolpion crosses, metal sculpture, enamel, blacksmith technique, casting, crucible.*

Рис. 1. Металеві натільні-хрестики з експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею

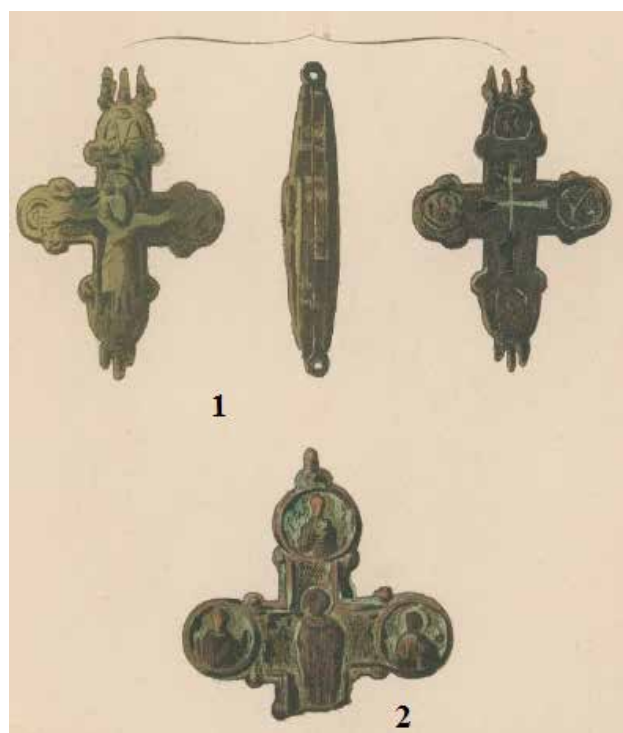

Рис. 3. Хрести-енколпіони та натільний хрестик, знайдені під час дослідження церкви Спаса в селі Залуква (за Шараневич І.)

Рис. 2. Металеві натільні-хрестики з експозиції музею історії «Давній Галич», Національного заповідника «Давній Галич»

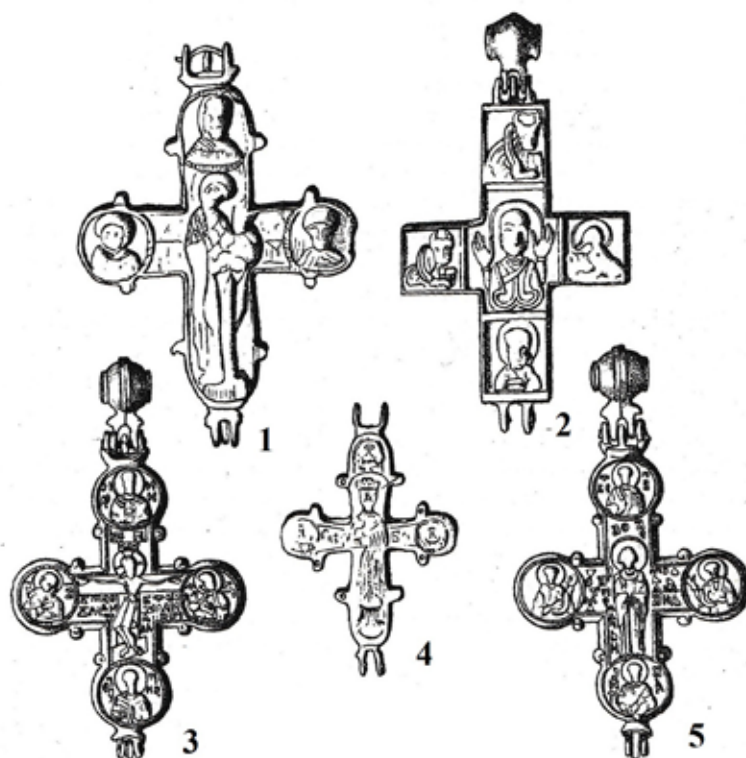

Рис. 4. Хрести-енколпіони виявлені на Золотому Току в с. Крилос під час дослідження 1939-1941 рр. під керівництвом Я. Пастернака (за Пастернак Я.)

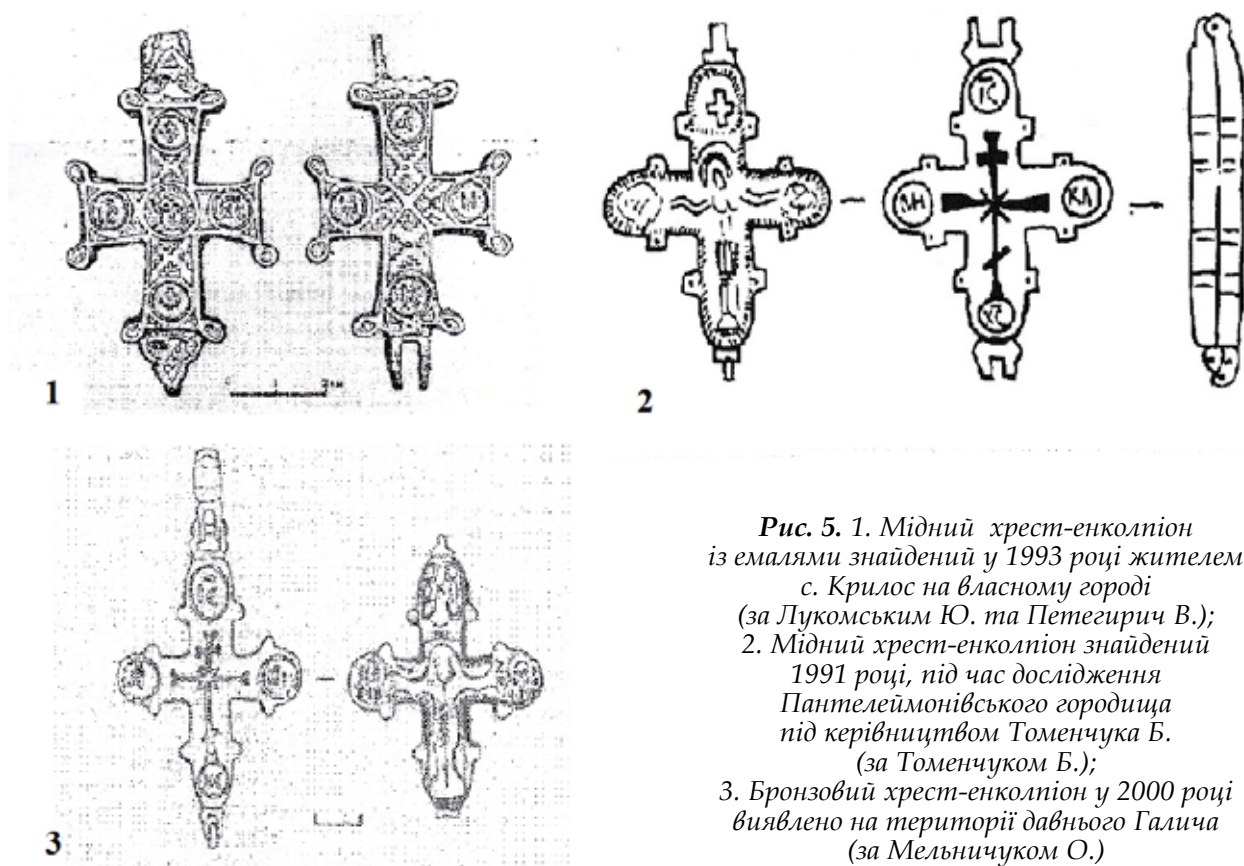

Рис. 5. 1. Мідний хрест-енколпійон із емаллями знайдений у 1993 році жителем с. Крилос на власному городі (за Лукомським Ю. та Петегирич В.); 2. Мідний хрест-енколпійон знайдений 1991 році, під час дослідження Пантелеймонівського городища під керівництвом Томенчука Б. (за Томенчуком Б.); 3. Бронзовий хрест-енколпійон у 2000 році виявлено на території давнього Галича (за Мельничуком О.)

Павло Нечитайло,
к.і.н. старший науковий співробітник
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Леонід Горобець,
доктор біологічних наук,
старший науковий співробітник палеонтологічного відділу
Національного науково-природничого музею НАН України

Дмитро Тимчук,
військовослужбовець ЗСУ

ОБ'ЄКТ ЛИТОВСЬКОГО ЧАСУ З ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВУЛИЦІ ЗАРВАНСЬКІЙ 7/2 У 2020 РОЦІ

Стаття висвітлює результати археологічних досліджень, проведених у 2020 р. на вул. Зарванській 7/2 у Кам'янці-Подільському під час археологічного нагляду за відкриттям втраченої історичної забудови. Виявлено низку об'єктів пізнього середньовіччя та нового часу, серед яких найдавнішим є яма литовського періоду, частково перекрита об'єктом першої половини XVII ст., пов'язаним із діяльністю гончарного осередку. Проаналізовано стратиграфічну ситуацію, планіграфію та заповнення об'єкта. Розглянуто колекцію кераміки другої половини XIII – першої половини XV ст., представлену кількома морфологічними групами горщиків. Проведено зоологічні визначення кісток птахів, шкаралупи яєць та інших решток, що дозволяють уточнити особливості харчування мешканців міста. Отримані матеріали доповнюють уявлення про топографію, матеріальну культуру та побут населення Кам'янці-Подільського литовського часу.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, литовський період, міська археологія, археологічні об'єкти, середньовічна кераміка, типологія горщиків, зоологічні рештки, харчування населення.

В результаті археологічного нагляду за відкриттям втраченої історичної забудови було на ділянці було виявлено ряд об'єктів пізнього середньовіччя та нового часу (рис.1-3). Частково матеріали були опубліковані (Горобець 2021; Нечитайло, Тимчук, Омельченко 2022; Нечитайло, Старенький, Прокопенко 2025, с.106-108).

Найбільш раннім об'єктом була яма № 3.1. Її було виявлено в результаті вибірки об'єкту №2 першої половини XVII століття (рис.3-7).

Об'єкт №2 мав вигляд плями витягнутої Зх-Сх на довжину 6 м. Північна частина плями зрізана траншеєю під комунікації (рис.3-4). При вибірці заповнення з'ясувалося, що об'єкт заглиблений від рівня виявлення (0,7) в середньому на рівень 1,75 від 0. У західній та східній частині об'єкту були виявлені залишки більш глибоких ям. Заповнення основної частини об'єкту №2 це фрагменти кераміки першої половини XVII століття зі слідами браку та без слідів використання. Появу цієї ями слід пов'язувати з гончарним центром, який функціонував на вулиці Зарванській в першій половині XVII століття.

У західній частині об'єкту – яма №3.2 (рис.3:В-В1). В північній частині зрізана траншеєю під комунікації. Середня ширина збереженої частини об'єкту – 0,65 м. Глибина у північній частині – 1,75 м від 0 (2-2,1 м). У заповненні ями №3.2 – фрагменти посуду та розвал кахлі XVII століття зі слідами використання.

У східній частині об'єкту №2, біля південної стінки, було виявлено яму №3.1 (рис.3: С-С1, D-D1; рис.5-7). Яма була частково зруйнована об'єктом №2. Форма ями біконічна. Стінки ями нахилені всередину, Дно ями напівкруглої форми. Нижче середини ями стінки дна і бічні стінки сполучаються під гострим кутом. Запуск ями зафіксовано на дні об'єкту №2, на глибині 1,78 від 0. Дно ями на глибині 2,06 від 0. Діаметр ями – 0,9 м. Найбільша первісна глибина ями – 1,3 м. Верхня частина ями була знищена об'єктом №2.

Заповнення ями – гумусований ґрунт з включенням кісток тварин, птахів, та кераміки. Зроблено флотацію заповнення ями, в результаті якого було виявлено обуглене зерно пшениці двозернятки та шкаралупу курячих яєць.

З ями №3.1 походить невелика колекція кераміки 2 половини XIII – першої половини XV століття. Окрім того, у верхній частині ями було знайдено коронний денарій Владислава Ягайла (1386–1434).

Основну частину колекції складають горщики. Представлені різні за кольором і вмістом черепка а також за морфологією посудини. Частина горщиків виготовлена з грубого тіста з домішками крупнозернистого піску та рослинних домішок. За кольором та формувальною масою черепка присутні всі типи керамічного тіста, як і в закритому комплексі цього часу дослідженому у 2017 році на П'ятницькій, 12. Було виділено кілька робочих груп горщиків на основі відмінностей складу керамічного тіста, технології виготовлення та способу профілювання верхньої частини.

Група I. Горщики з сірим, димленим кольором черепка, виготовлені на швидкообертовому гончарному крузі. Плечова частина рифлена. Вінце пряме з виступом-валиком посередині висоти вінця та розширенням на його краю. Розширення на краю вінця має форму овалу (рис.10: 651¹), оформлене косим зрізом всередину із заокругленим краєм (рис. 9: 622), оформлене косим зрізом всередину із заокругленим краєм та двома гострокутними виступами назовні (рис.10: 650).

Горщики з аналогічним профілем відомі з досліджень замка в Ойцуві (Польща) і датуються XV століттям (Wojenka 2016, s.207, рис.5). За результатами досліджень замку в Гутштейні (Чехія) (Hobl 2015, s.133, s.150, obr.11: A,B) датуються кінцем XIV- першою половиною XV століття, замку в Янштині (Hrad Janštyn) другою половиною XIV – початком XV століття (Nekuda, Reichertová 1968, s.235, s.238, obr.99: 1:3). Аналогічні горщики з Варшави датуються XIV- XV століттям (Kruppe 1968, s.118, 121, рис.44:7; 47: 6, 17, 19), другою половиною XIV- першою половиною XV століття за матеріалами з Пуцка (Starski 2019, s.405, рис.2). В Україні горщики з подібним профілюванням вінця зустрічаються в Луцьку (Терський 2006, с.147, рис.127) датовані XV століттям; близькі за профілем, однак більш тонкостінні, фрагменти горщиків з Тустані датовані другою половиною XV століття (Гупало, Миська 2024). У Кам'янці-Подільському аналогічні горщики виявлені на вулиці Татарській 17/1 (Ващук, Старенький 2020, с.204, мал.4.) і датуються в межах другої половини XIII – початку XV століття.

Група II. Друга група з вінцем у формі округлого валика з компенсаційною виїмкою під покришку (рис.8: 645, 646). Трапляються черепки червоного та сірого відтінків. Горщики виготовлені на швидкообертовому гончарному крузі, поверхня з відчутним домішком піску.

Горщики з таким профілем з Луцька датуються XIV століттям (Терський 2006, с.146, рис.126). За матеріалами з Варшави датуються XIV – XV століттям (Kruppe 1968, s.114, рис.40: 9; рис.119, рис.45: 1,8). У Старому Орхеї у Молдові кераміка з подібним профілем є у комплексах XV століття (Абызова, Бырня, Нудельман 1982, с.49, рис.32; с.57, рис.47). У Кам'янці-Подільському відомі з досліджень житла по вулиці Татарській 17/1 (Ващук, Старенький 2020, с.204, мал.4.) датованих другою половиною XIII – початку XV столітті. Треба зауважити, що горщики з масивним валикоподібним вінцем та напівкруглою виїмкою під покришку з'явившись у XIV столітті продовжують існувати і в другій половині XV столітті - першій половині XVI-го як домінуюча форма (Старенький Болтанюк Левінзон, 2018, с.232, рис.3-4).

Група III. Представлені горщиками, виготовленими, переважно, на повільнообертовому гончарному крузі, шерехатою поверхнею з чисельними домішками з прямим, або дещо відхиленим назовні вінцем, прикрашені орнаментом хвилькою по плічках (рис.8: 624; 10: 625).

Підваріантом групи III є горщик із косо зрізаним краєм вінця і орнаментом заглибленою хвилькою, виготовлений, скоріше, на швидкообертовому крузі у своїй верхній частині (рис.42: 623).

Горщики третьої групи відносяться до так званої «своєрідної» групи кераміки. Вперше вона була виділена М.П. Кучерою (Кучера 1969). Однією з особливостей цієї групи є горщики сформовані на ручному, повільнообертовому гончарному крузі. У керамічній масі горщиків багато жорстви, шамоту, крупнозернистого піску. Вінця горщиків прямі, незначно відігнуті назовні. Горщики орнаментовані хвилястими та прямими заглибленими лініями, іноді зубчастим штампом. В межах «своєрідної» групи є вироби, виготовлені на швидкообертовому гончарному крузі, що мають морфологічні ознаки горщиків виконаних в архаїчний спосіб. Зважаючи на візуальну подібність такі горщики часто помилково відносили до IX-XI століття. «Своєрідна» група вирізняється архаїчністю техніко-морфологічних ознак та відсутністю гомогенності з типологічної точки зору.

¹ Тут і далі: номер відповідає номеру інвентарного опису.

М.П. Кучера окреслював хронологічні межі цієї кераміки другою половиною XIII–XV століттям (Кучера 1969, с.181). С.В. Терський, за матеріалами Луцька, датував подібну кераміку XIV–XV століттям і звертав увагу на аналогії з Вільнюського замку (Терський 2006, с.151). О.В. Оногда доводить верхню хронологічну межу цієї кераміки до початку XVI ст. (Оногда, 2007). Ю. Л. Пшеничний, за матеріалами досліджень на острові Дубовець, визначає час побутування такої кераміки у проміжку XV – першої половини XVII ст. (Пшеничний 2019, с.142-143, рис.12). На території Поділля горщики архаїчної, «своєрідної» групи, в основному, датуються в межах другої половини XIII – першої половини XV століття. У Кам'янці-Подільському така кераміка відома з досліджень на вулиці П'ятницькій, 12 та Татарській 17/1 (Нечитайло, Оногда, 2021, с.164-165; Ващук, Старенький 2020, с. 5). Колекція аналогічної кераміки знайдена на Замковій горі у Вінниці (Виногородська, Потехіна, Долженко 2020, с.47, рис.16-21).

Група IV. Представлена фрагментами горщиків з вінцем вигнутим напівдугою, характерним косо зрізаним краєм і закраїною під покришку (рис.8: 643). Такі горщики виконані на швидкообертовому гончарному крузі, мають сірий колір черепка з відчутними фракціями піску в тісті. Подібне профілювання вінця мають класичні давньоруські горщики другої половини XII – першої половини XIII століття. Вони відомі на пам'ятках: Ленківці (Малевская 1969, с.7, рис.2: 8), Репуженці (Тимошук, 1982, с.26, рис.11:2), Бакота (Винокур, Горішний 1994, рис.96), Крутилів II (Ягодинська 2018, с.107, рис.66:7). Однак, фрагмент з ями 3.1. має інший склад і колір черепка. Для групи «своєрідної» кераміки характерне певне наслідування давньоруських форм, що спостерігається і в кам'янецьких матеріалах (Ващук, Старенький 2020, с. 5; Нечитайло, Оногда 2021).

Цікавою є стінка посудини із заглибленим лінійним орнаментом, вкрита червоно-коричневим ангобом судячи із фактури та кольору черепка, імпортного походження (рис.10: 636). Серед металевих виробів трапився цвях із Т-подібною шлямпою та денарій Владислава II Ягайла (1386-1434)².

У східній стінці розкопу, безпосередньо під проїздною частиною вулиці Зарванська, виявлено рештки ще однієї ями аналогічної за матеріалом. Вибрати яму не було можливості через загрозу дорожньому руху. Однак, її фіксація в тому місці дозволяє стверджувати, що трасування вулиць в литовський період було іншим ніж показано на одному з перших детальних планів міста 1670-их років авторства К. Томашевича.

Археозоологічний матеріал з ями №3.1.

Загалом виявлено рештки 24 пташиних кісток та фрагменти одного яйця. Матеріал передано до Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ). Депозитні номери від NMNHU-P № Av-7374 до NMNHU-P № Av-7398. Місце зберігання: кім. 204, шафа 31-21.

Матеріал має наукову цінність, оскільки на території України вкрай рідкісні знахідки птахів 14-15 століття. Окрім Зарванської, відомо лише дві пам'ятки: Сокильці (8 кісток), Хоров (5 кісток), в яких знайдено ще меншу кількість решток птахів.

Більшість кісток належала курці домашній (*Gallus domestica*), щонайменше трьом різним особинам. Всі кури були вбиті молодими: одна у віці приблизно 6 місяців, дві у віці приблизно 1 року. Представленість всіх решток виключно молодими птахами є нетиповим, зазвичай навіть при малих вибірках, переважають рештки дорослих птахів. Споживати виключно молодих курей було дорожче ніж дорослих, що опосередковано вказує на заможність мешканців пам'ятки Зарванська, 7.

Знайдено фрагменти яєчної шкаралупи, товщиною 0,38 мм. Цей показник знаходиться в діапазоні характерному для курки тому знахідку було визначено як рештки курячого яйця. Розрахункова маса яйця – приблизно 65 г. Яйце вирізнялося відносно великими розмірами, переважно більшість курячих яєць, знайдених в археологічних пам'ятках мають меншу масу (55 г і менше).

Дві кістки належали дорослій гусці (*Anser* sp.), ймовірно домашній.

Також виявлено рештки жаби роду *Pelophylax* sp.: кістки задньої кінцівки (стегнова та тібіо-фібальна кістка) та хребець.

² За визначення монети дякуємо Хромовій І.К., к.і.н., старшій науковій співробітниці відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України

Виявлений об'єкт литовського періоду значно розширює уявлення про топографію, матеріальну культуру, особливості побуту та харчування населення Кам'янця пізньосередньовічного часу.

ЛІТЕРАТУРА

- Абызова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А. 1982. *Древности Старого Орхья*. Молдавский период. Кишинев: Штиинца.
- Горобець Л.В. 2021. Знахідка решток птахів при розкопках на вулиці Зарванська 7/2 (м. Кам'янець-Подільський) – рідкісний випадок для археозоології України. *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей V міжнародного наукового семінару* (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.). – Чернівці: Технодрук, с.37-38
- Вашук, Д. П., Старенький, І. О. 2020. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII – початку XV ст. (За матеріалами археологічних досліджень по вул. Татарській, 17/1). В.: Борjak Генадій (ред.). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля, кн. 1*, с. 199–210.
- Винокур, І.С., Горішній, П.А. 1994. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства.
- Виногородська, Л. І., Потехіна, І. Д., Долженко, Ю. В. 2020. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці (за матеріалами XIII–XVI та XVIII–XIX ст.). *Сторінки історії*, 51, с. 24–52. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220174>
- Гупало, В., Миська, Р. 2024. Верифікація речового комплексу з криниці на території наскельної фортеці Тустань. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Кн. 6. Львів: Простір-М, с. 113–142.
- Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'яно-руські старожитності*. Київ, 1969, с.174–181.
- Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Матеріаліум*, с. 70–74.
- Малевская, М. В. 1969. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 120*, с. 3–14
- Нечитайло, П. О., Оногда, О. В. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII – першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському, *Ukraina Lithuanica*, T. VI, с. 136–179.
- Нечитайло П. О., Тимчук Д. В., Омельченко О. 2022. Дослідження на ділянці Зарванська 7/2 у Кам'янці-Подільському. *Археологічні дослідження в Україні 2020*, с. 312–316
- Нечитайло, П. О., Старенький, І. О., Прокопенко, В. М. 2025. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. Том II. Будівельна кераміка, скло, кістка, вироби з металів. Київ; Кам'янець-Подільський: Охоронна археологічна служба України.
- Пшеничний, Ю. Л. 2019. Матеріальна культура Дубенського Спасо-Преображенського монастиря XV – початку XIX ст. В. : (ред. Б.А. Прищепа) *Матеріали науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток археології на Волині»*. *Археологічні зошити з Пересопниці*, Вип. 7, с. 129–165.
- Старенький, І. О., Болтанюк, П. А., Левінзон, Є. Ю. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV – початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія і давня історія України*, Вип. 4, с. 230–240.
- Терський, С. 2006. Лучеськ X–XV ст. Львів: Видавництво національного університету Львівська політехніка.
- Тимошук, Б. О. 1982. Давньоруська Буковина (X– перша половина XIV ст.). – Київ, Наукова думка.
- Ягодинська, М. О. 2018. Археологічні пам'ятки Тернопільщини: Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф».
- Hobl, L. 2015. Keramický soubor z hradu Gutštejna. *Acta FF ZČU, 2015, roč. 7, č. 2*, s.125–153.
- Nekuda, V., Reichertová, K. 1968. Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno: Musejní spolek; Moravské museum.
- Kruppe, J. 1968. Garncarstwo poznosredniowieczne w Polsce. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Zakład Narodowy im. Ossolinskich.

- Starski, M. 2019. Puck i Lębork. Dwa warianty kształtowania się wytwórczości garncarskiej w małych miastach Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 67 (4), s. 399–414.
- Wojenka, M. 2016. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na zamku w Ojcowie w latach 2006–2014. *Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera*, 26, s. 199–224.
-

Pavlo Nechytailo,
 PhD in History,
 Senior Research Fellow
 SE Research Center "OASU,"
 Institute of Archaeology,
 National Academy of Sciences of Ukraine

Leonid Horobets,
 Doctor of Biological Sciences,
 Senior Research Fellow, Paleontological Department,
 National Museum of Natural History
 of the National Academy of Sciences of Ukraine

Dmytro Tymchuk,
 serviceman of the Armed Forces of Ukraine

AN OBJECT OF THE LITHUANIAN PERIOD FROM THE 2020 EXCAVATIONS AT 7/2 ZARVANSKA STREET

The paper presents the results of archaeological monitoring conducted in 2020 at Zarvanska Street 7/2 in Kamianets-Podilskyi during works related to the opening of a lost historical building plot. Several features dated to the Late Medieval and Early Modern periods were recorded. The earliest feature, pit 3.1, was partially destroyed by a later pit (feature 2) dated to the first half of the 17th century and associated with a pottery production area that functioned on Zarvanska Street.

Pit 3.1 had a biconical shape and contained a small but informative assemblage of pottery dated to the second half of the 13th to the first half of the 15th century. The ceramic collection consists mainly of cooking pots made from various types of clay fabrics and produced using different technological traditions. Four morphological groups were distinguished based on rim profiling, manufacturing techniques and surface treatment. The assemblage includes vessels made on a fast-rotating wheel with ribbed shoulders, pots with rounded rim rolls and lid grooves, as well as representatives of the so-called "peculiar" pottery group characterized by archaic technological and morphological traits. Analogies from sites in Poland, the Czech Republic, Moldova and Ukraine allow dating the assemblage broadly between the late 14th and early 15th centuries. A coin of Władysław II Jagiełło (1386–1434) found in the upper fill of the pit confirms this chronological attribution.

*The fill also contained animal bones, bird remains and eggshell fragments recovered through flotation. Zooarchaeological analysis identified remains of domestic chicken (*Gallus domesticus*), goose (*Anser* sp.), and frog (*Pelophylax* sp.). The predominance of young chickens suggests relatively high consumption standards, indirectly indicating the prosperity of the inhabitants of this part of the town. The discovery significantly contributes to the understanding of the topography, material culture and dietary practices of Kamianets-Podilskyi during the Lithuanian period.*

Keywords: Kamianets-Podilskyi; Lithuanian period; Late Middle Ages; urban archaeology; medieval pottery; ceramic typology; wheel-thrown pottery; zooarchaeology; bird remains; chicken husbandry; medieval diet; flotation analysis; Jagiełło coinage; urban topography

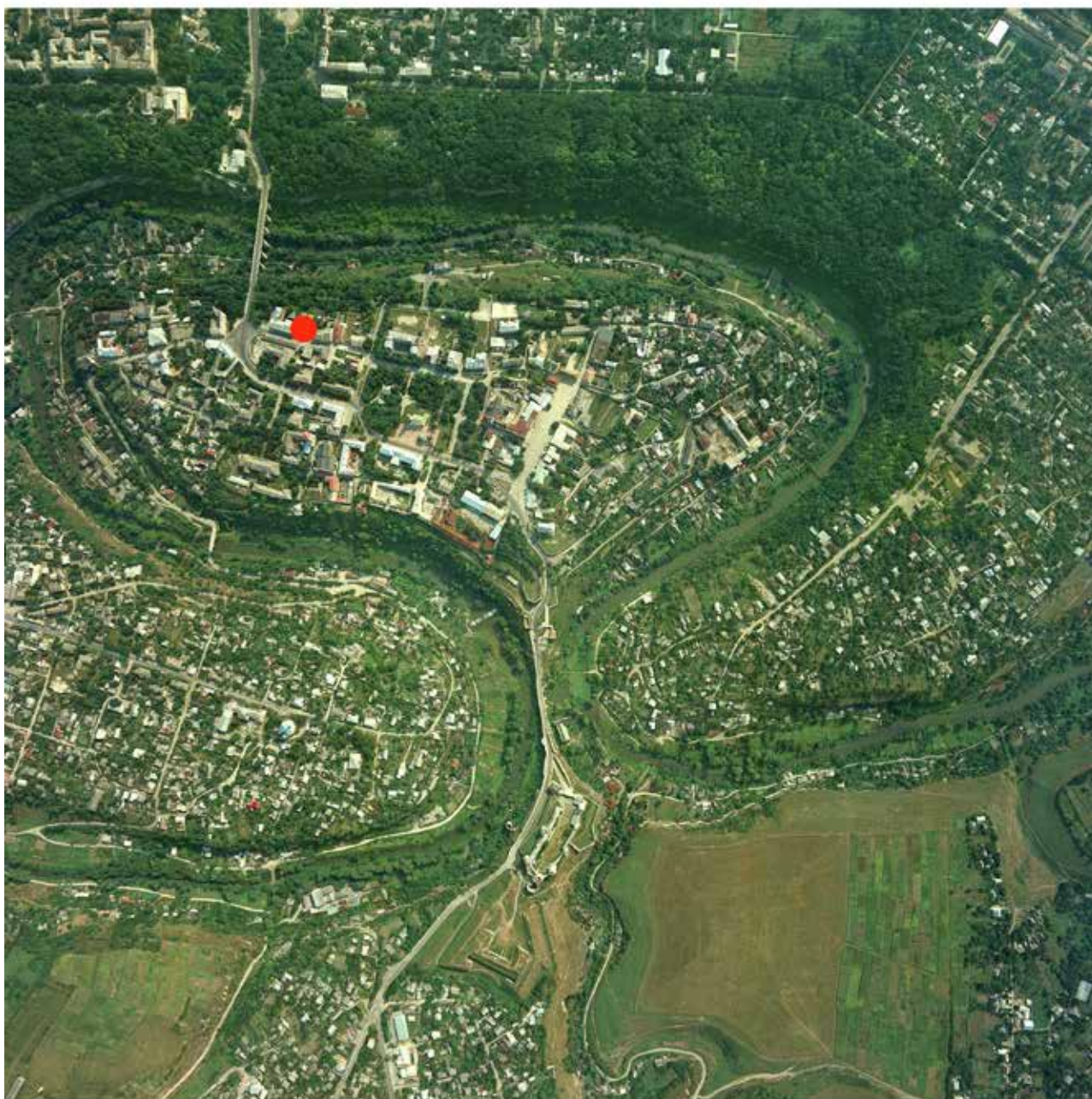

*Рис.1. Ділянка за адресою Зарванська 7/2 на фрагменті аерофотозйомки міста.
Загальний план*

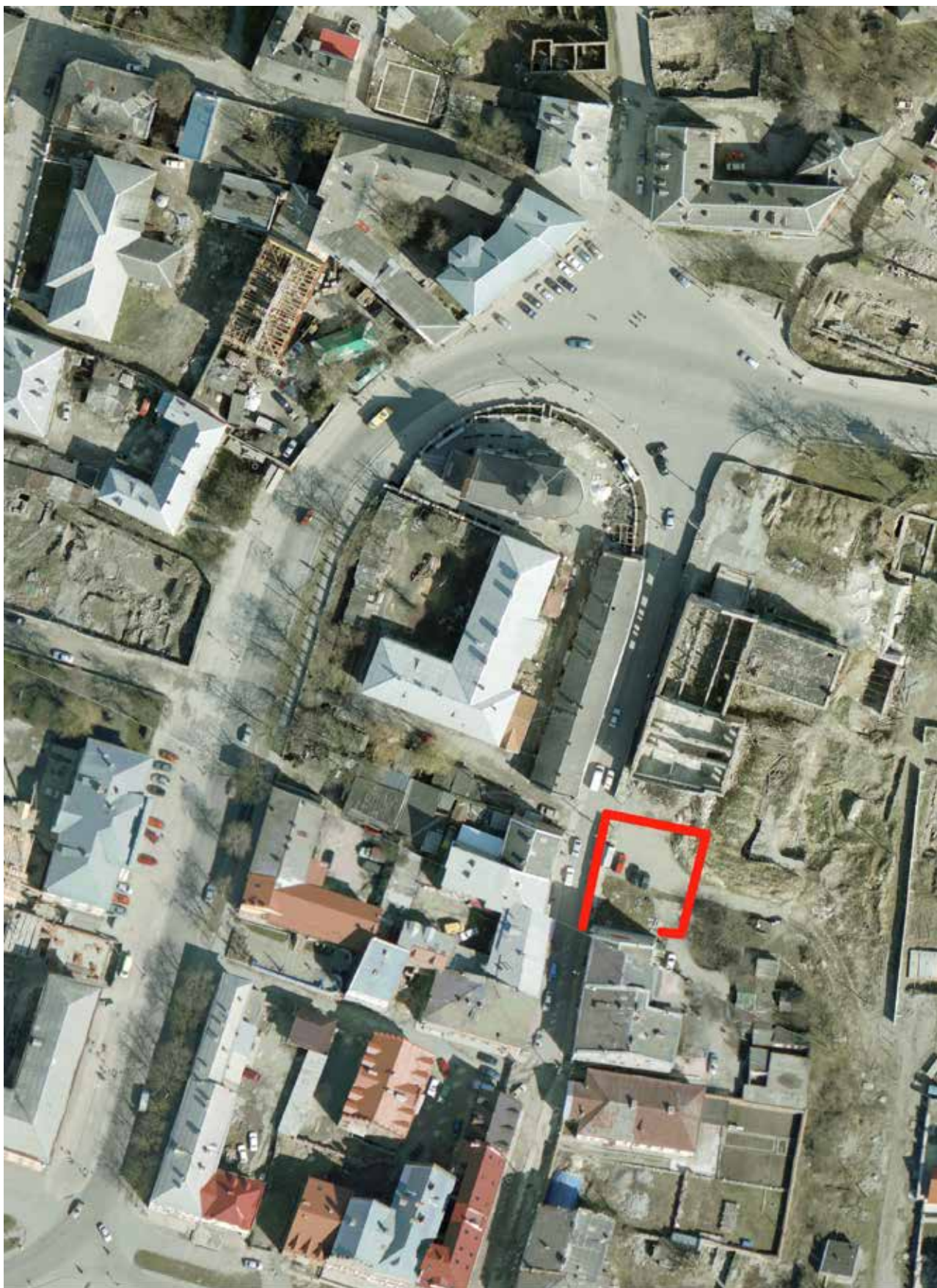

*Рис. 2. Ділянка за адресою Зарванська 7/2 на фрагменті аерофотозйомки міста.
Крупний план*

План розкопу (вул. Зарванська, 7/2)

вазітка 190,6 на плані прийнята за 0

Рис. 3. План розкопу

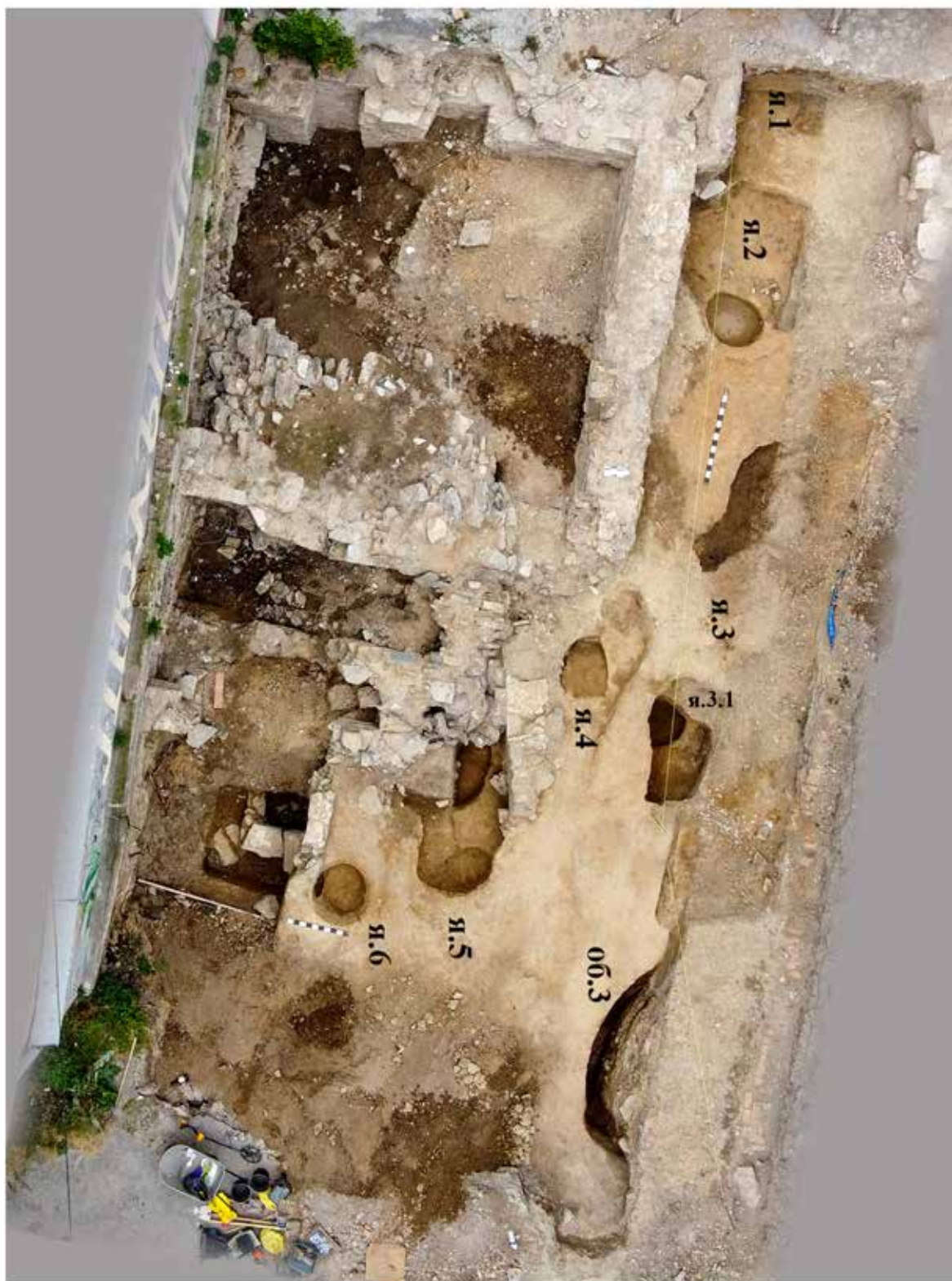

Рис. 4. Аерофотозйомка розкопу з позначенням об'єктів. (С.Коваленко. DroneService.ua)

Рис. 5. Яма №3.1 на етапі виявлення

Рис. 6. Яма №3.1 на етапі зачистки

Рис. 7. Яма №3.1 на фінальному етапі зачистки

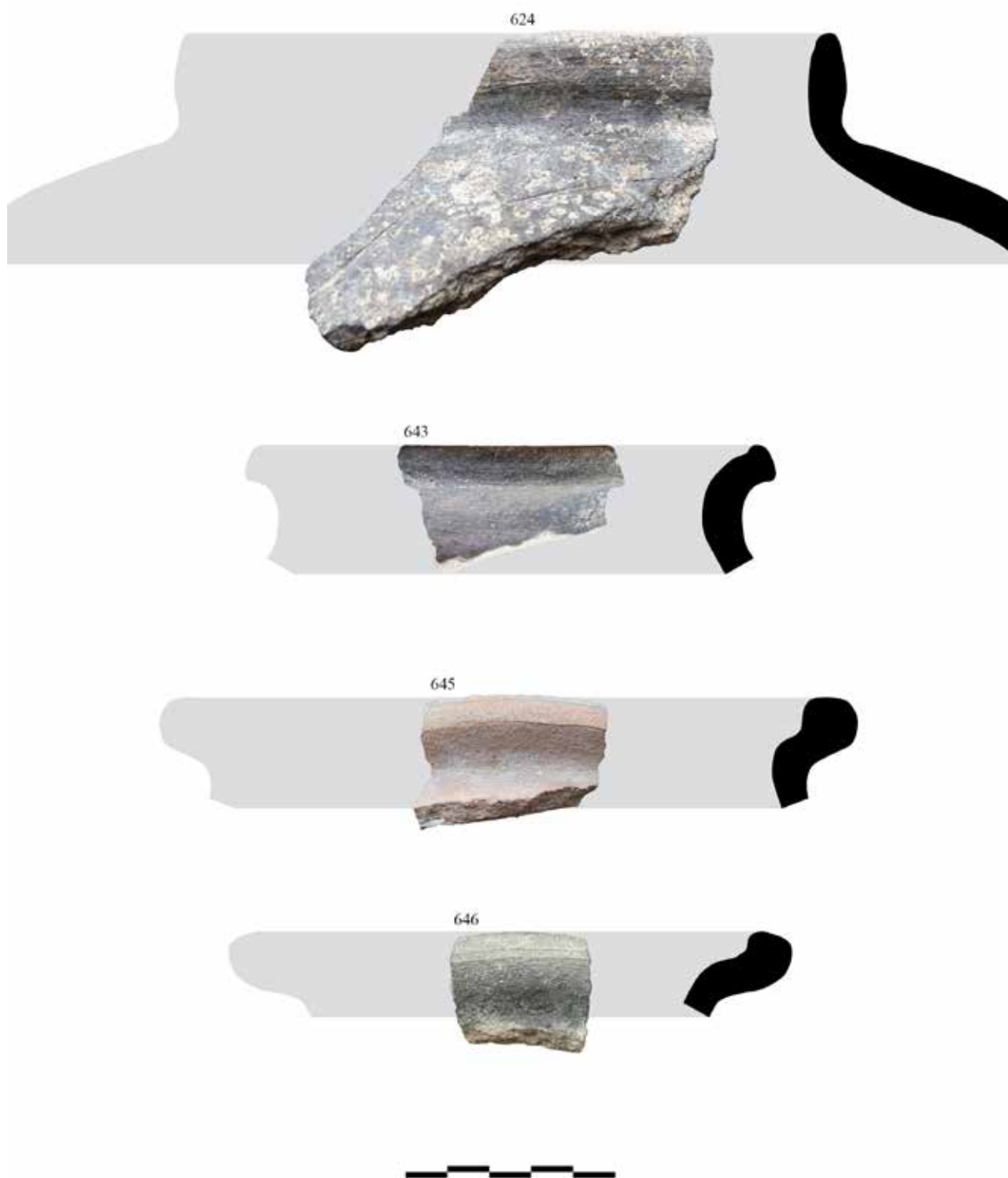

*Рис. 8. Фрагменти горициків
другої половини XIII – першої половини XV століття з ями №3.1*

*Рис. 9. Фрагменти горщиків
другої половини XIII – першої половини XV століття з ями №3.1*

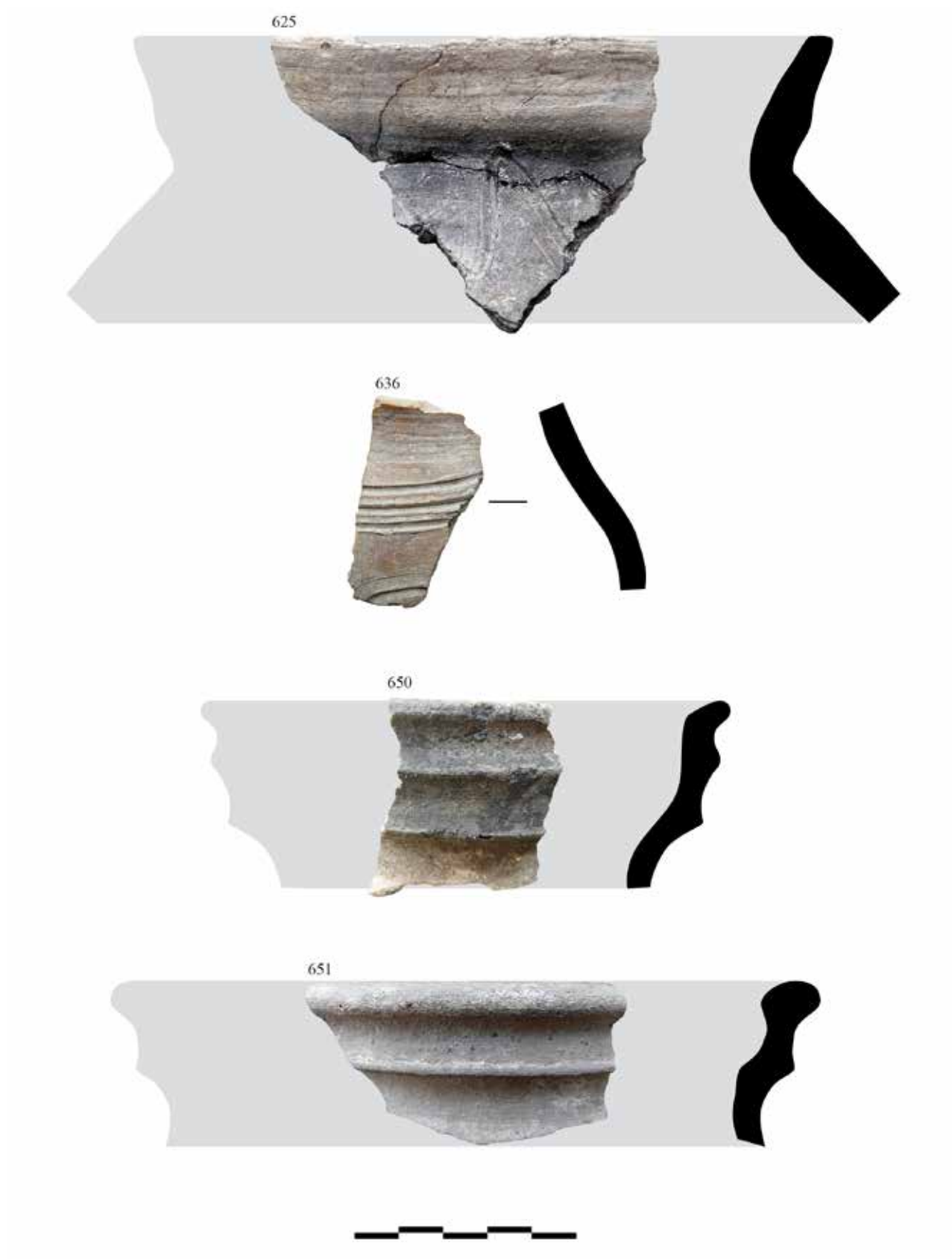

*Рис. 10. Фрагменти посуду
другої половини XIII – першої половини XV століття з ями №3.1*

УДК 903:728.8(477.86-21Галич)

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Ігор Креховецький,
науковий співробітник Відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Андрій Фіголь,
науковий співробітник відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

ФРАГМЕНТ КАПІТЕЛІ, ВИЯВЛЕНОЇ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГУБЕРНАТОРСЬКОЇ ВЕЖІ НА ГАЛИЦЬКОМУ ЗАМКУ В 2025 РОЦІ

У статті описано фрагмент капітелі, виявленої на Галицькому замку. Подано характеристику та зроблено порівняльний аналіз з подібними капітелями інших міст Давньої Русі та за її межами.

Ключові слова: капітель, давній Галич, романський стиль, археологічні дослідження, акант, пальмоподібне листя.

Археологічний загін Національного заповідника «Давній Галич» на відкритий лист І. Креховецького у 2025 році продовжив археологічні роботи на Старостинському замку.

У 1909 році Й. Пеленський провів перші оглядові дослідження Замкової гори (Федунків 2013, с. 7). Л. Чачковський та Я. Хмільевський вважали, що в княжу добу на Замковій горі стояв, можливо, згаданий у літопису двір боярина Судислава (Чачковський, Хмільевський 1938, с. 44).

Наступні дослідження були проведені В. Гончаровим у 1951 році. Під час цих досліджень було обстежено залишки стін польського замку XVI–XVII ст. Більш ранніх пам'яток дослідник не виявив (Гончаров 1955, с. 24).

Впродовж 1993–1995 років археологічні розкопки на замку проводилися під керівництвом Ю. Лукомського. У 1998 році дослідження було продовжено. У південно-західному куті Шляхетської вежі виявлено залишки дерев'яних клітей XII–XIII ст. (Федунків 2013, с. 9).

У 2010 році під керівництвом В. Януша наукові співробітники Національного заповідника «Давній Галич» провели розвідкові археологічні роботи західної оборонної стіни замку біля Шляхетської вежі (Януш 2011, с. 8).

У 2023 році дослідження Губернаторської вежі розпочала експедиція заповідника під керівництвом І. Креховецького. Вежа розміщувалася в південно-східній частині замку. Рисунок 1795 року, який зробив інженер А. Гегерштайн, свідчить, що ця вежа мала два поверхи та браму (рис. 1) (Креховецький, Ткачук, Теліженко, Фіголь 2024, с. 193).

Ділянка досліджень перед розкопками являла собою плоску поверхню, вкриту травою. Посередині цієї галявини знаходився закинутий цементний шестикутний бетонний відливочок від відпочинкового павільйону з лавками, збудований у другій половині XX ст. Частина залишків вежі міститься під сучасною дорогою до замку (Креховецький, Ткачук, Теліженко, Фіголь 2024, с. 17).

У 1995 році археологічні дослідження цієї ділянки проведено під керівництвом Ю. Лукомського: було закладено розвідкові шурфи та виявлено залишки стін Губернаторської вежі (Лукомський 1996, с. 20–21).

У 2025 році археологічний загін Національного заповідника «Давній Галич» продовжив дослідження центральної зали вежі. Під час розчищення румовища у східній частині, яке складалося з фрагментів цегли-пальчатки, вапняку, мергелю, алебастру, будівельного розчину та річкової гальки, виявлено фрагмент капітелі (рис. 2).

Кутова капітель частково пошкоджена, має висоту 35 см, ширину у верхній частині 26 см, у нижній - 19 см. Різьблення у вигляді пальмових гілок (рис. 2. 1). Одна зі сторін має залишки вапняного розчину (рис. 2. 2), під яким, можливо, присутній орнамент. Один з кутів капітелі має сліди свердління (рис. 2. 4). Подібні свердління помітні на карнізі західного portalу церкви Св. Пантелеймона в селі Шевченкове. Й. Пеленський вважав, що техніка візантійських каменерізів полягала у позначенні за допомогою свердлін (Пеленський 2018. с. 40), (рис. 3). Також сліди свердління помітні на фрагменті блоку, знайденого в румовищі Успенського собору с. Крилос (Фіголь 1997. с. 77).

Зображення пальмових гілок відомі на керамічних плитках з Успенського собору в с. Крилос. Вони символізували перемогу над смертю (Ткачук, Тимус 1997. с. 35).

Подібне різьблення відомо всередині, у південній частині церкви Св. Пантелеймона, на одній з капітелей півколони (рис. 4).

Й. Пеленський при описі капітелей західного portalу храму Св. Пантелеймона зазначає, що вони круглі, обкладені широким буйним листям, на звислих кінцях можна помітити листя пальми (Пеленський 2018. с. 38). Він пов'язує західний портал цього храму з німецькою школою різьбярства та романським стилем (Пеленський 2018. с. 36).

Г. Логвін після дослідження храму Св. Пантелеймона зауважив, витончену різьбу на порталах та капітелях. Різьблення капітелей західного portalу надає храмові святковості. На апсидах храму збереглося сім первісних капітелей. За своєю формою жодна не повторює іншу. Різьба капітелей має вигляд пальмети або комбінованих волют (Логвін 1969. с. 269-270).

Під час розвідкових археологічних розкопок під керівництвом Й. Пеленського фундаменту церкви Анни на полі між селами Крилос та Залуква було виявлено велику кількість фрагментів вапнякового каміння. Серед них знайдено оброблені тесані камені з різьбленням. Й. Пеленський вважає, що камені з різьбленням романського типу прикрашали західний портал та стіни храму XI-XII ст. (Пеленський 1909 с. 159).

М. Фіголь зазначив, що капітелі західного portalу храму Св. Пантелеймона є «кошиковими», близькими до коринфського стилю. Південний портал храму має по одній колоні з простими капітелями (Фіголь 1997 с. 76).

Г. Вагнер вважав, що пальмоподібне листя капітелей характерне для романської пластики. Подібна пластика відома в церкві Св. Трофима в Арлі та в середньовічній Паннонії (Вагнер 1969. с. 86).

У капітелях церкви Покрови на Нерлі зникають риси античності через вплив візантійського та романського мистецтва. Структура капітелей залишається «кошиковою». Листя капітелей набуває форми, яка вже не нагадує аканта, можливо просте віяло. Саме листя має вигляд простих пальмет із короткими загнутими вниз загостреними зубцями, які надають капітелям кучерявого вигляду (Вагнер 1969. с. 178).

Г. Вагнер, порівнюючи з сирійським орнаментом капітелі церкви Покрови на Нерлі, вважає, що у сирійському орнаменті відсутня кучерявість, він більш сухий та гостролистий. Вони більш подібні до капітелей храму Св. Пантелеймона в с. Шевченкове, які виконані за такими ж мотивами (Вагнер Вагнер 1969. с. 180).

У капітелях церкви Покрови на Нерлі збільшується площинність та графічність, як у візантійських капітелях Успенського собору у Володимирі (Вагнер 1969. с. 180).

Капітелі романського типу відомі в Італії, Франції (Villet le Duc 1988. с. 62), (рис. 5).

Кутова капітель, виявлена на Галицькому замку, має плоский орнамент, на ній відсутня кучерявість та помітні сліди свердління. Різьба подібна до візантійського типу. Можливо, це капітель колони portalу одного з храмів давнього Галича. Розчин підтверджує повторне використання капітелі як звичайного будівельного блока.

ЛІТЕРАТУРА

- Вагнер Г. 1969. Скульптура Древней Руси XII век. Москва: Издательство «Искусство», 480 с.
Гончаров В. 1955. Археологічні дослідження Древнього Галича у 1951 р. Археологічні пам'ятки УРСР. Т. V. Київ, с. 24.

- Креховецький І., Ткачук Т., Теліженко С., Фіголь А. 2024. Звіт про результати археологічних робіт на території Івано-Франківської р-ну Івано-Франківської обл., Галицької та Дубівецької ОТГ, Національного заповідника «Давній Галич» у 2023р. Галич. Бібліотека НЗДГ, с. 103.
- Лукомський Ю. 1996. Звіт архітектурного загону Галицької експедиції про польові дослідження на Старостинському замку в місті Галич Івано-Франківської області. Львів. Бібліотека НЗДГ, с. 21-22.
- Логвін Г. 1969. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ: Мистецтва. Книжкова фабрика «Жовтень», 468 с.
- Пеленський Й. 1909. З руїн Галича. НТШ. Т. ХСІ, с. 159-160.
- Пеленський Й. 2018. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. Галич. Збірник наукових праць. Серія 2. Випуск 4. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 320 с.
- Федунків З. 2013. Галицький замок. Серія «Твердині Прикарпаття» Книга І. Івано-Франківськ, с.183.
- Ткачук Т., Тимус К. 1997. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма (З фондів Історичного музею у с. Кринос Національного заповідника «Давній Галич» у м. Галич) м. Галич. Віддруковано у Жовківській друкарні, видавництва Отців Василіян «Місіонер», с. 35.
- Фіголь М. 1997. Мистецтво Стародавнього Галича. Київ. Мистецтво, с. 224.
- Чачковський Л., Хмільовський Я. 1938. Княжий Галич. Станіславів, с. 44.
- Януш В. 2011. Звіт про результати археологічних розвідок на території Галицького замку у 2010 р. Галич, Бібліотека НЗДГ, с. 8.
- Villet le Duc 1988. Restoration of the cite of Carcassonne: Anineteenth-century architectural vonument, s. 62.
-

Taras Tkachuk,
PhD, Head of the Department of Archaeology
of the National Reserve «Ancient Halych»

Ihor Krekhovetskyi,
Researcher of the Department of Archaeology
of the National Reserve «Ancient Halych»

Andrii Figol,
Researcher of the Department of Archaeology
of the National Reserve «Ancient Halych»

FRAGMENT OF A CAPITAL DISCOVERED DURING ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF THE GOVERNOR'S TOWER AT THE HALYCH CASTLE IN 2025

The article presents a detailed study of a fragment of a stone capital discovered in 2025 during archaeological investigations of the Governor's Tower at Halych Castle, conducted by the archaeological team of the National Preserve "Ancient Halych". The find was uncovered in the eastern part of the tower's central hall within a layer of collapse composed of bricks, limestone, marl, alabaster, mortar, and river pebbles. The capital fragment is corner-shaped, partially damaged, and decorated with carved palm-like leaves. Traces of lime mortar on one of its sides indicate its secondary use as a construction block.

The paper provides a morphological and stylistic analysis of the artifact, including its dimensions, carving technique, and distinctive drilling marks. These technological traces are compared with similar features observed on architectural details of the Church of St. Panteleimon in Shevchenkove and fragments from

the Assumption Cathedral in Krylos. Particular attention is paid to the iconography of palm and acanthus motifs, which are interpreted within the symbolic and artistic traditions of medieval Christian architecture.

Through comparative analysis with capitals from Ancient Rus', Byzantium, and Western Europe, the study situates the Halych find within the broader context of Romanesque sculpture, while also emphasizing its affinities with Byzantine stone carving traditions. Parallels are drawn with monuments such as the Church of the Intercession on the Nerl, Romanesque churches in France and Italy, and medieval sites in Pannonia and Arles.

The article argues that the capital fragment likely originated from a portal column of one of the medieval churches of Ancient Halych and was later reused during the construction or reconstruction phases of the castle. This find contributes to a deeper understanding of architectural decoration, artistic influences, and the reuse of sculptural elements in the medieval urban landscape of Halych.

Keywords: capital, Ancient Halych, Romanesque style, archaeological research, acanthus, palm-like leaves.

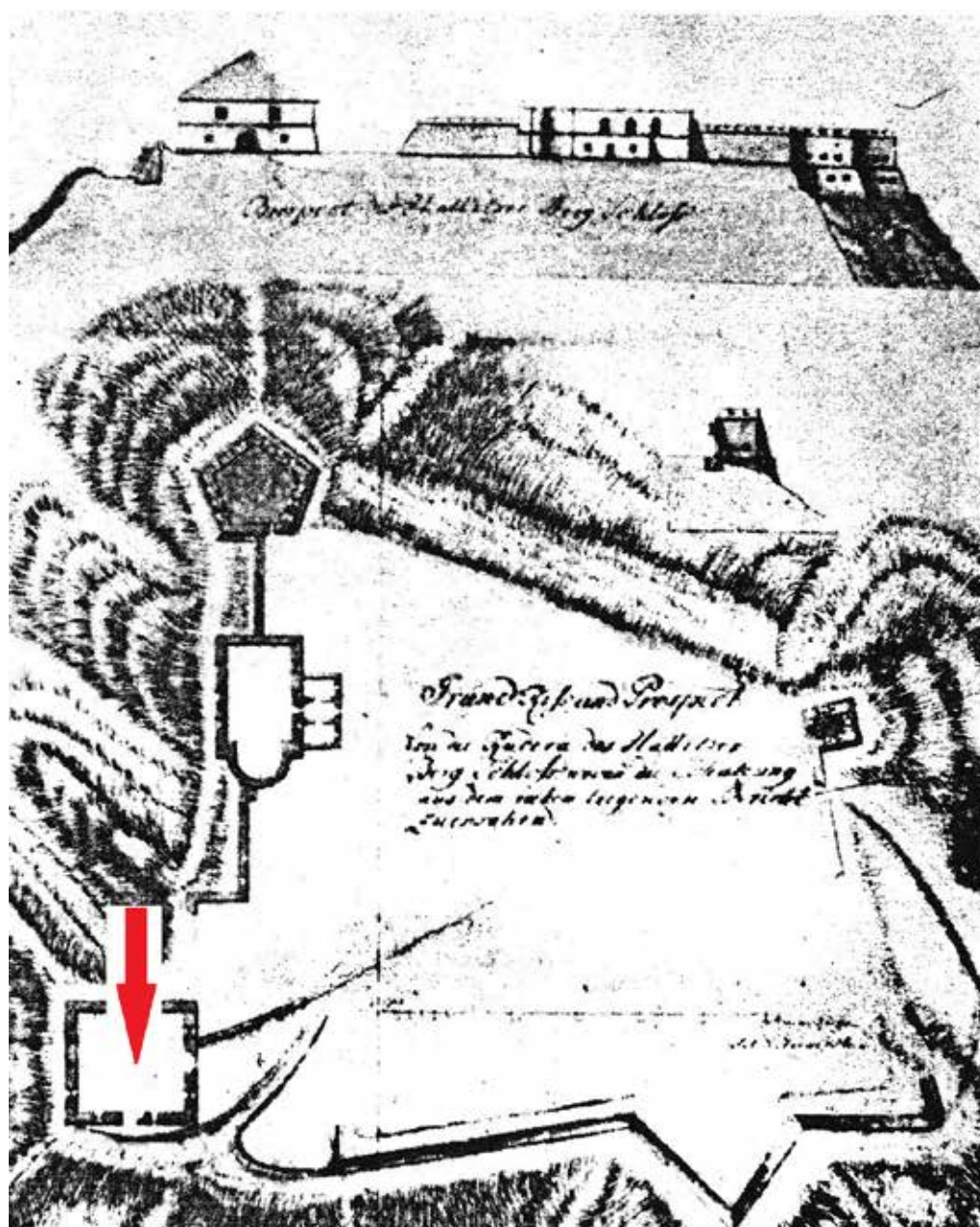

Рис. 1. План Галицького замку, зроблений у 1795 році інженером А. Гегерштайном (за З. Федунків)

*Рис. 2. План Галицького замку
(за Ю. Лукомським, С. Ямелинець)*

*Рис. 3. Галич замок, 2025. 1. Фрагмент капітелі (передня частина);
2. Фрагмент капітелі (передня частина з розчином);
3. Фрагмент капітелі (задня частина)
4. Фрагмент капітелі (бокова частина із слідами свердління)*

*Рис. 4. 1. Капітель та карниз західного порталу. Храм Св. Пантелеймона, с. Шевченкове;
2. Капітель півколоні. Храм Св. Пантелеймона, с. Шевченкове*

1

2

*Рис. 5. 1. Капітель. Церква Сан-Зенона. Бардоліно, Італія
(<https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0500016475>);
2. Капітель. Сен-Панталеон (Saint-Pantaléon) – муніципалітет у Франції
(<https://www.france-voyage.com/photos-saint-pantaleon>)*

Любава Потоцька,
Реставратор ІА НАН України,
Відділ Наукові фонди
студентка IV курсу
Кафедри Реставрації творів мистецтва, НАОМА
<https://orcid.org/0009-0002-7188-3480>

ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛЬОВОЇ КОНСЕРВАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу досвіду та перспектив розвитку польової консервації археологічних матеріалів. Розглянуто специфіку роботи в польових умовах, основні ризики для збереження артефактів та роль реставратора в археологічній експедиції. На основі практичного досвіду висвітлено особливості консервації кераміки, металу та кістки. Особливу увагу приділено значенню документації та превентивного підходу у збереженні культурної спадщини.

Ключові слова: реставрація, метал, кераміка, кістка, польова консервація, археологія, консервація, культурна спадщина.

Польова консервація є важливою ланкою археологічних досліджень. Саме під час польових досліджень археологічні предмети вперше за тривалий час опиняються поза стабільним ґрунтовим середовищем, що створює ризики їх стрімкого руйнування. У таких умовах участь реставратора безпосередньо в експедиції набуває особливого значення. Навіть у випадку відсутності реставратора на місці археологічних робіт необхідно створити умови для збереження автентичних археологічних матеріалів. Метою статті є узагальнення власного досвіду польової консервації та окреслення перспектив її розвитку.

Польова консервація — це комплекс первинних консерваційних і стабілізаційних заходів, що здійснюються безпосередньо на місці виявлення археологічного об'єкта або в тимчасових польових умовах. Її головним завданням є збереження предмета в максимально автентичному стані до моменту проведення ґрунтовних лабораторних досліджень (Краснова, 2017, с. 201).

Умови польової консервації суттєво відрізняються від стаціонарної роботи. Обмеженість часу, нестабільні кліматичні чинники, відсутність спеціалізованого обладнання та необхідність швидкого прийняття рішень формують специфіку цієї діяльності. Важливою є співпраця, оскільки реставраційні рішення безпосередньо впливають на збереження інформації.

Керамічні вироби становлять одну з найчисленніших категорій археологічних знахідок. У процесі археологічних досліджень кераміка часто представлена у стані значної фрагментації або з порушеною геометрією форми. Це зумовлено, як тривалим перебуванням у ґрунті, так і впливом механічних навантажень та природних процесів. У моїй практиці польова консервація керамічних виробів була спрямована передусім на збереження їхньої цілісності та стабілізацію існуючого стану. Особливе значення надавали збереженню первісної форми об'єктів. Поверхню кераміки розглядали як важливе джерело інформації про технологію виготовлення та умови використання предмета. Роботи з фіксації стану збереженості виробів безпосередньо під час їх вилучення є головною складовою. Це дозволило зафіксувати взаємне розташування фрагментів та характер пошкоджень. Особливу увагу приділяли унеможливленню втрат дрібних уламків, які можуть мати значення для подальшої реконструкції. Польова консервація кераміки в такому підході виступала не як відновлення, а як етап збереження. Саме вона створювала необхідні умови для подальшої наукової обробки та лабораторної реставрації. Таким чином, у форматі віддаленої консультації або безпосередньої присутності під час польових досліджень надавали рекомендації щодо збереження керамічних виробів, які перебували у крихкому або фрагментованому стані. Основна мета такої взаємодії полягала в мінімізації ризиків руйнування пам'яток у процесі їх дослідження. Археологів було поінформовано про особливості поводження з керамікою, що мала ослаблену структуру або була фрагментованою (Плендерліс, 1963). Запропонована програма роботи була адаптована до конкретного стану збереженості кожного об'єкта. Вона передбачала обережне локальне відкриття поверхні пам'ятки від ґрунтових нашарувань без порушення цілісності матеріалу. Особливу увагу необхідно приділяти контролю вологості, оскільки регулювання її в умовах польових досліджень майже неможливе. У випадках, коли пам'ятку не

вилучали з культурного шару, здійснювали заходи зі стабілізації відкритих зон. Просушування фрагментів або поверхні відбувалось поступово, з урахуванням умов середовища. За необхідності застосовували заходи для зміцнення структури матеріалу. Для фрагментів розвалів з міцною структурою черепка було рекомендовано якісні варіанти видалення ґрунтових нашарувань, та запропоновано полімери для первинного з'єднання фрагментів (Краснова, 2017). Такий підхід дозволив забезпечити збереження керамічних виробів до етапу подальшого наукового опрацювання.

Під час роботи в експедиції мною здійснювались заходи з первинного склеювання окремих фрагментів керамічних виробів. Після промивання фрагментів у воді за допомогою м'якої щітки, необхідно було ретельно видалити забруднення з поверхонь зламів, що є визначальним для надійності подальшого поєднання. Після підготовки зон стику наносили густий полімерний матеріал для з'єднання фрагментів. Поєднані фрагменти залишали до повного висихання в стабільних умовах. За наявності необхідних розчинів для виявлення хлоридів проводили додаткову перевірку стану матеріалу. У таких випадках здійснювали повне видалення забруднень, поверхневу просочувальну обробку та фінальне склеювання фрагментів (Краснова, 2017, с. 205). Усі виконані етапи супроводжувались відповідною фіксаційною та реставраційною документацією. Проте з організаційних причин не всі керівники експедицій приймають рішення включати ці матеріали до підсумкового звіту.

Досвід показує, що саме під час польових досліджень формується подальша стратегія роботи з керамічним об'єктом, адже будь-яке передчасне або надмірне втручання може призвести до втрати важливої наукової інформації.

Металеві знахідки належать до найбільш складних і проблемних об'єктів польової реставрації через різний характер корозійних процесів та чутливість до змін навколишнього середовища. Виокремлюють три основні вектори робіт, кожен з яких потребує індивідуального підходу. До першої групи належать предмети зі сплавів на основі міді, стан збереженості яких значною мірою залежить від хімічного складу ґрунту. Окрему категорію становлять предмети з чорного металу, для яких характерні глибокі корозійні ураження та нестабільність матеріальної структури. Третю групу утворюють вироби з дорогоцінних металів, що, попри кращу збереженість, також потребують уважного та контрольованого поводження в польових умовах (Мінжулін, 1998).

Усі предмети з міцним металевим ядром, як правило, не потребують негайного втручання в польових умовах, за винятком належного пакування. Таке пакування має забезпечувати стабільний рівень вологості та температури, що дозволяє уникнути активізації корозійних процесів.

Крихіткі предмети з **сплаву на основі міді** в польових умовах потребують виваженого підходу. За можливості такі об'єкти доцільно стабілізувати шляхом застосування інгібітора корозії, що дозволяє уповільнити руйнівні процеси після вилучення з ґрунту. Важливим етапом є контрольоване просушування предмета, яке має відбуватися без різких змін мікроклімату, що є найскладнішою частиною етапу для польових умов. Після цього необхідно здійснювати фіксацію матеріальної структури з використанням полімеру з метою запобігання подальшому розшаруванню (Мінжулін, 1998, с. 66-79).

Влітку 2025 року на базі Північної експедиції ІА НАН України під керівництвом І. Готуна була проведена реставрація мідної монети з урахуванням її стану збереженості та особливостей корозійних процесів. На початковому етапі здійснювалося делікатне видалення пухких ґрунтових нашарувань з поверхні предмета. Для цього використовували м'яку щіточку, що дозволило мінімізувати ризик механічних пошкоджень. Подальшу обробку проводили ватною паличкою, змоченою в розчині бензотриазолу, з метою стабілізації корозійних процесів (Шамаханська, 2015 с. 183). Наступним етапом стало локальне усунення щільних шарів корозії. Для цього застосовували скальпель і скловолоконний пензель, що дало змогу контролювати ступінь втручання. Під час роботи увагу приділяли збереженню рельєфу зображення і написів. Після механічного видалення забруднень монету повторно обробили бензотриазолом для посилення антикорозійного ефекту. Далі предмет залишили для повного просушування. Завершальним етапом стала просочувальна консервація розчином полімеру Paraloid B-72 (Мінжулін, 1998, с. 128).

Предмети з **чорного металу** вимагають попередньої оцінки стану збереженості без активного втручання. У польовій практиці можливим є визначення наявності металевого ядра для орієнтовної оцінки ступеня крихкості та руйнування за допомогою магніта. (Шамаханська, 2015 с. 192). Це дає змогу прийняти обґрунтоване рішення щодо подальших дій з об'єктом. Після встановлення загального стану рекомендовано вжити заходів для стабілізації матеріалу. Застосування інгібітора корозії чорного металу дозволяє знизити інтенсивність деструктивних процесів. Однак інгібування може проводитись лише за попередньої консультації, оскільки вимагає поглибленого розуміння реставраційних процесів, при цьому процес може бути проведений після термінових консерваційних заходів. (Розенфельд, 1977). Подальшу фіксацію структури проводять за допомогою коректного в умовах реставраційних процесів полімера.

В окремих випадках металеві об'єкти перебувають у настільки **нестабільному стані**, що їх вилучення з ґрунту без попередніх заходів є неможливим. За таких умов стабілізація можна здійснювати безпосередньо в культурному шарі (Шамаханська, 2015, с. 198). При цьому об'єкт фіксують разом із прилеглим ґрунтом. Такий підхід дозволяє зберегти автентичне положення фрагментів і корозійних утворень. Водночас він створює умови для подальшого детального дослідження. Остаточне розкриття предмета здійснюють вже в контрольованих умовах реставраційної майстерні.

У процесі археологічних розкопок багат шарового поселення Звалище під керівництвом О. Потоцького було виявлено кілька знахідок із чорного металу: вістря, фрагменти ножів. Ці предмети були вкриті пухкими корозійними нашаруваннями, проте зберігали міцне металеве ядро. Після вилучення з ґрунту було з'ясовано, що знахідки потребують стабілізаційних заходів, і ми мали можливість провести їх в польових умовах. Після проведення повної документальної фіксації стану знахідок було прийнято рішення розпочати первинну обробку. Було застосовано інгібітор корозії, паралельно проводили обережне видалення пухких корозійних нашарувань. Ці дії були спрямовані на запобігання подальшому руйнуванню матеріалу. Фінальну консервацію предметів виконували вже в умовах реставраційної лабораторії.

Також, після сезону польових досліджень Д. Каравайко, під час якого було виявлено значну кількість знахідок із крихкою структурою чорного металу, виникла необхідність у систематизації підходів до їх збереження. На основі отриманого досвіду були сформульовані чіткі рекомендації щодо поводження з подібними пам'ятками в польових умовах. Для практичного застосування напрацьованих підходів було надано відповідні полімерні матеріали для фіксації таких знахідок на *in situ*.

Вироби з **дорогоцінних металів**, що перебувають у крихкому стані, доцільно вилучати разом із прилеглим ґрунтом. Натомість цілісні предмети, як правило, не потребують жодної обробки в польових умовах і підлягають лише належному пакуванню.

Предмети з кістки належать до найбільш вразливих археологічних матеріалів, оскільки їхній стан значною мірою залежить від стабільності навколишнього середовища. Різка зміна вологості та температури після вилучення з ґрунту може призвести до швидкого руйнування структури кістки. Важливим завданням є збереження слідів обробки та використання, які становлять значну наукову цінність. Частина методів видалення ґрунтових нашарувань є потенційно руйнівною як для інформативних пошкоджень, так і для самої структури кістки.

Видалення забруднень необхідно здійснювати методами, лояльними до кісткової тканини. Категорично необхідно уникати механічного здирання, відбиття вапнякових чи ґрунтових нашарувань, що може спричинити втрату поверхні. У польових умовах не допускається обробка таких нашарувань кислотами. Це пов'язано з високим ризиком незворотних хімічних ушкоджень матеріалу. Видалення вапнякових утворень на кістці можливе лише при застосуванні спеціальних ферментативних методів, які забезпечують контрольований процес видалення забруднень і стійких нашарувань. (Никитин, Мельникова, 1990, с. 252)

У певних випадках можливим є просочування кістяних предметів полімерами низької концентрації. Проте для кістки така процедура вимагає чітко контрольованих умов. Порушення технологічних параметрів може призвести до відлущування поверхні або внутрішньої руйнації. Саме тому більшість активних втручань відкладається до стаціонарної реставрації. Водночас своєчасні та коректні дії в польових умовах дозволяють уникнути деформації та розшарування матеріалу.

Фіксацію кістяних предметів безпосередньо на місці їх знаходження мені доводилось спостерігати лише під час робіт у Межирічі в рамках археологічної експедиції Кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом П. Шидловського. У власній практиці я безпосередньо стикалась з проблемами, що виникли під час розкопок багатошарового поселення Звалище. У цьому випадку об'єктом було ікло кабана, вилучене без можливості своєчасної консервації. Через відсутність належних умов для негайного стабілізаційного втручання почались процеси руйнування матеріалу. Найбільш помітним проявом стало розшарування поверхні ікла. Вже на другий день після вилучення можна було спостерігати перші ознаки деструкції поверхні. До початку консервації ці ушкодження набули виразного характеру, враховуючи що проміжок часу між моментом вилучення з ґрунту та початком консерваційних заходів становив близько одного тижня. Однак через своєчасність проведення робіт артефакт було збережено у хорошому стані.

Одним із найважливіших аспектів проведення польової консервації залишається належна документація. Якісний опис і фотофіксація стану об'єкта до початку будь-яких робіт надають цінні відомості про рівень його збереженості та схильність до подальшої руйнації. Така фіксація дозволяє відтворити початковий стан пам'ятки навіть у разі подальших змін. Не менш важливо документувати кожну проведену дію під час польової консервації. Будь-яке втручання може мати вплив на подальші реставраційні та консерваційні процеси. Саме тому послідовність і характер виконаних заходів мають бути чітко зафіксовані. Документація забезпечує прозорість і наукову обґрунтованість прийнятих рішень. Варто наголосити, що ведення такої документації є не формальністю, а обов'язком.

Перспективи якісного проведення польової консервації безпосередньо пов'язані зі збереженням значно більшої кількості археологічних артефактів. Своєчасне залучення реставратора дозволяє мінімізувати втрати, спричинені необізнаністю або некоректними діями під час розкопок. Польова консервація поступово переходить від реактивного до превентивного підходу, орієнтованого на попередження руйнівних процесів. Такий підхід сприяє збереженню не лише матеріальної, а й інформаційної цілісності пам'яток. Важливу роль у цьому процесі відіграє усвідомлення реставрації як складової археологічного дослідження, а не окремого етапу після завершення розкопок (Ревенок, 2021).

Одним із ключових напрямів розвитку є формування єдиних методичних рекомендацій для роботи в польових умовах. Наявність узгоджених стандартів сприятиме уніфікації підходів і підвищенню якості збереження знахідок. Фахівці повинні бути готовими працювати в умовах обмеженого часу та ресурсів.

Польова консервація є невід'ємною складовою археологічних досліджень і важливим елементом системи збереження культурної спадщини. Саме в польових умовах закладаються передумови для збереження або втрати матеріальної та наукової цінності археологічних предметів. Досвід роботи засвідчує, що своєчасне та професійне втручання реставратора суттєво зменшує ризики руйнування знахідок після їх вилучення з ґрунту. Робота з керамікою, металом і кісткою демонструє необхідність диференційованого підходу до кожного матеріалу. Практичний досвід підтверджує ефективність превентивних і мінімально інвазивних методів у польовій консервації. Особливо важливою є стабілізація стану предметів на ранньому етапі, до початку активних деструктивних процесів. Невід'ємною частиною польової консервації залишається якісна документація, що забезпечує наукову обґрунтованість і прозорість усіх проведених дій. Водночас практика виявляє проблеми, пов'язані з обмеженими умовами та відсутністю фахового супроводу в окремих експедиціях. Перспективи розвитку польової консервації пов'язані з формуванням єдиних методичних рекомендацій і посиленням міждисциплінарної співпраці.

ЛІТЕРАТУРА

- Краснова, Т. 2017. *Дослідження, реставрація і зберігання музейної кераміки*. Українські керамологічні студії, 15. Опішне : Українське Народознавство.
- Мінжулін, О.І. 1998. *Реставрація творів з металу*. Київ: «Спалах».

- Никитин М. К., Мельникова Е. П. 1990. Химия в реставрации: Справочное пособие. Л.: Химия. Ленингр. отделение.
- Плендерлис, Г.Дж. 1963. Консервация древностей и произведений искусства. 1. С. 10.
- Ревенок, Н. М. 2021. Наукова реставрація творів декоративно-ужиткового мистецтва в системі вищої художньої освіти, *Українська академія мистецтва*, 30, с. 92–106.
- Розенфельд, И.Л. 1977. Ингибиторы коррозии. М.: Химия.
- Шемаханская, М. С. 2015. Металлы и вещи: история, свойства, разрушение, реставрация. М.: "Индрик" С. 288.
-

Liubava Pototska

Restorer, Institute of Archaeology of the NASU.
4th-year student, Department of Art Conservation and Restoration,
National Academy of Fine Arts and Architecture

EXPERIENCE AND PROSPECTS OF FIELD CONSERVATION

The article is devoted to the analysis of experience and prospects of field conservation of archaeological materials. Field conservation is considered as an important component of archaeological research aimed at preserving the material condition and informational value of artifacts immediately after their excavation. The paper examines the specifics of work in field conditions, the main risks to the preservation of finds, and the role of the restorer within an archaeological expedition. Based on practical experience, the article highlights the features of field conservation of ceramics, metal, and bone, emphasizing the need for an individual approach to different materials. Special attention is paid to documentation as an obligatory element of field conservation and to the preventive nature of interventions, which ensures the preservation of cultural heritage and creates conditions for further scientific study.

Key words: restoration, metal, ceramics, bone, field conservation, archaeology, cultural heritage

Фото з проведення реставраційних робіт в процесі польових досліджень
під керівництвом О. Потоцького

*Фото з проведення реставраційних робіт в процесі польових досліджень
під керівництвом І. Готуна*

УДК 069: 94 (477.43-21):[738.81:7.046]

Вікторія Гуменюк,учениця 11 класу Кам'янець-Подільського ліцею № 3
Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області;**Павло Нечитайло,**кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ»
Інституту археології НАН України;**Юрій Клімчук,**кандидат історичних наук, вчитель історії
Кам'янець-Подільського ліцею № 9 імені А. М. Трояна
Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області

КАХЛІ З МІФІЧНИМИ ІСТОТАМИ З ФОНДІВ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»

У статті характеризується колекція кахель XVI–XVII ст. із фондів НІАЗ «Кам'янець», отримана під час охоронних археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському. Розглянуто образи русалок, русалів, ангелів, левів-тримачів і грифонів, їхню символіку та художні особливості. Проаналізовано регіональні знахідки, техніку виконання та зв'язок сюжетів із ренесансними й локальними традиціями.

Ключові слова: кахлі, фантастичні істоти, НІАЗ «Кам'янець», русалки, русали, грифони, леви-тримачі, ангели.

Кохлі як вид архітектурно-декоративної кераміки становлять значний інтерес для археологів, істориків, мистецтвознавців та архітекторів. Сучасні дослідження виробництва й використання кахель є невід'ємною складовою вивчення культурних процесів пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Це явище охоплює як окремі міські центри, так і ширші історичні регіони, нерідко виходячи за межі сучасних державних кордонів. Така ситуація характерна й для українських земель, розвиток яких відбувався в загальноєвропейському руслі соціально-економічних і культурних трансформацій.

Перший інтерес до кахель проявився як до елементів оздоблення інтер'єрів заможних резиденцій і міських осель. Знахідки дозволяли не лише уявити, а й реконструювати вигляд печей, відкриваючи особливості організації житлового простору та художні уподобання населення. Із розширенням масштабів археологічних досліджень, особливо в центральних частинах історичних міст, кахлі почали розглядатися як свідчення міської культури в цілому. Водночас витоки цього явища, закономірності його формування та поширення продовжують пов'язувати з осередками політичної й соціальної влади пізньофеодального суспільства (Колупаєва 2006, с. 97; Середньовічна ... 2024).

У цьому контексті особливою є колекція кахель XVI–XVII ст. із фондів НІАЗ «Кам'янець», отримана під час охоронних археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському. Аналіз художніх особливостей, техніки виконання та іконографії цих кахель свідчить про синтез місцевих традицій із ренесансною стилістикою, що поширювалася на українські землі через польсько-угорське культурне середовище. Регіональні знахідки демонструють високий рівень розвитку подільського кахлярства та його включеність у загальноєвропейські художні процеси XVI–XVII ст. (Ківільша 1987, с. 75; Задорожнюк 1992, с. 31).

Проблематика дослідження українських кахель має тривалу традицію в археології та мистецтвознавстві. Вагомий внесок у її вивчення зробили Л. Виногородська; О. Колупаєва, І. Куштан, Ю. Лашук, Л. Мироненко, В. Пашковський, П. Нечитайло та інші дослідники. Зокрема, Л. Виногородська проаналізувала розвиток керамічного й скляного виробництва в Україні XVI–XVIII ст., зосереджуючи увагу на технологічних особливостях та регіональній специфіці ремісничих осередків (Виногородська 1997); О. Колупаєва досліджувала художні особливості та

регіональну специфіку кахель XVI-XVIII ст. (Колупаєва 2006); І. Куштан вивчав археологічні колекції з різних регіонів України, звертаючи увагу на зооморфні та орнаментальні мотиви (Куштан 2024); Г. Лащук заклав основи іконографічного аналізу кахель, розглядаючи їх як носії народної символіки (Лащук 1993); Л. Мироненко дослідила кахляні композиції в оздобленні печей Батурина останньої третини XVII – початку XVIII ст., акцентуючи на їхній тематичній різноманітності та художньо-стилістичних особливостях (Мироненко 2018); В. Пашковський і П. Нечитайло аналізували сюжетні та міфологічні зображення, зокрема грифонів, левів і фантастичних птахів, простежуючи їхнє походження з європейських бестіаріїв і народних вірувань (Пашковський, Нечитайло 2016). Проте, кахлі Кам'янця-Подільського, попри значну кількість археологічних знахідок, і досі залишаються недостатньо вивченими. У такому контексті вивчення кам'янецьких кахель із фантастичними істотами, що зберігаються у фондах НІАЗ «Кам'янець» постає як актуальне й необхідне завдання.

У кахлях XVI-XVII ст. фантастичні істоти займали помітне місце в декоративному оздобленні печей. Майстри охоче використовували образи драконів, грифонів, русалок, русалів, левів, єдинорогів, змієподібних створінь та різних химерних звірів, поєднуючи реальні й вигадані риси. Такі фігури виконували не лише естетичну, а й символічну функцію: дракон уособлював боротьбу зі злом і водночас захищав оселю від нечистої сили, лев символізував мужність, владу та охорону дому, єдиноріг – чистоту, духовну досконалість і праведність, а грифон, поєднуючи риси лева й орла, уособлював силу, пильність і захист святості. Змії та змієподібні створіння відображали двоїстість – небезпеку й водночас мудрість, часто постаючи у сценах боротьби добра зі злом. Химери й інші комбіновані істоти мали охоронну функцію, відганяючи зло, й водночас демонстрували фантазію майстра та зв'язок із давніми міфологічними уявленнями різних народів, зокрема й українського (Міфічні ... 2024).

Фантастичні звірі зображались як окремо, так і в поєднанні з рослинними орнаментами, ренесансними мотивами чи гербами, утворюючи цілі декоративні панно. Кахлі вирізнялися поєднанням реалістичних форм із вигаданими елементами, що надавало композиціям руху та емоційності. Подібні сюжети відображають синтез місцевих художніх традицій та європейських впливів, адже ренесансна стилістика поширювалася в Україну через контакти з польським і угорським мистецтвом. Водночас фантастичні образи зберігали давні українські символічні значення, передаючи історичну пам'ять і культурний досвід (Лащук 1993, с. 16-17).

Згідно з морфологічно-конструктивною класифікацією, усі кахлі та їхні фрагменти зображеннями міфічних істот, виявлені у фондах НІАЗ «Кам'янець», належать до коробчастого типу. Відповідно до типологій Л. Виногородської (1993, с. 31-33) та М. Домбровської (Dąbrowska 1987, р. 80-81), матеріал можна віднести до двох хронологічних груп: XVI ст. та XVII ст. За конструкцією вони поділяються на личкові та карнизні. Личкові кахлі містять переважно зображення грифонів, що виконували декоративну й символічну функцію, тоді як карнизні демонструють ширший спектр сюжетів, включно з ангелами, левами-тримачами та антропоморфними водяними персонажами.

Перші археологічні свідчення зображень русалок у Кам'янці-Подільському походять із розкопок на вул. Довга, 2/11, проведених у 2015 р. під керівництвом П. О. Нечитайла (Пашковський, Нечитайло 2016, с. 174-175, рис. 3: 5). У цьому комплексі матеріалів XVI-XVII ст. було виявлено карнизну кахлю, вкриту світло-зеленою поливою, склеєну з чотирьох фрагментів, знайдених на різних глибинах. Ширина кахлі становить 212 мм, висота збереженої частини – 104 мм, румпа сягає понад 9 см, а висота рельєфу на лицевій пластині – до 4 мм. У центрі композиції зображено оголену жінку у фас з округлим животом, від стану якої симетрично відходять два довгі лускаті риб'ячі хвости; руки розведені й зігнуті в ліктях так, що кисті розташовані на рівні плечей. Сюжет оточений орнаментом із рослинних пагонів і квітів (рис. 1: 1). Другий мотив русалки походить з розкопок 2017 р. на вул. Татарській, 17а, де знайдено фрагмент карнизної коробчастої кахлі другої половини XVII ст. з теракотового черепка, вкритого зеленою поливою (Кахля ... НДФ-4617). На лицевій пластині зображено жінку-русалку з роздвоєним риб'ячим хвостом, яку подано у фронтальній позиції; вона тримає кінці хвоста руками. Розміри фрагменту становлять 6,3 × 7,4 см при товщині 0,9-1,3 см, висота рельєфу – 0,4 см (рис. 1: 2).

Окрему групу становлять зображення русалів, зафіксовані в різних районах Кам'янця-Подільського під час археологічних досліджень 2009-2018 рр. Найраніший мотив походить з охоронних розкопок Хмельницького осередку «Меморіал» 2009 р. на вул. Довгій, 15а, де виявлено карнизну коробчасту кахлю кінця XVI ст., виготовлену з червоної глини й вкрити коричневою поливою (Кяхля ... А-45). Центральний сюжет утворює гербовий орнамент із рослинним кілком або зброєю, до якої тягнеться чоловік-русал, подібний до воїна з однією ногою та великим риб'ячим хвостом, що завершується рослинним листком (h фрагменту – 17,0 см; h румпи – 8,5 см) (рис. 1: 4). У 2017 р. на вул. П'ятницькій, 12 знайдено фрагмент (рис. 1: 3) лицьової пластини кахлі другої половини XVII ст. із червоноглиняного черепка, вкритого зеленою поливою: зображено лучника (ймовірно русала) у короткому кафтані з двома рядами гудзиків, який тримає у лівій руці складний лук (розміри 8,3 × 6,7 см; товщина 0,9 см; висота рельєфу – 0,6 см) (Кяхля ... НДФ-5724). Фрагмент з Польського ринку, 31, також датований другою половиною XVII ст., виготовлений із червоної глини й вкритий поліхромною поливою: на синьому тлі подано частину фігури русала у короткому кафтані, що тримає рослинне стебло з квітками; стебло та кафтан виконані білим кольором, руки та квіти – жовтим (17,0 × 9,0 см; товщина 1,9 см; висота рельєфу – 0,5 см) (Кяхля ... НДФ-5725).

Сюжети з русалами та русалками на кахлях поєднували язичницьку символіку води, родючості й захисту дому з елементами християнського світобачення, у якому ці істоти мали й застережний зміст як уособлення потойбічної сили. Такі зображення підкреслювали народну уяву про гармонію між світом людей і природою, передавали магічно-оберегову функцію печі як центру житла. Даний сюжет фіксується на кахлях XV ст. у різних регіонах Західної та Центральної Європи (Івашків 2006, с. 123). Зокрема, його присутність зафіксовано у Німеччині (Gruia 2007, с. 249), Румунії [Gruia 2007, с. 246], Угорщині та Словаччині [Gruia 2007, с. 245], Чехії [Pavlik 2004, с. 237], Литві [Rackevičius 2012, с. 381], Польщі [Diugoszewska 2010, р. 148-149] та інших країнах. У вітчизняній історіографії аналогічних зображень на кахлях не знайдено. Тому припускаємо, що сюжет антропоморфними водяними персонажами на територію України потрапляв з Європи.

У фондах НІАЗ «Кам'янець» представлена значна група кахель XVI – початку XVII ст. із зображеннями ангелів, походження яких пов'язане з низкою археологічних досліджень, проведених у різні роки на території Старого міста. Перший комплекс таких виробів походить і з робіт ГО «Подільська археологія» 2013 та 2015 рр. У 2013 р. під час розкопок на вул. Вірменський ринок, 2 було виявлено уламок виповнюючої кахлі XVII ст., вкритої зеленою поливою. На ньому зберігся фрагмент центральної частини із зображенням янгола у високому рельєфі. Розміри: h – 7,0 см; a – 7,9 см; товщина стінок – 1,2 см. (Кяхля ... НДФ-2287). Ще один зразок походить із 2015 р. – фрагмент коробчастої карнизної кахлі XVII ст., знайдений на вул. Зарванській, 7/1 (Кяхля ... НДФ-3852). Черепок теракотового кольору, червоноглиняний; лицьова пластина формувалася шляхом вдавлення глини у форму. Зображено стилізоване обличчя янгола, покрите білою поливою, з очима, виконаними синьою поливою. Над головою міститься дугоподібна бірюзова смуга, вище – корона жовтого кольору; тло також бірюзове. Розміри: l – 7,5 см; a – 5,8 см; товщина лицьової пластини – 1,4 см.

Також артефакти, що належать до цієї групи кахель із ангельською іконографією, походять із двох археологічних досліджень, проведених у 2017 та 2018 рр. ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України під керівництвом П. О. Нечитайла. Перший фрагмент походить із розкопок 2017 р. по вул. Польський ринок, 33 (Кяхля ... НДФ-5703). Це фрагмент лицьової пластини коробчастої, карнизної кахлі першої половини XVII ст. Черепок – червоноглиняний. На лицевій пластині збереглося рельєфне зображення ангела з крилами та короною, що тримав щит (не зберігся). На поверхні простежуються залишки побілки. Розміри: a фрагмента – 10,0 см; h фрагмента – 7,0 см; h рельєфу – 0,2-0,4 см; товщина пластини – 1,1 см. (рис. 2: 2).

Другий артефакт походить із досліджень 2018 р., проведених на вул. Татарська, 17/1. До цього комплексу належить коробчаста кахля XVI ст. (Кяхля А-424), від якої збереглася лицьова пластина, складена з двох фрагментів верхньої частини. На ній у середньому та високому рельєфі зображено ангела по пояс із крилами та короною на голові, що тримає гербовий щит із зображенням герба «Корчак». Поверхня вкрита поліхромною поливою білого, жовтого та зеленого кольорів. Румпа не збереглася. Розміри: 15,4×11,8×0,5-1,1 см. (рис. 2: 4).

Наступний хронологічний пласт походить із досліджень 2019 р., проведених тим самим керівником на вул. Зарванська, 7/3. Тут було виявлено шість кахель початку XVII ст., виконаних у подібній стилістиці (Кахля ... А-554; Кахля ... А-555; Кахля ... А-556; Кахля ... А-557; Кахля... А-558). Серед них – карнизна коробчата кахля з орнаментованими валиками, черепком із червоної глини та надбитою румпою. На лицьовій пластині подано зображення ангела-«тримача», який утримує гербовий щит із «Корчаком». По боках щита – рослинний орнамент у вигляді витих стебел із листям. Корона на голові та розгорнуті крила доповнюють композицію. Є сліди кіптяви. Розміри: 17,8×23,0 см; h карнизної частини – 5,2 см; а карнизної частини – 7,7 см; h рельєфу – 0,7 см; товщина румпи – 1,3 см. (Кахля ... А-556, рис. 2: 1).

Інший варіант кахлі початку XVII ст. з тієї ж ділянки має аналогічну композицію, але частково вкритий зеленою поливою (Кахля ... А-556, рис. 2: 3). Лицьова пластина надбита, румпа та карнизна частина відбиті. Ангел по пояс із короною та крилами тримає щит із гербом «Корчак», обрамлений витим рослинним орнаментом. Розміри: h лицьової частини – 18,0 см; h рельєфу – 0,1-1,0 см; товщина румпи – 1,0 см; товщина лицьової пластини – 1,1-1,5 см.

Образ ангела на українських кахлях мав не лише декоративне, а й глибоко символічне значення. Він уособлював божественний захист, чистоту, небесне заступництво дому та його мешканців. Ангели, зображені як «тримачі» гербових щитів, відображали зв'язок між небесним і земним світами, між сакральною сферою віри та світською владою. У поєднанні з рослинними орнаментами такі сюжети втілювали ідею вічного життя та духовної гармонії. Схожі кахлі XVI-XVII ст. були знайдені в Батурині (Янголи ... 2024) та на Волині, зокрема в Луцьку (Середньовічна ... 2024).

У колекції НІАЗ «Кам'янець» представлена також група карнизних і поясових кахель XVI-XVII ст. із зображеннями левів-тримачів, що походять із різночасових археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському. Найраніші зразки надходять із розкопок Хмельницького обласного осередку «Меморіал» під керівництвом О. Н. Корольова 2009 р. по вул. Довгий, 15а (Кахля .. А-43; Кахля ... А-44). Це дві карнизні коробчасті кахлі кінця XVI-XVII ст. (рис. 3: 3-4), вкриті зеленою поливою та прикрашені гербовим щитом із літерою «м» і хрестом у полі. Щит увінчує корона, а по боках його підтримують леви-тримачі. Зразки різняться відтінками поливи (від світло- до темно-зеленого) та розмірами (17,5×22,8×9,0 см і 17,5×23,0×10,5 см відповідно), проте належать до одного типологічного варіанту, попри відсутність частин румпи та фрагментовані кути.

Подальші знахідки XVII ст. зі схожими мотивами походять із археологічних розкопок Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ під керівництвом П. О. Нечитайла. Під час робіт 2018 р. по вул. Татарській, 17/1 було виявлено кілька фрагментів карнизних кахель. Один із них (рис. 3: 6) містить частину лицьової пластини з високорельєфним зображенням лева-тримача у геральдичній позі, з повернутою назад головою, розкритою пащею та витягнутим язиком; поверхня вкрита зеленою поливою (9,2×9,4×0,8-1,1 см) (Кахля ... НДФ-5510). Інший фрагмент – частина виповнюючої карнизної кахлі того ж часу – демонструє задню частину тіла лева між двома рельєфними бордюрами; черепок теракотовий, внутрішня поверхня містить сліди кіптяви (6,4×9,0×0,8-1,2 см) (Кахля ... НДФ-4625).

Матеріали з досліджень 2016-2017 рр. по вул. Кузнечній, 4/2 засвідчують побутування мотиву лева-тримача не лише на карнизних, а й на лицьових поясових кахлях (Кахля ... НДФ-5583). Фрагмент XVII ст. (рис. 3: 2) теракотового кольору містить зображення містичного звіра та залишки рослинно-геометричного орнаменту у вигляді трипелюсткової квітки лотоса (11,0-9,5-1,0-3,0 см).

У 2017 р. під час розкопок на вул. Польський ринок, 33 виявлено низку карнизних кахель другої половини XVII ст. (Кахля ... НДФ-5720). Один із зразків зберіг на лицьовій пластині комбінований орнамент: по краю – ритм чотирипелюсткових квіток у напів-валах (11 шт.), а в центрі – лев-тримач із піднятим угору хвостом, завершеним лілієподібним елементом; румпа збереглася повністю (18,5×13,0×6,0 см, товщина лицьової пластини 0,75 см). Інший фрагмент (рис. 3: 1) із того ж розкопу містить аналогічне зображення лева-тримача з квітковим вензелем; збереглася частина лицьової пластини (10,0×7,0×0,75 см) (Кахля ... НДФ-5721).

Важливу групу становлять і матеріали експедиції ДП ОАСУ «Подільська археологія» з вул. Довгої, 2/11 (2015 р.). Серед них – фрагмент верхнього лівого кута карнизної кахлі початку

XVII ст., що містить геральдичну композицію з двома левами-тримачами, які підтримують щит і корону над ним (Кахля .. НДФ-3382). Керамічне тісто яскраво-помаранчеве, на внутрішньому боці збереглася кіптява; румпа збереглася частково (12,1×15,1×0,4 см; висота румпи до 4,18 см) (рис. 3: 5).

Образ лева-тримача є одним із найпоширеніших символів європейської та української геральдики ранньомодерного часу. Лев у ролі «тримача» герба чи рослинного орнаменту символізував охорону дому, стійкість влади та благородство роду, а також виконував декоративну функцію, підкреслюючи монументальність архітектурного простору. Карнизні кахлі з геральдичними сюжетами були поширені у XVI-XVII ст. (Лащук 1993, с. 16). Для порівняння, подібні вироби зафіксовані у Білорусії, зокрема, у Вітебську (Заяц 2001, с. 327-329; Левко 1981, с. 21-22).

У результаті археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському, виконаних у різні роки експедиціями під керівництвом П. О. Нечитайла (2017-2019 рр.) та ДП ОАСУ «Подільська археологія» (2013 р.), було зафіксовано значну групу личкових коробчастих кахель XVI-XVII ст. із рельєфними зображеннями грифонів. Хоч знахідки походять із різних ділянок міста – пл. Польський ринок 3/7-10 (2013 р.), вул. Польський ринок, 31 (2017 р.), вул. Татарська, 17/1 (2018 р.) та вул. Зарванська, 7/3 (2019 р.) – вони демонструють сталість сюжету та спільні риси орнаменталізації. Усі кахлі виготовлено з червоноглиняного або теракотового черепка, часто вкритого зеленою поливою, із закіптюженою внутрішньою поверхнею. Для них характерні високі ступінчасті рамки, що обрамлюють орнаментальні поля з овальними та крапковими елементами, тоді як центральне місце композиції займає рельєфне зображення грифона – фантастичної істоти з тілом лева, крилами та головою орла. Типовими ознаками цього мотиву є широко відкритий дзьоб із висунутим язиком, S-подібно вигнутий хвіст із зазубринами, оперена шия, рельєфне крило із сімома перами та лапи з кігтями.

Хронологічно першим є фрагмент личкової коробчастої кахлі XVI – початку XVII ст. із ділянки пл. Польський ринок 3/7-10, від якої зберігся лівий кут лицьової частини з виступаючою рамкою та рельєфом на сітчастому тлі (Кахля ... НДФ-2298). На ньому впізнаються голова, тулуб і дві лапи грифона. Румпа не збереглася. Розміри фрагмента – 16,0×10,5 см, товщина стінок – 0,9 см.

Наступний за часом комплекс – дослідження 2017 р. по вул. Польський ринок, 31. Тут відкрито фрагмент лицьової коробчастої кахлі початку XVII ст., від якої збереглася частина рамки з подвійним бортиком і хвилястою лінією, фрагменти румпи та ділянка лицьової пластини з частиною рельєфного грифона (Кахля ... НДФ-5701). На поверхні зафіксовано сліди побілки. Висота рельєфу становить 0,8 см, ширина рамки – 3,0 см, товщина лицьової пластини – 0,6 см.

До матеріалів 2018 р. належить фрагмент коробчастої кахлі XVII ст., знайдений на вул. Татарська, 17/1 (Кахля ... НДФ-4621). Кахля виготовлена з теракотової глини, має закіптюжену внутрішню поверхню та високу рамку, вкриту темно-зеленою поливою. Поруч із рамкою простежується бордюр із хвилястою лінією, розвернутою під кутом 135° до лицьової пластини. Центральна частина обведена рельєфною рамкою, усередині якої зберігся градастий орнамент і фрагмент грифона (лапа з кігтями, частина хвоста та голова з дзьобом). Розміри – 8,2/7,2 см×6,1/8,0 см, товщина – 1,1 см.

Наймасовіші матеріали походять з розкопок 2019 р. на вул. Зарванська, 7/3. Тут виявлено шість майже цілих і фрагментованих коробчастих личкових кахель початку XVII ст., виготовлених із червоноглиняного черепка та частково вкритих зеленою поливою (Кахля ... А-559; Кахля ... А-560; Кахля ... А-561; Кахля ... А-562; Кахля ... А-563). Вони мають закіптюжену внутрішню поверхню та високі ступінчасті рамки. Усередині рамок розміщено орнамент з овальних елементів і круглих рельєфних виступів, у центрі – рельєф грифона з широко відкритим дзьобом і довгим язиком, піднятим S-подібним хвостом із зазубринами, гладким тулубом і заглибленнями на шії та голові (рис. 4). Крила мають сім пер, а лапи – чотири дрібні пазури. Розміри однієї з кахель: лицьова частина – 19,2 см, ширина рамки – 4,4 см, її висота – 2,0 см, висота рельєфу – 0,1-0,7 см, товщина лицьової пластини – 0,9 см, румпи – 0,9 см. Інша кахля має дві лицьові пластини, одна з яких частково збереглася; її розміри – 10,8×10,8 см, орнамент і зображення грифона повторюють попередній тип. Також виявлено фрагмент, складений із 15 уламків (Кахля ... НДФ-6498),

зі збереженим аналогічним орнаментом і частинами зображення грифона; товщина лицьової пластини – 0,7 см.

Грифон у символічній системі того часу втілював охорону, пильність, силу та подвійність природи – поєднання небесного і земного, оскільки мав тіло звіра (символ влади на землі) та крила птаха (уособлення духовної сили). На кахлях XVI–XVII ст. цей образ виконував апотропейну (захисну) функцію, оберігаючи дім від зла, а також мав геральдичне значення, символізуючи мужність, шляхетність і відданість. Поширення таких сюжетів у подільській кахлярській традиції свідчить про активне засвоєння ренесансних мотивів через польсько-угорське мистецьке середовище та їх творче переосмислення в межах місцевої культурної традиції (Лашук 1993, с. 43). Аналогічні кахлі виявлені в інших місцях України: коло с. Худяки неподалік Черкас; м. Решетилівка Полтавської обл.; на місці Кам'янської Січі (с. Республіканець, Бериславський р-н, Херсонська обл.); на території Мотронинського монастиря на Черкащині і на Волині, зокрема в Острозі (Білик 2017, с. 70-72; Куштан 2024; Ткачук, Тимус 1997, с. 179-180, рис. 1). Кахлі з зображеннями грифонів відомі на території Чехії та Польщі, де датуються XV–XVI століттями (Dąbrowska 1987, р. 125). Також грифони прикрашають кахлі XVII–XVIII століть московського та російського виробництва. Вони виявлені в Ярославлі, Муромі, Костромі, Валдаї (Куштан 2024; Шуткова 2016, с. 119-120, рис. 5-6).

Отже, кахлі XVI–XVII ст. з Кам'янця-Подільського, що зберігаються у фондах НІАЗ «Кам'янець», засвідчили широке використання коробчастих кахель різних типів (карнизні, личкові, виповнюючі) із зображенням русалів, русалок, ангелів, левів-тримачів та грифонів. Кахлі відзначаються високим рельєфом, декоративними рамками та поліхромною поливою, поєднуючи геральдичні та сюжетні мотиви. Таким чином, подібні сюжети відображали синтез європейських впливів та місцевих традицій, оскільки ренесансні мотиви прийшли в Україну через контакти з польським та угорським мистецтвом. Водночас фантастичні звірі зберігали давньоукраїнські символічні значення, передаючи культурно-історичну пам'ять та естетичний досвід.

ЛІТЕРАТУРА

- Білик, О. В. 2017. Образ грифона в галицькому середньовічному мистецтві. *Мистецтвознавчі записки*, 32, с. 67-76.
- Виногородська, Л. І. 1993. *Кохлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Виногородська, Л.І. 1997. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні в XVI-XVIII ст. *Археологія*, 2, с. 129-141.
- Задорожнюк, А. Б. 1992. Кам'янецькі кахлі. *Подільське братство*, 2, с. 31.
- Заяц, Ю. А. 2001. Кафля і кафляныя печи. В: Ляўко В. М (ред.). *Археалогія Беларусі*. Мінск : Беларуская навука, с. 319-348.
- Івашків, Г. М. 2006. Образи сирен та русалок на українських кахлях (мистецтвознавчий та фольклористичний аспекти). В: *МІСТ: мистецтво, історія, сучасність, теорія*, 3, с. 121-132.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-43.
- Кахля XVI ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-44.
- Кахля XVI ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-45.
- Кахля XVI ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-424.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-554.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-555.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-556.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-557.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-558.

- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-559.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-560.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-561.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-562.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», А-563.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-2287.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-2298.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-3382.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-3852.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-4617.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-4621.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-4625.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5510.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5583.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5701.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5703.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5720.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5721.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5724.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-5725.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-6497.
- Кахля XVII ст. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Група «Археологія», НДФ-6498.
- Ківільша, Г. Б. 1987. Кам'янецькі кахлі. В: Баженов, Л. В., Винокур І. С. (ред.). VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька рай. друк., с. 75-76.
- Когут, З., Мезенцев В., Ситий Ю. 2025. Архітектура та декор палацу Івана Мазепи в Батурині та західні аналогії. *Українське Відлуння*, 13, с. 1-4.
- Колупаєва, А. В. 2006. *Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть*. Львів: ІН НАНУ.
- Куштан, Д. 2024. Міфічні істоти на пічних кахлях XV–XVIII століть:: грифон. [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/100064316366934/posts/%D0%BA%D0%B0%D1%85%D0%BB%D1%96/995136975973505/> [Дата звернення 16 листопада 2025].
- Лащук, Ю. П. 1993. *Українські кахлі IX–XIX ст.* Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпат. обл. управління по пресі.
- Левко, О. Н. 1981. *Витебские изразцы XIV–XVIII вв.* Минск: Наука и техника.
- Мироненко, Л. В. 2018. Кахляні композиції у декорі печей Батурина останньої третини XVII – початку XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 78–87.
- Пашковський, О. А., Нечитайло, П. О. 2016. Комплекс кахлів з розкопок на вулиці Довгій 2/11 в Кам'янці-Подільському. В: Заремба, О. О. (ред.). «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. с. 172-179.
- Ткачук, Т. М., Тимус, К. Л. 1997. *Галицькі керамічні плитки із рельєфним зображенням та гончарні клейма*. Галич: Національний заповідник «Давній Галич».
- Універсальна пресова корпорація. 2024. *Янголи у декорі палацу Мазепи в Батурині*. [online]. Режим доступу: <https://www.ungazeta.info/?p=29473> [дата звернення 09 листопада 2025].
- Шевченко, Х. 2024. Середньовічна мода на п'єци: що зображали на кахлях XV–XVIII ст. [online]. Режим доступу: https://zaxid.net/statti_tag50974/ [дата звернення 09 листопада 2025].

- Шуткова, Н. 2016. Печные изразцы XVII в. как индикатор изменения внешнеполитической обстановки на пограничье вкл и московского государства. В: Постоловський Р. (ред.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 27, Рівне : РДГУ, с. 177-122.
- Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku. Studia i materiały z historii kultury materialnej*, LVIII. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- Diugoszewska, W., Pietrczak, J. 2010. Wstępna informacja o kaflach z Piotrkowa Trybunalskiego ze Szczególnym uwzględnieniem zespołu pozyskanego w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2005 roku. *Acta universitatis Lodzensis. Folia archaeologica*, 27, s. 135-159.
- Gruia, A. M. 2007. Sirena bicaudată pe cahle medievale. Iconografie și posibile funcții. *Studia Patzinaka*, 4, p. 219-257.
- Pavlik, Č., Vitanovský M. 2004. *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfu na kachlich gotiky a renesance*. Praha: Libri.
- Rackevičius, G. 2012. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai Vilniuje: XVI a. koklinių krosnių rekonstrukcija. XVI a. koklių katalogas*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai.

Viktoriiia Humeniuk,

student of the 11th grade, Kamianets-Podilskyi Lyceum No. 3
of the Kamianets-Podilskyi City Council, Khmelnytskyi Region;

Pavlo Nechytailo,

PhD in History, Senior Research Fellow at the State Enterprise
Research and Development Center "OASU", Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Yurii Klimchuk,

PhD in History, History Teacher
at Kamianets-Podilskyi Lyceum No. 9 named after A. M. Troian
of the Kamianets-Podilskyi City Council, Khmelnytskyi Region

TILES WITH MYTHICAL CREATURES FROM THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL HISTORIC-ARCHITECTURAL RESERVE «KAMIANETS»

The article examines a collection of 16th-17th-century Ukrainian stove tiles from the holdings of the Kamianets National Historical and Architectural Reserve, discovered during rescue archaeological investigations in Kamianets-Podilskyi. The study focuses on representations of mermaids and mermen, angels, heraldic lions, and griffins, highlighting their symbolic meanings and artistic features. Regional findings, manufacturing techniques, and the interplay between Renaissance influences and local artistic traditions are analyzed, demonstrating the cultural significance and stylistic diversity of Podillian tile production.

Keywords: tiles, fantastic creatures, Kamianets National Historical and Architectural Reserve, mermaids, mermen, griffins, heraldic lions, angels.

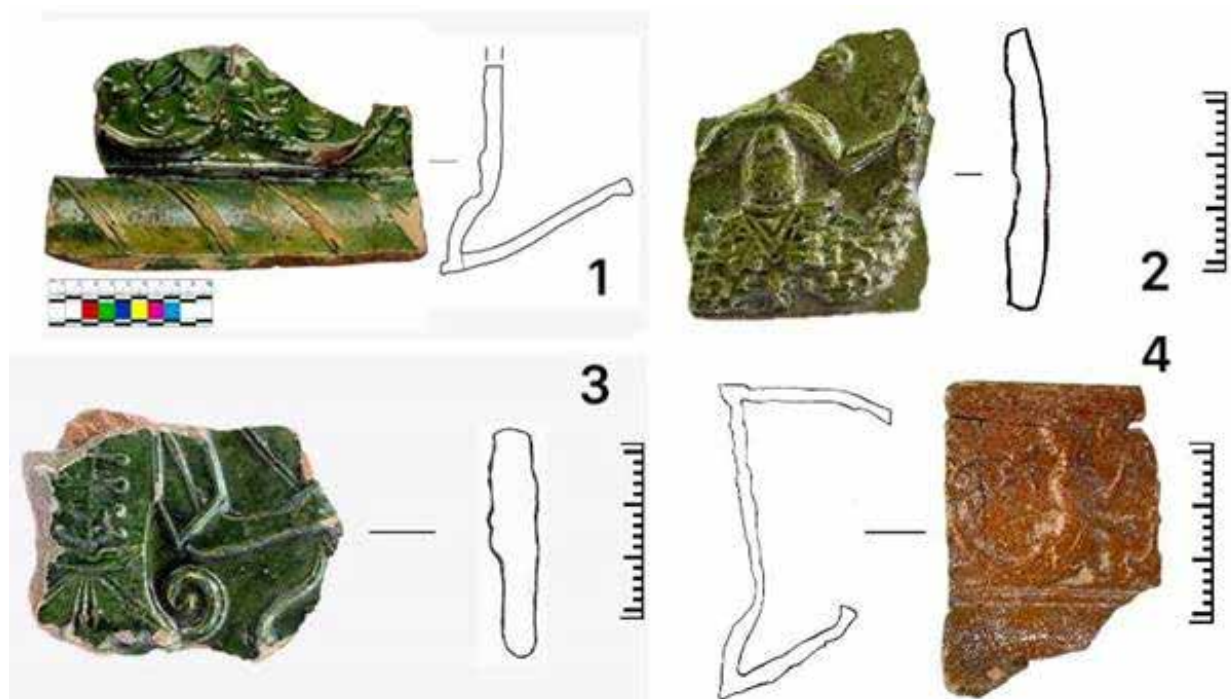

Рис. 1. Карнизні кахлі XVI-XVII ст. із антропоморфними водяними персонажами:
1 – карнизна кахля з сюжетом «Морська панна» (вул. Довга 2/11); 2 – фрагмент лицьової пластини карнизної кахлі XVII ст. із зображенням русалки (вул. Татарська, 17а); 3 – фрагмент лицьової пластини кахлі XVII ст. із зображенням русала (вул. П'ятницька, 12);
4 – кахля XVI ст. із зображенням русала (вул. Довга, 15а)

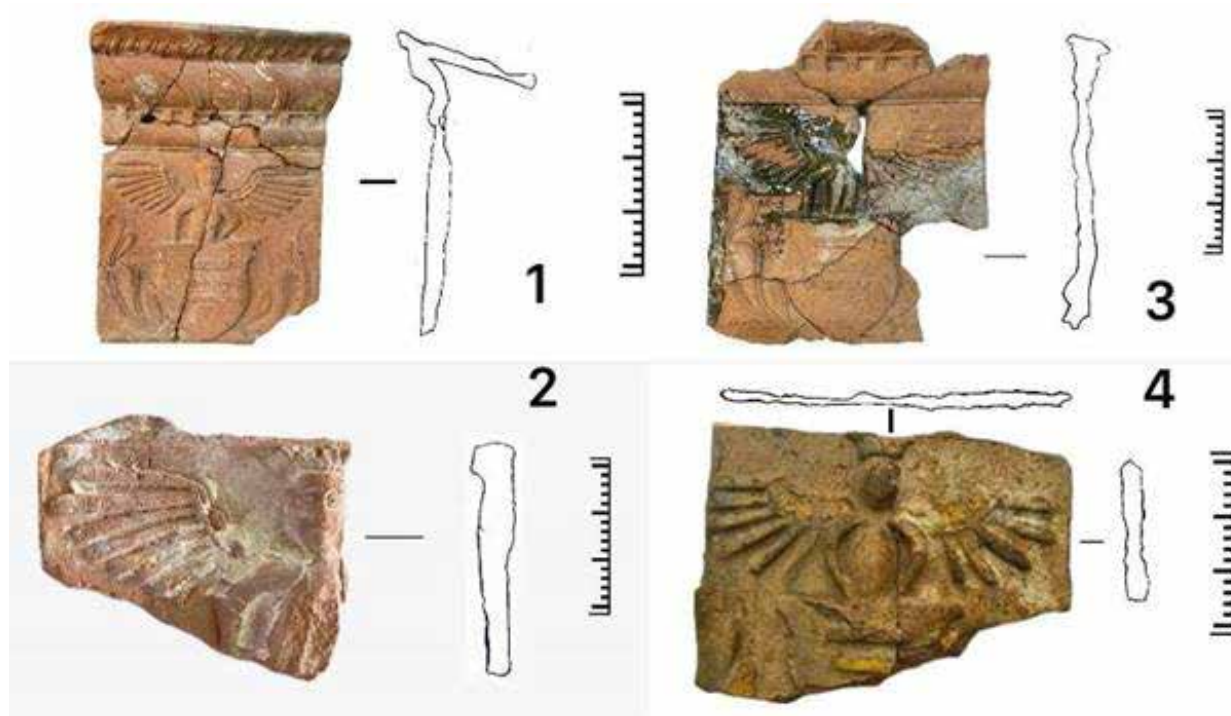

Рис. 2. Кахлі XVI-XVII ст. із фігурою ангела:
1 – карнизна кахля XVII ст. (вул. Зарванська, 7/3); 2 – фрагмент лицьової пластини карнизної кахлі XVII ст. з рельєфним зображенням ангела (вул. Польський ринок, 33); 3 – кахля із зображенням ангела «тримача» (вул. Зарванська, 7/3); 4 – карнизна кахля XVI ст. з геральдичним зображенням ангела (вул. Татарська, 17/1)

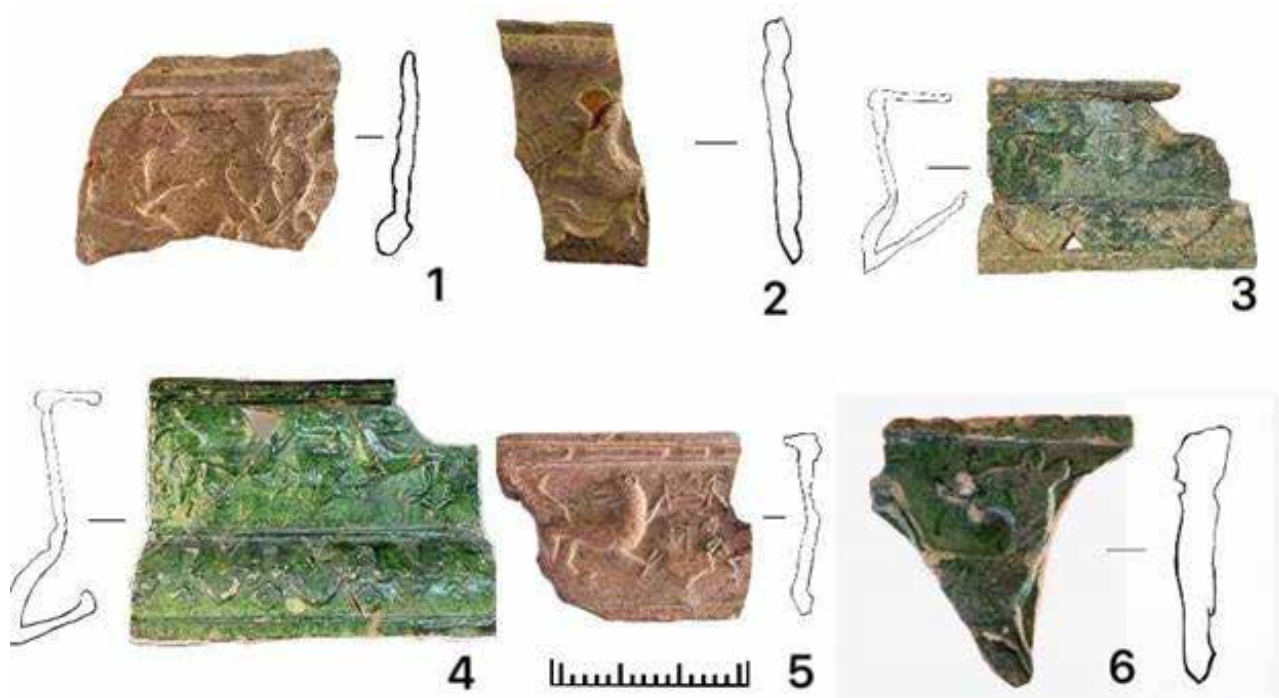

Рис. 3. Карнизні кахлі з геральдичним зображенням «левів-тримачів»

1 – карнизна кахля фрагментована XVII ст. (вул. Польський ринок, 33); 2 – фрагмент кахлі личкової поясної XVII ст. (вул. Кузнечна 4/2); 3-4 – карнизні кахлі XVI-XVII ст. (вул. Довга, 15а); 5 – фрагмент лицьової пластини карнизної кахлі XVII ст. (вул. Довга 2/11); 6 – фрагмент карнизної кахлі XVII ст. вул. (Татарський, 17/1)

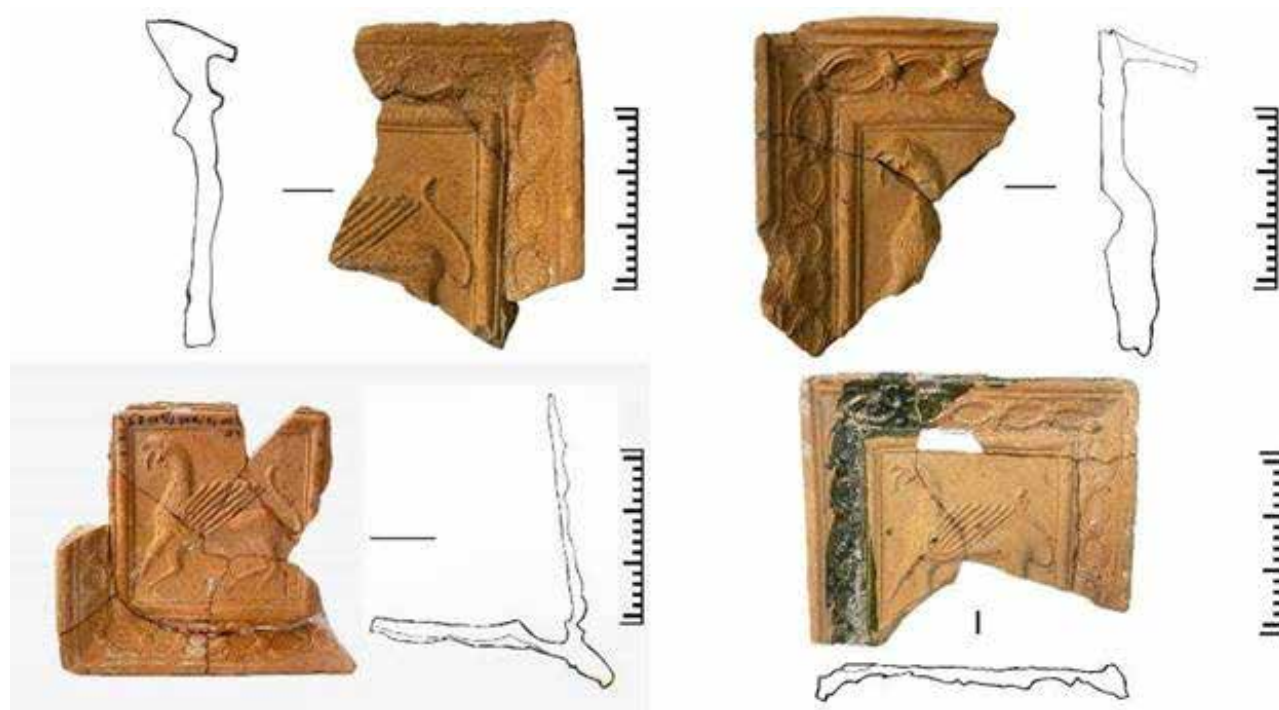

Рис. 4. Кахлі личкові XVI-XVII ст. із зображенням грифона, знайдені в Кам'янці-Подільському на ділянці по вул. Зарванська, 7/3 у 2019 р.

Петро Болтанюк
магістр історії,
науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Валерій Мегей
археолог

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПЛОЩІ ВІРМЕНСЬКИЙ РИНОК, 8/А М. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

У публікації розглядаються результати археологічного обстеження проведеного в межах ділянки за адресою площа Вірменський ринок, 8-а у Старому місті Кам'янця-Подільського. На ділянці розміщується фундамент колишньої Вірменської ратуші. У статті подається огляд історії забудови ділянки та короткий аналіз археологічного обстеження.

Ключові слова: Ратуша, стратиграфія, фундаменти, кераміка, кахлі, Трипілля.

На початку жовтня 2013 року Кам'янець-Подільською археологічною експедицією при ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України (директор Б. С. Строцький) проводились археологічні обстеження за адресою площа Вірменський ринок, 8/А. Розкопки проводились під керівництвом начальника експедиції В. П. Мегея. У дослідженнях прийняли участь науковий співробітник історичного музею-заповідника Петро Болтанюк, робітники Анатолій Богонос, Ігор Онофрійчук та Володимир Богонос (Строцький, Мегей, Болтанюк 2014, с. 3). З метою вивчення стратиграфічного зрізу ділянки в північно-східній частині фундаменту було закладено траншею розміром 2,0×5,0 м, загальною площею 10,0 м² (рис. 4, 1). Поряд з тим науковими співробітниками Національного історико-археологічного заповідника «Кам'янець» було виконано архітектурні обміри фундаментів будівлі на основі яких складено план фундаментів будівлі (рис. 3). Згідно даних цих обмірів ми бачимо, що фундамент будівлі має трапецеподібну форму в плані, триосьовий, чотирикамерний. Підвал мав три входи: два з яких розміщуються на північному фасаді будинку, а третій – у південно-східній частині споруди. До північного фасади примикає фундамент прибудови, який складав архітектурно єдиний цілісний об'єкт. Довжина будівлі складає 19,0 м, ширина північного фасаду становить 16,0 м, а південного – 15,5 м.

ІСТОРІЯ БУДІВЛІ

Досліджувана ділянка розміщується у південній частині Старого міста Кам'янця-Подільського у межах південно-східного кварталу Вірменського ринку. Садина займає територію на якій розміщується фундамент будівлі Вірменської ратуші у XV – на початку ХХ ст. (Фенцур, Ківільша, Осетрова, 2007, с. 2).

Як видно з документу 1479 року, у середині XV ст. й до початку 1470-х років ділянкою та будинком володіли львівські вірмени Івашко та Ганушка Вашичина. У 1473 році будинок був переданий кам'янецькій вірменській громаді. Це стало предметом суперечки між місцевими вірменами та власниками будинку. Згідно цього документу королівська влада вирішила передати будівлю вірменській громаді Кам'янця. Місцеві вірмени, які за цей час зробили ремонт будинку, встановили у ньому ратушу (Kiryk, 2000, s. 72).

Дослідник історії Подільського краю М. Доронович подає відомості про те, що у XVI ст. кам'янецькі вірмени збиралися за давно існуючим звичаєм щорічно у призначеному домі для виборів війта та лавників (Доронович, 1878, с. 181). Історик залишив нам опис будинку Вірменської ратуші: «Дім цей був двоповерховий; в ньому була Ратуша, в якій розглядалися важливі громадські вірменські справи».

Фронтон цього будинку був оздоблений відкритою галереєю з зручними лавками й являв собою вид біржі. Тут вірменські патріції «встановлювали (затверджували) ціни на товари, що їх привозили зі сходу...» (Доронович, 1878, с. 208).

Як зауважує Ярослав Дашкевич, що у XVI ст. ратуша була ще дерев'яною й згоріла під час міської пожежі у 1604 р. У ній засідали вїт з старшинами й проводились засідання вірменського суду (Дашкевич, 2012, с. 702). Ми припускаємо, що означення «дерев'яна» в даному випадку означає глинобитну будівлю. Тобто будинок мав дерев'яний каркас та закладені глиною стіни.

У 1574 р. король Генріх Валуа підтвердив усі привілеї вірменської кам'янецької громади й повелів, щоб кам'янецькі старости, бурмистри та радні польського магістрату не залучали вірмен до своєї юрисдикції. Але щоб вони судились тільки своїми вїтами з правом апеляції до королівського суду. А 1576 р. Стефан Баторій підтвердив попередній привілей, та постановив щоб вірмени збиралися в означений день в призначений для цього будинок та вибирали на рік вїта та чотирьох лавників (Сіцинський, 1895, с. 213).

1604 р. згоріла Вірменська ратуша. Король Жигмунт III, по проханню вірмен дозволив побудувати нову кам'яну споруду, звільнивши її від військового постою та визначаючи цю ратушу судовим місцем тільки для вірмен (Prusiewicz, 1915, s. 70-71).

Дослідник Поділля Ю. Ролле у своїй праці «До історії Кам'янця-Подільського» згадує, що «ратуша їх (вірмен) – це кам'яниця, розташована біля губернаторського палацу» (Фенцур, Ківільша, Осетрова, 2007, с. 3).

Так само описуючи південний квартал Вірменського ринку О. Прусевич вказує, що обабіч губернаторського будинку знаходиться дім, з'єднаний з ним кам'яним склепінням, під яким проходить провулок Губернаторський. На той час в будинку розміщувалось бюро у справах міських, губернська канцелярія та канцелярія військового набору. Автор зауважує, що «давніш це був магістрат вірменський» (Prusiewicz, 1915, s. 73).

Про будинок подає інформацію краєзнавець та археолог С. Шкурко: «На деякій відстані від будинку губернатора стояв триповерховий будинок вірменської ратуші, який був побудований на початку XVII ст. Це був високий монументальний будинок з високим прямокутним фронтоном. По ширині будинок мав п'ять вікон в ряд. До революції в будинку Вірменської ратуші знаходилась канцелярія губернатора, яка з'єднувалась з будинком губернатора критим переходом. Під цим переходом пролягав Губернаторський провулок (в радянські часи – провулок Гоголя). Будинок Вірменської ратуші зруйнований під час громадянської війни» (Шкурко, 1967, с. 20).

О. Пламєницька локалізує будинок ратуші на південній стороні Вірменського ринку. Дослідник зауважує, що після захоплення міста турецькими військами ратуша вціліла, але була частково поруйнована. Будівлю пристосували під церкву. А з другої половини XVIII ст. використовують знову як Ратушу (Пламєницька, 2005, с. 249-250).

Найдавнішим зображенням міста, яке подає нам вид ратуші є мідьорит Кипріяна Томашевича 1673 – 1679 рр. (рис. 1, 1). На гравюрі в південно-східній частині ринку показано двоповерховий будинок позначений літерою «G» як «ратуша та ринок вірменський» (Сіцинський, 1994, с. 9-10). Згідно зображення можна припустити, що будинок був двоповерховий, він мав пласку покрівлю, яка по периметру оточувалась атиками. На основному фасаді існувала прибудова, що мала дах сферичної форми.

На плані 1753 р. ми бачимо, що будинок позначений символом у виді хреста, яким позначались церковні споруди (рис. 1, 2). Будівля має трапецеподібну форму й у її північній частині, на головному фасаді, виділяється прибудова у формі півкола. Не виключено, що в останній чверті XVII – першій половині XVIII ст. будинок ратуші використовувався і як церква так і будинок судочинства, адже на той час головний храм вірмен – Миколаївський собор, був поруйнований.

На плані ж міста 1761 року об'єкт уже позначено під літерою «г.» як «Вірменський будинок Ратуші» (рис. 1, 3).

План міста 1773 р. показує будинок Ратуші як прямокутну споруду орієнтовану за віссю північ-південь, з трьома прямокутними виступами на північному фасаді. Будинок позначено літерою «С» як «Ратуша Вірменська» (Петров, 2002, с. 375).

На плані 1797 р., на розі Вірменського ринку та Комендантського провулку, зображено прямокутний в плані будинок з чотирисхилим дахом. Будинок орієнтований за сторонами світу північ-південь, з трьома прямокутними виступами на північному фасаді (План...1797 р.).

На плані 1810 р. будинок показано як квадратний у плані з трьома прямокутними виступами на північному фасаді. Будинок позначено літерою «Н» як «Ордонанс Гауз». Це вказує на

те, що у будинку на цей час розміщувалась військова адміністрація гарнізонного управління (План ... 1810 р.).

Опис будинку під № 10 подається в документі під загальною назвою «Опис планам і фасадам казенним будівлям, що знаходяться в м. Кам'янці-Подільському» й датується 1839 р. Опис вказує, що «будинок триповерховий кам'яний, критий гонтом, що знаходиться на цій же площі під № 623, в якому розміщується в нижньому поверсі в'язниця, другий зайнятий міською поліцією, а третій Кримінальною палатою. Під будинком знаходяться кам'яні підвали і він є у доброму стані» (Фенцур, Ківільша, Осетрова, 2007, с. 5).

На плані міста 1840 р. споруда позначена під № 623, вона має трапецеподібний вид у плані. На головному фасаді будинку виділяється Т-подібна прибудова (рис. 2, 1).

План міста 1842 р. показує будинок як прямокутну споруду, витягнуту вздовж провулку Комендантського, на розі провулку та Соборної (Вірменської) площі. Будинок позначено цифрою «24», що в експлікації пояснено як «казенный дом, занимаемый Уголовною Палатою и Гражданскою полициею» (Фенцур, Ківільша, Осетрова, 2007, с. 5).

На плані міста 1861 р. будівля зображена під № 23 як «Будинок сьогодні займає Будівельна і Дорожня комісія власність Міста» (рис. 2, 3).

План міста 1872 р. подає будинок як прямокутну споруду з позначенням цифрою «26», що пояснюється в експлікації як «казенный дом, занимаемый Губернским по крестьянским делам присутствием и Приказом общественного призрения» (Фенцур, Ківільша, Осетрова, 2007, с. 27).

План міста 1913 р. подає будинок під № 26 як «Губернська у Військовій повинності присутність» (рис. 2, 2).

Автори історичної довідки будинку вважають, що з кінця XIX й до 1917 р. у будинку розміщувалась канцелярія губернатора, яка з'єднувалась з будинком губернатора критим переходом (Фенцур, Ківільша, Осетрова, 2007, с. 8).

Про вигляд будинку ратуші у другій половині XIX – початку XX ст. дають уявлення фото та поштові листівки, що зберігаються у фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». На фото будинок зображується з боку північного фасаду як триповерхова будівля з двосхилим дахом та трикутним фронтоном, на другому та третьому поверсі розміщується по п'ять віконних отвори, на першому поверсі показано дверний отвір та по два віконних з кожного боку від дверей (Фенцур, Ківільша, Осетрова, 2007, с. 28-30).

У 1919 р. під час перебування уряду УНР у місті, в будинку розміщувався кабінет голови ради народних міністрів Міністерства галицьких справ та Міністерство внутрішніх справ (Бабюк, 2019).

Під час визвольних змагань у 1920-х роках будинок зазнав руйнувань й, всього скоріш, у кінці 1920-х рр. на початку 1930-х рр. був розібраний. Так, на плані міста середини 1930-х рр. будинок колишньої вірменської ратуші відсутній так само як і палац губернатора, а на плані позначено ширину та довжину ділянки (рис. 2, 4).

РОЗКОПКИ

У північно-східному куті фундаменту будинку Вірменської Ратуші було закладено траншею розміром 2,0×5,0 м, загальною площею 10 м². Це дало змогу прослідкувати стратиграфічний зріз у межах зовнішньої території прилеглої до фундаменту будинку Ратуші. В результаті проведених археологічних розкопок рівень ґрунту у траншеї було прокопано на глибину 1,6-1,8 м від денної поверхні до материкової породи (суглинку) (рис. 4; 1, 2).

Обстеження профілю траншеї показало, що верхній шар становило кам'яне мощення товщиною 0,1-0,15 м. Під ним простежувався шар мучки товщиною 0,15 м. Далі залягав шар будівельного сміття товщиною 0,4-0,6 м. Нижче прослідковувався шар темного кольору Трипільської культури товщиною 0,7 м. Під ним розпочиналася материкова порода (суглинок) (рис. 4, 2).

У квадраті №2 та частково №3 на глибині 0,5 м від денної поверхні виявлено кам'яний стовп Г-подібної форми, що у західній частині примикав до стіни сходиноквої клітки, яка веде до підземелля будинку Ратуші. На прямій лінії товщина виступу становила 1,1 м, далі він розширювався до розміру 1,2 × 1,7 м. Ймовірно, що даний кам'яний стовп слугував опорою для колони головного фасаду будинку, де існувала крита галерея. Стовп має заокруглені кути. Висота стовпа 0,9 м. Стовп мурований на вапняному розчині низької якості кам'яної кладки (рис. 3 та рис. 4; 1, 2).

Товщина стіни фундаменту у межах траншеї становила 1,3 м. Стіна мурована якісно на вапняному розчині. Кут фундаменту будинку Ратуші викладено з білого каменю-пісковика. Між стіною та культурними нашаруваннями утворюється вертикальний зріз, а самі нашарування дотичні до стіни під прямим кутом. Це дає змогу припустити, що під фундамент викопувався котлован з прямими стінками, а самі стіни укладалися в притул до стінки котловану. Для декору кутів будівлі використовувався камінь-піщаник (Строцен, Мегей, Болтанюк, 2014, с. 9, рис. 17).

У межах шару будівельного грузу, на глибині 0,8-0,9 м від денної поверхні, було виявлено кілька фрагментів посуду, які хронологічно можна віднести до XIV – XV ст. Кераміка коричневого та світло-коричневого кольору, виготовлена на гончарному крузі.

Один з типів горщиків має вінчик різко відігнутий на зовні, косо зрізаний, має вигин, з внутрішнього боку виділяється борозна під накривку. Шийка коротка з вигином, у верхній частині потовщується. З внутрішнього боку шийка утворює ребро на межі з плечиком. Тулуб овоїдної форми (рис. 6; 3). Така форма горщика є характерною для другої пол. XIII–XIV ст. (Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994, с. 13). Згідно з класифікацією Л. І. Виногородської такий тип горщиків відноситься до XV ст. (Виногородська, 1998, с. 51, таб. 3).

До другого типу відносяться два уламки горщиків вінчик яких овальної видовженої форми, прямий, має коротку пряму шийку з незначним вигином та потовщенням у верхній частині (рис. 6; 1, 10). Горщики такого типу хронологічно відносяться до XIV–XV ст. (Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994, с. 14).

До третього типу належить уламок горщика вінчик якого горизонтально зрізаний, по середині має борозну, шийка коротка, округла, потовщена у верхній частині, плавно переходить в овоїдної форми тулуб. Плечко горщика оздоблено заглибленим орнаментом у вигляді горизонтальної хвилястої лінії (рис. 6, 2). Подібний тип горщиків є поширеним у XIV–XV ст. (Терський, 2006, с. 136).

Четвертий тип представляє уламок горщика вінчик якого має овальноподібну форму, дещо відігнутий на зовні, має довгу шийку з вигином, між шийкою та вінчиком, з внутрішнього боку, є вигин для накривки. По плечу горщик оздоблений кількома рядами горизонтальних заглиблених ліній (рис. 6, 8). Такий тип горщиків хронологічно відноситься до періоду XV – першої пол. XVI ст. (Старенький, Болтанюк, евінзон, 2018, с. 233).

П'ятий тип представлено уламком горщика вінчик якого складно профільований. Вінчик прямий, відхилений дещо на зовні, верхня його частина горизонтально зрізана, має по середині борозну. З зовні вінчик декорований конічної форми виступом. Шийка коротка, з вигином, плавно переходить в овоїдної форми тулуб. Плечко горщика оздоблено заглибленою хвилястою лінією та заглибленим прямим канелюром (рис. 6, 9). Така форма горщиків є характерною для XV – XVI ст. (Терський, 2006, с. 85).

Також було виявлено кілька стінок горщиків, які мають зовнішнє декорування. Так, одна із стінок горщика тонкостінна, світло-коричневого кольору, у тісті простежуються вкраплення піску піриту. Поверхня фрагменту оздоблена двома лініями штампового накольчатого орнаменту (рис. 6, 4). Інша стінка горщика товстостінна, темно-коричневого кольору, зовнішня поверхня орнаментована рядом ріжкових заглиблень та під ним лінією штампових наколів (рис. 6, 5). Третя стінка горщика тонкостінна, світло-коричневого кольору, оздоблена складною композицією заглибленого орнаменту, що поєднує в собі хвилясту лінію, ряд горизонтальних ліній та наколи (рис. 6, 6).

Під час розкопок виявлено уламок миски. Миска конусоподібної форми, димлена, має вінчик овальної форми, дзеркало миски оздоблено лискуванням (рис. 6, 12). Посуд такого типу був поширений в часі XVII – XVIII ст. (Чміль, 2018, с. 338).

Серед виявленого археологічного матеріалу виділяється невелика кількість кахлів. Одна з них представляє собою уламок кахлі теракотового кольору, на зовнішній поверхні якої міститься випукле рельєфне зображення чоловіка з бородою у профіль, рельєф не великий (рис. 5, 4). Такий тип кахлів є характерним для періоду XVI – першої половини XVII ст. (Болтанюк, 2012, с. 215).

Інший вид являє собою частину плиткової виповнюючої кахлі, теракотового кольору, яка оздоблена рослинним орнаментом низького рельєфу, що утворює чотирьохчлену рослину композицію з означеним по середині центром. По периметру кахля має триступінчасту рамку (рис. 5; 3). Подібні кахлі є характерними для другої половини XVI–XVII ст. (Виногородська, 1988, с. 53).

Третя кахля пояскова фризова, теракотового кольору, зовнішня поверхня оздоблена рослинним орнаментом низького рельєфу й по верху покрита зеленою поливою (рис. 5, 1). Часовий діапазон такого виду кахлів охоплює кінець XVI-XVII ст. (Колупаєва, 2006, с. 113).

Четверта кахля пояскова фризова, темно-сірого кольору, зовнішня поверхня оздоблена орнаментом низького рельєфу, який зображує ряд глечиків з рослинним насадженням у виді вазону (рис. 5; 2). Така форма та оздоблення кахлі характерна для періоду XVI ст. (Колупаєва, 2016, с. 106).

П'ятий тип представляє частина кахлі плиткова, виповнююча, теракотового кольору, заводського виготовлення (рис. 5, 7). Зовнішня поверхня кахлі оздоблена штамповим рослинним чотирьохчастним орнаментом високого рельєфу вписаного у подвійну рамку. Така кахля є характерним типом заводського виготовлення високорельєфних виробів др. пол. XIX – поч. XX ст. (Колупаєва, 2016, с. 192).

У межах розкопу виявлено два уламки глиняних люльок. Один з них це частина люльки сіро-жовтого кольору, туліяка циліндрична з вигином на зовні, валик туліяки виступаючий має дископодібну форму. Залишки чашечки мають циліндричну форму (рис. 5, 5). Дослідник А. Чекановський датує люльки такого типу XVIII ст. (Чекановський, 2018, с. 272). Такого типу люльки трапляються й у XIX ст. (Uradowane skarby..., 2016, с. 69). Інший уламок представляє собою чашечку люльки темного кольору циліндричної, видовженої форми, по вінчику оздоблена горизонтальною заглибленою лінією, денце чашечки має косий зріз (рис. 5, 6). Хронологічно такий тип люльок відноситься до XVIII ст. (Uradowane skarby..., 2016, с. 69).

Окрім керамічних виробів в межах досліджуваного об'єкту було виявлено ряд залізних виробів, що представляли собою знаряддя праці та побуту. Один з цих предметів це залізний ключ, який має кільце овальної форми, прямий квадратний у розрізі стержень та потовщену циліндричної форми робочу частину з внутрішнім, квадратної форми перерізом, заглибленням (рис. 8, 1). Інший предмет представляє собою зубило (долото) призматичної форми, пласке. Робоча частина широка, лезоподібна, трапецеподібної форми, лезо пряме. Корпус поступово звужується до хвостовика округлої форми (рис. 8, 4). Третій предмет всього скоріш являє собою кернер конусоподібної форми (рис. 8, 3). Четвертим предметом виявилася підкова. Вона має U-подібну форму з плавно вигнутими гілками. Переріз гілок прямокутний, по бокам простежується по чотири симетрично розташовані отвори під цвяхи прямокутної форми, у верхній частині є два квадратних шипи. П'ятки прямі, мають два шипи прямокутної форми (рис. 8, 2). З огляду на той факт, що дані предмети виявлено як підйомний матеріал, ми припускаємо, що хронологічно вони відносяться до часу XVIII-XIX ст.

Один з фрагментів керамічного посуду репрезентує собою добу Раннього залізного віку (Гуцал, 1979, рис. 3, 35). Він має конічний вінчик, прямий, шийка коротка, з незначним вигином, тулуб банкоподібної форми (рис. 6, 11).

Окрему групу виявленого під час дослідження матеріалу складають керамічні вироби трипільської культури, більшість з якої становлять уламки керамічного посуду. Речі хронологічно відносяться до початку пізнього етапу трипільської культури С I (Рижов, 2002). Найбільше виявлено уламків горщиків. Один з них уламок горщика, світло-сірого кольору, біконічної форми, вінчик округлий, прямий, шийка коротка з вигином (рис. 7, 1). Вінчик та шийка оздоблені вертикальними насічками, а по плечу наліпом конічної форми. Інший уламок горщика має вінчик округлої форми, відігнутий на зовні, шийка довга з вигином, тулуб сферичної форми. Зовнішня поверхня вінчика та плічка розписані чорною фарбою орнаментом у виді прямих горизонтальних ліній (рис. 7, 4). Третій тип представляє собою уламок горщика вінчик якого округлий, ледь відігнутий на зовні, шийка довга, пряма, з вигином, тулуб сферичної форми, плічка ззовні оздоблено розписом чорною фарбою у виді косих каплеподібних ліній (рис. 7, 7).

Уламок кухля тонкостінний, має вінчик конічної форми, шийка довга з вигином, плавно переходить у тулуб, ребро тулуба розміщено низько (рис. 7, 2). Також було виявлено стінку кухля тонкостінну, яка мала по тулубу ребро, зовнішня поверхня стінки оздоблена розписом чорною фарбою у виді прямих горизонтальних ліній (рис. 7, 6).

Окрім цього виявлено уламок миски помаранчевого кольору, конічної форми, товстостінна, внутрішня поверхня миски оздоблена розписом чорною та червоною фарбами у виді злегка вигнутих паралельних ліній (рис. 7, 3).

Також в межах території досліджень виявлено керамічне прясло теракотового кольору, округле у плані, в розрізі сферичної неправильної форми, по середині прясло має отвір у виді усіченого конусу (рис. 7, 8).

Отже, проведені дослідження дає можливість зробити кілька висновків. Ми дізнаємось, що садиба з будинком існували у середині XV ст. й були приватними. У 1479 році будинок був облаштований як приміщення вірменської ратуші, де засідали вїт та старшини, що вирішували судові справи громади. У межах XV–XVI ст. споруда ратуші була глинобитною. На початку XVII ст. під час пожежі у місті будинок ратуші згорів. У 1604 р. на його місці був збудований новий кам'яний будинок, який своїми розмірами вписувався у межі провулку та площі Вірменського ринку. Будинок мав трапецеподібну форму, його розміри становили: довжина – 21,4 м., ширина з боку головного фасаду – 16,0 м., ширина з південного боку – 15,5 м. Кути будинку, дверні та віконні прорізи викладались білокам'яними блоками подібно до дзвіниці Вірменського собору та будинку вірменського священика. Будинок був двоповерховий, по переду мав прибудову, покрівля була пласкою, оточеною атиками.

На початку XVIII ст. будинок видно був відремонтований й у ньому до сер. XVIII ст. розміщувалась вірменська церква. Не виключено, що він продовжував використовуватись для судочинства. З сер. XVIII ст. й до 1787 р. будинок використовувався як вірменська ратуша. Всього скоріш в цей час був надбудований третій поверх, головний фасад будівлі набув зміни, покрівля стала двосхилою.

В період XIX – початку XX ст. будинок використовувався різними державними та міськими установами, переходячи від одного відомства до іншого.

Археологічний матеріал дає можливість стверджувати, що дана ділянка входила до складу території поселення трипільської культури етапу С I та доби Раннього залізного віку.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабюк, Дмитро. 2019. *Кам'янець – соборна столиця України: Історія міста Кам'янець-Подільського в період Перших визвольних змагань за незалежність 1917-1920 рр.* Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В.
- Болтанюк, П. А. 2012. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському. В: *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки.* – Т. 22, с. 206-220.
- Виногородська, Л. І. 1988. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського. В: *Археологія*, № 61, с. 47-57.
- Гуцал, А. Ф. 1979. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї (розвідки 1968-1969 рр.). В: *Археологія*, № 31, с. 65-75.
- Дашкевич, Я. Р. 2012. *Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть.* Збірник наукових праць. Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос».
- Доронович, М. 1878. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая. В: *Труды комитета для историко-статистического описания Подолии.* Каменец-Подольский: Тип-я Подольского губернского правления, Вып. 2, с. 161-296.
- Колупаєва, А. 2006. *Українські кахлі XIV-початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість.* Львів: ПТФ «Афіша».
- Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська Наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (Методичні рекомендації).* Київ: КДУ ім. Т. Шевченка.
- Петров, М., Б. 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела).* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.
- Пламєницька, О. А., 2005. *Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі.* Кам'янець-Подільський: АБЕТКА.
- План Кам'янець-Подільського 1797 р. (Фотокопія). Фонди Кам'янець-Подільського Національного Історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», Іконографічний відділ, № ік 979, К. №171.

- План Каменец-Подольського 1810 г. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кдок д/п. – № 885. – Арк.1.
- Рижов, С. М. 2002. Гончарство племен трипільської культури. В: Рижов, С. М, Бурдо, Н. Б, Відейко, М., Ю., Магомедов, Б. В. (автори). *Давня кераміка України*. Київ: ІА НАН України, с. 5-25, рис. 1-42.
- Сецинский, Е., И. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. Киев: Типография С. В. Кульженко.
- Сіцинський, Ю. 1994. *Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць*. Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства.
- Старенький, І. О., Болтанюк, П. А, Левінзон, Є. Ю. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV – початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. В: *Археологія і Давня історія України*. Вип. 4 (29). Київ: ІА НАН України, с. 230-240.
- Строценъ, Б. С., Мегей, В. П., Болтанюк, П. А. 2014. *Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» на площі Вірменський ринок, 8-а (колишня Вірменська Ратуша) м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області у 2013 році*. – Кам'янець-Подільський: ДП «Подільська археологія» НДЦ ОАСУ ІА НАНУ.
- Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X–XV ст.: Монографія*. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».
- Чекановський, А. А. 2018. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII–XVIII ст. з розкопок на Поділлі. В: *Археологія і Давня історія України*. Вип. 4 (29). Київ: ІА НАН України, с. 269-279.
- Фенцур, В. В., Ківільша, Г. Б., Осетрова, Г. О. 2007. *Міська садиба XV–XIX ст. по Вірменському ринку, 8-а (Колішня Вірменська ратуша). Історична довідка*. Фонди Кам'янець-Подільського Національного Історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», інв. № 2394, 31 с.
- Шкурко, С. К. 1967. *Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте города Каменец-Подольского (Старый город)*. Каменец-Подольский: Каменец-Подольский Государственный исторический музей-заповедник, 62 с.
- Чміль, Л. В. 2018. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI – XVII ст. В: *Археологія і Давня історія України*. – Вип. 4 (29). Київ: ІА НАН України, с. 323-341.
- Kiryk, Feliks. 2000. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. In: Feliksa Kiryk, F. (red.). *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, T. I., s. 67-109.
- Prusiewicz, A. 1915. *Kamieniec Podolski. Szkis historyczny*. Kijow-Warszawa: Nakład księgarni Leona Idzikowskiego.
- Uradowane skarby podziemnego Lwowa. Katalog wystawy*. 2016. Lwów: Galicyjska Spółka Wydawnicza.

Petro Boltaniuk
Master of History,

Research Fellow,
Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve
Valerii Mehei Archaeologist

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT 8A VIRMENSKYI RYNOK SQUARE, KAMIANETS-PODILSKYI

The article presents the results of archaeological investigations conducted in 2013 at 8A Virmenskyi Rynok Square in the Old Town of Kamianets-Podilskyi, on the site of the former Armenian Town Hall. The study combines archaeological evidence with historical, cartographic, and architectural sources to reconstruct the development and functional evolution of one of the most important public buildings of the Armenian community in the city. Excavations revealed the remains of the stone foundations of the

seventeenth-century town hall, documented the site's stratigraphy, and identified several construction phases. Archaeological materials include medieval and early modern pottery, stove tiles, clay tobacco pipes, iron tools, and other finds dating primarily from the fourteenth to the nineteenth centuries. Particular attention is given to the ceramic assemblage, which provides important chronological indicators for the occupation of the site. In addition, the excavations uncovered a cultural layer of the Trypillia culture (Stage CI) and isolated finds of the Early Iron Age, demonstrating that the area had been inhabited long before the establishment of the medieval town. The archaeological data are compared with written records, historical maps, and iconographic sources, allowing the authors to trace the transformation of the building from a private estate into the Armenian Town Hall, later adapted for religious and administrative purposes. The research refines the chronology of the monument, reconstructs its architectural features, and contributes to a better understanding of the urban development of Kamianets-Podilskyi and the historical heritage of its Armenian community.

Keywords: Armenian Town Hall, stratigraphy, foundations, ceramics, stove tiles, Trypillia culture.

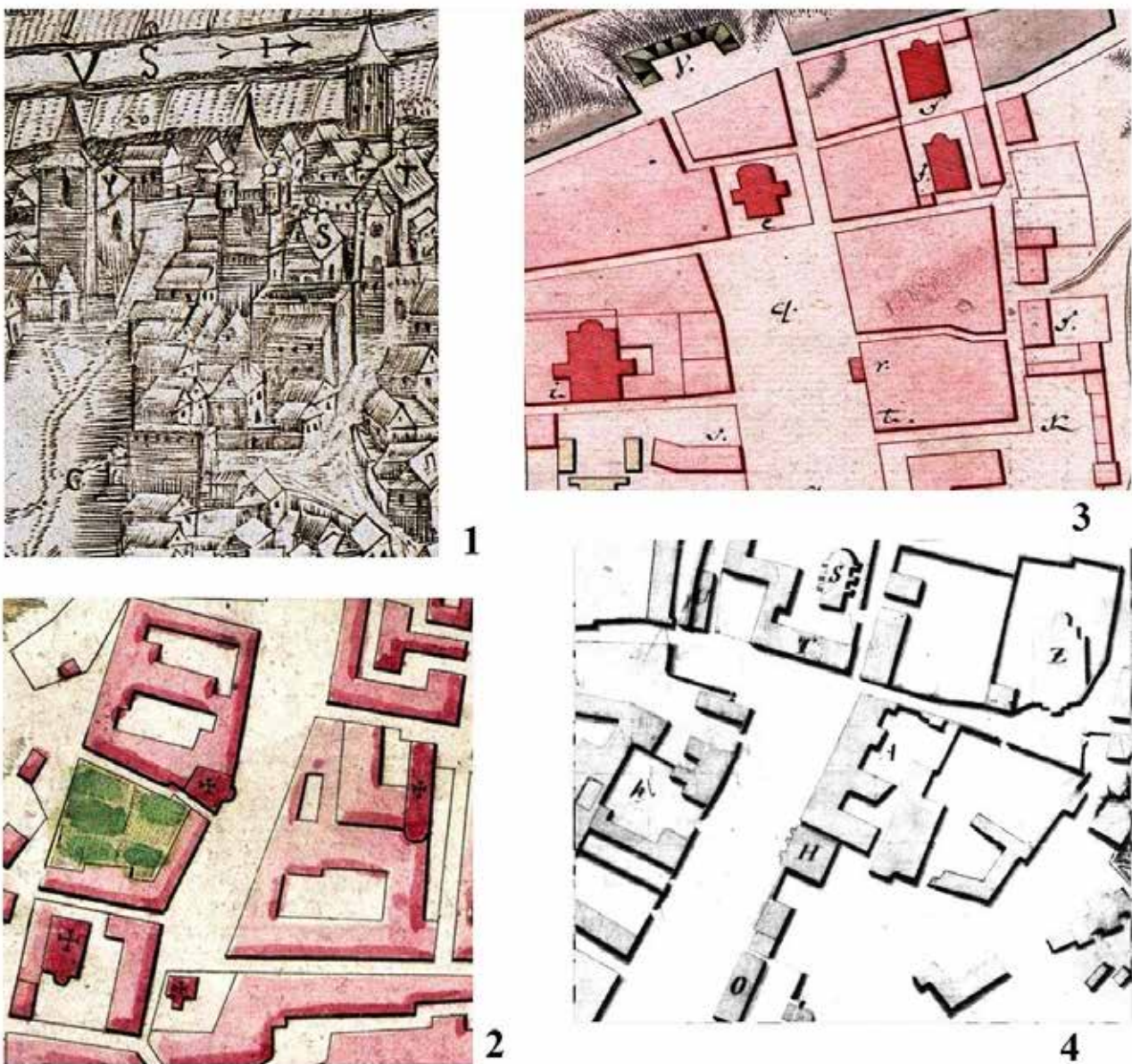

Рис. 1. Фрагменти планів міста Кам'янець-Подільський:
1 – мідьорит Кипріяна Томашевича 1673-79 pp.; 2 – 1753 р.; 3 – 1761 р.; 4 – 1810 р.

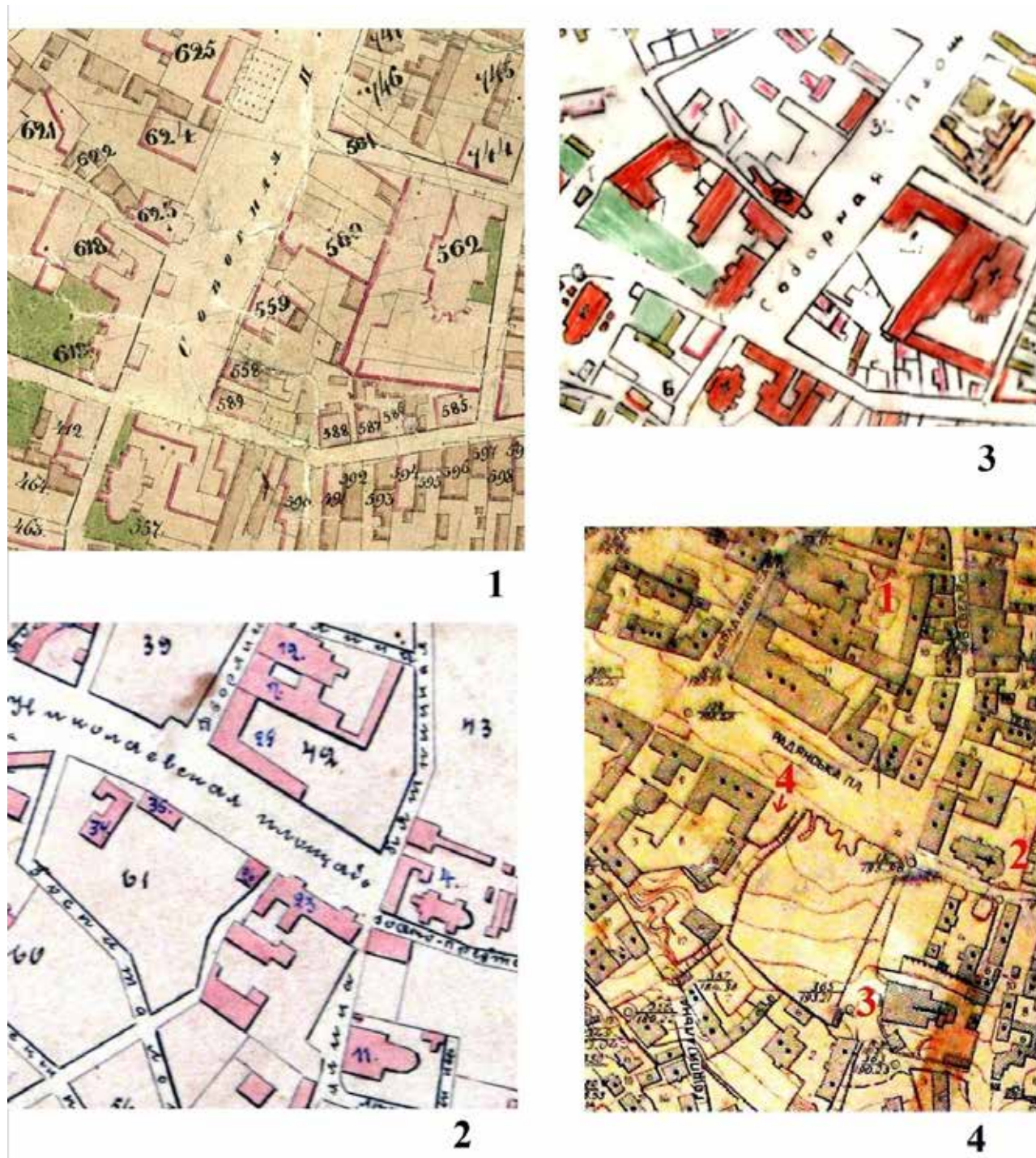

Рис. 2. Фрагменти планів міста Кам'янець-Подільський:
1 – 1840 р.; 2 – 1913 р.; 3 – 1861 р.; 4 – 1935 р.

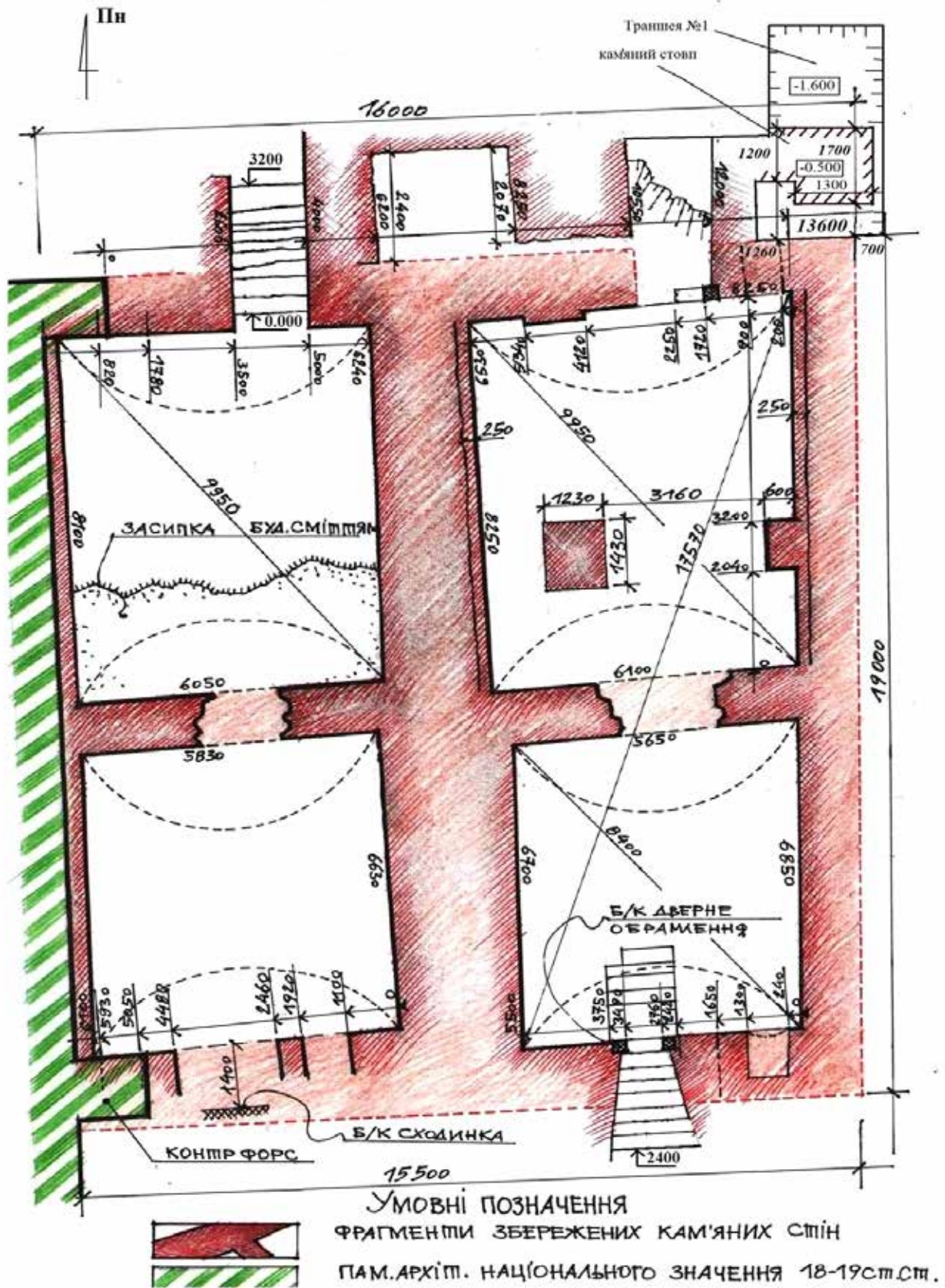

Рис. 3. План-схема фундаменту Вірменської ратуші
(креслення – Л. І. Свінцицька)

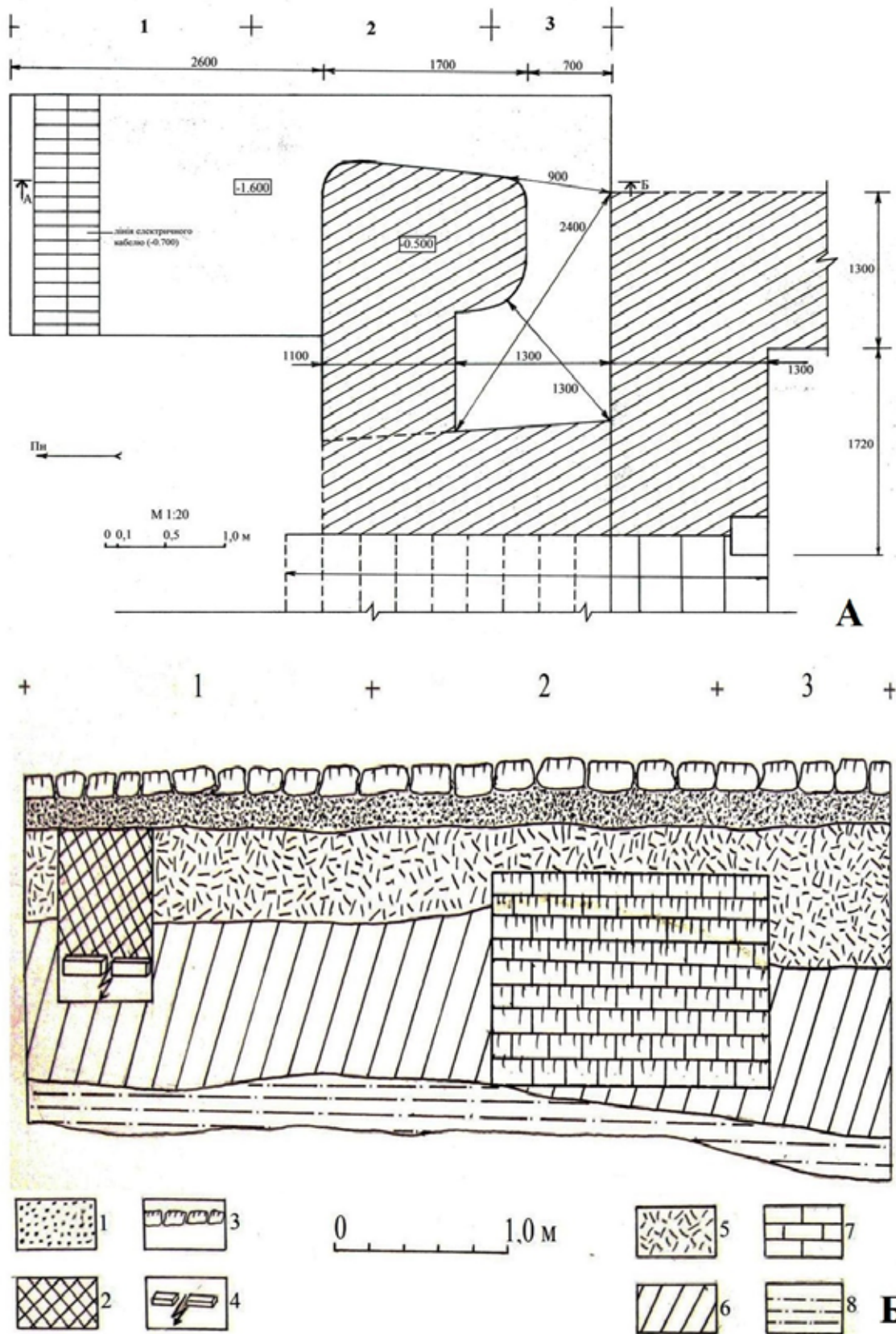

Рис. 4. План ділянки археологічного дослідження (1) та стратиграфічний зріз траншеї (2).
Умовні позначення: 1 – шар мучки; 2 – перекоп пізньої траншеї; 3 – бруківка;
4 – кабель високої напруги; 5 – шар будівельного грузу; 6 – шар Трипілля; 7 – кам'яна кладка;
8 – материкова порода (суглинок)

Рис. 5. Кахлі XV–XVIII ст. (1–4, 7) та керамічні люльки (5, 6)

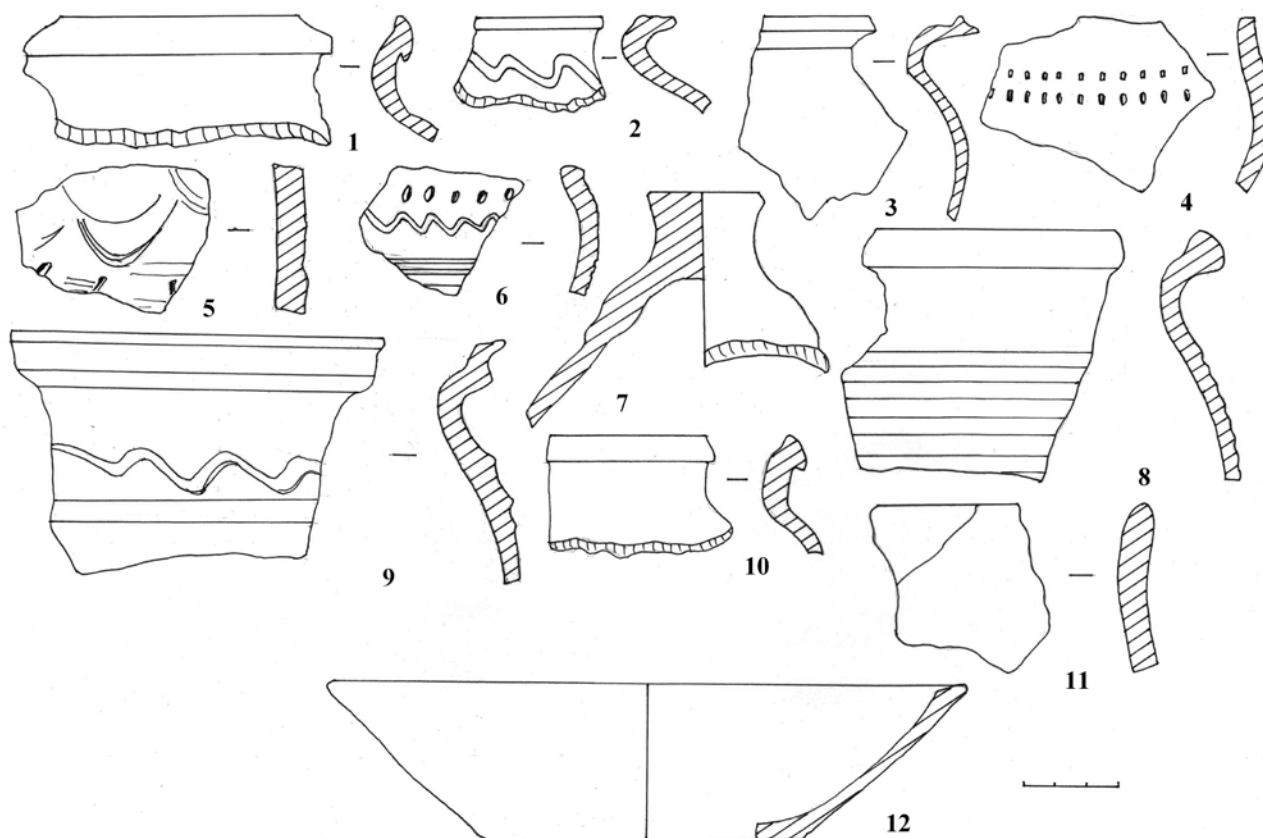

Рис. 6. Фрагменти керамічного посуду XIV–XVIII ст.

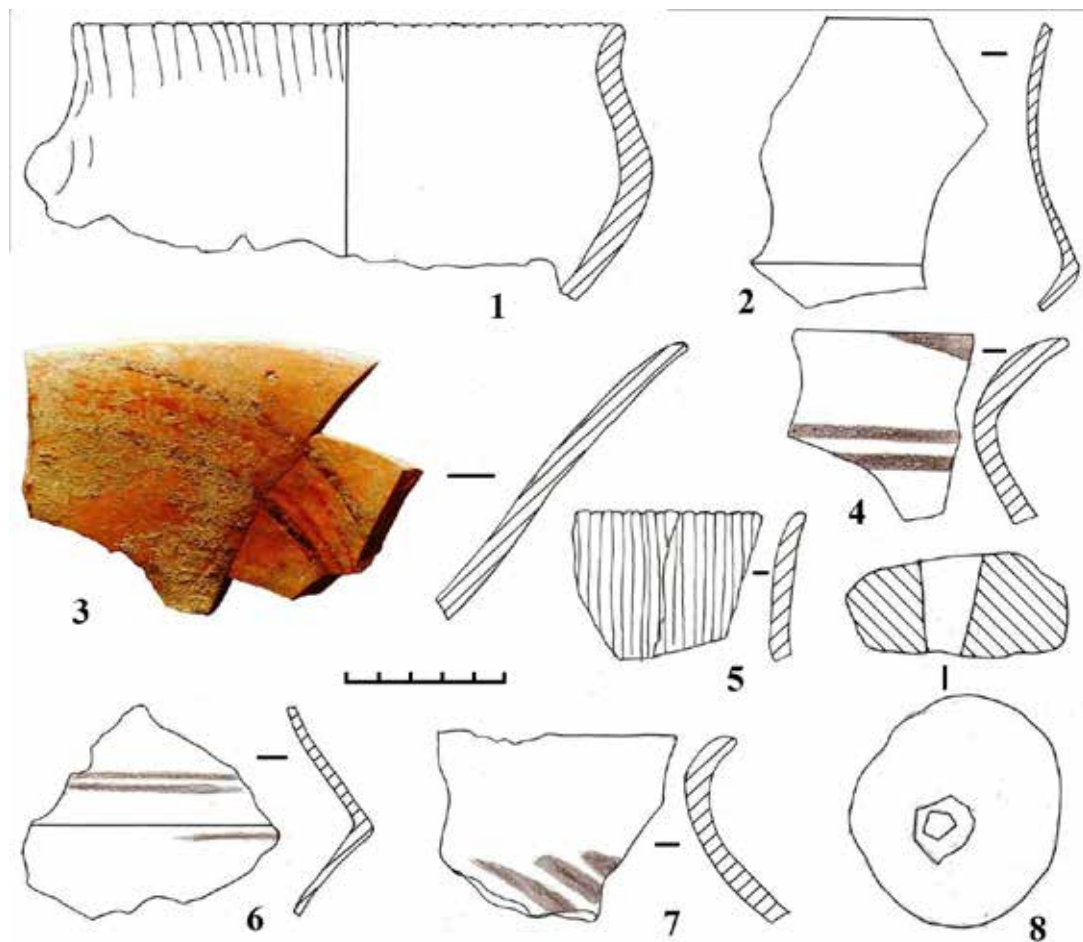

Рис. 7. Уламки керамічних виробів трипільської культури

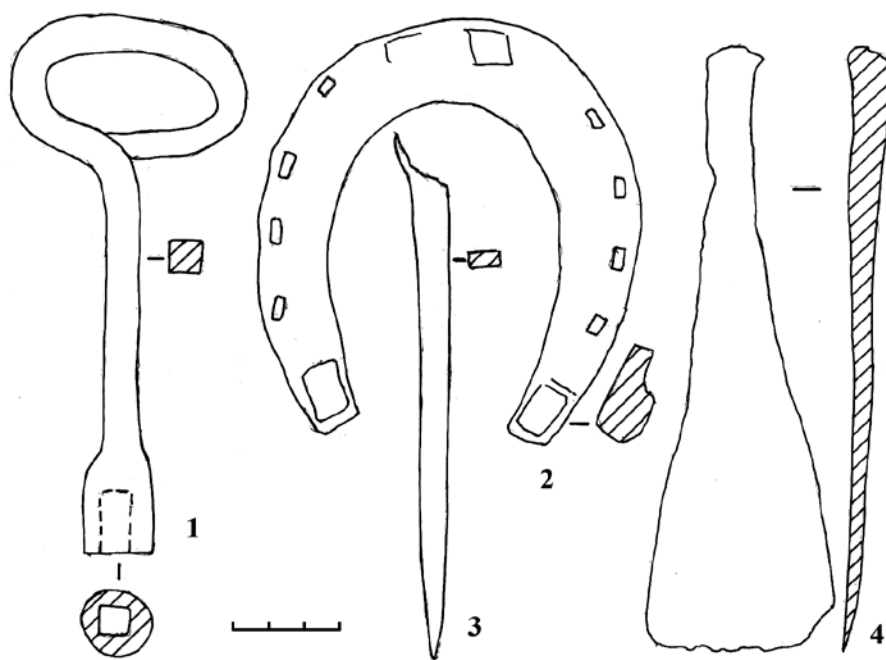

Рис. 8. Залізні вироби XVIII-XIX ст.

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

УДК 728.8.025.4(477.41-21)«09/12»

Дмитро Бородай,
архітектор, магістр історії та археології,
незалежний дослідник

ГІПОТЕТИЧНА ЦИФРОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ДИТИНЦЯ ЛІТОПИСНОГО ВАСИЛЕВА НА р. СТУГНІ (кін. X – сер. XIII ст.)

Стаття присвячена спробі гіпотетичної цифрової реконструкції оборонних укріплень дитинця городища літописного Василева з використанням 3D-моделювання, що дає змогу оцінити альтернативні рішення архітектурного образу та конструкції, ландшафтний контекст пам'ятки, а також дозволяє в подальшому оцінити способи, організацію та трудомісткість будівництва.

Ключові слова: Василев, літописне місто, бєлігеративний ландшафт, дерево-земляні укріплення, історична топографія, 3D-реконструкція.

Постановка проблеми. Недостатній рівень археологічної вивченості зумовив обмежену увагу до Василева в науковому дискурсі порівняно з іншими укріпленими поселеннями “Київського трикутника”. З-поміж залишків літописних давньоруських міст поблизу Києва, ця пам'ятка чи не єдина, що археологічно досліджувалася спорадично і переважно шурфуваннями (рис. 1: 1). Архітектурно-археологічний комплекс городища представлений залишками житлово-господарської забудови та оборонних споруд. Наразі найповніше досліджені саме залишки фортифікацій. Зокрема, у 1961 р. під час робіт експедиції ІА АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа було проведено пробні дослідження валу посаду (Рыбаков 1965, с. 126, 127). У 1970-х роках М. П. Кучері вдалося простежити загальне планування укріплень. Було зроблено детальний опис топографії городища, зафіксовано стан збереженості та складено план (Кучера 1976, с. 185, рис. 6). У ході досліджень 1978 р. Ю. М. Малєєв склав план, що фіксує стан укріплень (Малєєв 1978, с. 17, рис. 2) та встановив основні складові їх конструкції.

Оскільки історична реконструкція є важливим показником якості археологічного дослідження на етапі його інтерпретації, здійснювалися й спроби відтворити первісний вигляд оборонних споруд літописного Василева. Однак через їхню неповноту, спрощеність і окремі неточності, питання вивчення давньоруських укріплень городища та відтворення їхнього вигляду залишається актуальним і досі. Інтерпретація узагальнених матеріалів досліджень, втілена у графічній реконструкції, виконаній сучасними методами, дасть змогу наблизитися до розуміння принципів формування та функціонування бєлігеративного комплексу як складної інженерної системи оборони важливого військово-стратегічного пункту, а також уточнити й скоригувати наявні висновки. У археологічному контексті цифрова реконструкція не обмежується візуалізацією, а стає “дослідницькою лабораторією” для аналізу даних, перевірки гіпотез тощо. Інформаційне моделювання дає змогу оцінити спосіб, організацію й трудомісткість будівництва. Комп'ютерна візуалізація сприятиме популяризації пам'ятки як об'єкта культурної спадщини та привертатиме увагу громадськості до проблеми її збереження.

Огляд наявних реконструкцій укріплень Василева. У 1978 році Ю. М. Малєєвим, на основі “Плана части г. Василькова, снятого и оконченного в 1798 году” було складено план-реконструкцію первісної форми укріплень, що відтворював планування земляних фортифікацій віднесених до трьох історичних періодів: кінця X, XI та XVI ст. (рис. 2: 1).

У 1996 р. авторським колективом НДІПІАМ, під керівництвом головного архітектора проекту В. А. Ленченка, було розроблено “Ескізний проект впорядкування та музеєфікації

ділянки дитинця Василева Х–ХІІІ ст.” (Ленченко та ін. 1996а; 1996b). Дана проектна документація репрезентувала варіант графічної реконструкції укріплень дитинця Х ст. Зокрема, було відтворено вигляд наземних дерев’яних оборонних споруд та валу з ровом; в’їзний комплекс (так звані “Південні ворота”); міст через рів (рис. 2: 2.1). Попри наукове обґрунтування та високу якість креслеників, реконструкція, що охоплювала лише частину дитинця, містить кілька дискусійних аспектів і певні неточності:

1. Внутрішньовальні зруби реконструювалися як тристінні (Ленченко та ін. 1996b, с. 8). М. П. Кучера (1969, с. 186) обґрунтовує помилковість тристінної гіпотези тим, що “крайня внутрішня стіна зрубів найгірше зберігається, оскільки її руйнує насип, що зсувається на внутрішньому схилі валу”.

2. Дерев’яні укріплення поверх валів реконструювалися з обламами (підсябиття) (рис. 2: 2.2, 2.3) (Ленченко та ін. 1996b, с. 8, 9). Проте, як зазначає К. С. Носов (2022, с. 100), у Х ст. машикулі у вигляді тієї чи іншої конструкції мали вкрай обмежене застосування у світі, тому малоімовірно, щоб стіни руських фортець у цей час мали консольно виступаючі заборолу з бійницями для обстрілу їх підніжжя. Згідно з Ю. Ю. Моргуновим (2009, с. 61), згадка у літописах, яку можна трактувати як вказівку на облами, відноситься до 1281 р. (Іпатівський літопис).

3. Бійниці у бруствері заборол для горизонтального, а не вертикального бою (рис. 2: 2.2). В. І. Лук’янченко (2017а, с. 158) констатує, що “для стрільби з лука необхідні вертикальні бійниці, оскільки відстань польоту стріли визначається кутом її нахилу до горизонту в момент пострілу”.

4. Берма шириною приблизно 1,7 м (рис. 2: 2.3). Ю. М. Малеев (1978, с. 5) не лишив згадок про берму, він лише відмічав, що вал споруджено на краю крутого схилу. Зі зроблених ним креслень розрізів валів можна дійти висновку, що гумусовий шар та влаштована поверх нього нівелювальна підсипка (у вигляді ґрунтової подушки) формували укис, який переходив у схил рову без будь-якого відступу. На розрізі 1 видно (рис. 3: 1.2), що стіна із сирцю розташована на певній відстані від краю схилу, таким чином утворюючи на поверхні нівелювальної підсипки площадку шириною до 1,5 м, проте даний уступ забутований глиною, яка формує заповнення фронтального схилу валу (Малеев 1978, с. 22, рис. 14). На розрізі 2 (рис. 3: 2.3) кладка розташована без відступу, починаючись безпосередньо над укосом підсипки (Малеев 1978, с. 23, рис. 15). У зв’язку з цим, доречно навести наступний коментар П. О. Раппопорта (1956, с. 78), щодо конструкції валу окольного города у Білгороді Київському — близькому аналогові Василева — за результатами розкопок В. В. Хвойки: “Судячи з того, що рів починається дуже близько від краю сирцевої кладки, вал або взагалі не мав біля основи горизонтального майданчика — берми, або ця берма була дуже вузькою”. І дещо далі, але вже щодо валу дитинця, за матеріалами розвідки 1951 р., він зазначає, що початок рову простежується майже відразу перед валом, а над сирцевою кладкою та перед нею знаходилася щільна глиняна забивка, яка зрівнювала уступ сирцевої кладки та формувала заповнення передньої стінки валу з похилою поверхнею (Раппорт 1956, с. 80).

5. Перетин конструкції з сирцевої кладки представлений у вигляді прямокутного трикутника, гіпотенуза якого нахилена майже під кутом 45°, утворюючи суцільний фронтальний схил валу (рис. 2: 2.3). Дане рішення виглядає спрощеним, оскільки не розкриває особливостей конструкції. Зокрема, не враховані реальні розміри та пропорції масиву кладки (Малеев 1978, с. 23, рис. 15), можлива ступінчастість її зовнішнього фасу (Малеев 1983, с. 10), а також відсутні ухилоутворюючі забутовки, про які йшлося вище.

Формування мети. Мета цього дослідження полягає в реконструкції периметра оборонних укріплень дитинця літописного Василева на основі комплексного аналізу всіх наявних джерел із застосуванням методу 3D-моделювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Городище Василева, що є історичним ядром сучасного міста, розміщується на мисі плато лівого берега р. Стугни, утвореному її заплавою та заплавою р. Васильківки (нині Очеретянка). Геоморфологію характеризують форми рельєфу, що утворилися в результаті водної ерозії. Територію городища можна розділити на декілька складових частини, які топографічно відокремлені одна від одної і які, вірогідно, мали різне функціональне призначення, а подекуди й різне хронологічне походження. Таких складових — майданчиків можна нарахувати щонайменше шість, проте в рамках цієї статті зосередимося лише на тих, що відносяться до дитинця (рис. 1: 2):

1. Західний мисовий майданчик дитинця.
2. Східний майданчик дитинця на ділянці плато, що знижується в західному напрямку й відокремлений ярами від мисової частини та посаду.
3. Північний майданчик дитинця в долині р. Васильківки.

Західний мисовий майданчик дитинця. Ю. М. Малеев (1978, с. 1) припускав, що первісне поселення, на місці якого згодом утворилося місто, розташовувалося в його західній частині, на мисоподібному останці. Він також вважав, що ця ділянка, з огляду на її топографічні умови, була найбільш придатною для будівництва та, ймовірно, займала особливе місце в міському плануванні. У зв'язку з цим, на його думку, дивною виглядає відсутність валів по її периметру (Малеев 1978, с. 6; 1983, с. 3; 1987, с. 7). Однак схил мису дитинця має висоту 9–10 м; крім того, для надання йому крутизни та захисту від сповзання він був вертикально зрізаний і облицьований сирцевою кладкою (Малеев 1978, с. 6, 7). Не виключена Ю. М. Малеевим (1978, с. 6, 7) і можливість існування на його вершині якої-небудь дерев'яної оборонної споруди, про що можуть свідчити великі скупчення попелу в деяких місцях схилу. Отже, мисова частина дитинця природно являла собою значну перешкоду та не вимагала додаткового спорудження оборонного валу. Її лінія укріплень могла являти собою ланцюжок пустотілих зрубів (клітей) із заборолами.

Східний майданчик дитинця. Усталеною є думка, що прикордонні фортеці Володимира захищалися дерево-земляними стінами з лицьовими сирцевими кладками з напільних сторін (Моргунов 2009, с. 243). На городищі Василева складні внутрішні каркаси з зовнішнім сирцевим панцирем зафіксовані також лише в конструкціях напільного валу дитинця. Серед збережених давньоруських укріплень комплексу найбільш дослідженим є південно-східний відтинок цього укріплення. Зазначену ділянку досліджували тричі: Ю. М. Малеев у 1978 і 1983 рр. та Р. С. Орлов — у 1994 р. Дані дослідження стали підґрунтям для реконструкції ймовірного вигляду цієї оборонної споруди, представленої автором на конференції “Археологічні студії 2025” в НаУКМА (доповідь “Південно-східний відтинок оборонного валу дитинця літописного Василева: варіант реконструкції”). Згідно з нею, зрубні конструкції валу в місці розрізу № 2 1978 р. (рис. 3: 2.3) реконструюються як укріплення з одним рядом клітей перед внутрішнім краєм валу, одним рядом городень і одним рядом клітей з заборолами зверху на валу (рис. 3: 2.1). З тильної сторони валу могло бути чергування засипаних та пустотілих зрубів: городні мали б посилювати загальну конструкцію, виконуючі функцію контрфорса (вертикального ребра), а кліті слугували б для господарських потреб. Ю. Ю. Моргунов (2009, с. 50) зазначає, що подібні конструкції з двозрубних каркасів з'являються в X ст. та набувають найбільшого поширення в XI–XIII ст. Відсутність крутого тильного схилу валу, особливо біля в'їзду на дитинець, виглядає більш функціональним рішенням. У місці розрізу №1 1978 р. (рис. 3: 1.2) пропонується варіант реконструкції: з одним рядом городень та рампоподібним тильним схилом, сформованим бічною земляною підсилкою (рис. 3: 1.1). Варто також зазначити, що особливістю валів X–XI ст. було застосування у їх внутрішній структурі незв'язаних між собою і засипаних землею зрубів — городень (Моргунов 2009, с. 48, 76).

Характерною рисою конструкції укріплень X ст. було використання всередині валу кладки з сирцевої цегли, наявність якої вважається хронологічним індикатором діяльності Володимира Святославича (Моргунов 2009, с. 216; Холостенко 1965, с. 70). Вони стали широко відомими після розкопок В. В. Хвойки у 1909 р. на городищі літописного Білгорода. У 1960-х роках внутрішньовальні конструкції із зовнішніми сирцевими кладками зафіксовані в літописному Василеві (Рыбаков 1965, с. 126; Холостенко 1965, с. 70). Найкраще досліджені та описані, а також найбільш подібні до конструкції валів Василева, є будівельні залишки у Білгороді, Переяславлі та Заріччі (Раппопорт 1953, с. 24). Є підстави говорити про загальне співпадіння основних принципів влаштування таких валів, проте у випадку Василева очевидні певні відмінності, насамперед в конфігурації та обсязі кладки. Так, площа січення кладки у Василеві становить приблизно 16,37 м² та 26,04 м² (Малеев 1978, с. 23, рис. 15; с. 22, рис. 14), у Заріччі — 4,73 м² (Раппопорт 1956, с. 87, рис. 53), у Переяславлі — 6,23, 4,18 (Колибенко і Тетеря 2013, с. 128, рис. 3; с. 129, рис. 4), 8 м² (Раппопорт 1956, с. 84, рис. 49), у Білгороді — 5,41, 4,55, 5,85 м² (Непомящих 2017, с. 232, рис. 12; 233, рис. 13; 235, рис. 15, 2). Наведені спостереження свідчать про необхідність подальших досліджень цього питання.

Північний майданчик в долині р. Васильківки. Дитинець, а також посад, із північного боку мали укріплені валами виходи в долину р. Васильківки, ймовірно, для безперебійного забезпечення містян і залоги водою. Вали спускались вниз по схилах і замикались у долині, перекриваючи доступ до ярів ззовні. Їхні відтинки в долині, що наразі повністю знищені ерозією схилів яру, очевидно, могли мати вбудовані в'їзні групи (Малеев 1978, с. 2). Згідно з даними Ю. В. Малеева (1978, с. 6), збережений відтинок цих валів на схилі в північній частині дитинця не мав внутрішніх конструкцій та являв собою насип із чорнозему, золистого ґрунту та піску. Проте важко судити, чи є цей випадок прикладом безкаркасної конструкції, більш характерної для зовнішніх валів багаторядних оборонних ліній (Кучера 1999, с. 76), чи причина полягає у небереженні деревних залишків. Перший варіант видається малоімовірним, оскільки більше відповідає другорядним ділянкам оборони, тоді як доступ до води є стратегічною необхідністю під час облоги. Крім того, внутрішньовальний каркас мав би армувати ґрунт насипів, влаштованих на схилах.

Наземні частини зрубних укріплень. Найбільшу проблематику в реконструкції давньоруських дерево-земляних оборонних споруд X–XIII ст. становить відтворення їх наземних частин — захисних конструкцій для оборонців, що розміщувались по гребню валів, оскільки по даним спорудам археологічний матеріал відсутній. Основна конструктивна схема мала бути зумовлена тактикою оборонного бою при захисті укріплень — передусім необхідністю забезпечення фронтальної стрільби вздовж усього периметру, а також обмеженим застосуванням “по-років” і, відповідно, відсутністю потреби у великій товщині наземних оборонних конструкцій. С. М. Келембет (2017, с. 17) зазначає, “що в домонгольські часи на Русі хоча й знали про існування камнеметних засобів, [...] однак широкого та регулярного застосування подібна техніка не мала”. В. І. Лук’янченко (2017b, с. 22) слушно вважає, що конструкції заборол мали бути легко і швидко будованими і так само легко і швидко ремонтуваними, що неможливо у випадку зрубів, оскільки заміна пошкодженого вінця достатньо трудомістка. Коментуючи мініатюру з Радзивилівського літопису, яка ілюструє облогу половцями Переяславля Руського (1185 р.), він вказує, що зображені заборол “являють собою не зруб, а конструкцію [...] з системи стійок, розкосів та балок, можливо, із заповненням з глини” (Лук’янченко 2017b, с. 22). П. А. Раппопорт (1956, с. 124), коментуючи літописний матеріал, звертає увагу на те, що на заборол міста Володимира в 1097 р. князь Мстислав був убитий стрілою, що проникла: “сквозе доску сважнею”, яка вписується в концепцію фахверкових бойових галерей з дощатими брустверами. Важливо також відмітити, що на згаданій мініатюрі заборол зображені критими двосхилою покрівлею. У домонгольських джерелах відомостей про перекриття покрівлями фортечних стін немає, але, на думку Ю. Ю. Моргунов (2009, с. 69) вони були необхідні не тільки для захисту воїнів від падаючих зверху стріл, а й для того, щоб захистити дерев’яні стінові конструкції від опадів, запобігаючи передчасному гниттю зрубів. У даному контексті варто вказати, що до комплексу озброєння давньоруських воїнів входила ручна праща. Як відмічає В. Г. Бережинський (1998, с. 143, 144), вона часто використовувалася під час оборони міст. Оскільки, накриття бойової галереї передбачало влаштування стійок вздовж неї, утворений таким чином внутрішній простір міг обмежувати рухи прашника, які мали значну амплітуду, що давало змогу використовувати інерцію та силу обертання для досягнення високої швидкості і дальності метання. Тому питання покрівлі залишається дискусійним.

Таким чином, наземна частина оборонних укріплень реконструйована у вигляді двоярусних споруд, перший ярус яких складався з чотиристинних зрубів — клітей, а другий — із бойового майданчика (заборол), що мав фахверкову конструкцію з дощатим бруствером (рис. 5: 3, 4).

У 1983 р. були здійснені пошуки так званих “Київських воріт” у східній частині мису дитинця, вздовж краю північного схилу, біля перешийка (Малеев 1983, с. 3, 4). Якщо припустити наявність воріт у зазначеному місці, логічною є й наявність огорожі. Ймовірно, вона проходила по північному краю мисового останця та західному схилу яру, по дну якого зараз проходить пров. Соборний (кол. Піонерський), тобто вздовж природних перешкод. Таким чином, майданчики дитинця були відокремлені один від одного. Ця огорожа, що могла бути зведена з пустотілих зрубів (клітей) або у вигляді палісаду, зонувала територію дитинця, виконуючи роль додаткових оборонних ліній.

В'їзні комплекси були важливою частиною давньоруських укріплень, що відображено в письмових джерелах. У структурі давньоруських міст брами-в'їзди грали роль містобудівних домінант та архітектурних акцентів, до яких сходилися вулиці, а також слугували орієнтирами у міському просторі (Асеев 1969, с. 20, 21). Дискусійним аспектом є питання їх вигляду. Це були або просто розриви в рядах городень, зверху над якими могли знаходитись звичайні оборонні стіни, тобто у вигляді тунелю, або в'їзний комплекс мав характер багатоярусної зрубною башти (широковідоме зображення триярусної вежі, знайдене на Княжій Горі та датоване Б. О. Рибаківим IX–X ст. (Моргунов 2009, с. 62, рис. 22: 1)), яка, можливо, підносила над оборонними стінами. Проїзди були зафіксовані дерев'яними зрубами, котрі утримували ґрунтовий насип валу від осипання всередину (в'їзний коридор). М. П. Кучера (1999, с. 86) вказує, що залишки в'їзних башт були відкриті на городищі Вітачів I (триярусна башта, кінець X – поч. XI ст.) і в Любечі. Вважається, що воротні проїзди в містах середньовічної Русі оформлялися монументальними вежами лише в окремих, виняткових випадках (наприклад, Золоті ворота в Києві та Володимирі), тоді як в основному це були просто розриви в рядах городень перекриті бойовою галереєю (Коваль 2020, с. 273, 274). Василев гіпотетично можна віднести саме до таких винятків, враховуючи його значні розміри та стратегічне значення, що відзначалося більшістю дослідників. Вали в яких було розташовано браму, мають в окремих випадках більшу потужність. Це пояснюється тим, що під час оборони брама є найбільш уразливим місцем укріплень. Цією особливістю вирізняються й укріплення Василева. Розміри валу, зафіксовані Ю. М. Малєєвим у 1978 р. поперечним розрізом № 2 біля в'їзду на посад, становили: висота близько 8 м, ширина основи до 27 м (Малєєв 1978, с. 5). Примітно, що площа січення валу тут майже тотожна площі січення київського “валу Ярослава”. Значні розміри також дають підстави вважати, що головний в'їзний комплекс міг являти собою монументальну споруду. Загалом у літературі відзначається незвична для Русі висота оборонних споруд епохи Володимира Святославича, яка наприкінці його правління помітно зменшилася (Моргунов 2009, с. 76, 79). Саме збільшення висоти прилягаючих до в'їзду земляних валів призводило до необхідності зводити багатоярусні вежі, зауважує Ю. Ю. Моргунов (2009, с. 118). Гіпотетична загальна висота укріплень в місці розрізу № 2 1978 р. становить приблизно 13,5 м від основи кладки до коника покрівлі заборол (рис. 3: 2.1). Отже, висота зрубною башти воріт у карнизній частині має бути не меншою. Ширину прорізу воріт прийнято за найближчими аналогами (Заріччя, Воїнь), відповідно до даних, наведених Ю. Ю. Моргуновим (2009, с. 115); вона становить 2,5 м. Довжина проїздів (в'їзний коридор) варіюється та, очевидно, залежить від ширини лінії укріплень (валу).

Таким чином, в'їзний комплекс в східній частині дитинця зі сторони посаду Василева реконструюється як триярусна зрубна башта розміром у плані 6,75×7,3 м, висотою 13,5 м в карнизній частині, з шатровим дахом, на якому розміщено спостережний пункт (рис. 5: 3). З фронтального та тильного фасадів до вежі примикають нижчі зруби (прируби-городні). Вони заповнюють простір між дерево-земляними укріпленнями (в'їзну сідловину) і разом з баштою формують в'їзний коридор довжиною 13,45 м. Загальний розмір споруди у плані 6,75×13,45 м.

“Південні ворота” також могли мати подібну конструкцію, тоді як інші, як менш значні, пропонується реконструювати у вигляді тунелю, перекритого бойовою галереєю, що спирається на опорні зруби (рис. 5: 4).

Рів. Оборонні рови збереглися гірше за вали через поступове заповнення продуктами руйнування їхніх схилів та самих валів. Археологічні дослідження збережених ділянок ровів та їхнього заповнення на городищі Василева не проводилися, тому наразі їхня конфігурація може відтворюватися виключно за найближчими аналогами з урахуванням даних топогеодезичної зйомки та обмірів. За спостереженнями дослідників, сучасні залишки ровів за шириною близькі до розмірів стародавніх виїмок ґрунту (Моргунов 2009, с. 28). Напільний рів дитинця реконструюється як утворений шляхом прокопування ярів у зустрічному напрямку, розчленовуючи єдиний геоморфологічний елемент на дві частини; має виражений дугоподібний характер у плані та наступні параметри перерізу: близький до симетричного трикутний профіль, ширина — до 10,0 м, глибина — до 5,0 м, нахил стінок — до 45°, дно — заокруглене. Параметри перерізу прийняті також з урахуванням усереднених показників, наведених М. П. Кучерою (1999, с. 84, 85). Він відзначає, що рови, споруджені на місці природних западин шляхом їх додаткового оброблення, відрізняються від цілком штучних ровів, насамперед, значною глибиною.

Давні дороги та в'їзди. Досліджуючи топографію Василева, можна припустити часткове збереження самотутньої системи планування. Ю. М. Малєєв (1978, с. 2) вважав, що вул. Соборна (кол. К. Маркса) проходить по давньому тракту, який, очевидно, був головною магістраллю, а в місцях її перетину з фортифікаційною лінією знаходилися в'їзди на дитинець: один із південно-західної сторони (Південні ворота), де тракт підходить зі сторони долини Стугни по тальвегу рельєфу, інший — зі сторони посаду в східній частині городища (шлях на Київ, пізніше Печерські ворота). З північного боку, де дитинець займав укріплену валами долину між мисовою частиною і плато, шлях проходив по дну яру (пров. Соборний).

У 1997 р. у східній частині мисового останця дитинця прослідковано частину рову часів Русі та сліди проїзної башти кінця XVII – першої половини XVIII ст. (Орлов і Стародуб 1998, с. 126). Враховуючи зумовленість розміщення шляхів складним рельєфом ділянки, логічно припустити, що місцезположення башти-проїзду ранньомодерної доби може бути генетично пов'язане з давньоруським в'їзним комплексом (в'їзд на мисову частину), тому дана знахідка важлива в контексті даного дослідження.

Отже, розміщення багатьох шляхів, визначає рельєф місцевості (що фактично робить їх єдино можливими), а гіпотетичне розміщення в'їздів, у свою чергу, підпорядковане цим шляхам.

Забудова дитинця. Як зазначає М. В. Холостенко (1965, с. 74): “Для дитинців цих часів дуже характерним є поєднання на їх території в загальному центрі споруджень як цивільної так і церковної влади”. Дане твердження, очевидно, справедливе і для літописного Василева.

Літопис згадує про виконання князем Володимиром обітниць, даної на честь його порятунку під час поразки від печенігів у 995 р., що полягала у спорудженні у Василеві Преображенської церкви (ред. Махновець, 1989, с. 70). Етнограф П'єр Де ля Фліз в “Альбомі” 1854 р. вказує, що Феодосійську кам'яну соборну церкву було збудовано у 1758 р. на місці давньої Преображенської (ред. Боряк та ін., 1999, с. 623). Л. І. Похилевич (1864, с. 471), посилаючись на місцеві перекази про спорудження лаврськими монахами церкви на руїнах Володимирової, вказує її місцезнаходження “на томъ мѣстѣ, гдѣ нынѣ домъ Кладкевича”. Ймовірно, це територія сучасної садиби (пров. Соборний, 2), поряд з собором Антонія і Феодосія, з його північної сторони. Спорудженню кам'яного храму Антонія і Феодосія, як відомо, передувала дерев'яна церква на їх честь. Дослідників старожитностей Василькова О. І. Бабич та О. Ю. Шекера (2012, с. 83) припускають, що вона знаходилася поруч, та була зведена під час відбудови Васильківського замку у 70-х роках XVI ст. Цей здогад вони обґрунтовують православною традицією будівництва нових храмів на місці зруйнованих або поруч із ними і за тією ж логікою локалізують місцезнаходження збудованого князем храму. Отже, найімовірніше, наприкінці X ст. церковну владу літописного Василева репрезентувала східна частина дитинця, а сам храм, безумовно, відіграв роль архітектурної домінанти.

Згадуваний вище краснавець Л. І. Похилевич (1864, с. 470), коментуючи повідомлення літописних джерел про заснування міста Володимиром, наводить також відомості стосовно місця спорудження князівського терему: “Мѣсто терема жители указываютъ близьъ соборной нынѣшней церкви”. Дане локалізація досить умовна; крім того, видається малоімовірним, що народна пам'ять зберегла настільки давню згадку. Цим “теремом” могла бути одна з споруд, утримуваного коштом монастиря замку XVIII ст., який в очах простого люду уособлював наступність середньовічної твердині. Ю. М. Малєєв (1982, с. 42) припускав, що резиденція князя знаходилася на мисоподібному останці дитинця, про який уже згадувалося як про особливу ділянку в планувальній структурі городища. Ця частина дитинця найкраще підходить для ролі аристократичного сектору (теремний двір) і могла представляти осередок світської влади.

Північний майданчик дитинця в долині р. Васильківки був функціонально підпорядкований впливу річки як найважливішого елементу для господарської діяльності. Тут, ймовірно, розташовувалися водозбірні споруди, а також осередки ремісників і торговців.

Загалом, для більш детального відтворення планування дитинця наразі бракує документальних даних. Можна лише констатувати, що забудова дитинця зосереджувалася на найбільш придатних з точки зору рельєфу ділянках.

Висновки. Комплексний розгляд усіх джерел дозволив здійснити спробу реконструкції оборонних укріплень (периметра) дитинця літописного Василева в кінці X – середині XIII ст.

(рис. 4, 5). Дитинець має свою особливість: він складається з трьох топографічно відокремлених частин, що, ймовірно, відобразилося на формуванні соціальної топографії (теремний двір, церковне подвір'я, ремісничий осередок). Його мисова частина мала по всьому периметру лінію укріплень із ланцюжка клітей із заборолами, критими двосхилою покрівлею. Східна частина на ділянці плато зі сходу та півдня була оточена дерево-земляними укріпленнями зі складним, одночасно створеним внутрішнім каркасом і заборолами зверху. У найбільш вразливих місцях — з напільної сторони та біля в'їзних комплексів — ця лінія укріплень мала найбільшу потужність. Її конструкція у місцях влаштування в'їзних комплексів являла собою двозрубну стіну, що складалася із забутованих ґрунтом городень, ряду клітей з тильної сторони та потужного фронтального панцира із сирцевої цегли, який примикав до городень. На інших відтинках вона складалася з фронтального сирцевого панцира, одного ряду городень та тильного схилу, сформованого бічною земляною підсіпкою. Укріплення третьої північної частини в долині — це дерево-земляні вали з каркасом з одного ряду городень та заборолами на гребені. Майданчики дитинця були відгороджені один від одного. Внутрішнє огороження частини дитинця на ділянці плато було з палісаду, що проходив вздовж західного схилу яру, над долиною. Дитинець мав три зовнішні в'їзди та двоє внутрішніх воріт. В'їзні комплекси в південній та східній частинах реконструюються як триярусні зрубні башти з шатровим дахом. В'їзд з боку р. Васильківки — у вигляді тунелю, перекритого бойовою галереєю. Вздовж напільних укріплень, зі сходу та півдня, влаштовано рів, через який у місцях в'їздів наведено стаціонарні дерев'яні мости на палях та ряжевих опорах.

Варто підкреслити, що на графічних візуалізаціях забудову дитинця показано умовно — з метою унаочнення загальної об'ємно-просторової композиції.

Представлена реконструкція не претендує на вичерпність та є лише однією з ітерацій параметричної цифрової моделі, що слугує своєрідним “дослідницьким майданчиком” для перевірки гіпотез. Отримані дані дозволяють в подальшому вийти на більш складні рівні реконструкції.

ЛІТЕРАТУРА

- Асеев, Ю. С., 1969. *Архітектура Київської Русі*. К.: Вид-во Будівельник.
- Бабиц, О. І. і Шекера, О. Ю., 2012. *Фортифікаційні споруди Василькова кінця Х – середини XVIII століть*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В.
- Бережинський, В. Г., 1998. Озброєння війська Київської Русі. *Археологія*, (№ 2), с. 138–147.
- Боряк, Г. та ін., (ред.), 1999. *Альбоми Д. П. Де ля Фліза*. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. ГПРВО «Поліграфкнига».
- Келембет, С. М., 2017. Мстислав III-Федір Глібович, великий князь Чернігівський. *«Сіверянський літопис*, № 5 (137), с. 13–29.
- Коваль, В. Ю., 2020. Проблемы реконструкции русской средневековой деревянной фортификации. В: Н. В. Хвошинская, (гл. ред.) *Археологические вести*, Вып. 30 (СПб.: Ин-т истории материальной культуры РАН), с. 263–276.
- Колибенко, О. В. і Тетеря, Д. А., 2013. Вали дитинця Переяславля Руського у світлі археологічних досліджень. *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*, (К.: «Стародавній Світ»), с. 122–132.
- Кучера, М. П., 1976. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В: Довженко, В. Й. (відп. ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*, (Київ: Наукова думка), с. 176–197. 10.6084/M9.FIGSHARE.8115716.V1.
- Кучера, М. П., 1969. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*, XXII, с. 180–195. 10.6084/M9.FIGSHARE.8113232.V1.
- Кучера, М. П., 1999. *Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем* [eBook]. Київ: Інститут археології НАН України. Доступно за адресою: https://figshare.com/articles/book/_-__VIII-XIII____/19494515/1 [Дата звернення 11 Квітень 2025].

- Ленченко, В. О. та ін., 1996а. *Ескізний проект впорядкування та музеєфікації ділянки дитинця Василева Х–ХІІІ ст., де передбачено встановити пам'ятник князю Володимиріу*. Том І. Історична довідка. Обґрунтування наукової реконструкції. Графічні матеріали. К.: Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування.
- Ленченко, В. О. та ін., 1996б. *Ескізний проект впорядкування та музеєфікації ділянки дитинця Василева Х–ХІІІ ст., де передбачено встановити пам'ятник князю Володимиріу*. Том ІІ. Пояснювальна записка. Креслення. К.: Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування.
- Лук'янченко, В. І., 2017а. Бійниці на оборонних спорудах стародавнього Києва. *Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 157–161.*
- Лук'янченко, В. І., 2017б. Городни – оборонные стены Киева IX–XIII вв. Часть третья. Заборолы. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, № 3, с. 19–35.
- Малеев, Ю. Н., 1987. Летописный Василев и его роль в защите древнерусской столицы. *Труды V Международного конгресса славянской археологии*, Т. 3, с. 5–11.
- Малеев, Ю. Н., 1982. Оборонні споруди давньоруського міста Василева. *Вісник Академії наук Української РСР*, № 5, с. 37–42.
- Малеев, Ю. Н., 1978. Ф. експ. 1978/103. *Отчет об археологических исследованиях на городище летописного Василева*. Інститут археології НАН України, переглянуто 2 Жовтень 2024.
- Малеев, Ю. Н., 1983. Ф. експ. 1983/143. *Отчет о раскопках на городище летописного Василева в 1983 г.* Інститут археології НАН України, переглянуто 2 Жовтень 2024.
- Махновець, Л. Є., (ред.), 1989. *Літопис руський*. Київ: Дніпро.
- Моргунов, Ю. Ю., 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков*. Ін-т археологии РАН. - М.: Наука.
- Непомящих, В. Ю., 2017. *Білгород Київський (X – перша половина XIII ст.)*. Кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України.
- Носов, К. С., 2022. Древнерусские укрепления с лицевой сырцовой кладкой: интерпретации давно известной конструкции. У: Иоаннисян, О. М., Сорокин, П. Е., и Ёлшин, Д. Д., (ред.) *Оборонительные сооружения Древней Руси и Восточной Европы эпохи Средневековья и Нового Времени. Труды Государственного Эрмитажа СХ. Konferencija «Oboronitel'nye Sooruzhenija i Monumental'noe Zodčestvo Drevnej Rusi i Vostočnoj Evropy Ėpochi Srednevekov'ja i Novogo Vremeni»*. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2022, с. 95–105.
- Орлов, Р. С. і Стародуб, О. В., 1998. Васильків XVII–XVIII ст. за даними археологічних досліджень. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, Випуск 7, с. 124–126.
- Орлов, Р. С. і Стародуб, О. В., 1994. Ф. експ. 1994/133. *Археологічні дослідження у м. Василькові Київської області у 1994 році*. Інститут археології НАН України, переглянуто 1 Жовтень 2024.
- Похилевич, Л. І., 1864. *Сказания о населенных мѣстностяхъ Кіевской губерніи или статистическія, историческія и церковныя заметки о всѣхъ деревняхъ, селахъ, мѣстечкахъ и городахъ, въ предѣлахъ губерніи находящихся*. Київ: Типографія Києвопечерської Лаври.
- Раппопорт, П. А., 1953. Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцової кладки. В: Удальцов А. Д. (ред.) *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*, (Вып. 52), с. 17–24.
- Раппопорт, П. А., 1956. *Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв.* В: Воронин Н. Н. (ред.). *Материалы и исследования по археологии СССР. № 52. Том V.* М.–Л.: Изд-во АН СССР.
- Рыбаков, Б. А., 1965. Владимировы крепости на Стугне. В: Пассек Т. С. (отв. ред.) *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии*, (Вып. 100. М.: Наука), с. 126–129.
- Холостенко, М. В., 1965. З історії зодчества Древньої Русі X ст. *Археологія*, Т. XIX, с. 68–85.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ІА АН СРСР — Інститут археології Академії наук СРСР

ІА НАН України — Інститут археології Національної академії наук України

НаУКМА — Національний університет “Києво-Могилянська академія”

НДІТІАМ — Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування

Dmytro Borodai,
architect,

Master of History and Archaeology,
independent researcher

HYPOTHETICAL DIGITAL RECONSTRUCTION OF THE DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF THE CITADEL OF THE CHRONICLE TOWN OF VASYLEV ON THE STUHNA RIVER (LATE 10th – MID-13th CENTURY)

This article presents a hypothetical digital reconstruction of the defensive fortifications of the citadel (ditynets) of the chronicle town of Vasylev on the Stuhna River, dated to the late 10th–mid-13th centuries. The study addresses the limited archaeological investigation of the site and the resulting gaps in previous reconstructions, which are often schematic or contain inaccuracies. By integrating archaeological data, historiography, and analogies with other fortified centers of Kyivan Rus, the author employs 3D modeling as a research tool to test architectural hypotheses and refine interpretations.

The paper critically reviews earlier reconstruction attempts, identifying key inconsistencies in interpretations of rampart structures, wooden defensive elements, loopholes, and the presence of berms. Based on a comprehensive analysis of excavation reports and comparative material, the author proposes a revised model of the fortification system. The Vasylev citadel is interpreted as a complex, multi-part structure consisting of three topographically distinct sectors with differentiated defensive solutions and functional zoning.

The reconstruction suggests that the promontory section relied primarily on natural defenses supplemented by wooden structures, while the eastern plateau was fortified with wood-and-earth ramparts featuring internal log frameworks and external clay facings. Special attention is given to gate complexes, reconstructed as multi-tiered timber towers in key points, reflecting the strategic importance of the site. The study also addresses the configuration of ditches, internal planning, and the relationship between fortifications and the surrounding landscape.

The proposed model is not definitive but functions as an iterative digital framework for testing hypotheses. It demonstrates the potential of 3D reconstruction as an analytical method in archaeology, enabling evaluation of construction techniques, labor organization, and spatial logic, while also contributing to the preservation and popularization of cultural heritage.

Keywords: Vasylev, chronicle town, belligerent landscape, wood and earth fortifications, historical topography, 3D reconstruction.

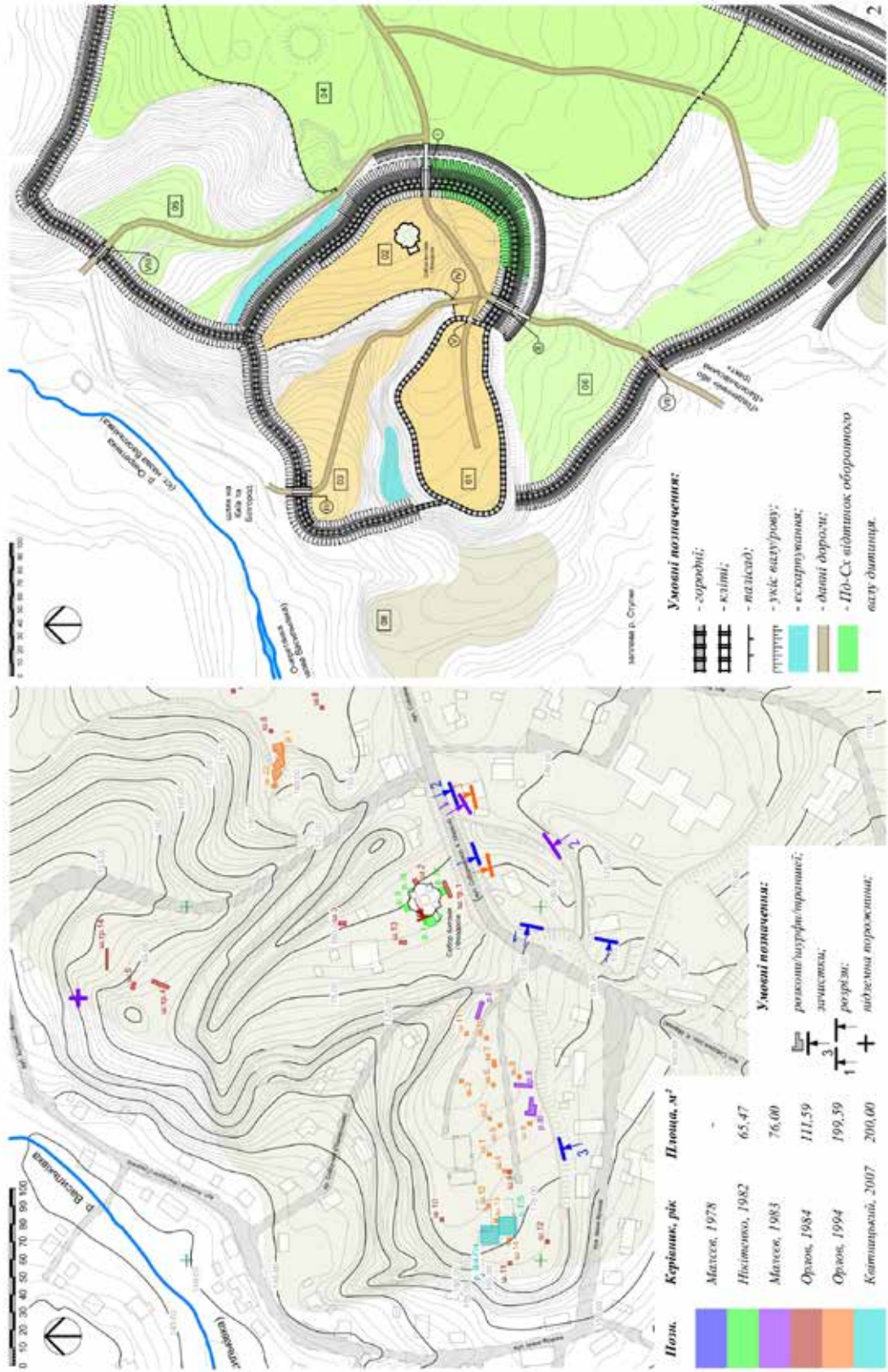

Рис. 1. Плани дитинця літописного Василівка:

1. Фрагмент загальної схеми археологічних досліджень літописного Василівка (1978–2007 рр.).
2. Варіант реконструкції планувальної структури городища (фрагмент): 01 – західний мисовий майданчик дитинця – 7558,44 м²; 02 – східний майданчик дитинця на ділянці плато – 10473,07 м²; 03 – північний майданчик дитинця в долині р. Василівки – 7276,52 м² (у межах укріплень, без урахування площі на схилах); 04 – східна брама дитинця (“Печерські ворота”); 05 – південна брама дитинця; 06 – північна брама дитинця (нижній “Київський в’їзд”); 07 – “Київський в’їзд”;

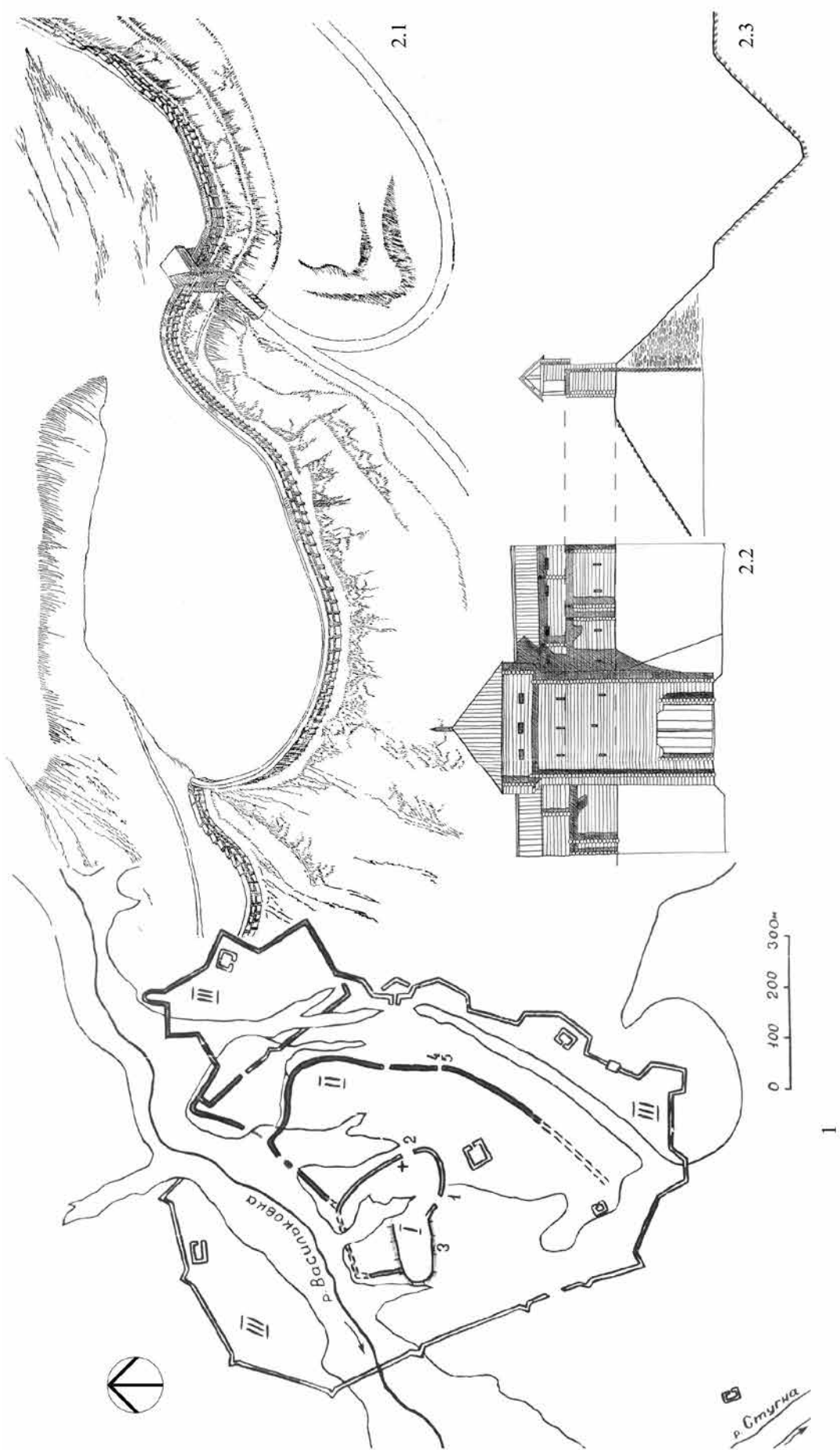

Рис. 2. Існуючі реконструкції укріплень Василівки:

1. План оборонних споруд давньоруського міста Василівка, складений на основі "Плана части г. Василівка, взятого и оконченого в 1798 году" (Малеєв 1978, с. 16, рис. 1); I – територія дитинця Х ст.; II – територія посаду ХІ ст.; III – територія Василівської фортеці кінця ХVІ ст.
2. Наукова реконструкція укріплень дитинця Василівка Х ст. НДПІАМ "Ескізний проект впорядкування та музеєфікації ділянки дитинця Василівка Х-ХІІІ ст." (Ленченко та ін. 1996а, Арк. 7-9; 1996б, Арк. 8); 2.1. – загальний вигляд; 2.2. – фасад брами-башти та стін, Х ст.; 2.3. – перетин стін та валу з ровом, Х ст.

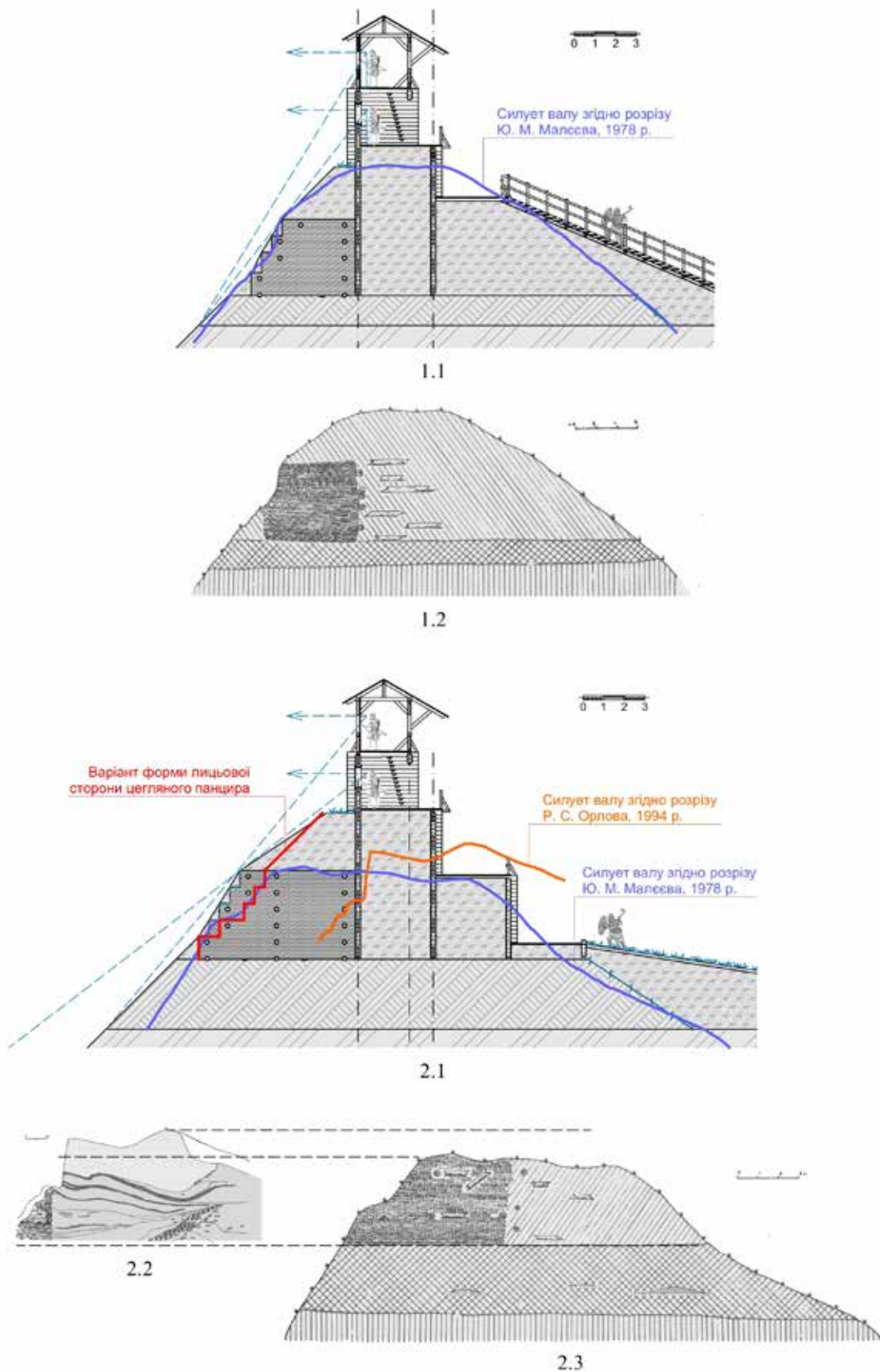

Рис. 3. Південно-східний відтинок оборонного валу дитинця літописного Василєва:
варіант реконструкції:

1.1 – реконструкція влаштування валу з південно-західної сторони; 1.2 – розріз №1 валу (дзеркальне відображення) (Малєєв 1978, с. 22, рис. 14); 2.1 – реконструкція влаштування валу зі східної сторони; 2.2 – розріз 1994 р. (Орлов і Стародуб 1994, с. 205, рис. 155); 2.3 – розріз №2, 1978 р. (Малєєв 1978, с. 23, рис. 15)

Рис. 4. Візуалізація. Вигляд з висоти пташиного польоту з боку долини р. Стугни (з південного сходу):
 1 – східна брама дитинця (“Печерські ворота”); 2 – південна брама дитинця; 3 – північна брама дитинця (нижні “Київські ворота”);
 4 – “Київські ворота”; 5 – в’їзд на мисову частину дитинця; 6 – церква Преображення Господнього; 7 – терем; 8 – палисад

Рис. 5. Візуалізації:

- 1 – вигляд з висоти птишиного польоту з боку долини р. Васильківки (з півночі); 2 – вигляд з висоти птишиного польоту з напильної сторони (з півночі); 3 – східна брама дитиниця ("Печерські ворота"), перспектива з напильної сторони; 4 – північна брама дитиниця ("Кийські ворота"), перспектива з боку долини р. Васильківки

УДК 623.1(477.85-21Хотин)«178/1791»

Віктор Сандуляк,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1787-1791 РОКІВ

У статті розглядається роль Хотинської фортеці напередодні війни Російської імперії у союзі з Австрією проти Порту 1787-1791 років. Здобуття цього важливого оборонного об'єкту Османської імперії на кордоні з Річчю Посполитою стало ключовою ціллю австрійського корпусу під керівництвом принца Кобурзького для встановлення надійного сполучення з Українською армією росіян.

Ключові слова: війна, фортеця Хотин, Кючук-Кайнарджійський договір Османська імперія, Росія, Австрія.

В 1769 році Хотинська фортеця за царювання Катерини II була захоплена князем Голіциним – головнокомандуючим головної російської армії під час першої війни між Російською та Османською імперіями.

Та в 1774 році за умовами Кючук-Кайнарджійського договору (рис. 1), що був підписаний у липні між Росією та Портою, та який став підсумком війни, що тривала майже шість років, Росія мала повернути Порті *«занятія ею во время войны крепости и земли»* (Петровъ 1886, с. 74). Отож, після підписання договору Хотин знову повернувся під владу турецької військової адміністрації, а російські війська почали виходити з території Хотинщини. Цим скористалася Австрія, яка перенесла свій східний кордон на річку Збруч, яка впадає в Дністер неподалік від Хотина. Відню дуже кортіло приєднати до габсбурзьких володінь стратегічно вигідну Хотинську височину, щоб таким чином прикрити з флангу не лише Галичину, але й Буковину, яку вони планували включити до складу Австрії (Добржанський, Макар, Масан 2002, с. 124).

Також, за умовами мирної угоди, підписаної в Кайнарджі (село в Силістрійській області Болгарії), Хотинське нахіє (райя), як і інші подібні мілітаризовані райони у Молдавському та Валаському князівствах мали бути ліквідовані (Кресін 2008), в цих князівствах *«было вновь подтверждено совершенно свободное отправление христианской религии и устройство церквей, нестягаемых ни подь какимъ предлогом»* (Петровъ 1886, с. 16). Також, за умовами даної угоди, Порта зобов'язувалася повернути монастирям і приватним власникам землі *«извѣстныя подь названіемъ раевъ, принадлежавшія имъ до Бѣлградскаго трактата 1739 г., около Браилова, Хотина, Бендеръ и въ другихъ мѣстахъ.»* (Петровъ 1886, с. 16).

Кінцевою метою грандіозних планів російської імператриці було приєднання Польщі та відновлення Візантійської імперії. Вона дала своєму другому онукові багатозначне ім'я Костянтин, в колись його балували грецькі няні, а грецькі співаки вітали як *«Stern des Morgenlandes»* (Von Witzleben 1856, s. 100). Біля воріт новозбудованого Херсона на камені був викарбуваний напис *«dies ist der Weg nach Constantinopol»* (Von Witzleben 1856, s. 100), тобто такий собі вказівник на Константинополь. Але Катерина не прагнула поспішно досягти своєї далекої мети, вона наближалася до неї повільними, але впевненими кроками, щоб бути ще більш впевненою в успіху, імператриця усвідомлювала цінність володіння Константинополем для панування над більш ніж однією частиною світу. Саме в Кючук-Кайнарджійському мирі, імператриця вперше доклала руку, щоб знищити Османську імперію по частинах (Von Witzleben 1856, s. 100), відповідно до нього Кримський ханат, включаючи материкову частину його володінь, став незалежною державою, до Російської імперії перейшли османські володіння з фортецями Керч, Єнікале та Кінбурн (Петровъ 1886, с. 16). Та щоб мати ще більшу перевагу в даному регіоні, Росії *«не доставало обладанія Крымомъ»* (Богдановичъ 1852, с. 101). Адже тільки оволодіння півостровом могло відкрити *«русской торговль»* (Богдановичъ 1852, с. 102) шлях по Чорному морю без всяких умов і перешкод. Контроль над такими фортецями, як Єнікале, Керч та Кінбурн міг приносити користь Росії тільки *«вмѣстѣ съ пріобрѣтеніемъ Крыма»* (Богдановичъ 1852, с. 102).

Катерина II вважала незалежність Криму, що була однією з умов Кючук-Кайнарджійського договору «*первымъ шагомъ окончательнаго присоединенія сей земли къ Россійской Державѣ*» (Бутурлин 1829 с. 111). Вона вибрала князя Потьомкіна «*Орудіемъ своихъ видовъ на Крымъ*» (Петровъ 1886, с. 21), який в 1777 році підготував «*такъ называемый греческий проэктъ*» (Петровъ 1886, с. 21), цілтю якого було «*изгнание турокъ изъ Европы, и восстановление греческой имперіи на развалинахъ Порты.*» (Петровъ 1886, с. 21). А для втілення свого великого задуму князь Потьомкін «*имѣлъ, прежде всего, въ виду покореніе Крыма*» (Петровъ 1886, с. 21).

Порта від самого початку розуміла плани Росії, про що свідчать слова великого Візиря у приватній розмові з князем Репніним, що відбулась в Константинополі після закінчення церемонії ратифікації Кючук-Кайнарджійського договору. Візир, прощаючись з князем, прямо сказав йому – «*что если Крымъ будетъ независимъ, а Керчь и Еникалэ останутся во власти русскихъ то онъ (визирь) не ручается, что Канарджійскій миръ вынужденный у Порты, будетъ продолжителенъ*» (Oeuvres... р. 195).

Тож не дивно, що після того, як в 1783 Катерина II об'явила «*что Она рѣшилась присоединить къ Россійской Державѣ Крымъ, Кубань и островъ Таманъ*» (Бутурлин 1829, с. 111) і 19 квітня підписала відповідний маніфест, в 1787 році Порта почала вимагати від Росії анулювання Кючук-Кайнарджійського договору, повернення «*приобретенного Крыма*» (Керсновский 1992, с. 148) та відмови від протекторату над Грузією.

13 серпня 1787 року Османська імперія «*объявила Россіи войну*» (Бутурлин 1829, с. 112), під приводом втручання її в справи «*Молдавіи и Грузіи*» (Богдановичъ 1852, с. 112). Та внутрішні проблеми Порти, як то смута в Єгипті та повстання албанського правителя Махмута-паші не дозволяли туркам задіяти у цій війні «*больше 60-ти тысячъ человекъ*» (Богдановичъ 1852, с. 114).

Російські війська, що мали воювати з турками, склалися з двох армій «*Екатеринославской и Украинской, и отдѣльнаго Кавказкаго корпуса*» (Богдановичъ 1852, с. 114). Єкатерининська армія, під керівництвом фельдмаршала князя «*Потемкина Таврическаго*» (Богдановичъ 1852, с. 112) налічувала «*до 80-ти тысячъ человекъ съ 180-ю орудіями*» (Богдановичъ 1852, с. 113), в ході наступу вона мала «*атаковать Очаковъ*» (Енгельгард 1868, с. 68). Українська армія, під командуванням фельдмаршала князя «*Румянцева Задунайскаго*» (Богдановичъ 1852, с. 113) мала загальну чисельність «*37 000 человек и 50 орудий*» (Керсновский 1992, с. 149). Перед цією армією було завдання – зайти до Польщі та наблизитись «*къ Днѣстру*» (Енгельгард 1868, с. 68). Її правий фланг формував корпус під командуванням «*генераль-аншефа, графа Ивана Петровича Салтыкова*» (Енгельгард 1868, с. 68), центр армії – це був корпус «*генераль-аншефа Эльмта*» (Енгельгард 1868, с. 68), а лівий фланг – корпус «*генераль аншефа Михаила Федотовича Каменскаго*» (Енгельгард 1868, с. 68).

Планувалось, що корпус під командуванням генерала графа Салтикова у складі 12 батальйонів, 12 ескадронів, 30 гармат і одного козачого Донського полку мав з'єднатись з австрійським корпусом під командою принца Кобургського та повинен був «*осадить Хотинъ*» (Енгельгард 1868, с. 74).

Не дивлячись на значну перевагу в чисельності, росіяни мали значні проблеми з запасами боєприпасів та продовольства, а також «*у нихъ не было – ни понтоновъ, ни осадного парка*» (Богдановичъ 1852, с. 115). Всім цим можливо було забезпечити війська лиш впродовж осені та зими. Тому перший рік війни вони вирішили обмежитися тільки «*прикрытіемъ границъ Россіи и Польши*» (Бутурлин 1829, с. 113). Охорону польського кордону було доручено Румянцеву, який отримав наказ «*войти въ Подолію съ Украинскою армією*» (Бутурлин 1829, с. 113). На Поділлі він повинен був вийти на середню течію Дністра та підтримувати зв'язок з «*союзниками-австрийцами*» (Бутурлин 1829, с. 113).

Союз з Австрією Катерині II «*предложенъ былъ княземъ Потемкинымъ*» (Енгельгард 1868, с. 22), який був «*личнымъ непріятелемъ*» (Енгельгард 1868, с. 22) з фельдмаршалом графом Румянцевим-Задунайським. Фельдмаршал виступав проти такого союзу, так як був прихильником давнього союзу Росії з Прусією, яка ворогувала з Австрією. Та імператриця була переконана, «*что союзъ сей касательно турецкой войны выгоденъ, и князь Потемкинъ то совѣтуетъ*». Для здійснення свого задуму в 1780 році, під час поїздки Катерини II «*въ новопріобрѣтенный край*» (Енгельгард 1868, с. 16), в Білоруські губернії, зокрема до Могильова (місто в Білорусії), було призначено «*свиданіе съ римскимъ императоромъ Іосифомъ II*» (Енгельгард 1868, с. 16). З свого боку, щоб відволікти Росію від союзу з Прусією (з якою в 1780 році закінчувався термін союзного договору) юний імператор «*изъявляя готовность къ союзу съ Императрицею Екатериною*» (Богдановичъ 1852, с. 109). Після того, як відбулась зустріч в Могильові, Російський двір, знайшовши різні причини, відхилив

продовження договору з Прусією і в 1780 році *«заключилъ союзъ с Австрією»* (Богдановичь 1852, с. 109). Як бачимо, Катерина II завчасно готувалась до другої війни з Османською імперією.

Після зустрічі імператора Йосипа II в 1787 році з російською імператрицею в Херсоні, Австрія, зі свого боку, як союзниця Росії, також розпочала активні приготування до майбутніх військових подій, особливо на кордоні з Портою.

Вже вище згаданий принц Кобургський, отримавши зауваження від імператора під час зустрічі з ним у Львові (коли той повертався з Херсону), розпочав перевірки військових об'єктів, якими він опікувався. Так, 18 серпня 1887 року він вирушив *«der Bukowina»* (Von Witzleben 1856, s. 91) та 22 числа прибув до Чернівців, після чого оглянув молдавський кордон на річці *«Podhorcze»* (Von Witzleben 1856, s. 91) на південь від Сучави.

26 серпня принц прибув до *«Окопи»* (Von Witzleben 1856, s. 91) (село Окопи Чортківського р-ну Тернопільської обл.), які були оточені старими земляними валами й двома напівбастіонами, залишками колишньої фортеці *«Святої Трійці»* збудованої за часів Речі Посполитої на кордоні з Османською імперією. Принцу, насамперед було важливо оглянути турецьку фортецю *«Chotin»* (Von Witzleben 1856, s. 91), що була розташована недалеко від Окопів й уже відігравала велику роль у попередніх турецьких війнах, а в майбутній війні знову могла мати вирішальне значення. Після численних нарад принц Кобургський вирішив під вигаданим ім'ям разом із фельдмаршал-лейтенантом бароном *«Spleny»* (Von Witzleben 1856, s. 91) та кількома іншими офіцерами завітати з дружнім візитом до коменданта хотинської фортеці *«Osman Pascha»* (Von Witzleben 1856, s. 91) та яничара-аги. Турки зустріли їх дуже тепло та пригостили кавою, тютюном та солодощами. Разом із цим візитом австрійці, також попросили дозволу оглянути мечеті і лазні, та, що найважливіше, було оглянуто укріплення. Виявилось, що вони на думку австрійців, перебувають у поганому стані і їх легко захопити, а гарнізон оцінювався в *«4 bis 5000»* (Von Witzleben 1856, s. 92) яничар та *«4 bis 600»* (Von Witzleben 1856, s. 92) арнаутів (албанців), розквартированих за межами фортеці.

Увечері принц повернувся на австрійську територію, щоб наступного дня вирушити до польської фортеці *«Kaminieck»* (Von Witzleben 1856, s. 92) та привітати її коменданта, генерала фон *«Wied»* (Von Witzleben 1856, s. 92).

29 січня 1788 року Австрія, як союзниця Росії, об'явила війну Османській імперії.

Цісар Австрії Йосиф II не полишав думки про приєднання Хотинщини до своїх володінь і саме така нагода трапилася після оголошення війни Порті (Добржанський, Макар, Масан 2002, с. 124). Австрійська армія *«въ числѣ 125-ти тысячъ человекъ»* (Богдановичь 1852, с. 127), повинна була діяти *«на всемъ пространстве»* (Богдановичь 1852, с. 127) кордону Австрії з Портою. Головні сили, на чолі особисто з імператором, призначались для захоплення Сербії; корпус *«Принца Лихтенштейнскаго»* (Богдановичь 1852, с. 127) загрожував агресією Боснії; корпуси *«Вартенслебена и Фабри»* (Богдановичь 1852, с. 127) були призначені для інтервенції Валахії; а корпус *«Принца Саксен-Кобургскаго»* (Богдановичь 1852, с. 127), чисельністю *«отъ 15-ти до 18-ти тысячъ человекъ»* (Богдановичь 1852, с. 127) для вторгнення в Молдавію та для зв'язку між австрійською та російською арміями.

Опис особистості принца Кобурського зустрічаємо в нарисі під назвою *«Разсужденіе о Хотинской блокадѣ, писанное въ 1788 г. подъ самыми хотинскими стѣнами»* (Лебедев 1890, с. 142) учасника тих подій з боку росіян, князя Павла Дмитровича Циціанова. Ось, що він пише – *«Начальникомъ былъ принцъ Саксъ-де-Кобургъ, человекъ пречестнѣйшій и преблагороднѣйшій, но не великой тактикъ и съ турками въ войнѣ никогда не бывавшій; слѣдовательно, ни правилъ ихъ, ни высокомѣтрія их, при самой даже крайности, не знал, что ниже видно будетъ.»* (Лебедев 1890, с. 145-146).

Армія Порті навесні 1788 року налічувала біля *«300 тысячъ человекъ»* (Богдановичь 1852, с. 127), до цього числа входили і *«крѣпостные гарнизоны»*. В Очакові, Бендерах і *«Хотинѣ»* (Богдановичь 1852, с. 127) знаходилось більше як *«40 тысячъ человекъ»* (Богдановичь 1852, с. 127), приблизно такі ж сили займали оборонну лінію по Дністру. Таким чином, для *«дѣйствій въ поле»* (Богдановичь 1852, с. 127) в османів було біля 200 тисяч вояків. Порта затиснута між двома ворогами, спочатку вирішила направити всі свої зусилля, як їй здавалось, на того кого вона могла перемогти, тому *«Верховный Визирь пошелъ противъ Австрійцевъ»* (Бутурлин 1829, с. 121), а з боку росіян обмежився лише тим, *«что усилилъ гарнизоны»* (Бутурлин 1829, с. 121).

В той самий час, принц Кобургський, зосередивши свій *«15-ти тысячный»* (Бутурлин 1829, с. 122) корпус в Чернівцях, отримав наказ почати свої дії *«взятіємъ Хотина»* (Бутурлин 1829, с. 122). Ця фортеця потрібна була для *«открытія Принцу»* (Бутурлин 1829, с. 122) надійного сполучення з Українською армією росіян, а також для підсилення лівого флангу австрійців (рис. 2).

ЛІТЕРАТУРА

- Богдановичъ, М.Н. 1852. *Походы Румянцева, Потемкина и Суворова въ Турціи*. Санктпетербургъ: въ типографіи Эдуарда Веймара, с. 102-127.
- Бутурлин, Д.П. 1829. *Картина войнъ Россіи съ Турціею въ царствованіе императрицы Катерины II и императора Александра I*. Переводъ съ Французского. Часть первая. Санктпетербургъ: въ Типографіи Императорского Воспитат. Дома, с.11-122.
- Добржанський, О.В., Макар, Ю.І., Масан, О.М. 2002. *Хотинщина*. Історичний нарис. Чернівці: Молодий буковинець.
- Энгельгард, Л.Н. 1868. *Записки Льва Николаевича Энгельгарда 1766-1836*. Изданіе «Русскаго архива» (Съ примѣчаніями и указателемъ). Москва: Типографія Т. Рись, у Мясищкихъ вортъ, Домъ Воейкова, с.16-68.
- Керсновский, А.А. 1992. *История русской армии. Том первый. От Нарвы до Парижа 1700-1818 гг.* Москва: «Голос».
- Кресін, О.В. 2008. *Кючук-Кайнарджі́йський мирний договір 1774*. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyuchuk_kainardzhyskii (Дата звернення 04.09.2025)
- Лебедев, П.С. 1890. *Князь Павел Дмитриевич Цицианов // Русская старина*. Ежемѣсячное историческое изданіе Мих. Ив. Семевского. С.Пб. Т. 66. № 4, с. 142-146.
- Петровъ, А.Н. 1874. *Война Россіи съ Турціей и польскими конфедератами съ 1769-1774 годъ*. Томъ V. СанктПетербургъ: Типографія К.В. Трубникова и В.А. Полетики. Лит. д. № 42.
- Петровъ, А.Н. 1886. *Вторая турецкая война въ царствованіе императрицы Екатерины II. 1787-1791 г.* Томъ I. 1787-1789 гг. С.-Петербургъ: Типографія Р. Голике, Невскій, 106.
- Oeuvres posthumes de Frederic II. Memoires de 1775-1778*. V t. p. 195.
- Von Witzleben A. 1856. *Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen K. K. und des H. R. reiches feldmarschal. Erster theil. 1737-1790*. Mit dem brustbilde des prinzen. Einer ansicht von Chotin und neun karten und planen. Berlin 1856. Verlas der Koniglichen gehedien ober-hofbuchdruckerel (R. Decker) .

Viktor Sandulyak,

Head of the Research Department of the
State Historical and Architectural Reserve
«Khotyn Fortress»

KHOTYN FORTRESS ADVANCED WARS BETWEEN THE RUSSIAN EMPIRE AND AUSTRIA ON THE ONE HAND AND THE OTTOMAN EMPIRE ON THE OTHER (1787-1791)

The article examines the role of the Khotyn Fortress on the eve of the war of the Russian Empire in alliance with Austria against the Porte in 1787-1791.

In 1774, under the terms of the Treaty of Küçük-Kainardzhiy, the Khotyn Fortress was returned to the Porte after it was captured by the Russians in 1769 during the First War between the Russian and Ottoman Empires under the reign of Catherine II.

As a result of the fact that in 1783 the Russian Empress annexed Crimea to her possessions, the Porte declared another war on Russia in 1787. Austria became an ally of the Russians, which in 1788 also declared war on the Ottoman Empire.

The Austrian corps under the command of Prince Coburg was intended to invade Moldavia and unite the Austrian and Russian armies.

The capture of the Khotyn Fortress in 1788, an important defensive facility of the Ottoman Empire on the border with the Polish-Lithuanian Commonwealth, was a key objective of the Austrian Corps to establish a reliable connection with the Ukrainian Russian army.

Keywords: war, Khotyn fortress, Küçük-Kainardzhiysky treaty, Ottoman Empire, Russia, Austria.

163

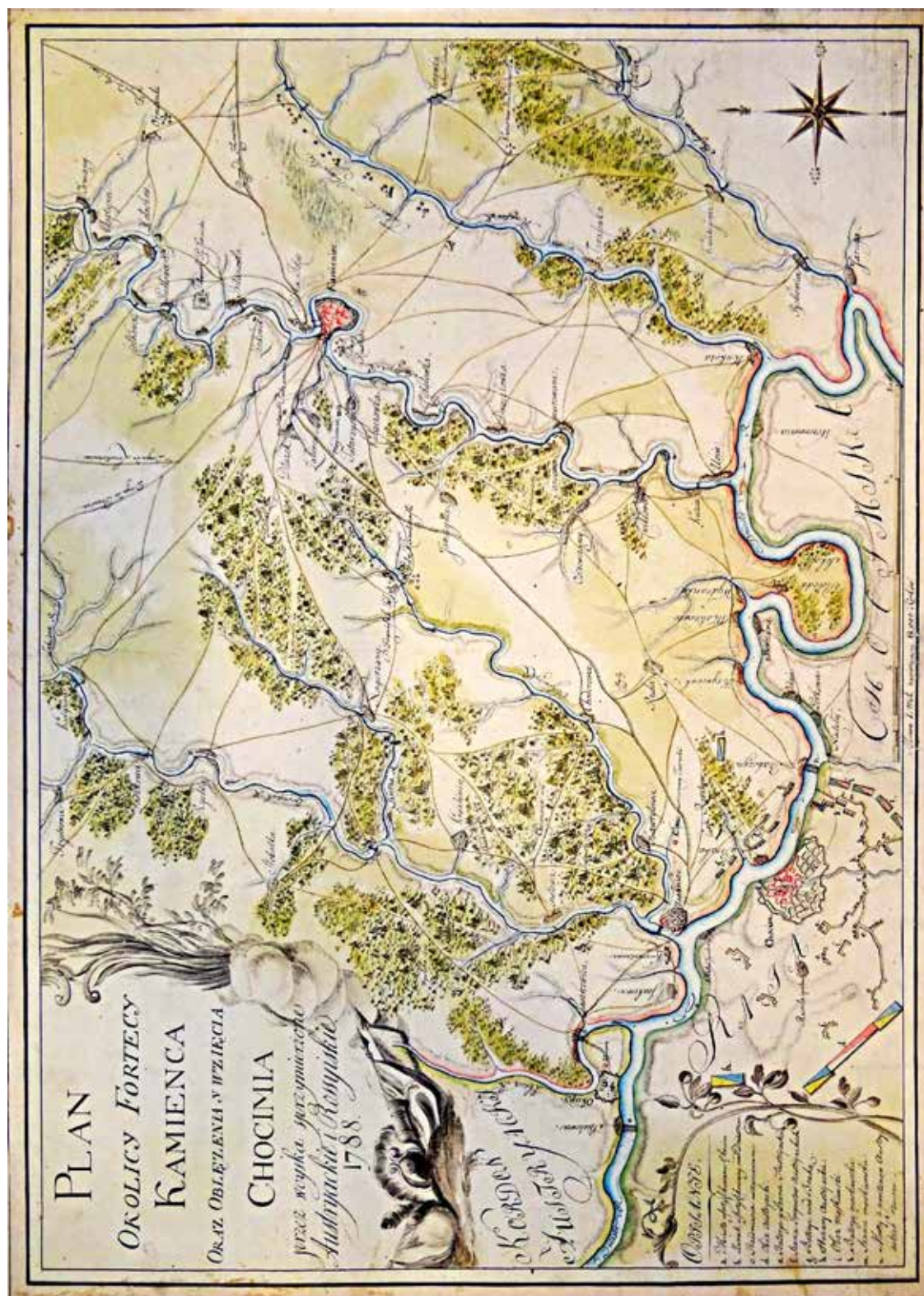

Рис. 2. «Plan okolicy fortecy Kamienca oraz obleżenia u wzięcia Chocimia przez wojska sprzymierzone Austriackie i Rossyjskie 1788» / План околиці фортеці Кам'янця, а також облоги і взяття Хотини союзними австро-російськими військами в 1788 році, акварфорта, (1788 (?), невідомий автор, Національний музей у Варшаві)

Тарас Верба

доктор філософії;

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
докторант факультету історії, політології та національної безпеки

Сергій Пахалюк

аспірант 3-го року навчання факультету історії,
політології та національної безпеки

Волинського національного університету імені Лесі Українки,
молодший науковий співробітник
науково-експозиційного відділу історії Волині
Волинського краєзнавчого музею

УКРІПЛЕНИЙ ДВІР КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ В СЕЛІ КРУПА ПОБЛИЗУ ЛУЦЬКА

Стаття присвячена укріпленому двору у селі Крупа Луцького району, що датується кінцем XVI – початком XVII ст. На основі археологічних розвідок та документів ранньомодерного періоду автори реконструюють структуру оборонного комплексу, описують його оборонні та житлово-господарські споруди. Пам'ятка розглядається у контексті володінь князів Острозьких та порівнюється з подібним укріпленням у Мощаниці.

Ключові слова: *ранньомодерний період, укріплений двір, Волинь, Острозькі.*

Село Крупа знаходиться на території Луцького району Волинської області за близько 7 км на південний схід від історичного центру Луцька. Воно розташоване у середній течії р. Стир, на її правому високому березі. У межах села зафіксовано 18 пам'яток археології, які охоплюють хронологічний період від енеоліту до ранньомодерного періоду. Серед них збереглися два городища XI–XIII ст., а також рештки укріпленого двору XVI – початку XVII ст. Остання пам'ятка відома під назвою Крупа-11.

Укріплені двори, як окремий тип археологічних пам'яток ще недостатньо вивчений в Україні. Це пов'язано насамперед з проблемою їх локалізації та виокремлення з-поміж інших пам'яток ранньомодерного періоду. Основою укріплених дворів слугували переважно дерев'яно-земляні конструктивні елементи, більшість з яких не збереглася до наших днів. Сліди їх існування можна простежити в основному у вигляді решток земляних оборонних конструкцій. На даний момент складною та не до кінця розв'язаною проблемою залишається розрізнення власне укріплених дворів і малих феодальних замків. У писемних джерелах ці два поняття не завжди відокремлені. В історіографії під укріпленими дворами маються на увазі переважно дерев'яні будинки, оточені фортифікаційними спорудами, що могли складатися з валу, рову, частоколу з вежею та брамою (Заяць 2003) (Кучинко 2014). Двори могли мати на кутах дерев'яні башти та земляні насипи під ними (Fuglewicz 1991, s. 12a). Більшість з них знаходились в селах, де виконували роль житла небагатого шляхтича або слугували заміською резиденцією магнатів та місцем зберігання їх майна (Яковлев 1995). Важливою ознакою укріплених дворів є наявність комплексу господарських споруд. Укріплені двори траплялись і в містах, де вони існували в якості житлових будинків з додатковою оборонною функцією (Осадчий, Коротя 2015, с. 46). Наведене вище визначення, дане С. Фуглевичем, підкреслює «другорядну» роль укріплених дворів у порівнянні з замками. Останні ж відрізнялись більш потужними укріпленнями і були не тільки резиденціями феодалів, а й осередками влади. В замках постійно вирувало життя, тут вирішувались справи з управління прилеглими територіями, сюди спрямовувався постійний потік гостей та візитерів (Бондар 2015, с. 12).

Виявлення укріпленого двору вірогідно належить В. Коноплі та В. Івановському, на яких посилаються пізніші дослідники (Кучинко, Златогорський 2010a), (Кучинко, Златогорський 2010b). Пам'ятку описав у ряді праць М. Кучинко, який за виявленими матеріалами датував її XV–XVII ст. (Кучинко, Златогорський 2010a), (Кучинко, Златогорський 2010b). Візуальний огляд решток фортифікаційних споруд в ході археологічних розвідок 2015 р. проводив С. Панишко,

який вважав, що модель укріплення належить до періоду пізнього середньовіччя. Працівники Волинського краєзнавчого музею у 2017 р., на основі аналізу писемних джерел та проведення натурних польових досліджень, змогли встановити, що фортифікаційні споруди у Крупі є рештками укріпленого двору князів Острозьких, який існував тут у кінці XVI – на початку XVII ст. (Верба 2018).

У писемних джерелах с. Крупа вперше згадується у 1545 році (Кравченко 2005). Сам же укріплений двір у селі вперше згадується під 1561 р. (Мойсієнко, Поліщук 2013, с. 523). В судовому записі ідеться про те, що на село, яке в той час належало роду Острозьких був здійснений наїзд підданими княгині Беати Костелецької. Завдяки скарзі, поданій урядником Острозьких, зберігся частковий опис маєтку. В документі згадуються дім орендаря, гостинний двір, дім князівського підданого, млин, став та сад, у якому ховались мешканці від нападників. Ще раз двір у с. Крупі згадується як власність князя Костянтина Острозького, де у 1585 р. він особисто приймав Луцьких урядників (Архив Юго-Западной России 1909, с. 449). Найбільш повний опис двору зберігся в інвентарі маєтків князів Острозьких 1620 р. (Inwentarz..., k. 87–88). У ньому вказано, що двір все ще знаходився на стадії будівництва. По його периметру існував дерев'яний паркан вкритий зверху гонтом з брамою. На кутах огорожі знаходились чотири дерев'яні башти з гонтовими дахами. На території двору розташовувався панський будинок з ганком, комора, стайня, кухня та підвал. Крім цього до двору належав, розташований над Стиром бровар. Всі будівлі двору були зроблені з дерева і вкриті гонтом чи соломною, тоді як оборона і кухня були плетені з хмизу. Важливо відмітити, що окрім двору у Крупі є також фільварок, на території якого знаходилась оборона, кухня, серник, гумно, городи та сад. На відміну від суто господарської забудови фільварку, опис двору добре відображає його оборонну і резиденційну роль.

Польовою частиною досліджень встановлено, що пам'ятка розташована на природному мисоподібному майданчику першої надзапальної тераси правого берега р. Стир. З північної та західної сторони майданчик має круті схили висотою до 16 м, з півдня і сходу виразних природних меж не збереглося.

Пам'ятка чітко виокремлюється на місцевості завдяки решткам оборонних споруд. Її периметр окреслений валами і природними урвищами та являє у плані неправильний п'ятикутник з різними довжинами сторін (Рис. 1). Східна, найбільш збережена сторона оборонного комплексу, складається з валу, двох виступаючих земляних насипів по його краях, в'їзного майданчику та рову. Оборонна лінія орієнтована по напрямку північ – південь з ухилом у 30 градусів в сторону південного-заходу. Північно-східний земляний насип (насип 1) в підосшві має форму нечіткого видовженого п'ятикутника, що прилягає до валу південно-східною стороною. Довжина зовнішніх оборонних сторін насипу біля підосшви: південної – біля 6 м, східної – понад 13 м, північної – близько 12 м, північно-західну сторону виміряти не вдалось. Висота збереженого насипу понад 2,5 м. Верхній майданчик нечіткий з опуклим рельєфом, має довжину з південного заходу на північний схід – 9 м, ширину з південного сходу на північний захід – 5 м. Верхній майданчик з'єднаний з валом переходом шириною близько 2 м.

Східний вал представляє собою лінію, загальна довжина якої сягає 74 м, збережена висота відносно внутрішнього простору складає близько 2 м, збережена зовнішня висота коливається від 2 м по периметру до 2,5 м біля в'їзду. Ширина валу біля підосшви коливається від 7 м до 8,5 м, ширина на гребені близько 2 м. Приблизно посередині вал перерізаний в'їздом шириною близько 7 м і розділяє оборонну лінію на північну частину, довжиною 32 м та південну, довжиною 35 м. Південно-східний земляний насип (насип 2) у підосшві має форму нечіткого п'ятикутника. Висота насипу близько 3 м. Верхній майданчик має опуклий рельєф, його довжина складає 10 м з північного заходу на південний схід, ширина – 6 м з південного заходу на північний схід. Довжину зовнішніх сторін насипу 2 біля підосшви чітко виміряти не вдалось у зв'язку з наявною приватною забудовою, тому подано приблизні довжини сторін: південно-західна – близько 5-6 м, південна – близько 12-13 м, східна – близько 12-14 м, північна – близько 8 м.

Безпосередньо перед валом та між описаними насипами розташований рів, перерізаний земляним майданчиком, що прилягає до в'їзної проїмки. Його ширина становить 5 м. Загальна довжина рову до 80 м, а ширина коливається від 5 м у північній частині до 8 м біля в'їзду, максимальна збережена глибина до 1,5 м.

У південній частині двору до східного валу, в місці його з'єднання з насипом 2, прилягає південний вал, утворюючи тупий кут у 120 градусів. Вал має довжину близько 50 м і висоту у східній частині близько 3 м, яка поступово спадає до 2 м у західній частині, де вал плавно зникає.

За 125 м строго на захід від насипу 2 розташований південно-західний земляний насип (насип 3), який значною мірою зруйнований. Частково збережена частина має нечітку овальну форму, довжиною до 10 м з південного заходу на північний схід та шириною до 8 м з південного сходу на північний захід, висоту західної сторони близько 2 м. У східній частині насип піднімається уступом висотою до 4 м, утворюючи майданчик довжиною близько 5,5 м з південного заходу на північний схід та близько 2,5 м з південного сходу на північний захід. З північної сторони до насипу 3 прилягає вал, який орієнтований чітко на північ та має довжину близько 90 м. Вал розташований по краю природного майданчика, висота якого сягає 10 м. Вал частково зруйнований внаслідок земляних робіт – в центральній частині пророблено діагональний проїзд, внаслідок чого частину валу було зруйновано, а частину використано для підсіпки ґрунтової дороги. Збережена висота валу – до 2 м, ширина верхнього майданчику, що має опуклий рельєф – близько 1 м.

Північно-західна частина пам'ятки піддана значній руйнації та переплануванню, однак за деякими ознаками можливо простежити певні планіграфічні особливості. В місці залому природного майданчика у східному напрямку (крайній північно-західний пункт пам'ятки) вал повертає, повторюючи природний вигин. Вал значною мірою зруйнований, біля нього розташоване діюче сміттєзвалище розмірами до 20x3 м.

Північно-західна частина валу починається від різкого залому природного майданчику і проходить прямою лінією на схід з відхиленням приблизно у 20 градусів у сторону півночі. Вал має довжину понад 120 м та закінчується з початком залому природного майданчика у південно-східному напрямку. Приблизна висота від підосви природного майданчика (заплави р. Стир) до вершини валу 16–18 м. Інші параметри виміряти не вдалось через значну задернованість ділянки.

Північно-східна сторона практично повністю зруйнована, її довжина близько 70 м. Сторона у формі дуги, увігнутої всередину простору пам'ятки. Слідів валу не виявлено, схил пагорба порушований. Імовірно земля з цієї частини пам'ятки використовувалась в будівельних цілях.

Внутрішній простір пам'ятки має рівнинний рельєф і на даний момент активно розорюється. У північно-західній частині пам'ятки розташована водонапірна вежа. На відстані 20–25 м у південному та східному напрямку від неї можна простежити пологий підйом, який різко обривається і переходить у горизонтальний майданчик водонапірної вежі розмірами 40x40 м. Імовірно, це рештки пагорба протяжність якого становила близько 45 м з півдня на південь та до 50 м із заходу на схід.

Під час візуальних розвідок на поверхні пам'ятки виявлено кераміку ранньомодерного періоду (XVI–XVII ст.) та кінця XIX ст. – початку XX ст. Керамічний комплекс XVI–XVII ст. представлений фрагментами вінець димленого посуду, виконаного на швидкому гончарному крузі, має заглажену чи підлощену поверхню. Серед виявлених фрагментів варто виокремити вінце горщика, орнаментоване двома лініями зачіпів, уламки вінець мисок з характерним заломом у верхній частині тулуба, що мають відхилене назовні потовщене горизонтальне вінце. Керамічний комплекс кінця XIX ст. – початку XX ст. складався з фрагментів вінець, стінок та донець димлених горщиків, що характеризуються прямими або слабо відігнутими вінцями, спрощеної форми (Верба 2018).

Деякі факти планування та відомі описи дозволяють здійснити спробу реконструкції дерев'яних укріплень двору. В описі 1620 р. вказано, що периметр двору укріплений парканом (Inwentarz..., k. 87). Це підтверджується невеликою шириною валу, адже для зведення городень потрібно було значно більше простору. Парканом, як зазначала І. О. Ворончук (2006, с. 130), в Речі Посполитій називали вбиті у вал дерев'яні колоди, які з'єднувались поздовжніми палями або обпліталась хмизом і обмазувались глиною. Паркан першого типу часто поєднувався з гонтовим дахом, про який ішлося в інвентарі. Такий спосіб фортифікації широко використовувався при будівництві дерев'яно-земляних замків і відомий на більшості території України (Глушок 2009). Три земляних насипи, описаних вище слугували підсіпками під дерев'яні кутові вежі, описані в інвентарі 1620 р. Також відомо, що кутових башт було чотири (Inwentarz..., k. 87). Місцем розташування четвертої, найімовірніше, був північно-західний кут пам'ятки.

Варто розглянути ще один можливий елемент укріплень двору в Крупі. Як зазначалось, у північно-західній частині пам'ятки, в місці розташування водонапірної вежі є залишки пагорба, центр якого повністю зруйнований. Місце пагорбу є найвищим місцем внутрішнього простору пам'ятки і знаходиться в найбільш захищеній частині двору, де висота природного

майданчику сягає 16–18 м над рівнем заплави. Цілком слушним буде припустити, що раніше тут розташовувалась садиба або як зазначено в інвентарі 1620 р. «панський дім». Можливо саме навколо цього дому в пізнішому часі почалось будівництво укріплень.

Необхідно відмітити певні спостереження, які були зроблені у ході розвідок. Південний вал має незавершену форму – він тягнеться від земляного насипу 2 строго на захід на відстань біля 50 м, поступово знижуючись та звужуючись і закінчується плавним пониженням. До земляного насипу 3, з яким вал мав бути з'єднаний, не простежується жодних його ознак. Якби вал нівелювали у пізніший час, то, імовірно, це робилося б поетапно – певний його сегмент повністю розкопувався і вивозився. В даному випадку висота валу плавно знижується, що може свідчити про його незавершеність. Крім цього у південній напільній стороні не збереглося жодних слідів існування оборонного рову. Саме тому автори припускають, що земляні укріплення двору так і не були добудовані.

Оборонні споруди описаного типу зустрічаються на територіях, що колись входили до складу Речі Посполитої. Одним з найближчих аналогів, що мають деякі схожі елементи з укріпленим двором у Крупі, був Степанський замок. Вали замку формували у плані чотирикутник розмірами 80х61 м, по кутах якого розташовані виступаючі земляні насипи, дещо схожі до тих, що знаходяться у с. Крупа. Завдяки опису 1614 р. відомо, що по кутах замку, тобто на земляних насипах, розташовувались чотири оборонних башти (Атаманенко 2011, с. 39).

Досить схожим по плануванню та функціональному призначенню до укріпленого двору в с. Крупа є залишки укріплень в селі Мощаниця Рівненського району (Рис. 2). Село також згадується з XVI ст. та належало родині Острозьких. В межах села збереглося п'ятикутне укріплення, що своїм плануванням нагадує укріплений двір в Крупі. На жаль, документальних згадок про самі укріплення та їх структуру не виявлено. Наявність укріплень в Мощаниці подає В. Антонович в «Археологічній карті Волинської губернії» (2013, с. 92), Цинкаловський (1986, с. 720) та ін. Більш детальні відомості про територію замчища наводить О. Войтюк (2010). Спільним між Крупою та Мощаницею є також той факт, що обидва населених пункти належали роду Острозьких.

Таким чином, слід відмітити, що такі типи фортифікаційних об'єктів ранньомодерного часу, як укріплені двори та дерев'яно-земляні замки Волині, які збереглися зокрема у населених пунктах Крупа, Мощаниця та Степань, є перспективними для подальших досліджень. Їх вивчення дозволить дізнатися більше про поширення локальних приватновласницьких шляхетських укріплень, їх специфіку та роль у розвитку східноєвропейської фортифікаційної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Б. 2013. *Археологическая карта Волынской губернии*. Київ: Стародавній Світ.
- Архив Юго-Западной России: Часть 8. Том III. 1909. Киев: Университетская типография.
- Атаманенко В. Б. 2011. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Вип. 17. С. 29–45.
- Баранович О. І. 1930. *Залюднення України перед Хмельниччиною*. Ч. 1: *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* Київ.
- Бондар О. М. 2015. *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Верба Т. В. 2018. Укріплений двір XVI–XVII ст. у с. Крупа. *Старий Луцьк*. Вип. 14. С. 49–60.
- Войтюк О. П. 2010. Фортеці над Горинню в XV–XVII ст. *Краєзнавство та музейна справа в Україні: матер. Всеукр. наук.-краєзнавчої конф., присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею*. Житомир. С. 243–250.
- Ворончук І. О. 2006. *Фортифікаційні споруди Острозщини* (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року). *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць*. Кременець. С. 126–136.
- Глушок О. В. 2009. *Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.)*. Київ: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ.

- Заяць А. Є. 2003. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття*. Львів: Добра справа.
- Кучинко З. М. 2014. Замки Волині XI-XVI століть. *Замосцько-волинські музейні зошити*. С. 13–24.
- Кучинко М. М., Златогорський О. Є. 2010а. *Пам'ятки археології Луцького району Волині*. Луцьк: Волинські старожитності.
- Кучинко М. М., Златогорський О. Є. 2010б. Поселенський комплекс Луцка та його околиць XIV–XVII століть. *Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник*. Луцьк. С. 223–232.
- Кравченко, В. М. (ред.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ.
- Мойсієнко В. М., Поліщук В. В. (ред.). 2013. *Луцька замкова книга 1560-1561 рр.* Луцьк.
- Мироненко Л. В. 2017. Керамічний посуд Батурина XVII – початку XVIII ст.: типологія та хронологія. *Археологія*. № 1. С. 58-73.
- Осадчий Є. М., Коротя О. В. 2015. *Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ: Видавець Олег Філок.
- Цинкаловський О. М. 1986. *Стара Волинь та Волинське Полісся. В 2-х томах*. Вінніпег.
- Яковлев В. В. 1995. *История крепостей. Эволюция долговременной фортификации*. СПб.: Полигон.
- Biblioteteka zakładu narodowego im. Ossolińskich Polskiej akademii nauk. Dział rękopisów, Rkps. No 3669/II. *Inwentarz części dobr ks. Ostrogskich 1620*. 490 k.
- Fuglewicz S. 1991. *Ilustrowana historia fortyfikacji*. Warszawa: Rewasz.
-

Taras Verba

PhD; Lesya Ukrainka Volyn National University,
doctoral student at the Faculty of History,
Political Science, and National Security

Serhii Pakhaliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University,
third-year Phd student at the Faculty of History,
Political Science, and National Security;
Volyn Regional Museum,
junior research fellow at the Scientific
and Exhibition Department of Volyn History

THE FORTIFIED COURTYARD OF THE OSTROZKY PRINCES IN THE VILLAGE OF KRUPA NEAR LUTSK

This article examines fortified estate Krupa located near Lutsk in Volyn region, dating to the late 16th – early 17th centuries. Based on archaeological surveys from 2015–2017 and early modern written records, it identifies the site as a remnant of a wooden fortified manor belonging to the Ostroh princes. The study reconstructs the defensive system, including ramparts, ditches, corner bastions and a gateway, as well as residential and household buildings such as a manor house, granary, stables, kitchen and cellar. The article highlights strategic placement of the estate on a high terrace above the river Styr and notes parallels with a similar fortified site in Moshchanytsia, also linked to the Ostroh family. The analysis emphasizes the ownership history, architectural features and partial in completion of the earthwork defences, situating Krupa within the network of noble residences and regional transport routes of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Early modern period, fortified courtyard, Volhynia, Ostrogski family.

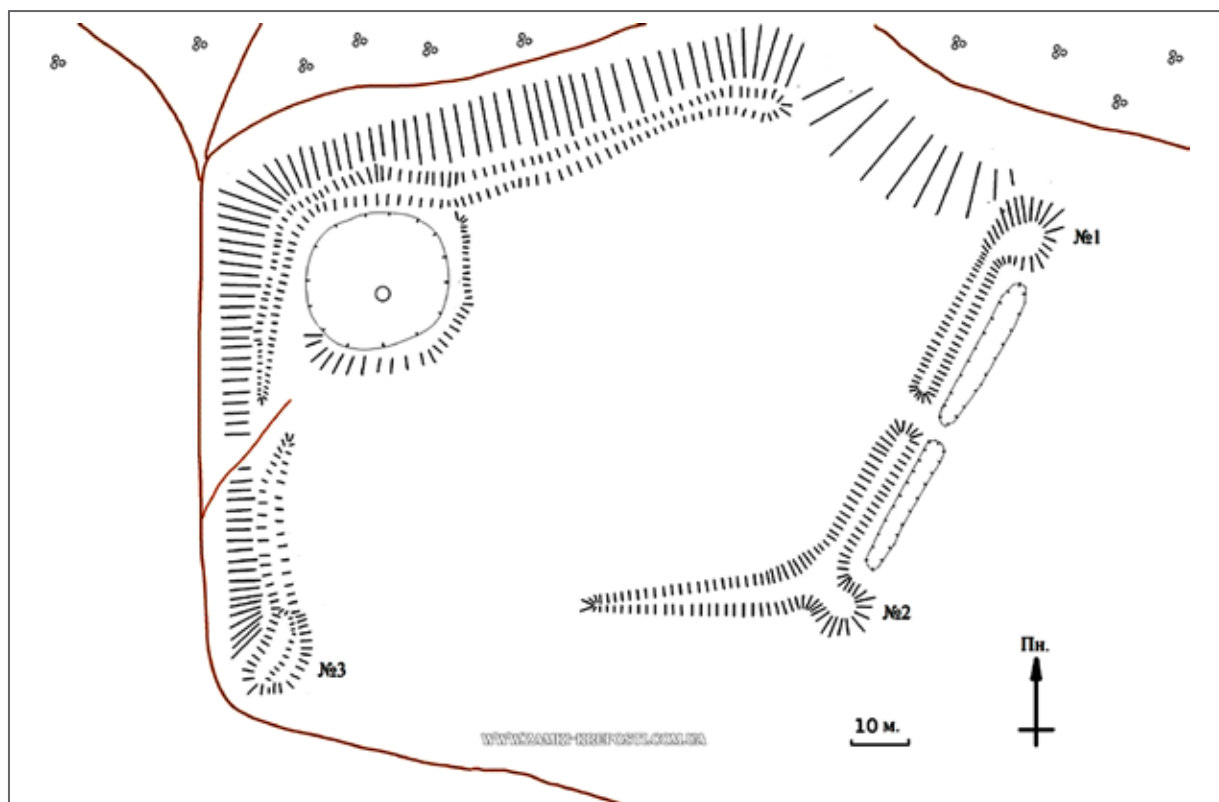

Рис. 1. План укріпленого двору в с. Крупа (автор – Верба Т. В.)

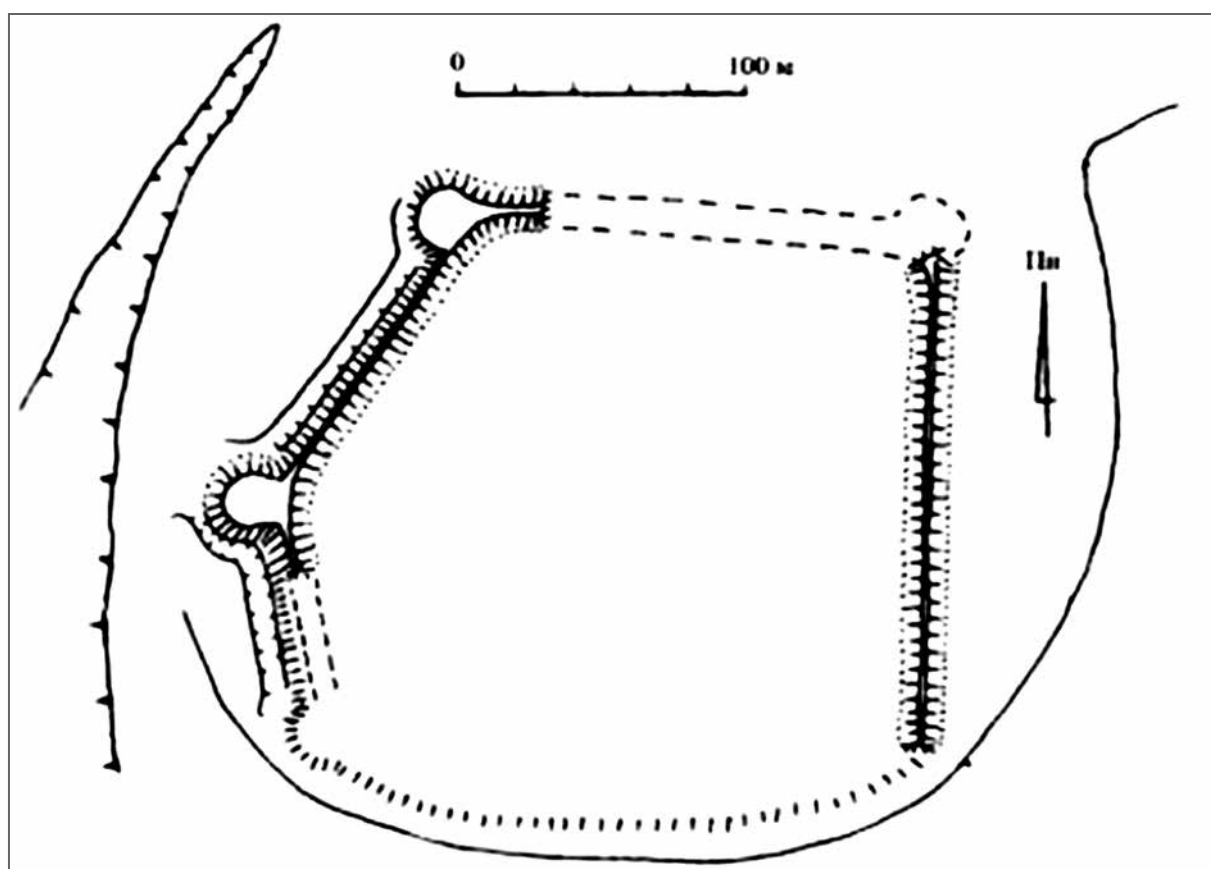

Рис. 2. План укріплень в с. Моцаниця (автор – Прищепя Б. А.)

Андрій Капуста
краєзнавець, філобрікер,
керівник гуртків,
Мишковицький ліцей
(Тернопільська область)

ЗАМОК У СТРУСОВІ: ДО ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ОБОРОННОГО ОБ'ЄКТУ ЗА ПИСЬМОВИМИ ТА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

У статті розглянуто проблему локалізації замку в Струсові (зараз у складі Микулинецької селищної громади, що на Тернопільщині), зведеного Миколою Струсем на поч. XVII ст. та зруйнованого в 1649 р. козаками Максима Кривоноса. Після понад трьох з половиною століть від часу руйнації твердині в науковій та краєзнавчій літературі сформувалась основна версія щодо її розташування, згідно якої місце втраченого замку ототожнювалось із вершиною крутого лівого берега річки Серет.

На противагу цій версії, автор, спираючись на картографічні матеріали XVII–XVIII ст., статуту струсівських цехів першої пол. XVIII ст., нещодавно віднайдені рукописні нотатки Антоні Шнайдера та послуговуючись іншими непрямыми свідченнями, локалізує замок на протилежному, правому низинному березі річки.

У роботі також проаналізовано аргументаційну базу обох гіпотез та зроблено спробу окреслити найвірогідніше місце розташування Струсівського замку.

Ключові слова: замок, Струсів, міські фортифікації, Ляницькоронська, локалізація, картографічні джерела, Ян Бейгер, Гійом де Боплан.

Проблема локалізації ранньомодерного замку в Струсові залишається однією з найменш досліджених у регіональній історіографії. Незважаючи на те, що факт існування замку у першій пол. XVII ст. періодично згадується в окремих працях українських та зарубіжних істориків, дослідників старовини й краєзнавців, цим відомостям властива фрагментарність і загальність (Грабовецький 1972, с. 82). У вітчизняній науковій літературі досі бракує спеціальних студій, які б комплексно розглядали питання топографії, фортифікаційної структури та історичної еволюції Струсівського замку в контексті регіональних оборонних систем Галичини ранньомодерної доби.

Поглиблений інтерес до зазначеної проблематики зумовив появу авторських історичних розвідок 2023–2024 рр., зокрема статей – «Замки в Бродах і Струсові: спроба дослідження типології Струсівського замку порівняльно-історичним методом» та «Замок у Струсові: проблеми локалізації та типології». У них здійснено першу спробу виокремити характерні риси типології Струсівського замку та окреслити основні підходи до встановлення його можливого місця розташування (Капуста 2023b, с. 45–60; Капуста 2024a, с. 125–132). Вказані студії засвідчили необхідність ширшого залучення як візуальних, так і текстових джерел, значна частина яких раніше не використовувалася у контексті цієї проблеми.

Метою запропонованої статті є проведення комплексного дослідження, що базується на порівняльному аналізі картографічних матеріалів XVII–XVIII ст., нововиявлених документальних згадок XVIII–XIX ст., а також результатів візуальних польових обстежень території Струсова, здійснених автором у 2025 р. Особлива увага приділяється зіставленню картографічної інформації, що суттєво різниться за ступенем деталізації та умовами створення. Такий підхід дозволяє критично переосмислити існуючі гіпотези щодо локалізації замку та запропонувати найбільш імовірний варіант його топографічного розташування в межах історичного ландшафту Струсова.

З приводу прогнозованого місця розташування Струсівського замку, у відомих згадках про нього від кін. XIX до поч. XXI ст., утвердилось переконання, що знаходився він за межами Струсова на високому та стрімкому лівому березі річки Серет.

Вірогідно, вперше цю версію було висловлено Яном Бейгером (пол. *Bayger Jan Aleksander*, 1867–1958 рр.) в 1899 р. у географічно-історичному та етнографічному нарисі *Повіт Трембовельський*.

В ньому вміщено згадку про руїни замку на схилі яру Чортובה дебра: «Opodal od spalonego kosciola, nad jarem, zwanym Czartowska debra, oparte z dwoch stron o las, z pieknym widokem na Strusow i okolice, znajduja sie **slady zamku Strusow** – dzis do szeszetu zniszczanego. Przed kilkunastu jeszeze laty sterezaly bardzo **grube mury zamkowe**, ktore hr. Lanckoronska rozebrac kazala. Dzisiaj **zostaly tylko slabe po nich slady i jedna piwnieca**» (Неподалік спаленого костелу, над яром, званим Чортівська дебра, оточеним з двох боків лісом, з красивим краєвидом Струсова та околиць, знаходяться **сліди замку Струсів**, сьогодні, нажаль, знищеного. Кілька десятиків років тому стояли дуже товсті замкові мури, які гр. Лянцкоронська сказала розібрати. Сьогодні залишилися ледь помітні сліди і один підвал) (Bayger 1899, s. 290).

Згадка про спалений костел, котрий знаходився неподалік замку, не залишає інших інтерпретацій щодо ймовірного місця розміщення оборонного об'єкту. Саме на лівому березі Серету (на північ від урочища Чортובה дебра) збереглась монастирська Свято-Миколаївська церква, котра після ліквідації в 1788 р. василіанського монастиря, була передана латинській парафії Струсова, і konsekрована як римо-католицький костел св. Станіслава. Як костел, храм використовувався для богослужінь до 1891 р., коли внаслідок пожежі він був дуже пошкоджений. Причина пожежі так і не була встановлена. Тодішній дідич Струсова – Володимир Баборовський (пол. Włodzimierz Baworowski, 1823–1901 pp.) церкву частково відремонтував і використовував її, як родинну усипальницю (Русиняк 2017, с. 35).

Сучасні польські дослідники продовжують дотримуватись версії Бейгера про розташування замку Струся на лівому обривистому березі Серету. Зокрема, Гжегож Раковський (пол. Grzegorz Rakowski) в 2005 р. у *Przewodnik krajoznawczo historyczny po Ukrainie Zachodniej: Podole*, стверджує наступне: «*Pozostalosci XVI-wiecznego zamku Strucow kryja sie w gestwinie mlodych drew w poblizu cerkwi/ Zamek byl w ruinie juz od cresu wojen tureckich i zostal niemal calkowicie rozebrani w XIX w. Pozostaly z niego tylko trudne do obszukania przyziemia muirow*» (У чагарнику молодого лісу біля костелу ховаються залишки замку Струсів XVI ст. (тут згадано засновників замку – шляхетську родину Струсів – авт.), який після турецьких воєн був у руїнах, а в XIX столітті був майже повністю зруйнований. Від нього залишилися лише підземелля (дослівно – підземні мури), котрі важко відшукати) (Rakowski 2005, s. 157). У цитованому фрагменті простежується низка хронологічних та фактичних неточностей. Зокрема, Раковський датував виникнення Струсівського замку XVI ст., тоді як у джерелах його зведення пов'язується з поч. XVII ст. Крім того, дослідник припускає, що руйнування замку було наслідком турецьких воєн, а не подій 1649 р., коли, за достовірними відомостями, твердиню знищили загопи Максима Кривоноса. В контексті польсько-турецької війни 1672–1676 pp. Струсівський замок у доступних документальних джерелах не згадується жодного разу, що суперечить припущенню дослідника про його подальше функціонування після середини XVII ст.

Раковський також стверджує, що руїни замку збереглись до XIX ст., а на поч. XXI ст. нібито існували залишки замкових підземель. Ці твердження корелюють із ранішими припущеннями Я. Бейгера, проте не знаходять підтвердження в незалежних джерелах. Натомість слід зазначити, що протягом усього XX ст. та на поч. XXI ст. не зафіксовано жодної документально підтвердженої згадки про існування будь-яких підземних структур замкового походження в Струсові, що ставить під сумнів наведені судження польського дослідника.

Більшість українських істориків, котрі згадують твердиню в Струсові теж небагатослівні та дотримуються «канонічної» версії розташування замку на лівому березі Серету – «*Був тут над яром під назвою Чортівська Дебра у XVII ст. замок, zostались тільки сліди. Мабуть, під час Визвольної війни його зруйнували козаки...*» (Мацюк 2005, с. 126).

Під час оглядового обстеження території на лівому залісненому березі р. Серет, на південь від церкви Св. Миколая (колишньої монастирської церкви, що збереглася після закриття василіанського монастиря в 1788 р.), де за словами Бейгера розташовувався замок, було виявлено підйомний матеріал, зокрема фрагменти пальцівки, кераміки, плінфи та кахель (рис. 1). Попередня оцінка дозволяє датувати ці матеріали XIV–XVII ст.

Крім того, вздовж залісненого крутого річкового схилу, у його нижній частині, з півдня на північ простягається земляний вал із ровом, який розташований вище валу по схилу. Висота валу з боку рову становить від 0,4 до 0,7 м, а по його вершині пролягає стежка. У напрямку на північ вал поступово піднімається вище схилом і завершується в безпосередній близькості до церкви Св. Миколая кін. XVIII ст.

На схід та південний схід від храму, у лісовій зоні на відстані близько 200 м, розташовані два локальні земляні насипи діаметром 35 і 30 м відповідно, висотою 4 та 3,5 м від підніжжя схилу до вершини. Між цими курганоподібними насипами та храмом простягаються фрагменти земляних валів, значною мірою порушені лісовими дорогами.

Імовірно, залишки земляних валів на схід від церкви Святого Миколая можуть бути пов'язані з фортифікаційними елементами оборонного монастиря, заснування якого відносять до бл. 1600 р. Такої інтерпретації дотримувався дослідник історії василіанських монастирів Михайло Ваврик, який у своєму «Нарисі розвитку і стану василіанського чину XVII–XX ст.» подає датами заснування монастиря 1600 та 1771 рр. (1979, с. 205). Аналогічної думки дотримується й польська дослідниця Беата Лоренс (Beata Lorens), яка у праці «Василіанські монастирі на галицьких землях, ліквідовані в третій чверті XVIII ст. у світлі інвентарів 1763–1764 рр.» зазначає: «За даними василіанських істориків, православний монастир у Струсові існував уже в XVII ст., але, імовірно, занепав і припинив функціонування, оскільки в першій половині XVIII ст. його не включено до списків монастирів» (2014, с. 175).

Окрім зафіксованих валів, що простягаються вздовж залісненого схилу та земляних насипів поблизу церкви Св. Миколая, на південь від храму, на вершині правого схилу яру-урочища Чортова Дебра, локалізовано фрагменти земляних укріплень, які утворюють замкнений трикутний периметр із довжинами сторін приблизно 20, 25 та 30 метрів. Площа центрального майданчика (дитинця) видається недостатньою для розміщення повноцінного ранньомодерного замку, однак може бути прийнятною для спорудження окремої оборонної або спостережної вежі.

Вперше ця трикутна вершина на правому схилі яру була позначена на карті 1869 р. На мапі також зафіксовано лісову дорогу, що тягнеться вздовж залісненого схилу у напрямку до монастирської церкви. Ймовірно, дорога на карті та стежка на місцевості, яка прямує вершиною земляного валу, є тотожними (Europe in the XIX. Century) (рис. 2).

Без проведення додаткових комплексних досліджень датування та функціональне призначення виявлених укріплень залишаються невизначеними. Попередній огляд дає підстави припустити, що земляний вал у нижній частині лісового схилу не виконував оборонної функції, тоді як вали на вершині правого схилу яру та на схід від монастирського храму, з огляду на їхнє вигідне топографічне розташування, могли мати оборонне призначення.

Ян Бейгер, в згаданому географічно-історичному і етнографічному нарисі *Powiat Trembowelskiy*, поміж іншого, зауважив: «*O zamku tym spotykamy kilkakrotne wzmianki w strusowskiem przywilejach cehowych, a z dziejow jego wiemy ze zostal w 17. w. przez kozakow zdobyty i zniszczony*» (*Про замок кілька разів згадується у привілеях струсівських цехів, а з його історії ми знаємо, що він був захоплений і зруйнований козаками в XVII ст.*) (Bayger 1899).

Дійсно, дідич містечка в другій чверті XVIII ст. – Францішек Салезій Потоцький (пол. *Franciszek Salezy Potocki, 1700–1772 pp.*), надав широкі права цехам та визначив організацію міста окремим привілеєм. Цей привілей, наданий цеху шевців 2 березня 1733 р., звучить так: «Усім і кожному окремому, кому це належить і належатиме у майбутньому, повідомляю, що, бажаючи підтримувати найкращий порядок у моїх спадкових маєтках у Струсові, та дотримуючись давніх законів і звичаїв, як і в інших містах, залишаються міські закони та ритуали, дозволяю шевцям вільно обирати свого цехового майстра, і цим документом гарантую, що цей цеховий майстер та його цех, за звичаєм інших міст, будуть допомагати хоругвою та свічками під час щорічних свят, як у церкві, так і під час публічних процесій, на славу Божу. І це також у селах, що знаходяться в межах Струсівського ключа... є шевці-ремісники, тому цим законом я встановлюю назавжди, що кожен швець у цеховому ключі Струсова повинен щорічно вносити 12 грошей на віск... Обрання цього цехмейстера, щоб воно було затверджене та підписане зі схваленням цього цехмейстера **Замковою Владою** (пол. *Zwierzchności Zamkowej*). Все це, щоб надати більшої ваги та цінності, підписане моєю власною рукою під звичайною печаткою» (Bayger 1899, s. 187).

Наступна згадка про замкову адміністрацію фіксується в статутах струсівського цеху від 1745 р., повторно затверджених Францішеком Салезі Потоцьким в 1747 р. В історично-мемуарній збірці «Теребовельська Земля» (1968 р.), в статті А. Заплітного, присвяченій історії Струсова, наведено відповідний момент із статуту 1745 р.: «В спорах і процесах між членами цеху жоден з них **не повинен звертатися до управи замку**, але члени цеху мають справу розсудити. Якщо б незадоволена сторона хотіла **апелювати до управи замку**, то повинна зложити до цехової скриньки одну гривну» (Теребовельська Земля 1968, с. 818). Очевидно, автор статті почерпнув інформацію із *Powiat*

Trembowelski, де знаходимо ідентичну цитату з документального джерела. Однак, її переклад з польської дещо відмінний від цитати із історично-мемуарної збірки 1968 р. – тут немає згадки про *управу* замку, а згадується лише замок: «У судах та взаємних суперечках жоден брат **не повинен йти до замку** (пол. *na zamek iść*), а бути вислуханим і судити перед братами гільдії. А той, хто, незадоволений вердиктом гільдії, хоче **подати апеляцію до замку** (пол. *do zamku*), може це зробити, але повинен сплатити одну гривну штраф до скриньки гільдії» (Bayger 1899, s. 188).

Звичайно, в контексті судових суперечок, прописаних в цеховому статуті, дефініції понять *управа* замку та замок, є тотожними. В обох інтерпретаціях, і *управа* замку, і замок вживаються для означення місцевого органу влади. Лише термін *замок* є документально підтвердженим, а слово *управа* А. Заплітним було додане для наголошення того, що замок був не оборонним об'єктом, а управлінським.

Ймовірно, *замком* у статуті струсівського цеху в сер. XVIII ст. називали місцевий орган самоврядування, який був уповноважений контролювати діяльність цехів. В контексті адміністративної лексики XVIII ст. цей термін вживався як синонім до місцевої домініальної адміністрації, тобто органу управління маєтком. Подібні приклади фіксуються і в інших містечках Галичини, де після занепаду замкових фортифікацій, слово *zamek* продовжувало позначати центр домінії або канцелярію власника.

Знов-таки, згадка про замок в Струсові у статуті струсівського цеху, мабуть, є однією із найдавніших документальних писемних згадок цієї твердині після її руйнування. Однак, про припустиме збереження оборонного об'єкту у XVIII ст. стверджувати теж не слід. Відомо, що після знищення замку у Струсові в сер. XVIII ст., про нього не згадують жодні відомі літописні джерела. Приміром, мандрівник та шпигун *Ульріх фон Вердум* (нім. *Ulrich von Werdum*, 1632–1681 рр.), який в 1672 р. під час своєї мандрівки відвідав замок в сусідніх Микулинцях (відстань між замками близько 6 км по прямій) та охарактеризував особливості його розташування і наявність гідротехнічних об'єктів з південного боку, жодним словом не обмовився про наявність замкових руїн в Струсові.

В ході польсько-турецької війни 1672–1676 рр. замок в сусідніх Микулинцях двічі опинявся на шляху просування османського війська. У вересні 1672 р. залога Микулинецького замку не чинила суттєвого опору і з великою ймовірністю зустріла турецько-татарсько-валасько-козацьке військо із «ключами від замку» або почесно капітулювала після нетривалої оборони. Написання універсалу гетьманом П. Дорошенком з-під Микулинець 12 вересня та подальше швидке просування союзного війська в напрямку Львова засвідчують відсутність тривалої облоги замку в Микулинцях (Капуста 2025, с. 146). Водночас, про Струсівський замок в джерелах, що висвітлюють події військової кампанії 1672 р. не згадується жодного разу.

У серпні 1675 р. в Микулинцях під стінами місцевої твердині відбулись драматичні події, які стали хрестоматійними: облога турецьким військом, підлив частини оборонних фортифікацій, здача в полон захисників та страта керівників спротиву (Ганусевич 2020, с. 14; Ганусевич 2022, с. 118; Капуста 2023с, с. 388–396; Капуста 2024b, с. 156–164; Капуста 2024с, с. 68–79). Вже в жовтні 1675 р. в Тереховлі (7 км на південь від Струсова) відбулась облога тутешнього замку, хід котрої в окремих деталях був схожим до облоги в Микулинцях, де був впертий спротив, саперний підкоп та підлив османами частини замкової стіни. Лише фінал подій не став таким драматичним, як в Микулинцях – польське військо прийшло на підмогу обложеному.

Доля замків у Микулинцях та Тереховлі під час їх облог в 1675 р. засвідчили письмові джерела XVII та XVIII ст.: *Лѣтопись событій въ южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича* (1624–1700), *Лѣтопись Львовскаго кармелитскаго монастыря*, *Витебская лѣтопись*, *составленная витебскими мѣщанами: Михаиломъ Панцирнымъ, Иваномъ Чарновекиемъ, Гавріиломъ и Стефаномъ Авѣрками*, *Epistolarum historico-familiarum*, в котрих, однак, немає жодного натяку про замок в сусідньому Струсові (Zaluski 1709, р. 541, 554, 575; Сборник летописей 1888, с. 204). Через це, доводиться констатувати про відсутність діючих замкових фортифікацій у Струсові в другій пол. XVII ст., що, однак, не заперечує наявності замкових руїн в Струсові у другій пол. XVII – першій пол. XVIII ст.

Ймовірно, у сер. XVIII ст. термін *замок* у Струсові вживався переважно як топонім. Подібне явище простежується й у місцевій вербальній традиції: ще кілька десятиліть тому мешканці, які прямували до центральної частини села, уживали вислів «*йду до міста*»,

що свідчить про збереження в народній пам'яті уявлення про колишній міський статус поселення. Аналогічно, використання назви *замок* могло відображати не стільки наявність реальної фортифікаційної споруди, скільки тяглість топонімічної традиції, пов'язаної з спільним місцем розташування колишнього замкового комплексу та осередком місцевої адміністрації (Капуста 2023b, с. 53).

Отже, згадки про замок у струсівських цехових привілеях і статутах XVIII ст. слід тлумачити не як свідчення існування оборонної споруди, а як відображення адміністративно-правового статусу місцевої інституції, що продовжувала діяти на території колишнього замкового комплексу. Збереження самого терміна *замок* у документах цього періоду засвідчує спадкоємність топонімічної традиції і просторової пам'яті громади про давній фортифікаційний центр Струсова, який до XVIII ст. трансформувався в адміністративний осередок місцевої влади, та, ймовірно, вказує на місце, де колись розташовувались замкові фортифікації. Саме це дає підстави перейти до аналізу картографічних і топонімічних матеріалів, аби конкретизувати можливу локалізацію струсівського замку.

Якщо припустити, що *замкова влада* у Струсові функціонувала на території зруйнованого замку, то можна вважати, що на лівому, стрімкому березі Серету в середині – другій пол. XVIII ст. могла розташовуватися громадська споруда представницького типу. Проте на військовій карті *фон Міга* 1779–1783 рр., де вперше з'являється топографічне відображення Струсова, на лівобережжі не зафіксовано жодних будівель, окрім василіянського монастиря, який функціонував до 1788 р. (рис. 3).

Водночас на карті 1779–1783 рр. на низинному правому березі, у межах міської території, показано комплекс кам'яних будівель, що своїми розмірами суттєво вирізняються на тлі решти міської забудови, зокрема периметральної забудови ринкової площі, де традиційно концентрувалися громадські споруди, склади збіжжя та крамниці (Zamoyski 2020, s. 33). Це дозволяє висунути припущення, що на поч. XVIII ст., у період відродження Струсова, могла бути відновлена замкова резиденція або адміністративна садиба (не слід ототожнювати її з палацом Лянцкоронських, зведеним на поч. XIX ст.). Імовірно, саме цей двір відповідає комплексу будівель, відображених на карті 1779–1783 рр. (рис. 3).

Можна припустити, що в цій садибі перебували представники власника Струсова – *Станіслава Потоцького* (пол. *Stanisław Potocki*, 1698–1760 рр.), які спільно з міським магістратом здійснювали управлінські функції. Вірогідно, садиба була розташована в межах залишків замкового комплексу, що зумовило збереження в документах поняття *замкова влада* стосовно цього органу самоврядування (Капуста 2023b, с. 52–53).

Окрім картографічного джерела кін. XVIII ст., є інший, доволі цікавий опосередкований доказ існування в Струсові у другій пол. XVIII ст. представницько-адміністративної будівлі, вірогідно, згаданої в статутах струсівських ремісничих цехів. У інформативному дослідженні *Лукаша Гворека* (пол. *Łukasz Gworek*) – *Biblioteka rozdolska Lanckorońskich (XVIII-XX w.)* проаналізовано чотири найстаріших бібліотечних каталоги, котрі пов'язані з початками бібліотеки Лянцкоронських в *Роздолі*.

Ця бібліотека була заснована в другій пол. XVIII ст. шляхом об'єднання книгозбірень двох відомих для Польщі та України родин: *Жевуських* і *Ланцкоронських*. Написання каталогів почалося ще за життя *Людвіки Жевуської* у шлюбі *Лянцкоронської* (пол. *Ludwika Beydo-Rzewuska*, 1773 (інші дані – 1776) – 1839 рр.), яка була засновницею бібліотеки та власницею Струсова до 1839 р., і було завершено через різні проміжки часу після її смерті.

Найменування перших чотирьох каталогів в хронологічному порядку:

1. *Catalogue des Livres fait au mois d'aout 1812 anne*, ймовірно розпочато у 1782 р. та завершено до 1812 р.;
2. *Catalog des livres françois à Strussow*, розпочато після 1780 р. і завершено до 1845 р.;
3. *Verzeichnis der deutschen Bücher in Strussow*, розпочато після 1780 р. і завершено до 1844 р.;
4. *Catalogue des Livres de la Bibliothèque de Son Excellence Madame la Comtesse Lanckorońska Née Comtesse Rzewuska à Rozdol* 1824, розпочато після 1824 р. і велось до 1855р. (рис. 4).

В цих каталогах об'єднано бібліотечні збірки, сформовані у Струсові. Перший не приписаний конкретному власнику чи місцю зберігання описаних там книг, а наступні два описують колекції Струсова, а не колекції Роздолу (*Catalogue des livres françois à Strusów* і *Verzeichnis der deutschen Bücher in Strussow*) (Gworek 2017, s. 25). Це часто складні для читання списки, у яких лише вказано

місце та рік видання книг і кількість томів, але опущені такі елементи, як видавництво, формат, мова та стан примірників, а фактичні назви книг замінені тематичними описами. Книги із Струсова також позбавлені таких структурних елементів, як початкова розбивка розділів інвентарю чи змісту (Gworek 2017, s. 26).

Початок колекції Лукаш Гворек відносить до Казимира Жевуського (пол. *Kazimierz Seweryn hr.Beydo-Rzewuski, 1750–1820 pp.*). У 1777 р. він одружився з Людвікою Потоцькою, котра померла в 1783 р. Її дружина принесла значний посаг, який після її передчасної смерті успадкувала єдина донька Казимира, названа на честь матері Людвікою, яку виховувала Анна Жевуська (пол. *Annę Rzewuską, 1721–1798 pp.*), сестра Казимира. Людвіка також була єдиною спадкоємицею досить великої колекції картин і книг, до якої згодом включила інші колекції предків матері та чоловіка, зокрема фрагменти колекції зі Струсова (Gworek 2017, s. 32).

Перший з описів, *Catalog des Livres fait au mais d'aout 1812 anne*, є найстарішим і найбільш проблематичним з кількох причин. Як зазначив дослідник роздольської бібліотеки: «По-перше, точна лише дата його завершення – серпень 1812 року, про що свідчить його назва. Однак момент його початку невідомий. Правда, як уже зазначалося, в його описі в архіві вказано початкову дату 1782 р., але ця інформація не підтверджується змістом самого інвентарю... Важко сказати, чи вся колекція чи її частина була записана і кому вона належала. Незрозуміло також, звідки походять описані тут колекції, що може бути надзвичайно важливим, оскільки вони не обов'язково повинні були бути елементами колекції Роздолу, як це має місце в наступних двох описах книг зі Струсова. Якщо вірити початковій даті, запропонованій архівним описом (тобто 1782 р.), ми повинні виключити Людвіку Лянцкоронську, уроджену Жевуську, як власницю книжок, описаних у цьому списку, оскільки вона мала б почати складати опис ще в дитинстві (вона народилася близько 1773 р.). Можливо, це були книжки її чоловіка, когось із батьків чи іншої особи з двох родин: Жевуських чи Лянцкоронських... Наступні два каталоги надають трохи більше інформації, оскільки їхні назви вказують на місце зберігання описаних у них колекцій. В обох випадках, *Catalog des livres francois à Strusów* та *Verzeichnis der deutschen Bücher in Strussow*, місцем їх написання був Струсів. Обидва каталоги є лише частковими переліками французьких і німецьких книг, які, безсумнівно, походять із більшого цілого...

Єдина достовірна інформація полягає в тому, що обидва часткові списки порівнюють книги зі Струсова. Проте вказівка лише на місце розташування описаних фрагментів колекції також залишає багато питань. Струсів, де родина Лянцкоронських мала свою штаб-квартиру, міг бути місцем, де вони спочатку збирали свої колекції, які потім були перевезені (або ні) до Роздолу. Проте **в ньому могли бути й колекції Потоцьких, попередніх власників міста, проданих Лянцкоронським у 1780 р., що відповідає даті початку запису обох Струсівських інвентарів. Станіслав Ревера Потоцький, який оформляв акт купівлі-продажу, міг залишити частину сімейної бібліотеки в маєтку, придбаному новими власниками.** Можливо, тут знаходилися колекції Людвіки Пелагії Жевуської, уродженої Потоцької. Пілява з Підгаєць (1742 р.н.), матері Людвіки Лянцкоронської. Людвіка Пелагія Ржевуська померла у 1783 р., що приблизно відповідає початковій даті запису обох інвентарів... Це питання не піддається чіткому поясненню, оскільки всі ці події: купівля Струсова, смерть Людвіки Пелагії Ржевуської, уродженої Потоцької, і початок запису Струсівських інвентарів переплітаються. Однак я схильюся до думки, що **книги зі Струсова спочатку не були книгами Лянцкоронських, а були або придбані разом із усім маєтком від попередніх власників, або успадковані Людвікою Лянцкоронською від матері. В обох випадках це були б книги Потоцьких, а не Лянцкоронських**» (Gworek 2017, s. 34–35).

Таким чином, не простежуючи час будівництва палацу Лянцкоронських в Струсові, Гворек приходить до логічного висновку про наявність в містечку до 1780 р. (коли струсівські маєтності були придбані Жевуськими) маєтку попереднього власника – Станіслава Потоцького. Доказом цього є бібліотечні каталоги зі Струсова, створені задовго до будівництва в першій чверті XIX ст. палацу Лянцкоронських, який до сьогодення зберігся у Струсові (рис. 5).

Отже, з огляду на наведені вище дані, видається можливим пов'язати графічне зображення комплексу кам'яних будівель на карті 1779–1783 рр., які формували зовнішній квадратний периметр із внутрішнім подвір'ям із документальними згадками про замкову владу (1733 р.) та замок (1745 р.) у статутах ремісничих цехів Струсова. У джерелах також фіксується особа *komisarz klucza strusowskiego* (комісар Струсівського ключа) – Казимир Гільхен (пол. *Kazimierz Hilchen*), котрий був уповноважений Станіславом Потоцьким схвалювати статті статуту струсівського цеху в 1745 р. Зокрема, саме Гільхен вніс у статут заключне

положення, «що кожен, хто їх не дотримуватиметься, мав сплатити 5 гривень: половину гільдії, а половину – замку» (Bauger 1899, s. 189).

Ця інформація дає підстави припускати, що відповідна представницько-адміністративна будівля розташовувалась на території зруйнованого замку або була зведена після його руйнування, або функціонувала на основі перебудованого замкового палацу, як адміністративне представництво Станіслава Потоцького в особі *komisarza klucza strusowskiego*. Відтак можна констатувати, що Струсівський замок, найімовірніше, розміщувався на правому березі Серету.

Проте, низинний рельєф правого берега, де знаходилась ця будівля, теоретично повинен був відштовхнути будівничих Струсівського замку від такого вибору місця будівництва, передовсім через можливість «вогневого контролю» замкової території з протилежного вищого берега. А втім, випадки нелогічного будівництва замків на території, яка була нижчою від сусідніх височин, є не поодинокі (замок в *Чорткові*, є тому підтвердженням). Можливо, невігідне розташування замку в Струсові призвело до його швидкого руйнування та неперспективності відновлення.

Іншим аргументом на користь «правобережної» локалізації Струсівського замку є рукописні матеріали австрійського галицького історика, краєзнавця та етнографа Антонія Шнайдера (пол. *Antoni Schneider, 1825–1880 pp.*), який ймовірно відвідав Струсів наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. Відомо, що Шнайдер у 1868 році розпочав публікацію першого тому *Enzyklopedia do krajoznawstwa Galicyi* (Вікіпедія. Антоній). Задля підготовки матеріалів науковець збирав краєзнавчу інформацію, у т.ч. про Струсів, занотовуючи її у вигляді коротких тез. Проте, в 1874 році видання було припинене на другому томі, тож стаття про Струсів так і не потрапила у публікацію.

В рукописних нотатках Шнайдера, нещодавно виявлених у Львівській науковій бібліотеці ім. Стефаника краєзнавцем із Струсова Юрієм Пелюшенко, в контексті опису місцевого садово-паркового комплексу, міститься згадка про «англійський сад або парк *при замку*. *Замку давнього окопи, сліди*» (пол. *Angielski ogrod lub park przy zamku. Zamek starożytnej fosy, ślady*). В іншому фрагменті Шнайдер занотовує: «палац – мурований з парком» (пол. *Palac – mur. z parkiem*) (Пелюшенко 2023).

Згадки про мурований палац з парком та замок в парку, прив'язують локалізацію твердині саме до низинного правого берега, охопленого річковою петлею Серету, де в першій чверті XIX ст. родина *Жевуських-Ляницькоронських* збудувала представницьку садибу із іррегулярним ландшафтним парком (Капуста 2023а, с. 95).

Очевидно, візуальне враження від англійського парку в Струсові посилювалось наявністю фрагментів земляних валів, які, ймовірно, становили залишки Струсівського замку або колишніх міських фортифікацій. Наявність ескарпових валів у межах парку та центральної частини Струсова залишається помітною навіть нині. На одному з таких підвищень розташовано костел св. Антонія, спорудження якого тривало у 1893–1903 рр. Вал, на якому височіє храм, простягається на схід до річкової петлі, у межах якої розташовані старий струсівський парк, палацово-парковий ансамбль, корпуси *Струсівського обласного мистецького ліцею* та *Свято-Миколаївська церква* поч. XX ст. Територія, на якій нині локалізуються зазначені будівлі, корелює з територією, де на карті фон Міга позначено комплекс споруд із внутрішнім подвір'ям.

У подальші періоди частину цих валів було укріплено кам'яними підпірними мурами заввишки 2–3 м, які місцями формують терасоподібні уступи, що спускаються на північ та південь до русла річки. У тих місцях, де мури перериваються, земляний вал продовжується і простежується на місцевості в напрямку із заходу на схід. На території парку, не зайнятій пізнішою забудовою, конфігурація валів збереглася особливо виразно (Капуста 2023b, с. 58) (рис. 6).

В уже згаданій цитаті із *Powiat Trembowelski*, авторства Бейгера, зазначалось, що «Кілька десятків років тому стояли дуже товсті замкові мури, які гр. Ляницькоронська сказала розібрати» (Bauger 1899). Будівництво Струсівського палацу в першій чверті XIX ст. на правому березі Серету і демонтаж руїн замку за наказом Людвіки Ляницькоронської, можна пов'язати, бо відбутись ці події могли в один час. Палац, вірогідно, будувався саме на території знищеного замку (або в безпосередній близькості), тому необхідно було розібрати його залишки. Каміння Струсівського замку могли використати для будівництва лише палацового фундаменту, бо стіни садиби вимурувані з цегли.

Отже, демонтаж руїн замку, ймовірно, відбувся орієнтовно між 1815 та 1820 рр. під час будівництва нового палацу. Орест Мацюк, у своєму дослідженні *Замки і фортеці Західної України*, згадуючи про цю подію, помилявся, стверджуючи, що «*рештки мурів наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст. наказала розібрати власниця маєтків – графиня Лянцкоронська*» (Мацюк 2005, с. 126).

Прямим підтвердженням гіпотези про розташування Струсівського замку на правому березі Серету є найдавніше відоме картографічне джерело, де цей оборонний об'єкт позначено графічно. Лише за рік до його знищення замок у Струсові з'являється на *Генеральній карті України*, створеній Гійомом Левассером де Бопланом (Guillaume Levasseur de Beauplan, бл. 1600–1673 або 1685) у 1648 р., а також у її пізнішій редакції – *Спеціальній карті України 1650 р.* (*Specjalna karta Ukrainy Guillaume Levasseura de Boplana 1650 r.*) (рис. 7). Якщо вважати карту Боплана першим документально-графічним зображенням замку в Струсові, то, виходячи з її даних, можна стверджувати, що твердиня становила окремий вузол оборони в системі загальнономіських укріплень. Схематичне відтворення фортифікації свідчить, що замок мав п'ять бастіонів або веж (т.з. *pentagon bastionowy*).

Згідно з картою Боплана, замок локалізується на правому березі Серету. Русло річки, виконуючи роль природного кордону, водночас забезпечувало оборонну лінію для поселення. Міські укріплення, відображені на карті, також розміщені виключно на правобережжі. Зображення фортифікацій Струсова має вигляд п'ятикутної бастіонної системи. Хоча складно визначити, наскільки зображена форма відповідає реальній конфігурації споруди, існують підстави вважати, що відмінність між планом і натурою була незначною.

Для порівняння варто звернути увагу на позначення укріплень сусідніх Микулинець, замок яких на карті має квадратну форму, що підтверджується його збереженням планом у сучасному стані (рис. 7). Додатковим аргументом на користь достовірності зображення Боплана є правильне топографічне розташування Микулинецького замку – на північній околиці міста, тоді як міська територія простягається на південь і південний захід. Враховуючи точність передачі розміщення міських фортифікацій у Микулинцях, можна припустити, що і в Струсові Боплан достовірно відобразив локалізацію замку на правому березі Серету (Капуста 2024а, с. 126).

Поряд із картою Боплана відомі й інші картографічні джерела XVIII–XIX ст., які містять згадки про залишки оборонних споруд у Струсові, однак їх важко безпосередньо співвіднести з утраченим замком. Одним із таких джерел є карта *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bukowine*, створена Дж. А. Б. Річчі Заноні (Ріцці Дзаноні) (Giovanni Antonio Bartolomeo Rizzi Zannoni, 1736–1814 рр.) у 1767–1772 рр. На ній Струсів позначено як укріплене місто – *Ville fermée* (з фр. *закрите місто* або *захищене місто*), однак без зображення окремого замку (рис. 8). Для порівняння, у Микулинцях на цій самій карті подано лише замок, без міських укріплень.

Карта Заноні, на відміну від карти Боплана, вирізняється уніфікованими картографічними позначеннями, що позбавляє її детального зображення оборонних об'єктів. Отже, фортифікації Струсова тут позначено умовним знаком, ідентичним тим, що застосовувався для інших міст регіону. Таким чином, документ лише фіксує наявність міських укріплень, не відтворюючи їхньої морфологічної структури (Капуста 2024а, с. 129).

В т.зв. урбаріальних описах кін. XVIII ст., що включають дані про структуру будинків Струсова, наявність громадських, військових та культових будівель, присутність господарських об'єктів, наявність об'єктів технічної інфраструктури згадується: *W miasteczku zachowały się fragment dawnych murów miejskich, o czym świadczy informacja o istnieniu "bramy dawnej murosowanej"* (У місті зберігся *фрагмент старого міського муру*, про що свідчить інформація про існування «*старої мурованої брами*») (Zamoyski 2020, s. 32–33). Отже, приблизно через два десятиліття після створення карти 1767 р. в Струсові все ще зберігалися фрагменти давніх міських мурів і в'їзна брама. Водночас жодні відомі джерела цього періоду не містять згадок про залишки замкових руїн, що дає підстави припустити: на той час вони вже не існували. Це, своєю чергою, порушує питання про те, які саме споруди були розібрані близько 1820 р. за наказом графині Людвіки Жевуської-Лянцкоронської (Капуста 2023а, с. 94). Імовірно, у цей період демонтаж стосувався не замкових мурів, а залишків давніх міських кам'яних укріплень, які в XIX ст. могли сприйматися як руїни замку.

Імовірно, вже наприкінці XVIII ст. від замку в Струсові не залишалося жодних виразних архітектурних елементів – ані мурів, ані веж. Це підтверджується відсутністю відповідних згадок як в урбаріальних описах, так і в *Йосифінській метриці*, де докладно перелічено культові,

громадські, господарські й оборонні об'єкти, а також елементи інфраструктури населених пунктів. У жодному з цих джерел не зафіксовано відомостей про рештки замкових споруд у Струсові.

Знову-таки, карта Боплана, локалізує замок в Струсові на «правобережжі», однак, переселяє його з ймовірного розташування із західної сторони поселення (територія, де розкинувся струсівський парк та корпуси мистецького ліцею) на південну околицю.

Візуальне обстеження південної частини Струсова не засвідчило наявності чітко виражених залишків земляних укріплень. Це, ймовірно, зумовлено пізнішою щільною житловою забудовою, яка могла нівелювати або повністю знищити можливі залишки оборонних фортифікацій. Південна околиця Струсова розділена руслом Серету на дві частини, однак, лівобережна ділянка є відносно новою, оскільки на карті фон Міга (1779–1783 рр.) вона ще не позначена. Загалом правобережна частина південної околиці поселення не характеризується наявністю природних чинників, що могли б сприяти розташуванню тут оборонної твердині. Натомість саме на цій території збереглися сліди давніх гідротехнічних споруд, зафіксованих на мапі 1779–1783 рр.

Слід констатувати, що питання локалізації Струсівського замку залишається дискусійним. Різні джерела по-різному трактують його розташування, що ускладнює однозначну інтерпретацію. Водночас аналіз письмових і картографічних джерел дає підстави припускати, що замок у Струсові, зведений на поч. XVII ст. Миколою Струсем, знаходився на правому березі річки Серет та був інтегрований у систему міських укріплень (рис. 9).

Порівняльний аналіз карт XVIII–XIX ст. та урбаріальних описів свідчить, що на той час у Струсові збереглися лише фрагменти міських мурів без ознак замкових споруд, а згадки в першій пол. XVIII ст. терміну *замок* у документах струсівських цехів вживались вже не в значенні оборонної споруди, а як позначення місцевого домініального уряду – *замкової влади*, що здійснювала адміністративно-судові функції на території маєтку. Це свідчить про втрату оборонної ролі твердині, але збереження її топонімічної пам'яті в управлінській та мовній традиції поселення.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що результати аналізу картографічних, документальних і топонімічних джерел, доповнені польовими обстеженнями, дозволяють окреслити дві основні зони, пов'язані з історією замку у Струсові. Перша – на лівому, стрімкому березі Серету поблизу церкви Св. Миколая – є місцем розташування оборонного монастиря та, можливо, залишків найдавнішої укріпленої резиденції. Друга – на правобережній міській території, де в другій пол. XVIII ст. функціонувала адміністративна садиба, позначена на карті фон Міга, – відображає пізніший етап еволюції замкового комплексу, що після втрати військового значення перетворився на центр домініальної влади. Таким чином, замок у Струсові слід розглядати не лише як фортифікаційну споруду ранньомодерного часу, а як багат шаровий топографічний і культурно-адміністративний феномен, котрий упродовж XVII–XVIII ст. еволюціонував від оборонного замку до осередку місцевої адміністрації, зберігши у своїй назві пам'ять про колишню твердиню.

ЛІТЕРАТУРА

- Ваврик М. 1979. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 219 с.
- Ганусевич Н. 2020. Історико-архітектурні та фортифікаційні дослідження замку XIV–XVIII ст. в смт. Микулинці. *Тези наукової конференції «Теребовлянський та Микулинецький замки від середини XIV до початку XXI століття»*. №10/2020. Збараж, с. 11–16.
- Ганусевич Н. 2022. Історія та перспективи археологічних досліджень оборонного замку у Микулинцях. *Наукові записки №12/2022*. Збараж, с. 7–12.
- Грабовецький В.В. 1972. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Наукова думка. Київ, 194 с.
- Капуста А. 2023а. Палац у Струсові – архітектурна, історична та культурна пам'ятка України. *Традиції краєзнавства: регіональний аспект. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (до 110-річчя Тернопільського обласного краєзнавчого музею) 20–21 квітня 2023 року*. Тернопіль, с. 94–102.

- Капуста А. 2023b. Замок у Струсові: проблеми локалізації та типології. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 32. Ніжин, с. 45–60.
- Капуста А. 2023с. Страта на палях: епізод з османської облоги Микулинецького замку в 1675 році. *Наукові записки*. Збараж. №13/2/2023. с. 388–396.
- Капуста А. 2024а. Замки в Бродях і Струсові: спроба дослідження типології Струсівського замку порівняльно-історичним методом. *Бриджина – край на межі Галичини і Волині*. Броди, с. 125–132.
- Капуста А. 2024b. «...хто з героїчною відвагою прорвався крізь ворожі ряди» (епізод оборони Микулинецького замку в 1675 році). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 33. Ніжин, с. 156–164.
- Капуста А. 2024с. Підриб бастей Микулинецького замку під час облоги 1675 року: аналіз джерел, візуальні обстеження, висновки та гіпотези. *Збірник матеріалів Археологія @ Фортифікація України XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, с. 68–79.
- Капуста А. 2025. До проблеми «почесної капітуляції» Микулинецького замку в 1672 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. *Збірник наукових статей*. Випуск 34. Ніжин, с. 143–149.
- Мацюк О. 2005. Замки і фортеці Західної України. Львів: Центр Європи, 200 с.
- Пелюшенко Ю. 2023. Невідомі сторінки історії Струсова. [online]. Режим доступу: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02kX7gZNIJZtJKXuRM33cjbqXNo2Bxp9HRuVjLURv2xgZaho4X9AtWavFjF9CUJAuj&id=100006060978006 [Дата звернення 6 жовтня 2025].
- Русиняк І. 2017. Історія рідної церкви. Історичний нарис. Тернопіль: Тайп, 52 с.
- Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. 1888. Киев, 334 с.
- Теребовельська Земля. Історично-мемуарна збірка. 1968. Під ред. І. Вінницького. Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Український архів, 913 с.
- Bayger J. 1899. Powiat Trembowelski. Lwow. 319 s.
- Gworek Ł. 2017. Biblioteka rozdzolska Lanckorońskich (XVIII-XX w.). Rozprawa doktorska. Promotor: dr hab. Anna Gruca. Krakow, 255 s.
- Lorens B. 2014. Momastery Bazylianskie w ziemi Halickiej zlikwidowane w trzeciej cwierci XVIII wieku w swiwtle inwentarzy z lat 1763–1764. // *Карпати: людина, етнос, цивілізація* 2014. Вип. 5. с. 166–177.
- Rakowski G. 2005. Przewodnik krajoznawczo historyczny po Ukrainie Zachodniej: Podole. Rewarsz, 467 s.
- Żałuski A. 1709. *Epistolarum historico-familiarium*. T. 1. Brunsberge, 883 p.
- Zamoyski G. 2020. Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józeffińskim katastrze gruntowym, Tom XXIX: *Strusów, Tłuste i Uściczko*. Kraków, 131 s.
- Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey). [online]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> [Дата звернення 25 жовтня 2025].
- Specjalna karta Ukrainy Guillaume Levasseura de Boplana 1650 r. [online]. [electronic resource] Wostochnaja literatura. Режим доступу: <https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/karten.phtml?id=1599> [Дата звернення 9 жовтня 2025].

Andriy Kapusta
local historian, philobreaker,
club leader,
Myshkovytskyi Lyceum
(Ternopil region)

CASTLE IN STRUSOV: TOWARDS THE PROBLEM OF LOCALIZING AN ARCHITECTURAL MONUMENT BASED ON WRITTEN AND CARTOGRAPHIC SOURCES

The article considers the problem of localization of the castle in Strusiv (now part of the Mykulynets settlement community, in the Ternopil region), built by Mykola Strus at the beginning of the 17th century

and destroyed in 1649 by the Cossacks of Maksym Kryvonos. After more than three and a half centuries since the destruction of the stronghold, a basic version of its location has emerged in scientific and local history literature, according to which the site of the lost castle was identified with the top of the steep left bank of the Seret River.

In contrast to this version, the author, relying on cartographic materials of the 17th–18th centuries, the charters of Strusiv guilds of the first half of the 18th century, recently discovered handwritten notes by Antoni Schneider, and using other indirect evidence, locates the castle on the opposite, right, low-lying bank of the river.

The paper also analyzes the argumentative basis of both hypotheses and attempts to outline the most likely location of Strusiv Castle.

Keywords: castle, Strusiv, city fortifications, Lyanskorońska, localization, cartographic sources, Jan Beiger, Guillaume de Beauplan.

Рис. 1. Кераміка, знайдена в урочищі **Чортова дєбра** – місці ймовірного розташування Струсівського замку за т.з. лівобережною версією

Рис. 2. Струсів на карті Third Military Survey 1869 р. Колом виділено трикутний майданчик (дитинець) в лісі із залишками земляних валів

*Рис. 3. Струсів на карті 1779–1783 рр. Помаранчевим колом виділено комплекс будівель, які могли бути садибою, де розміщувалась **Замкова Влада**. Синім колом виділено територію урочища **Чортова дебра**, де немає ніяких будівель*

Рис. 4. Бібліотечний каталог *Catalogue des livres françois à Strusów* із Струсова (Archiwum Nauki PAN i PAU). Фото Ł. Gworek

Рис. 5. Палац Лянцкоронських в Струсові

*Рис. 6. Земляні вали
на території місцевого парку
та мистецького ліцею*

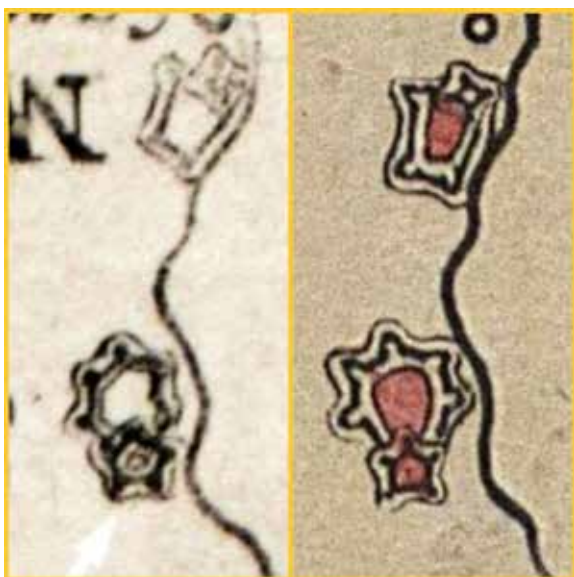

*Рис. 7. Струсів
на картах Гійома
Левассера де Боплана
1648 і 1650 рр.*

Рис. 8. Міські фортифікації Струсова на карті *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bukowine* 1767–1772 рр.

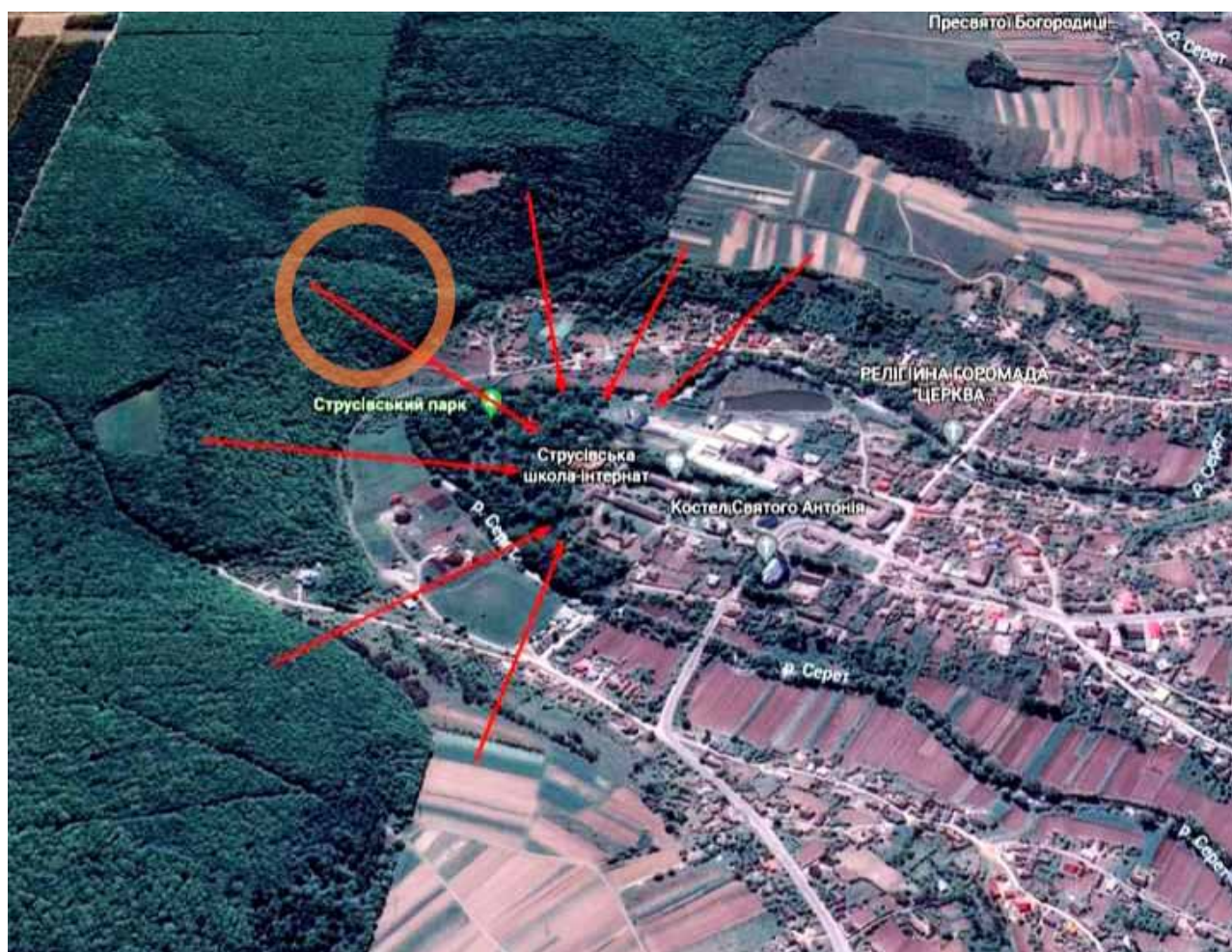

Рис. 9. Локалізація ранньомодерного замку в Струсові. Червоні стрілки вказують на можливе розташування замку за т.з. правобережною версією. Коло локалізує найбільш ймовірне місце його знаходження за т.з. лівобережною версією

УДК 72.04:623.1(477.43-21Кам'янець-Подільський)

Валентин Пагор,
науковий співробітник,
Національний історико-архітектурний заповідник
«Кам'янець»

Анна Кулішова,
завідділом реставрації та реабілітації пам'яток,
Національний історико-архітектурний заповідник
«Кам'янець»

АРХІТЕКТУРНО-ДЕКОРАТИВНЕ ОЗДОБЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ЗБЕРЕЖЕННЯ

У статті охарактеризовано результати інвентаризації збережених зразків геральдичного декору та епіграфіки Кам'янець-Подільської фортеці. Розглянуто особливості використання геральдичної та епіграфічної символіки. Описано змістову складову і технічний стан збережених елементів згідно визначеної форми – інвентарних карток. Розглянуто перспективи подальших досліджень і проведення консерваційно-реставраційних робіт.

Ключові слова: башти, геральдика, епіграфіка, реставрація, технічний стан, фортеця.

Фортеця в Кам'янці-Подільському – одна із найвідоміших пам'яток оборонного зодчества України, що відображає багатовікову еволюцію міліарних будівельних технологій з використанням архітектурно-декоративних елементів. В середині 40-50-х рр. ХХ ст. проведені перші науково-реставраційні дослідження, зафіксовано технічний стан архітектурно-декоративних елементів пам'ятки (Встречи-калькуляции, арк.1-8; Говденко, Лопушинская 1966; Осетрова 2011; Осетрова 2014; Акт обстеження... 1944).

Постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2024 р. № 645 затверджено перелік об'єктів національного значення, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До цього переліку увійшла Фортеця в складі 12 башт та оборонних мурів (Постанова 2024).

Визначення хронології будівництва та належності до архітектурного стилю стала підготовка облікової документації на пам'ятку з проведенням інвентаризації декоративних елементів (див. Додатки). Дослідження засвідчують, що декоративні елементи мають репрезентативний геральдичний характер: утверджують статус фундаторів – Папа Юлій II, фіксують патронат єпископів і відображають тісні культурні зв'язки Поділля з європейськими традиціями. Збережені написи латинською мовою є важливими епіграфічними свідченнями – датування споруди, визначення будівничих та фундаторів, зокрема башти Чорної – Іоба Претфуса, Башти Рожанки – Креслова єпископа Владислава (Облікова документація 2025). На північно-західній стіні башти Чорної збережено викарбувані міліарні елементи – ядра, що підкреслюють потужність стін фортеці. Епіграфічне оздоблення виступає ключовим чинником у процесі ідентифікації, датування та атрибуції архітектурних пам'яток. Такі тексти містять унікальні дані, які нерідко відсутні в письмових архівних джерелах: імена, дати, події чи обставини, пов'язані з спорудженням чи перебудовою окремих башт. Натомість геральдика, як допоміжна історична дисципліна, дозволяє встановити осіб, роди або інституції, причетні до спорудження або реконструкції окремих башт (герби «Кораб», «Абданк», «Делла Ровере»). Наприклад, Катерина Липа вказує, що у 1450 р. Папа Юлій II, відомий фінансуванням монументальних творів Рафаеля й Мікеланджело, пожертвував значні кошти на будівництво оборонних споруд Кам'янця-Подільського, в тому числі на башту розраховану на використання гармат – Папську (Липа 2009, с. 43).

Одним з напрямків роботи є визначення технічного стану декоративного оздоблення споруд Кам'янець-Подільської фортеці яке представлено порталами, обрамленнями бійниць, вікон, карнизами та горгульями викладеними з білокам'яного тесаного каменю. Частина

цих елементів перебуває у незадовільному стані – спостерігаються вивітрювання, тріщини, сколи, втрати рельєфності та фактури каменю. Найбільш цінні елементи геральдики містять сліди прогресуючих руйнувань внаслідок впливу агресивних середовища: розшарування, вивітрювання та біоураження, що свідчить про тривалу дію атмосферних чинників. Окремі з них пошкоджені. Наприклад, поверхня плити з гербом «Абданк» містить ймовірні сліди влучання куль. Про це свідчать характерні округлі заглиблення та сколи.

Питання збереження декоративних елементів вимагає комплексного науково-реставраційного підходу [Перспективна програма, арк. 23-24]. Першочерговим є комплексний аналіз чинників, що безпосередньо впливають на структуру каменю-вапняку. Сучасні підходи до збереження декоративних елементів на пам'ятках архітектури поєднують традиційні реставраційні методи з інноваційними технологіями. Насамперед, застосовується принцип мінімального втручання, коли реставратори прагнуть зберегти автентичний матеріал без заміни оригінальних фрагментів. Використовуються науково обґрунтовані методи консервації, лазерне очищення, мікробіологічний контроль та сучасні реставраційні матеріали для зміцнення поверхонь. Важливою тенденцією є цифрова фіксація декоративних елементів – 3D-сканування та фотограмметрія, котрі дозволяють досліджувати, документувати та відтворювати втрачені деталі.

Згідно чинного законодавства, всі роботи мають проводитися лише після погодження з Центральним органом охорони та виготовлення науково-проектної документації. До виконання робіт необхідно залучати сертифікованих фахівців вузької кваліфікації: архітекторів, реставраторів, технологів.

З огляду на постійний вплив атмосферних чинників і загрозу руйнування необхідно своєчасно проводити моніторинг технічного стану та забезпечувати збереження геральдичного та епіграфічного декору.

ЛІТЕРАТУРА

- Акт обстеження пам'яток архітектури м. Кам'янця-Подільського 1944 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», науково-технічний архів, інв. № 208. 20 арк.
- Встречи-калькуляции на составление проектов реставрации памятников архитектуры г. Каменец-Подольского (17 сентября 1946 – 14 июля 1947 гг.). Держархів Хмельницької області, ф.р. 3504, оп.1, спр. 2, арк. 1-8.
- Говденко, Г., Лопушинская, Е. 1966. Обмерные чертежи сооружений основного ядра Каменец-Подольской крепости с условным нанесением на них разрушений архитектурно-конструктивных элементов. Киев.
- Липа, К. А. 2009. Величне тло для подвигів. Архітектура у літературі та фольклорі XVI-XVIII. Київ: Наш час.
- Облікова документація «Башта Чорна №1, XV ст.» [розробник: НІАЗ «Кам'янець»], 2025. Фонди НІАЗ «Кам'янець», науково-технічний архів, шифр № 82/354, 45 арк.
- Осетрова, Г. О. 2011. Герби в пам'ятках архітектури Кам'янця. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006».
- Осетрова, Г. О. 2014. Латинські написи в пам'ятках архітектури Кам'янця. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».
- Перспективна програма консерваційних і реставраційних робіт по комплексу Старого й Нового замків у м. Кам'янці-Подільському. Фонди НІАЗ «Кам'янець», науково-технічний архів, інв. №3885, арк.23-24.
- Постанова Кабінету міністрів України від 4 червня 2024 р. «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [online] 2024. База даних «Законодавство України» ВРУ. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/645-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.10.2025 р.).

Valentyn Pahor,
PhD, Researcher,
National Historical and Architectural Preserve «Kamyanets»

Anna Kulishova,
Head of the Department of Restoration and
Rehabilitation of Monuments,
National Historical and Architectural Preserve «Kamyanets»

ARCHITECTURAL AND DECORATIVE EMBELLISHMENTS OF THE KAMIANETS-PODILSKYI FORTRESS: CURRENT CONDITION AND PRESERVATION

The article describes the results of the inventory of preserved samples of heraldic decor and epigraphy of the Kamianets-Podilskyi Castle – an architectural monument of national significance included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. The peculiarities of using heraldic and epigraphic symbolism are considered. The meaningful component and technical condition of the preserved elements are described according to the defined form – inventory cards. It has been established that the decorative elements, particularly the Latin inscriptions and coats of arms («Korab», «Abdank», «Della Rovere»), are of high historical value. They serve as key evidence for dating individual towers and identifying builders or founders. Special attention is paid to the unsatisfactory technical condition of the stone decoration, which requires a complex scientific restoration approach, including monitoring, digital fixation, and modern conservation methods. In particular, the prospects for further research and the implementation of conservation and restoration works are considered.

Keywords: towers, heraldry, epigraphy, restoration, technical condition, fortress.

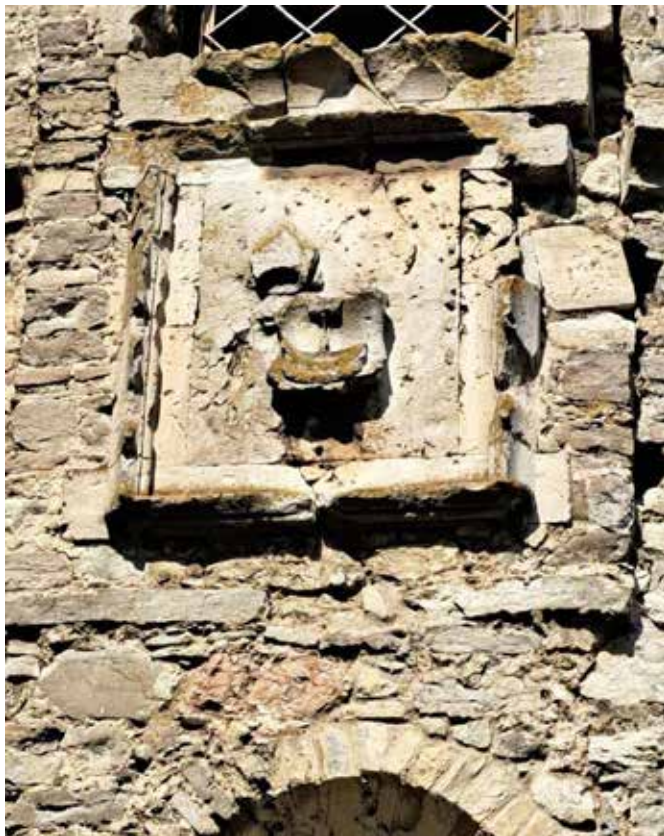
ДОДАТКИ

Інвентарна картка № 1

Фото декоративного оздоблення 	Назва, вид, категорія обліку пам'ятки Башта Чорна №1, архітектура, національного значення
	Дата побудови XV ст.
	Охоронний номер охоронний № 220073/2
	Декоративне оздоблення На східному фасаді у рівні між другим і третім ярусами встановлена кам'яна плита, прикрашена карнизною полчкою з коротким латинським написом: 1544 / DEUS / TIBI SOLI GLORIA / IOB PRAETFUES / ARCHITECTOR, що означає дату спорудження башти та її будівничого: «1544 / Боже / тобі одному слава / Іоб Претфус / Архітектор».

Інвентарна картка № 2

Фото декоративного оздоблення

**Назва, вид,
категорія обліку пам'ятки**
Башта Ляницькоронська №2,
архітектура, національного значення

Дата побудови
XV ст.

Охоронний номер
охоронний № 220073/3

Декоративне оздоблення

Східний бік вежі підкреслений трьома віконними прорізами на одній вертикальній осі та винесеним входом у північний ярус. Прорізи оздоблені білокам'яними порталами, вікно над входом у профільованому обрамуванні, під ним вмонтована білокам'яна різьблена плита з гербом «Кораб». Рельєф плити в значному ступені втрачений. По центру плити виступає щит герба «Кораб»: щит дещо пошкоджений по краях, на полі щита зображений човен і башта. Над щитом зліва — католицька митра. Навколо, на полі плити, присутні сліди втраченого різьблення. Профільована рамка, що обрамлює плиту, також значно втратила свій профіль, але всі її деталі збереглися. Збережений фрагмент однієї гаргулі (водомету) в готичному стилі. Лоток водомету — тулуб гаргулі — підтримується кронштейнами у вигляді лап з пазурами. Завершення водомету — голова гаргулі — втрачена (збита).

Інвентарна картка № 3

Фото декоративного оздоблення

**Назва, вид,
категорія обліку пам'ятки**
Башта Рожанка №4,
архітектура,
національного значення

Дата побудови
XV ст.

Охоронний номер
охоронний № 220073/5

Декоративне оздоблення

На східному фасаді третього ярусу прямокутне вікно з білокам'яним ренесансного характеру обляміванням над яким вмуровано білокам'яну плиту, розміром 122x108 см. Прямокутна плита завершується профільованим карнизом. У шести рядках плити міститься рельєфна інскрипція на латинській мові: «TURRIS CRESLAI EPI VLADISLAVI - ENSIS HVSUS CASTRI FUNDATORIS IMPENSIS EST FINITA 1505», в перекладі «Башта Креслова єпископа Владислава цього укріплення засновника на [його] кошти закінчена 1505».

На першому ярусі вхідного порталу башти зберігся рельєфний кам'яний (вапняковий) знак, можливо, каменярський. Наявні чотири рельєфні лінії, перехрещені між собою у вигляді умовної зірки, утворюючи внутрішні кути 45°. Дві лінії мають невеличку основу. Знак знаходиться на правій стійці порталу головного входу до башти.

Інвентарна картка № 4

Фото декоративного оздоблення

**Назва, вид,
категорія обліку пам'ятки**
Башта Ляцька №9,
архітектура, національного
значення

Дата побудови
XV ст.

Охоронний номер
Охоронний №220073/10

Декоративне оздоблення

З напільного боку на південному фасаді башти влаштовано білокам'яну плиту у рамці високого профілю з єпископським гербом «Кораб» (корабель з баштою), що зображений на щиті. Над щитом – митра архієпископа і хрест. Ліворуч від щита – фігура Богородиці, що благословляє, праворуч – архієпископські шнури. Герб належав гнезненському архієпископу Яну Лаському (1510-1531). Рельєфність складових елементів малюнку плити втрачена. Профіль обрамлення плити значно пошкоджено.

Акцентом західного фасаду є білокам'яний різьблений портал входу в стилі раннього ренесансу. Карниз профільований, фриз містить інскрипцію: «VERVS AMICVS EST RARIOR FENICE» («Справжній друг є рідкіснішим за фенікса»). Бічні стійки профільовані розетами.

Інвентарна картка № 5

Фото декоративного оздоблення 	Назва, вид, категорія обліку пам'ятки <i>Башта Ковпак №11</i>, архітектура, національного значення
	Дата побудови XVI ст.
	Охоронний номер охоронний № 220073/12
	Декоративне оздоблення На південному фасаді башти вмурована прямокутна білокам'яна плита з рельєфним зображенням герба роду «Абданк»: щит з єпископською митрою та літера «W», кам'янецького єпископа Якуба Бучацького (1510–1518). Білокам'яні елементи мають вивірену поверхню, ушкодження та сколи. Рельєфність малюнку плити сильно пошкоджена.

Інвентарна картка № 6

Фото декоративного оздоблення 	Назва, вид, категорія обліку пам'ятки <i>Башта Папська № 12</i>, архітектура, національного значення
	Дата побудови XVI ст.
	Охоронний номер охоронний № 220073/13
	Декоративне оздоблення На східному фасаді в рівні між другим та третім ярусом знаходиться прямокутна білокам'яна плита з гербом старовинного італійського роду Делла Ровере, до якого належав Папа Юлій II (1503–1513). В центральній частині на рельєфному щиті зображене дерево (дуб) з перехрещеними гілками над якими розміщена папська тіара. Білокам'яні елементи і деталі мають вивірену поверхню, ушкодження та сколи.

Андрій Задорожнюк,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

КОРОЛЬ СТАНІСЛАВ АВГУСТ В ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті характеризується місце і роль останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського в історії Кам'янець-Подільського.

Увага акцентується на інформації, що стосується трьох візитів короля до міста (у 1766, 1775 і 1781 рр.), їх цілей та впливу на розбудову міських фортифікацій. Окремим аспектом є вивчення пам'ятних плит і меморіальних написів, що залишилися в міській та оборонній архітектурі. Зроблено висновок про те, що король Станіслав Август залишив глибокий слід в історії міста, про що свідчать меморіальні знаки на багатьох пам'ятках архітектури. При цьому, в сприйнятті сучасників візити короля асоціювалися із пишними балами і вражаючими феєрверками.

Ключові слова: Станіслав Август Понятовський, король, Кам'янець-Подільський, фортеця, оборонна архітектура.

Містобудівна та фортифікаційна структура Кам'янець-Подільського остаточно сформувалася у XVIII ст., коли місто інтенсивно відновлювалося після періоду турецької окупації та спустошень. Більшість архітектурних пам'яток, що збереглися донині, були зведені у середині – другій половині XVIII ст. Цьому процесу значною мірою сприяла державна влада та впливові магнати. Реконструкція міських і оборонних споруд вимагала суттєвих фінансових ресурсів, виділення яких залежало від рішень сейму та особистої ініціативи монарха.

При цьому, Кам'янець, як і інші міста жило малими і великими урочистості. До найзначніших подій традиційно відносять відвідини міста коронованими особами. Лише шість польських монархів відвідали Кам'янець: Владислав Ягайло (1404, 1410, 1411, 1417 рр. – у контексті дипломатичних відносин із Молдавським князівством), Казимир IV Ягеллончик (1449 р. – для прийняття присяги молдавського воєводи Петра II), Стефан Баторій (1576 р. – по дорозі на коронацію), Владислав IV Ваза (1621 р. – після Хотинської битви), Ян II Казимир (1655 р. – після битви під Жванцем) (Król-Mazur 2008, s. 411).

У XVIII ст. Кам'янець відвідував лише останній монарх Речі Посполитої – Станіслав Август Понятовський, чия діяльність залишила помітний слід у містобудівній та фортифікаційній історії міста.

Для майбутнього короля з Кам'янцем були пов'язані спогади дитинства. Станіслав Август Понятовський народився 17 січня 1732 року. Він був шостим із восьми дітей Констанції Чарторийської та Станіслава Понятовського. Сім'я мешкала у Гданську. Батько короля був мазовецьким воєводою, а його шлюб з Чарторийською посилив амбіції не надто заможного Понятовського. Шлюб, укладений з представницею впливового роду Чарторийських, суттєво посилив політичні позиції Понятовських і визначив подальшу долю їхніх дітей, залучених до амбітних планів «Фамілії» – одного з найпотужніших магнатських угруповань Речі Посполитої з 1730-х рр. (Михайловський 2022).

Незважаючи на турботу батьків, що перевищувала тогочасні аристократичні норми, діти не були захищені від політичних потрясінь. Під час Війни за польську спадщину (1733–1735) батько підтримав кандидатуру Августа III, що зробило перебування родини в Гданську небезпечним. У 1734 р. дворічного Станіслава евакуювали до Кам'янця-Подільського під охорону коменданта фортеці Вацлава Ржевуського за посередництва київського воєводи Ю. Потоцького; повернення до батьків відбулося, ймовірно, навесні 1735 р. (Bortacka 2025).

Станіслав Август Понятовський став королем Речі Посполитої у 1764 р. При цьому, коли 1765 року в Кам'янці сталася велика повінь на р. Смотрич, що призвела до великих

руйнувань і майже повної втрати запасів пороху для замкової артилерії, новий король особисто пожертвував із власних коштів значну суму (341 787 злотих) на ремонт укріплень, з приводу чого навіть була відчеканена пам'ятна медаль (Сецинский 1895, с. 100). На ній був напис: «аби потоки води не змили фортецю Кам'янець, король Станіслав Август своїми зусиллями врятував» (Rolle 1880, s. 17).

Перший візит короля до Кам'янця відбувся 1766 року і був пов'язаний із інспекцією оборонних укріплень міста. Полковник Ян де Вітте влаштував у місті неймовірні феєрверки. Артилеристи кам'янецького гарнізону були великими майстрами вогняних шоу, слава про які розлетілася не лише Поділлям, а й Європою. Збереглися зображення феєрверку, влаштованого Яном де Вітте у 1766 р. на честь іменин короля Станіслава Августа (Król-Mazur 2008, s. 256). На малюнку зображено ілюмінацію на Вірменському ринку по осі із заходу на схід (Рис. 1) (Пламєницька 2012, с. 457).

З того часу король Станіслав Август високо цінував Яна де Вітте: у 1767 р. надав йому графський титул, а у 1768 р. призначив комендантом кам'янецької фортеці та всіх прикордонних фортець на Поділлі. Комендант активно працював над удосконаленням оборонних споруд м. Кам'янця, його розбудовою і благоустроєм, листувався щодо цих питань із королем (відомо про збережені 35 листів за 1766–1784) (Де Вітте, ВУЕ). Після смерті Яна де Вітте король особисто, враховуючи заслуги батька, наполіг на тому, щоб його син – Йосип де Вітте став комендантом Кам'янця (Петров 2012, с. 133).

Тісно співпрацюючи із королем генерал Вітте зумів влаштувати у Кам'янці, за рахунок коштів короля серійне виробництво гармат (Gorski 1902, s. 175). При цьому, кам'янецький людвісар, німець Йоганн Франц Водіцк, звертався до короля з проханням посприяти виплаті грошей, заборгованих за роботу (Dudziak 2010, s. 114).

Другий візит короля до Кам'янця у 1775 р. також мав інспекційний характер. Тоді ж, у 1775 році генерал коронної артилерії Алоїз де Брюль фіксував у Кам'янець Подільській фортеці широке дезертирство, а тому попросив великого гетьмана коронного надіслати до фортеці підкріплення, особливо кінноти. Наприкінці візиту він залишив коменданту фортеці генералу де Вітте розпорядок гарнізонної служби «для неухильного дотримання» (Król-Mazur 2008, s. 180). Після цієї інспекції, у наступному 1776 році під Кам'янцем-Подільським були вперше проведені маневри зведених підрозділів кавалерії, піхоти та артилерії, що увійшли в історію військового мистецтва.

Найдокладніше задокументовано третій візит (11–16 листопада 1781 р.). 11 листопада 1781 року в полудень король Станіслав Август, оточений численним ескортом національної кавалерії, через Королівську браму в'їхав до фортеці. В ескорті королі були генерал артилерії Алоїз де Брюль, воєвода подільський Ян Замойський, воєвода брацлавський Мацей Лянц-коронський та ін. Фортечні батареї залпами вітали монарха. Стрілянина була така, що від неї тріснуло скло в одній із королівських карет.

Комендант міста Ян де Вітте привітав короля біля брами і вручив йому ключі від фортеці. Натомість король обдарував його званням генерал-лейтенанта. Піхотні полки вишикувалися в парадних шеренгах на Польському та Вірменському ринках, гармати безупинно гриміли, а люди радісно кричали: «Віват!». Місто вітало короля, пам'ятаючи його внесок у розбудову замку та ліквідацію наслідків великих повеней. Очікуючи на візит короля, комендант провів ґрунтовну реконструкцію Замкової брами, а місто, через магістратські органи, здійснило ремонт міської бруківки та фасадів будинків. Лише ламп, які мали освітлювати місто, магістрат польсько-український закупив 4000, а вірменський 1200 (Król-Mazur 2008, s. 413). З ініціативи біскупу кам'янецького Адама Красінського при в'їзді до катедрі була зведена Триумфальна брама (Król-Mazur 2008, s. 414).

Прибувши до Кафедрального костелу, король вислухав святу месу. Потім його вітали духовні та світські особи. З костелу король вирушив пішки до будинку коменданта, де для нього приготували помешкання. Під час обіду на 80 осіб генерал де Вітте під залпи фортечних гармат виголосив тост за здоров'я монарха. Король у свою чергу пив за його здоров'я і за всіх присутніх подолан. З власних покоїв король спостерігав за дуже вдалою і гарною ілюмінацією міста. Особливо вражаючим був яскравий напис «Filius Patriae et Pater» («Син Вітчизни і батько»). Щоб краще оглянути ілюмінацію, король з деякими особами свого почту обійшов місто.

12 листопада король зранку в супроводі генерала де Вітте оглядав ту частину фортеці, яку не бачив напередодні, пополудні надав аудієнцію кам'янецькому єпископу, а далі вирушив на обід до князя Калікста Понінського, в якого після обіду тримав на хрестинах доньку. Будинок князя знаходився на Польському ринку (відомий як будинок Шадбея або будинок під пеліканом). Пізніше у пілон балкону будинку вмурували таблицю з написом: «Найясніший Станіслав Август, Король Польський, ошчасливив своїм перебуванням цей будинок 12 листопада 1781 року» (Prusiewicz 1915, s. 17). Увечері, у домі Йозефа де Вітте, король дав великий бал, на якому було понад 50 панянок.

13 листопада король закінчив огляд фортеці та, попри жахливу негоду, був на муштрі піхотної бригади. Того ж дня він прийняв послів від молдовського господаря та від хотинського паші. 14 листопада відбулася муштра піхотного полку Йозефа де Вітте, а перед полуднем король каретою з невеликим почтом їздив на берег Дністра. Він, зокрема побував у прикордонному селі Брага, звідки через Дністер оглянув Хотин. Після обіду в Жванці король повернувся до Кам'янця. Наступного дня він оглядав укріплення замку і зауважив, що вони з значній мірі занедбані і на їх поновлення обіцяв щорічно виділяти 12 тис. злотих. Ввечері знову був великий бал, у ту ніч, разом з королівським почтом розважалося усе місто, «ринвами вино, мед та пиво наливали для простого люду». 16 листопада король покинув місто (Król-Mazur 2008, s. 419).

В пам'ять останнього візиту короля до Кам'янця 11 листопада 1781 р. було зведено Триумфальну арку, дворянський латинський напис на якій: HAC INTRABAT STANISLAU AUGUST - REX DIE XI 9 BRIS 1781 ANNO, засвідчує, що «Тут проходив король Станіслав Август 11 листопада 1781 року» (Рис 3).

Разом з тим, королівська присутність в Кам'янці фіксується на численних пам'ятках, як втрачених, так і існуючих. Зокрема, в знак вдячності за допомогу у подоланні наслідків повені 1765 р. вмонтована табличка під Замковим мостом (Рис. 1), на честь короля Станіслава Августа комендант Ян де Вітте у 1771 р. провів реконструкції Замкової брами, яка з того часу стала називатися Королівською і містити монограму останнього короля Речі Посполитої (Рис. 2). На честь останнього візиту короля при в'їзді до Кафедрального костелу була зведена Триумфальна арка (Рис. 3). В пам'ять про фінансування реставраційних робіт 1785 р. на башті Стефана Баторія на південному фасаді вмонтована кам'яна плита (Рис. 4).

Отже, три візити Станіслава Августа Понятовського та його системна фінансова допомога сприяли частковому відновленню фортифікаційного потенціалу Кам'янця-Подільського у другій половині XVIII ст. Водночас, королівська увага і фінансові зусилля по відродженню колишньої оборонної могутності були явно запізними. Як і в усій Речі Посполитій зусилля короля з реформування держави та її колишньої військової слави не дали результатів. На прикладі кам'янецьких візитів короля добре видно, що сучасники більше уваги приділяли не стану фортечних укріплень, а пишності балів і яскравості ілюмінацій, що відображає загальну кризу Речі Посполитої періоду її поділів.

ЛІТЕРАТУРА

- Де Вітте, Ян. Велика Українська Енциклопедія: (online). Режим доступу: <https://vue.gov.ua/%D0%94%D0%B5%D0%92%D1%96%D1%82%D1%82%D0%B5,%D0%AF%D0%BD>. (Дата звернення 10.11.2025).
- Михайловський В.М. Король-заручник (online). Режим доступу: <https://tyzhden.ua/korol-zaruchnyk/> (Дата звернення 10.11.2025).
- Осетрова Г.О. 2014. Латинські написи в пам'ятках архітектури Кам'янця. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».
- Петров М. Б. 2012. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління : Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Пламєницька, О. А. 2012. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В.
- Сецинский, Е. 1895. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С.В. Кульженко.

- Bortacka G. Młodość ostatniego króla Polski (online). Режим доступу: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2025/07/23/mlodosc-ostatniego-krola-polski/> (Дата звернення 10.11.2025).
- Dudziak, J. 2010. Alojzy Fryderyk von Brühl (1739-1793). Zielona Góra: Drukarnia Braci Dadyńskich.
- Gorski, Konstanty. 1902. Historia arttyleryi Polskiej. Warszawa.
- Król-Mazur, Renata. 2008. Miasto trzech nacji : studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. Kraków: Avalon
- Prusiewicz A.M. 1915. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów - Warszawa, Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego.
- Rolle, Antoni Józef. 1880. Zameczki Podolskie na kresach multanskich. T.I-III. T. II. Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa : Gebethner i Wolff ; Kraków : G. Gebethner i Spółka.

Andrii Zadorozhniuk

PhD, Docent,

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

KING STANISLAW AUGUST IN THE HISTORY OF KAMIANETS-PODILSKY

The article describes the place and role of the last king of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Stanisław August Poniatowski, in the history of Kamianets-Podilsky.

Attention is focused on information related to the king's three visits to the city (in 1766, 1775 and 1781), their goals and impact on the development of city fortifications. A separate aspect is the study of commemorative plaques and memorial inscriptions left in the city and defensive architecture. It is concluded that King Stanisław Augustus left a deep mark on the history of the city, as evidenced by memorial signs on many architectural monuments. At the same time, in the perception of contemporaries, the king's visits were associated with magnificent balls and impressive fireworks.

Key words: Stanisław August Poniatowski, king, Kamianets-Podilsky, fortress, defensive architecture.

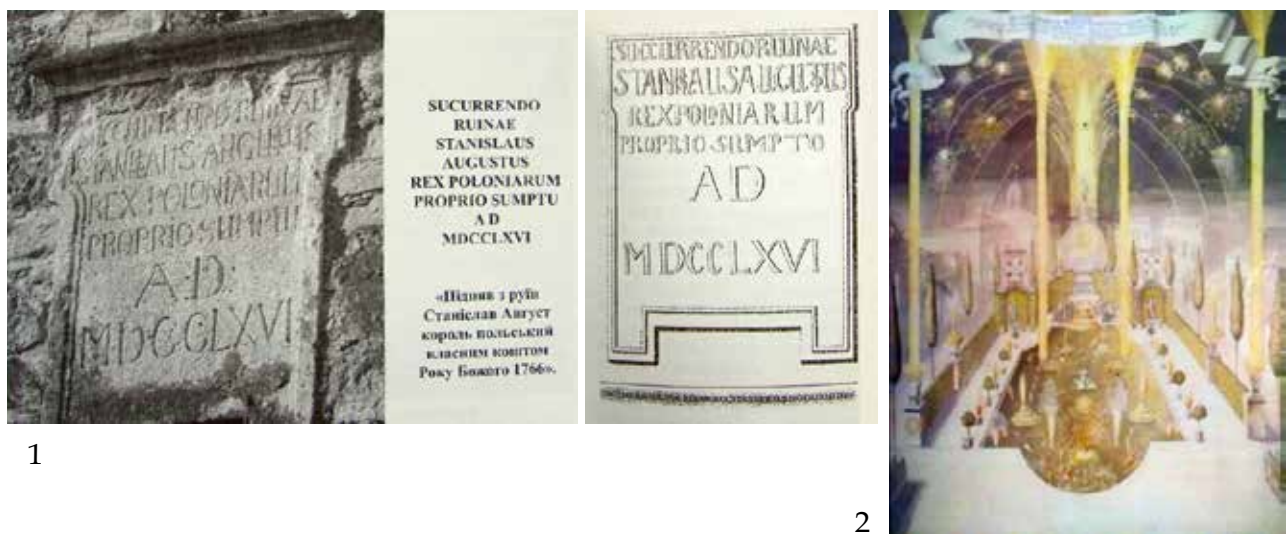
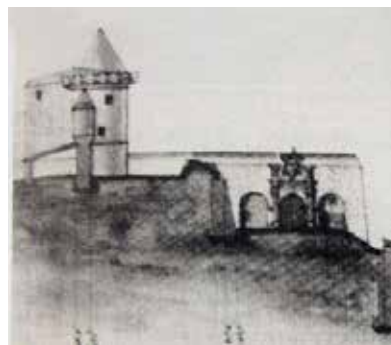

Рис 1. 1 – Плита 1766 р. з написом латиною під Замковим мостом з боку передмістя Карвасари (Осетрова 2014, с. 55)
2 – Малюнок декорацій та феєрверків на честь іменин короля Станіслава Августа 1766 р.

Напис на Королівській
брамі з боку
передмістя Підзамче

Напис на Королівській брамі з боку міста. Королівська корона з літерами **S.A.R.P.** – STANISLAUS AUGUSTUS REX POLONIARUM : Станіслав Август Король Польський. Нижче корони напис: **OPTIMUS PRINCEPS - IN PACE BELLO PROSPICIENS - SECVRITATI PUBLICAE - MDCCLXXI:** «Найкращий володар за мирних часів готується до війни задля безпеки держави. 1771» (Осетрова 2014, с. 53-54).

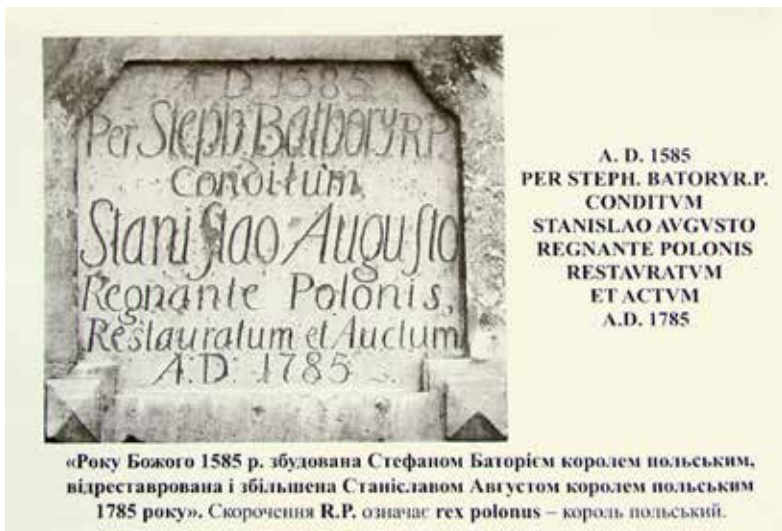
Рис. 2. Королівська брама, реконструйована Яном де Вітте у 1771 р.
в знак вшанування короля Станіслава Августа

Рис. 3. Тріумфальна арка, зведена в пам'ять про візит короля Станіслава Августа до Кам'янця-Подільського 11 листопада 1781 року

Рис 4. Плита з написом латиною на південному фасаді бапти Стефана Баторія (Осетрова 2014, с. 6)

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу ядерно-фізичних досліджень
Інституту прикладної фізики НАН України

БЕЛЬОВСЬКА ФОРТЕЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ

Стаття присвячена одній з багатьох фортець Української лінії, а саме Десятій, згодом Бельовській фортеці. Це рештки невеликої бастионної фортеці, яка була посилена равеліном. Вона захищала переправу та була частиною дуже протяжної лінії з аналогічних фортець. Наприкінці XIX століття фортеця втратила своє оборонне значення і деякий час була місцем розташування адміністративного центру Азовської губернії. У подальшому її оборонні споруди були частиною міського ландшафту і міським парком. Зараз фортеця зазнає відчутного антропогенного впливу, а стан її збереженості погіршується. Фортеця потребує невідкладних заходів щодо збереження та відновлення оборонних споруд.

Ключові слова: Українська оборонна лінія, Бельовська фортеця, бастионне будівництво, пам'ятка культурної спадщини, XVIII століття.

Ідея будівництва захисної лінії на півдні Московського царства зародилася ще у другій половині XVII століття. У 1682 р. генерал Г.І. Косагов показував гетьману Івану Самойловичу креслення валу від «Водолажского ровка» до гирла ріки Берестовеньки, потім по річці Берестовій до ріки Орелі, а по Орелі – до містечка Нехворощі. Але гетьман І. Самойлович висловився категорично проти цього проекту. Він вважав, що вал не захистить мешканців Полтавського полку від нападів татар, та й виконати роботи по спорудженню валу силами місцевого населення буде неможливо. В Коломацьких статтях 1687 р., йдеться про те, щоб «для утеснения и для удержания Крыма от нахождения поганских орд на великороссийские и малороссийские украинные города» на ріках Самарі й Орелі, в гирлі Орчика і Берестової, побудувати фортеці та заселити ці місця українцями. В той час ця ідея також лишилася нереалізованою (Рігельман 1994, с. 496-500). Обмежилися спорудженням фортець лише на Самарі, де у 1688 р. зусиллями лівобережних козаків та російських військ полків Г. Косагова і Л. Неплюєва, під керівництвом інженера фон Залена, всупереч численним протестам запорожців, була збудована Новобогородицька фортеця, а у наступному році – в урочищі Сорок Байраків – Новосергіївський городок (Заика 2015, с. 7-8).

У середині XVIII століття територія Північного Причорномор'я і Степової України була розділена між двома ворогуючими державами – Російською Імперією та Оттоманською Портою. Оскільки всі цивільні новобудови знищувалися під час воєнних сутичок татар, ногайців, українських козаків і російських військ, у цей період будували лише фортеці, перед якими стояло завдання запобігти подальшому просуванню татар і турків углиб території, а також здійснювати контроль за пересуванням запорізьких козаків.

6 та 27 квітня 1731 р. було видано два укази імператриці Анни Іванівни із вказівкою будувати оборонну лінію від Дніпра по Орелі до Берестової. Для цих робіт було виділено 20 000 українців, жителів Лівобережних міст та Слобожанщини (Щелоков 1882, с. 92-93).

У 1731 – 1742 рр. було збудовано Українську лінію фортець, яка мала прикрити Лівобережну і частково Слобідську Україну. Вона мала загальну довжину 285 кілометрів і пролягала по межах Полтавського і Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього річки Орелі до Сіверського Дінця, уздовж річок Орелі та її приток Берестової і Береки, притоках Сіверського Дінця. Вона являла собою суцільний високий вал і широкий і глибокий рів, протягом якого розташовувалися 16 фортець і 49 редутив. Автором проекту, за яким спорудили Українську лінію, був генерал Вейсбах (Скальковский 1838, с. 47). Відомо, що він 1730 р. подав уряду проект з укріплення південних кордонів Російської держави. Будували лінію козаки і селяни Слобожанщини та Лівобережних полків.

Фортеці призначалися для захисту південних кордонів Російської імперії від кримсько-татарських набігів і від Османської імперії. Відповідальними за будівництво лінії були інженер-генерал-майор Петро Петрович де Бріньї і сенатор генерал-майор Олексій Іванович Тараканов. Основні роботи на лінії були проведені з 1731 по 1733 р., а в наступні роки до 1743 р. проводилося її посилення та добудова (Арандаренко 1848, с. 260).

Загалом було побудовано 17 фортець, 49 редутів, земляний вал, сухий рів, частокіл, блокгаузи, форпости. Спочатку планувалося побудувати такі фортеці: Бельовську біля гирла р. Берестової, Іванівську (Берестовенька), Орловську, Парасковієвську і Троїсту (інакше Єфремівську), а далі планувалося довести її до Зміївського Миколаївського монастиря. Однак генерал-майор О. Тараканов запропонував внести зміни, і провести лінію вздовж р. Береки до р. Сіверський Донець, біля м. Ізюма. Було збудовано Олексіївську, Михайлівську, Слобідську, Тамбовську, Петровську фортеці. Таким чином ми бачимо побудованими фортеці: Борисоглібська, Царичанська, Лівенська, Василевська (Паячківська), Рязька (Нехворощанська), Федорівська (Дрієцька), Козловська (Крутояцька), Бельовська (Десята), Іоанна, Орловська (Восьма), Парасковії, Єфремівська (Троїцька), Олексіївська (Берецька), Михайлівська (Кисіль), Слобідська (Лозова), Тамбовська (Бузова), Петровська (Донецька) (рис. 1). У 1733 р. на Українській лінії для постійної сторожової служби було розміщено 20 ландміліційних полків. Управління ландміліційного корпусу з 1735 до 1764 р. перебувало в Бельовській фортеці.

Одна з фортець, розташованих на березі р. Берестової, спочатку мала назву Десята. Фортецю було закладено 11 серпня 1731 року генералом О. Таракановим, а закінчено будівництво було 20 жовтня цього року. Для будівництва фортець було направлено 30 тис. робітників з українських полків під керівництвом Г. Галагана, ще 2 тис. повинні були прислати слобідські полки. Все забезпечення, реманент та тяглова сила повинна була забезпечуватися самими робітниками. Одразу ж після будівництва кілька чотирикутних бастионних фортець були визнані слабкими в обороні і вирішено їх посилити.

Зокрема Десята або Бельовська фортеця отримала додаткові земляні укріплення у вигляді равеліну з південного боку. Равелін – допоміжна фортифікаційна споруда трикутної форми. Равелін розташовувався перед ровом фортеці між бастионами і слугував для прикриття фортечних валів від наступу ворожих військ. Він складався із рову і валу. За фортечним валом, з внутрішнього боку, будували ретраншемент. Це внутрішня допоміжна оборонна споруда у фортеці, яка призначалася для продовження оборони й обстрілу головного валу після того, як ним заволодіє супротивник (Ласковский 1865, с. 75).

Згодом це укріплення отримало нову назву від місця, звідки прибули солдати, а саме Бельова. Бельовська фортеця була земляною спорудою у формі квадрата з чотирма бастионами по кутах. В середині розміщувалися казарми, пороховий льох, цейхгауз та колодязь. Навколо фортеці оселилися перші мешканці майбутнього міста, переважно російські селяни-однодворці та козаки з Лівобережної України. Формування та поповнення гарнізону Бельовської фортеці відбувалося за рахунок однодворців, які заснували слободи в межах сучасних Берестина, Берестовеньки, Піщанки.

Фортеця була збудована з урахуванням вигину правого берега Берестової, зручного для підйому на берегове плато. Фортеця була замком, який запирав місце переправи. Основою оборонних споруд фортеці були рів та земляний вал. Рів копався по периметру майбутньої фортеці, а ґрунт, який звідти виймався, використовувався для спорудження валу. Зазвичай фортеці на Українській лінії споруджувалися земляні, бастионного типу і, як правило, чотирикутної форми. У південній частині знаходився равелін, який прикривав в'їзд до фортеці. З півдня це місце було укріплене валом. Висота валу сягала 2 сажнів (4,3 м). Ширина валу в основі становила три сажні (6,4 м), ширина по верху – один сажень (2,1 м), а по вершині був зроблений бруствер.

На плані міста 1738 р. фортеця мала крім, власне земляних укріплень, склади та магазини, розташовані з півночі, північного сходу та північного заходу. Споруди були дерев'яними та мали додаткову огорожу у вигляді палісаду, а північно-західна частина укріплювалася рогатками. Ця частина була ядром населеного пункту. На схід та захід від фортеці розташовувалися двори ландміліціонерів та однодворців. Вони не мають деталізації, а позначені сірими кварталами. Тут мешкали люди, які несли службу у фортеці та на валах. Для зручного та швидкого потрапляння

до фортеці східним яром було прокладено кілька мостів та влаштовано став та невелику греблю. На мису, між валом, яром та фортецею знаходився сад, який був захищений від суворих вітрів. За планом фортеці 1736 р. садиби розташовувалися на двох мисах вздовж правого берега р. Берестова під захистом валу Української лінії. Правда з плану незрозуміло, це вже заселені квартали, чи заплановані (рис. 2).

На плані 1743 р. житлова забудова поза межами фортеці позначена лише в межах площі, утвореної блокгаузами, а поза межами двори однодворців є лише у північний та північно-східній стороні. Їх площа незначна, відсутні суцільна забудова та квартали. Також зникають квартали у заплаві Берестової. На плані там позначені сільськогосподарські землі. На північ від фортеці мешкали прості жителі, переважно українці, вихідці з правобережної України. Ці квартали позначені жовтим кольором. Південніше фортеці на вільній від забудови території позначено церкву Різдва Пресвятої Богородиці.

У 1754 р. планувалося зробити модернізацію укріплення добавивши ще один рavelін зі сходу. Але цей проект так і не був реалізований. Натомість ми маємо чудовий план фортеці з профілями оборонних споруд та окремих елементів (рис. 3).

До 1784 року навколо фортеці вже було сформовано містечко, воно складалося з 130 дворів, у яких проживало 617 осіб, також у містечку було 3 кузні, приблизно 20 магазинів, кілька шинків, щороку проводили 3 ярмарки. У 1775 р. у зв'язку з ліквідацією Запорозької Січі та створенням Азовської губернії до Бельовської фортеці перенесли головне управління губернії, тут воно перебувало до 1777 р. У 1778 р. Бельовська фортеця стала повітовим центром Азовської губернії (рис. 4). До цього часу вона втратила оборонне значення і указом Катерини II 1784 р. її перейменували на місто Костянтиноград, яке увійшло до складу Катеринославського намісництва (Арандаренко 1848, с. 12). На початку XIX століття рештки оборонних споруд фортеці перетворилися на частину міського ландшафту. Територія навколо фортеці поступово починає заселятися, а поряд виникає міське кладовище.

У 2024 р. під час обстеження фортеці автором було складено план пам'ятки (рис. 5). Досить цікаво, що на сьогодні ця споруда і досі вважається пам'яткою архітектури національного значення, хоча вже давно потрібно переглянути її статус та визначити актуальний предмет охорони. Перш за все Бельовська фортеця є пам'яткою археології та військової історії. Це укріплення bastіонного типу. Вона орієнтована кутами за сторонами світу і по периметру оточена ровом, який повторює конфігурацію валів. Ширина рову у верхній частині – 40 м, у нижній – 25–30. Дно рову рівне. Берма збереглася у південній частині. Її ширина коливається від 3 до 5 м. На вершині валу частково збереглися бруствер і банкет. Висота брустверу – 1–1,3 м, ширина банкету до 1 м. По периметру фортеця укріплена валом. Він має максимальну висоту 6 м і ширину 15 м. Bastіони п'ятикутної форми по периметру мають бруствери та банкет. Розміри bastіонів різні і коливаються в залежності від стану збереженості. Північно-східний має розміри 37 x 45 м, південний – 37 x 45 м, південно-східний 35 x 48 м. Фортеця має два проїзди. Вони знаходяться у північній та південній частині валу. Їх ширина становить 10 м. У південній частині фортеці знаходиться ravelін. Він трикутної форми і має рів по периметру, який з'єднується з фортечним. На зовнішньому периметрі рову ravelіну простежуються рештки гласісу, який пошкоджений сучасним кладовищем. Розміри ravelіну – 70 x 60 м. Він має укріплення у вигляді валу з банкетом та бруствером, у вигляді літери V, орієнтований гострим кутом на південь. Загальні розміри пам'ятки – 270 x 200 м.

Сучасна доля Бельовської фортеці незавидна. Вона з усіх боків оточена забудовою, кладовищем та досить жвавою автомагістраллю. У північно-східній частині рів засипано та частково зрізано при прокладанні вулиці Полтавської, у північній частині конфігурацію рову змінено в результаті будівництва будівлі магазину, у північній рів засипано. Вали мають пошкодження у вигляді задернованих ям та траншей, які виявлені по всьому периметру фортеці. Північний bastіон зруйнований у першій половині XX століття, а рів навколо нього засипаний. На майданчику фортеці помітні бетоновані фундаменти від дитячих атракціонів. На зовнішніх схилах валу помітні тріщини та сповзання ґрунту. Особливо неприємно виглядає використання фортечного рову в якості смітника для кладовища та приватної забудови. Все це призводить до поступового руйнування оборонних споруд при бездіяльності обласного органу охорони культурної спадщини та Міністерства культури, яке, власне і має опікуватися пам'ятками національного значення.

ЛІТЕРАТУРА

- Арандаренко Н. 1848. *Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году в трех частях*. Полтава: типография Губернского Правления. Ч. 3. [4], II, 191, [1] с.
- Заїка Г. П. 2015. *Українська лінія*. Київ: видавець Олег Філюк. Вид. 2-е, доп. 88 с.
- Ласковский Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России*. Ч. 3: *Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II*. Санкт-Петербург: в Императорской Академии наук. 106 с.
- Описание городов и уездов Азовской губернии. 1853. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса. Т. 3.
- Рігельман О. 1994. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. Київ: Либідь. 767 с.
- Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. [в 2 ч.]. 1730-1823. 1838. Составлено Аполлоном Скальковским. Одесса: печатано в Городской типографии, 1836 - 1838. Ч. 2: С 1796 по 1823. 349 с.
- Щёлков К.П. 1882. *Историческая хронология Харьковской губернии*. Харьков: в Университетской типографии, 1882. 366 с.
-

Yevhen Osadchyi,
PhD, Researcher, the Department
of Nuclear Physics Research,
Institute of Applied Physics
of the NAS of Ukraine

BELEVSKA FORTRESS OF THE UKRAINIAN DEFENSE LINE

The article is devoted to one of the many fortresses of the Ukrainian line, namely the Tenth Fortress, later the Belevska Fortress. These are the remains of a small bastion fortress that was reinforced with a ravelin. It protected a crossing and was part of a very long line of similar fortresses. At the end of the nineteenth century, the fortress lost its defensive significance and for some time was the location of the administrative center of the Azov province. Later, its defensive structures were part of the urban landscape and a city park. Now the fortress is undergoing significant anthropogenic impact, and its state of preservation is deteriorating. The fortress requires urgent measures to preserve and restore its defenses.

Keywords: Ukrainian defensive line, Belevska Fortress, bastion construction, cultural heritage site, eighteenth century.

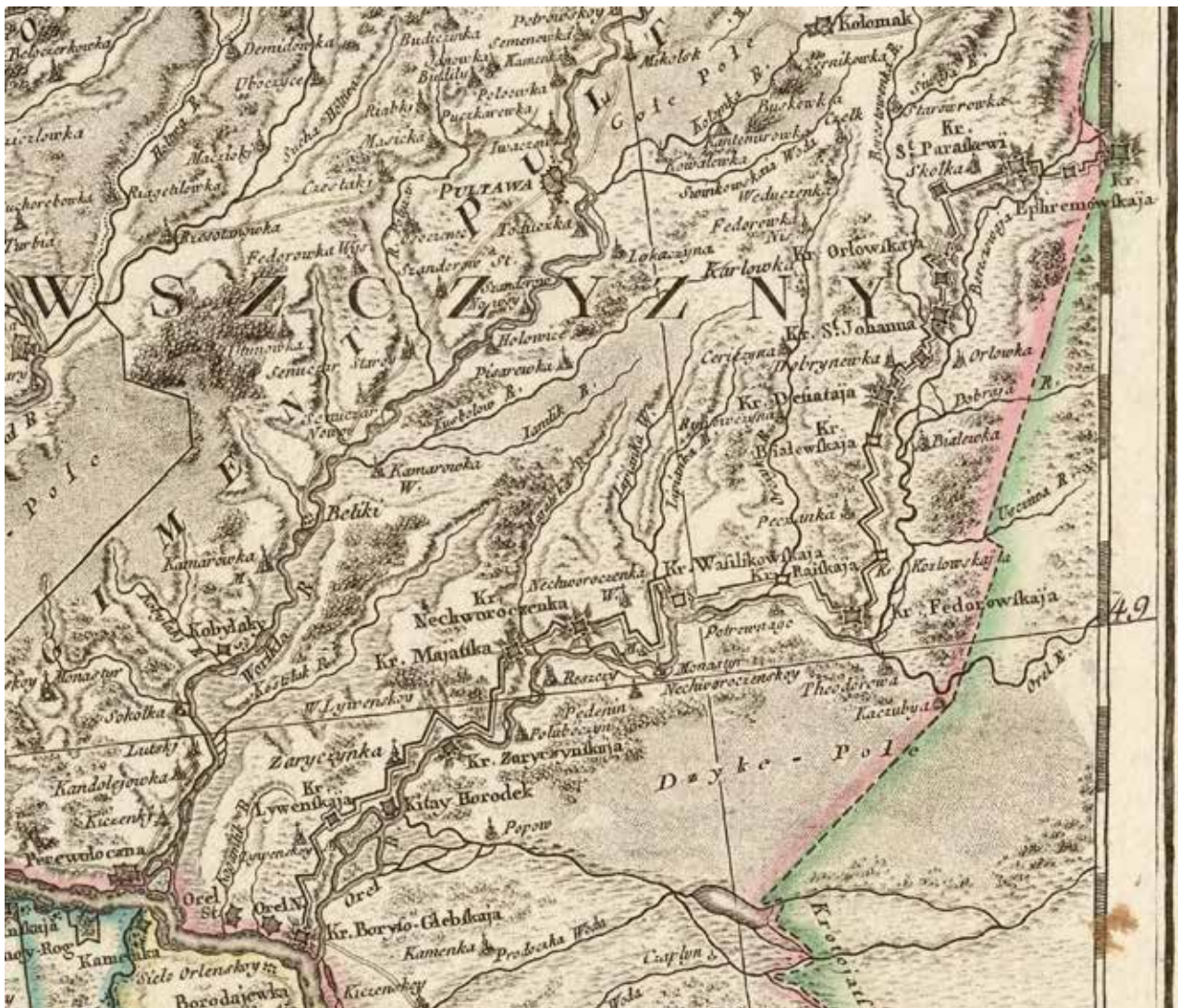

Рис. 1. Фрагмент карти Занноні Річчі 1775 р з укріпленнями Української лінії

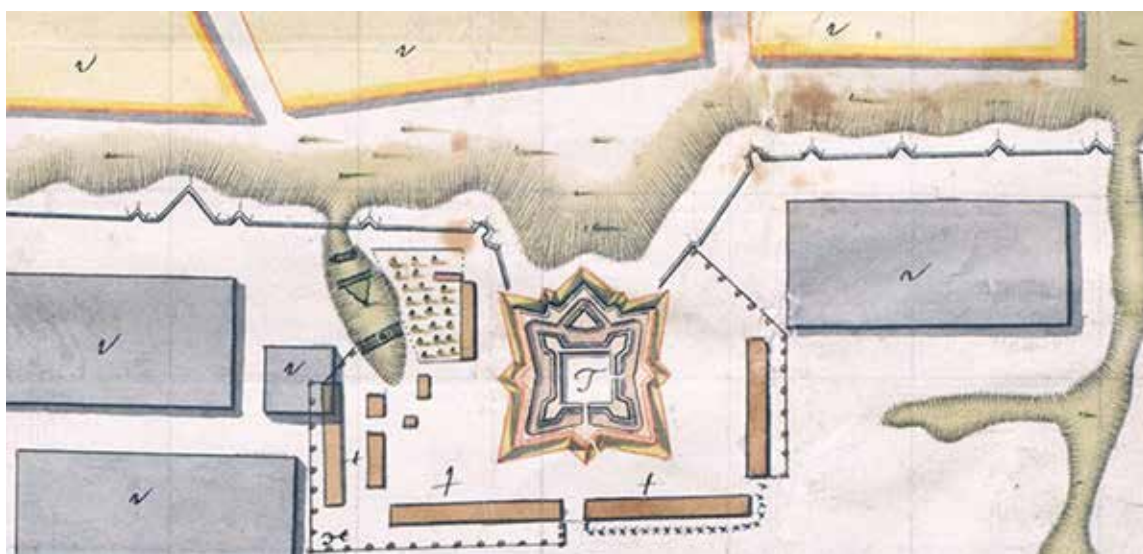

Рис. 2. План Бельовської фортеці 1738 р.
(з фондів Берестинського краєзнавчого музею)

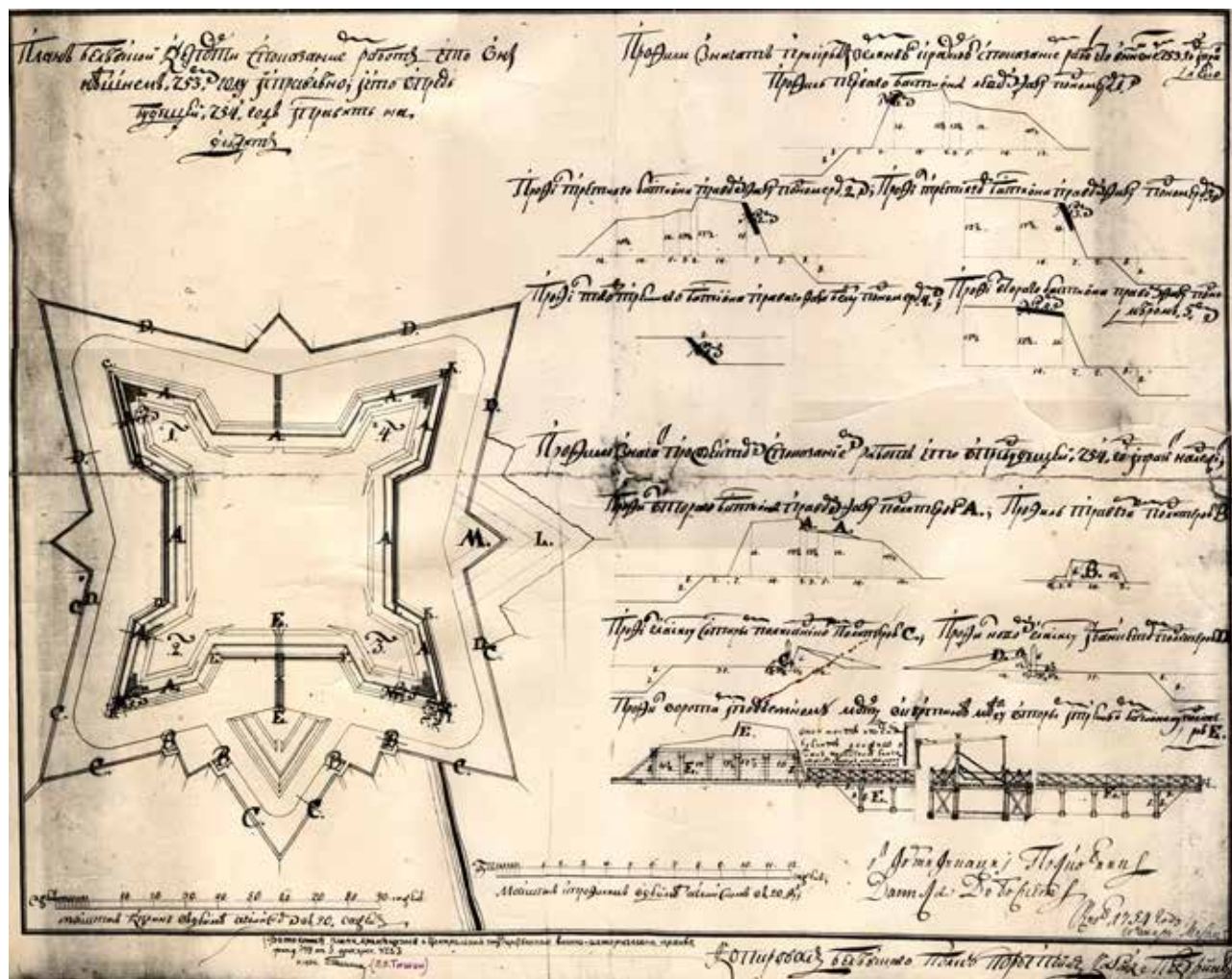

Рис. 3. План реконструкції Бельовської фортеці 1754 р. (з фондів Берестинського краєзнавчого музею)

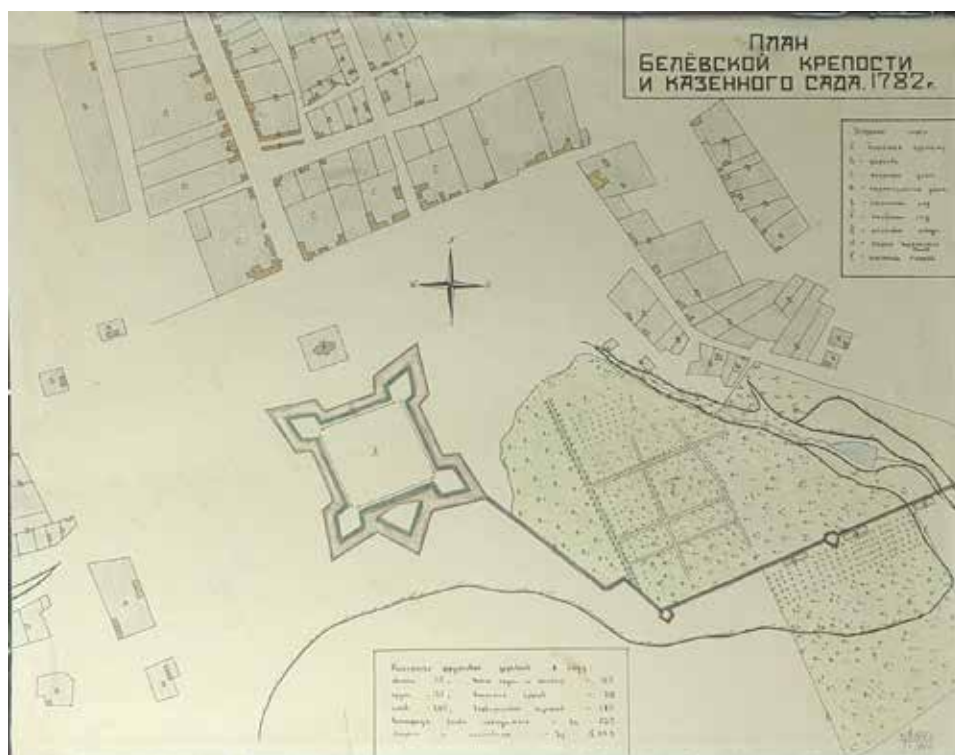

Рис. 4. Бельовська фортеця та центральна частина міста на плані 1782 р. (з фондів Берестинського краєзнавчого музею)

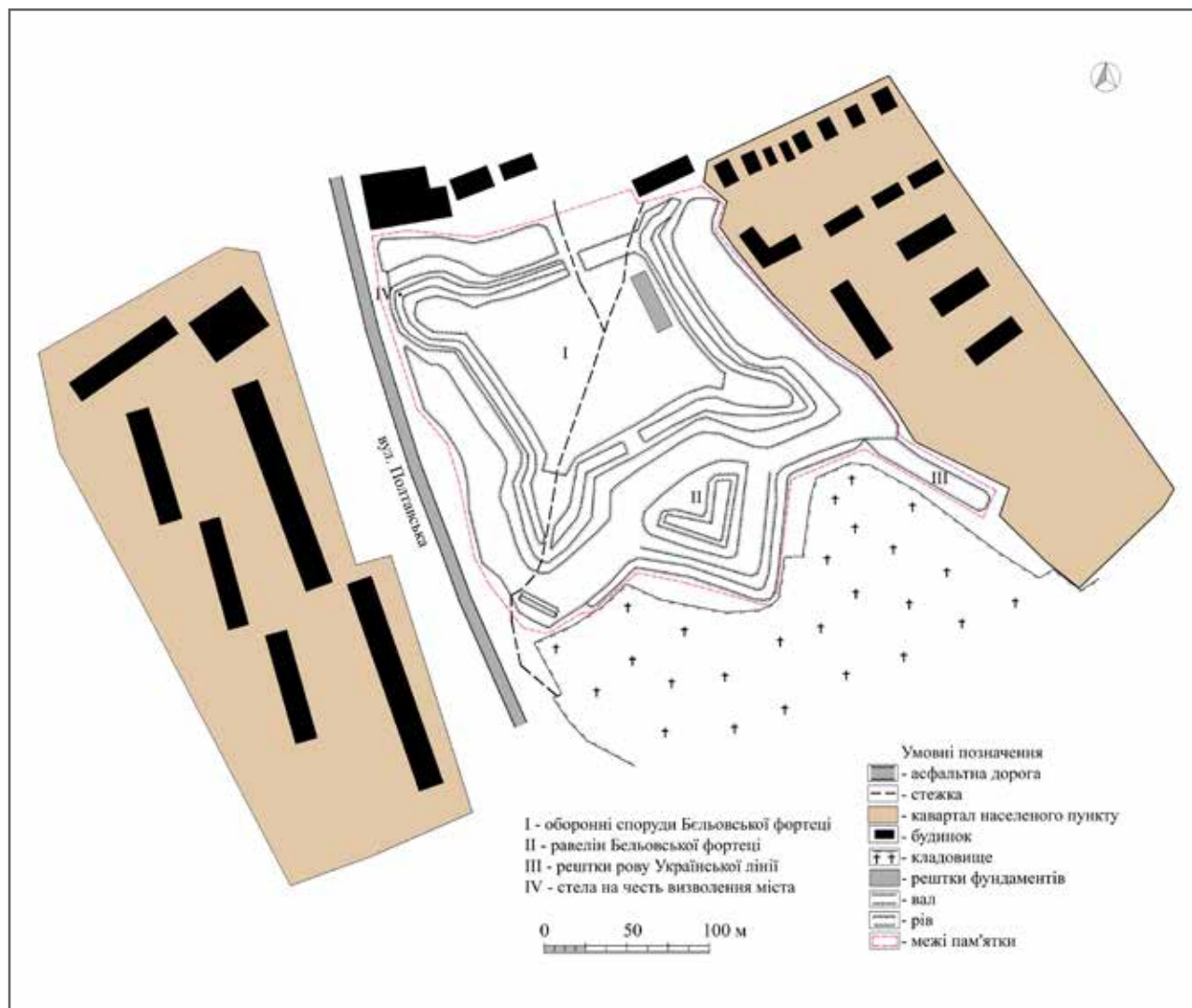

Рис. 5. Бельовська фортеця. План автора 2024 р.

Максим Ющенко,
ГО «КИУР»

Олександр Туницький,
Архітектор

СПОРУДИ ОБОРОНИ РОВУ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ-ЗАСТАВИ ЗА ПЕРШИМ ПРОЕКТОМ 1885 РОКУ

Стаття присвячена майже невідомій частині Дубенського форту-застави – спорудам оборони рову, зведеними за першим проектом форту 1885 року. Ці споруди, які проіснували лише 10 років, були демонтовані в ході суттєвої модернізації форту, яка почалась в 1892 році і тривала декілька років. В її ході замість мурованих з цегли старих споруд, для оборони рову були побудовані нові бетонні споруди, які розташували в інших місцях, ніж попередні. Розглянуто особливості споруд першого проекту та вогневу систему оборони рову Дубенського форту-застави. Подано біографічну довідку автора проекту та будівничого Дубенського форту-застави, інженер-полковника М. Борисова.

Ключові слова: Дубенський форт-застава, капонір, півкапонір, подвійний півкапонір, казематований фланк, рів, ескарп, контрескарп, кофр, вал, бастіон, куртина, полігонний (капонірний) фронт, протиштурмова гармата, будівничий Дубенських укріплень.

Вступ. В XIX столітті в Російській імперії було побудовано з нуля, або перебудовано багато фортець та окремих укріплень, чимало з яких вирізнялися оригінальними інженерними та архітектурно-планувальними рішеннями. Попри сувору регламентованість, що контролювала фортифікаційне будівництво, проєктанти мали можливість втілювати різні ідеї, що дозволило уникнути шаблонності, тому при загальній схожості, зовсім однакових фортець майже не було. Насамперед це стосувалось окремих фортифікаційних споруд, що були елементами загального ансамблю укріплень фортеці або форту.

Дубенський форт-застава по праву займає особливе місце серед фортифікаційних споруд, збудованих в XIX столітті, через унікальність більшості архітектурно-планувальних рішень першого проекту форту, створеного інженер-полковником Борисовим. Підготовчі роботи розпочались у 1884 році, зокрема відчуження і заняття земельних ділянок, а фактичне будівництво Дубенського форту-застави розпочалось в 1885 році, під керівництвом інженер-полковника Борисова, який в тому-ж році офіційно отримав звання та права «будівничого Дубенських укріплень». Серед інших елементів форту, досить оригінальними були споруди оборони рову, призначені відбивати безпосередній штурм форту піхотою противника. Але оскільки саме в цей період відбулась фактична революція в розвитку фортифікації через появу на озброєнні артилерії фугасних снарядів з потужною вибухівкою замість чорного пороху, то майже відразу після закінчення будівництва Дубенського форту-застави, його мусили суттєво модернізувати. Це призвело до того, що ряд споруд, побудованих за першим проектом, довелося посилювати чи перебудовувати, або взагалі розбирати та замінити спорудами нових зразків. Зокрема, було повністю замінено і споруди оборони рову.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Споруди і система оборони рову Дубенського форту-застави за першим проектом 1885 року в сучасних публікаціях окремо не розглядалась. Імовірно, перша спроба її опису була зроблена одним з авторів в статті 2013 року, але за браком архівних джерел, на підставі виявлених в форті залишків стрілецьких галерей, що були частиною цих споруд, на той момент автор вважав, що на західному куті (центральному) форту-застави був капонір, а на північному та південному кутах (флангових) – півкапоніри (Ющенко 2013, с. 218). Таке розташування – головний капонір на центральному куті форту та півкапоніри на бічних кутах, відповідало загальноприйнятій схемі розташування таких споруд в фортах різних країн. Варто відзначити, що німецькі та австрійські топографічні карти часів Першої світової війни, які показували Дубенський форт-заставу, показують наявність півкапонірів на західному та південному кутах, та подвійної споруди на північному куті. Але зображення надто схематичні, крім того в 1915–1916 рр., коли було видано ці топографічні карти, таких споруд в форті вже

точно не було. у достовірність зображення викликала сумніви (KdwR_R40_Dubno_1915 full; ZONE 4 KOL XXXIII (4785) DUBNO 1916).

У виданій в 2001 році книзі П. Савчука «Дубенський форт» було наведено фрагмент схематичного плану під назвою «Выкопировка из генерального плана Форта Застава с районами эспланады», датований 1891 роком, але якість зображення не дозволяла роздивитись споруди оборону рову (Савчук 2001, ст. 11). Також фрагмент цього плану в кращій якості було надруковано в 2022 році в праці О. Махновця (Махновець 2022, ст. 6). На отриманій з архіву якісній копії цього плану добре видно західний та південний півкапоніри і капонір на північному куті форту (Выкопировка из генерального плана... 1891, ДАРО, Ф. 497, опис 1, справа №1, аркуш №9а). Знайдені в державному архіві Київської області плани фундаментів цих споруд (див. малюнки 1 та 2) дозволили підтвердити, що півкапоніри були розташовані на південному та західному кутах, а на північному куті було розташовано оригінальну споруду, в архівних документах названу як подвійний півкапонір (рос. двойной полукапонир) (ДАКО, Ф. 1192, оп. 1, сп. 5, л. 29, 31). В решті науково-популярних публікацій, присвячених Дубенському форту-заставі, ці споруди не згадуються і не описуються. Лише в праці О. Махновця наводиться схематичний план-реконструкція стрілецької галереї, яку автор назвав «кордегардія», але без згадки споруди, частиною якої вона спочатку була (Махновець 2022, ст. 20).

Мета статті. Метою статті є введення в науковий обіг нової інформації про споруди оборони рову Дубенського форту-застави, розроблені в першому проекті 1885 року, та які проіснували до модернізації форту-застави, що розпочалась в 1892 році. В ході модернізації в 1897 році перші споруди оборони рову були майже повністю розібрані, тому їх планування можна відновити лише по архівних кресленнях. До наших днів від цих споруд збереглися тільки фрагменти ескарпних стрілецьких казематів, що прилягали до цих споруд та функціонально були з ними одним цілим, але всі вони сильно зруйновані, зокрема не зберігся жоден фасад з бійницями. Опис створено на підставі зведення інформації з архівних та інших джерел, та порівнянні з подібними за функціоналом спорудами в інших фортецях XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Оборона ровів в усі часи існування укріплень, що мали цей елемент, була однією з головних задач, адже це була перша серйозна перепона, яку мусив подолати противник, перш ніж піднятися на вал. Вирішувалась вона різними способами, причому деякі з них лишилися незмінними за тисячі років існування оборонних споруд (фронтальний обстріл рову), інші ж пройшли чималий еволюційний шлях. Основний етап цієї еволюції відбувався за останні 600-700 років, коли фронтальна оборона рову зі стін та башт укріплення (замку) поступово доповнювалась можливістю вести найбільш ефективний обстріл рову – поздовжній. Це було зумовлено появою вогнепальної зброї та її розвитком.

Найбільш виражено перехід до ефективної поздовжньої оборони рову проявився з появою бастионної фортифікації, що міцно зайняла першість в системах укріплень з XVI століття, розвивалась і панувала до першої половини XIX століття. І лише з розвитком та масовим поширенням тенальної і полігональної систем фортифікації в XIX столітті, задача оборони ровів перейшла до нового типу спеціалізованих споруд – капонірів.

Насправді, прообрази капонірів з'явилися навіть раніше за бастионну систему, ще в XV та на початку XVI століть як елемент оборони фортець старого типу. Прототипи капонірів зустрічаються в ескізах Франческо ді Джорджо ді Мартіні (Martini Francesco di Giorgio 1500-1841, s. 22, Tav. V, fig. 1, 8; Tav. VI, fig. 6; Tav. XV, fig. 1, 2; Tav. XXII, fig. 1; Tav. XXIV, fig. 1; Tav. XXVI, fig. 1; Tav. XXVIII, fig. 4; Tav. XXVIII, fig. 4; Tav. XXX, fig. 1, 2; Tav. XXXIII, fig. 1), Леонардо Да Вінчі (Да Вінчі Леонардо 1478-1518, ст. 116, 121, 133; Да Вінчі Леонардо, 1503-1505, ст. f 79r (170), f 90v (193), f 92v-f 93r (197-198)), та проектах Альбрехта Дюрера (Durer Albrecht 1527, ст. 35, 44, 49). Це були казематовані одноповерхові споруди, що розташовувались в рові укріплення біля підніжжя стін, та не виступали над рівнем кромки рову, на відміну від башт. Це було зумовлено тим, що їх єдиною задачею була оборона рову. Але реалізація капонірів як засобу оборони рову, мала місце в окремих замках і лише одиничні зразки збереглися до наших часів, зокрема в замку Брідор у Франції (Le château de Bridoré, <https://www.chateaubridore.com/en/chantier-de-renovation>). Фактично, розвиток бастионної системи як еволюційний етап в фортифікації, майже повністю заглушив розвиток такого оборонного елементу укріплень як капоніри. Протягом понад 200 років капоніри майже не застосовувались, адже в бастионній фортифікації поздовжній обстріл ровів здійснювався з відкритих фланків бастионів. Поступово отримали розвиток й інші допоміжні казематовані споруди, інтегровані в бастиони чи куртини і призначені для обстрілу

одного чи двох фасів рову – те, що пізніше отримало назву «казематовані фланки» та інші. В цей період в бастионній фортифікації терміном «капонір» називався перехід через рів до однієї з передових споруд (наприклад, рavelіну), захищений з боків двома земляними брустверами, переважно відкритий згори. Ці бруствери прикривали від пострілів вояків, що пересувались переходом, а також дозволяли за потреби вести вогонь вздовж рову. В XIX столітті капоніром починають називати також і казематовану споруду (Lepage Jean-Dens 2022, р. 90-92; Ласковский, Болдырев 1864, ст. 160-162).

Еволюційні зрушення в усталеній системі фортифікації відбулись вже після «Наполеонівських війн», що закінчились в 1815 році. Провідником в цьому процесі виступила Пруссія та держави «Німецького союзу», які досить рішуче відійшли від класичної бастионної фортифікації та активно будували нові фортеці з полігональними фронтами. Відповідно, для оборони ровів нових фортець, було створено нову систему, що базувалась на застосуванні казематованих капонірів. Таким чином, через більш ніж два століття, відбулось їх відродження і наступне панування в системі протиштурмової оборони майже до кінця XIX століття. Застосовувались капоніри і в тих бастионних фортецях, які ще будувались в цей період, адже в ряді країн бастионну систему чи її різновиди, використовували до другої половини XIX століття.

Головною ознакою капоніру, як оборонної споруди, було розташування в рові форту або фортеці та можливість вести вогонь в обидві сторони, вздовж двох прилеглих до капоніру фасів рову. В більшості випадків, вогонь з капоніру вели протиштурмові гармати, а оборону «голови» капоніру, ділянка рову перед якою була в непрострілюваній зоні сусідніх капонірів та з валу, забезпечували бійниці для рушниць піхотинців. В спрощених капонірах передбачалось ведення вогню лише з рушниць. Півкапоніри вели вогонь лише в одному напрямку, вздовж одного фасу рову, а казематовані фланки, залежно від свого розташування та форми – в одному чи двох напрямках (Ласковский, Болдырев 1864, ст. 160-162; Кузяк та ін. 2018, ст. 46-48, 51, 83).

В фортифікації 1870-х років загальноприйнятою системою оборони рову для форту вважалась схема «один капонір і два півкапоніри», коли в симетричному форті оборона обох напольних (фронтальних) фасів рову забезпечувалась капоніром, розташованим по капіталі форту, а бічні фази оборонялись з двох півкапонірів, розташованих на стику фасів та фланків. Аналогічна схема була прийнята і російськими інженерами та застосована для проекту типового форту, розробленого в 1879 році. Саме за цим типовим проектом, протягом 1880-х років будувалась більша частина фортів в фортецях Ковно, Брест - Литовськ, Новогеорґієвськ, Варшава (Яковлев 2000, с. 176, 180, 181). Стандартне озброєння для оборони рову було прийнято по 3 гармати на кожен фас, відповідно капонір був озброєний 6 гарматами, півкапоніри – кожен по 3 гармати (див. малюнок 3). Горжеві фази рову (тильні) оборонялись також з тильного капоніру або двох розташованих впритул півкапонірів, озброєними по 2 гармати на кожен фас. Залежно від умов місцевості, планування форту могло бути асиметричне, кількість фасів також могла різнитися, відповідно різним було розташування та кількість споруд оборони рову.

В Дубенському форті-заставі, якому надали симетричну чотирикутну форму, було необхідно забезпечити оборону чотирьох фасів рову. У Франції для оборони подібних чотирикутних фортів, в той період XIX століття використовували переважно два варіанти - з двома капонірами на протилежних кутах, кожен з яких обороняв по два фази рову, або з одним капоніром та двома півкапонірами. Для Дубенського форту-застави було прийнято схему «один капонір та два півкапоніри», але замість типового капоніру, було спроектовано оригінальну споруду – подвійний півкапонір. Також на відміну від типового проекту форту 1879 року, подвійний півкапонір (замість капоніру) було розташовано на правому куті форту (північному), а не по капіталі центрального кута форту, по його осевій лінії. На західному куті (центральному) та південному (лівому) було розташовано одиночні півкапоніри. Відповідно, північний подвійний півкапонір обороняв північно-західний та північно-східний фази рову, західний півкапонір обороняв південно-західний фас рову, а південний півкапонір обороняв південно-східний фас рову (див. малюнок 4).

Обидва півкапоніри Дубенського форту-застави були варіацією типових півкапонірів в інших російських фортах того періоду, подібне планування застосовувалось і в ряді інших європейських країн. Кожен з півкапонірів мав три артилерійські каземати, в яких було встановлено три 4-фунтові (87 мм) гармати зразка 1877 року, на казематних лафетах системи Насветевича. Гармати мали стріляти картеччю, яка забезпечувала гарантоване знищення ворога, що проник до рову. Головна відмінність від інших відомих прикладів півкапонірів в

російських фортах полягала у відсутності земляної захисної обшивки глухої тильної (напольної) стіни і торцевої. Ці конструктивні відмінності були зумовлені наявністю в Дубенському фортифікаційному заставі суцільної ескарпної стіни, яка була відсутня в багатьох інших фортах, зокрема в фортеці Ковно (див. малюнок 3). З цієї ж причини, Дубенські півкапоніри були підготовлені для активної самооборони, якої часто не мали півкапоніри інших фортів. Зокрема, підходи до артилерійських амбразур захищались рушничним вогнем з дев'яти бійниць стрілецької галереї, розташованої перпендикулярно до півкапоніру, в ескарпі. Такі галереї відсутні в більшості фортів інших російських фортець того періоду, що є ще однією суттєвою відмінністю. Вхід в стрілецьку галерею було зроблено з потурни під головним валом, яка вела до півкапоніру. Стрілецька галерея складалася з трьох казематів (по три бійниці в кожному), з наскрізним проходом через них і виходом за ескарпну стіну. Також відразу за виходом зі стрілецької галереї за ескарпну стіну, було зроблено ще й вихід в рів, у вигляді хвіртки в ескарпній стіні, яка закривалась ґратами. Вірогідно, рушничні бійниці були і в торцевій стіні обох напівкапонірів, оскільки простір біля них був в непрострілюваній зоні для гармат та рушниць ескарпної стрілецької галереї, а також з головного валу. Такий вигляд мав південний півкапонір, реконструкція планування якого представлена на малюнку 4.

Креслення фундаментів західного півкапоніру в архіві не було знайдено, але оскільки на генеральному плані та в описах вказано, що на західному куті був півкапонір, а форма кутів схожа, автори припускають, що він мав планування, близьке до південного півкапоніру. Відмінність полягала в наявності двох стрілецьких галерей, додаткова складалась імовірно з двох казематів з шістьма рушничними бійницями, які виходили в північно-західний рів (див. малюнок 4). Залишки стін цих галерей досі можна побачити в Дубенському форті, реконструкція на плані зроблена на підставі їх обмірів. Вочевидь, було вирішено посилити ближню оборону західного півкапоніру, оскільки він був розташований на найбільш важливому напрямку – центральному куті форту. До того ж, саме в цьому місці з покриття західного півкапоніру було перекинуто тимчасовий міст через рів форту, яким активно користувались весь час служби форту-застави.

Найбільш оригінальною спорудою був подвійний півкапонір, побудований на північному куті форту-застави. В плані ця споруда нагадує обернену літеру «Г», складаючись з двох крил (див. малюнок 4). Така форма оборонних споруд не була рідкістю і в фортифікації XIX століття використовувалась в різних країнах. Зокрема, таку форму мали казематовані фланки в деяких російських фортецях (Нова Печерська фортеця, м. Київ, Олександрівська цитадель в м. Варшава), німецьких (фортеця Бойен), бельгійських фортах (фортеця Антверпен). Але в усіх цих спорудах амбразури були розташовані по одній зі сторін обох крил, тоді як в Дубенському фортифікаційному заставі – на протилежних. Казематовані фланки утворювали вхідний кут, що дозволяло вести з їх амбразур перехресний вогонь. Споруди в фортеці Бойен та фортах Антверпена навпаки, утворювали вихідний кут, що залишало непрострілювану ділянку навпроти кута споруди (Rolf 2003, p. 54; Corbin 1888/1892, fig. 120). Для капонірів така форма не застосовувалась. Капоніри розташовували як на вихідних кутах, так і вхідних, тому існувала пряма залежність – чим гострішим був вихідний кут, тим більші розміри треба було давати капоніру. Це робило їх дорожчими через великі розміри, та водночас більш вразливими до обстрілу бомбами з мортир, через значну площу покриття. Тому в ряді країн (Великобританія, Австро-Угорщина, Німеччина, Франція, Нідерланди та ін.) замість великих споруд застосовували капоніри з двох окремих крил, з невеликою центральною частиною між ними, або взагалі без неї, що дозволяло зменшити площу споруди вдвічі, а також захистити перехресним вогнем з рушничних бійниць кут між крилами (Brialmont 1863, Pl. XXXIII, fig. 3, 5; Blumhardt 1864, p. 147, fig. 81; Philips 1866, p. 81, fig. 181-183; Rolf 2003, p. 99, 125, 221, 294, 317, 421, 428;). Відома також неофіційна назва таких споруд «котячі вуха» (cat's ear) (Lepage Jean-Dens 2022, p. 101). Цікаво відзначити, що таку форму з двох крил деякі фортифікатори ще в XVII столітті пропонували надавати бастионам, з метою забезпечити перехресний вогонь по капіталі бастиону, як найслабшому по вогневій міцності місцю бастиону (Freitag 1635, p. 176-177, fig. 172, 174, 176-178; Doegen 1648, p. 216-217; Du Breuil 1674, p. 19, 27, 151, 157, 355).

В російській фортифікації першої половини XIX століття капоніри будували хоча і різної форми та розмірів, але переважно як одну споруду без виражених крил. Вищезгадані «котячі вуха», поширені в Західній Європі, взагалі не зустрічались. Крила були характерні для більших за капоніри споруд – казематованих редюїтів, напівбашт та оборонних казарм, причому споруди часто мали плавне, закруглене планування, без різких кутів (Кузяк 2018, с. 41, 47, 49, 54, 55). Також

в фортецях будували казематовані фланки – гарматні каземати, вбудовані в ескарпну стіну, з яких обстрілювали один чи два фаси рову, або прибудовані до більшої споруди (В'ялець 2018, с. 71, 72, 74-75; Кузяк та ін. 2018, с. 41; Corbin 1888/1892, fig.81, 82, 85).

Варіант, аналогічний подвійному півкапоніру Дубенського форту-застави, вочевидь є рідкісним, повних аналогів якому авторам не вдалось знайти. Найближчою за плануванням спорудою оборони рову, яку вдалось знайти, був капонір в рові редуту Крукхорн (redoubt Crookhorn) фортеці Портсмут, Великобританія (див. малюнок 5, верхній кут плану). Він також мав Г-подібну форму і амбразури були розташовані по протилежних сторонах крил, така форма споруди була зумовлена різним рівнем дна рову на суміжних фасах, тобто крила капоніру були розташовані на різній висоті, до того ж дальнє крило прилягало до контрескарпу. Але цей редут, спроектований в 1860-х роках, хоча і розпочали будувати, проте так і не закінчили, а до 1876 року взагалі повністю зрили цю недобудову, тому оригінальний капонір в редуті Крукхорн існував лише на проектному кресленні (Rolf 2003, р. 99; Mitchell Garry, 2024, р. 16). Ще один капонір схожої форми був передбачений в проекті форту №4 фортеці Порт-Артур, але це було вже через 20 років після побудови Дубенського форту-застави. Крім того, цей форт до початку облоги Порт-Артуру в 1904 році не встигли повністю завершити, тому капонір, як і у випадку з редутом Крукхорн, лишився виключно на проектному кресленні цього форту (Русско-Японская война 1910 (1), с. 62; Русско-Японская война 1910 (2), Картографическое приложение №2, лист 3, чертежи №2 и №3).

Причини, через які було створено таку незвичайну в плані споруду в Дубенському форті-заставі, залишаються невідомими. Стосовно розташування цієї споруди на північному куті можна припустити, що проєктант бажав уникнути передбачуваності з боку противника, адже при класичному розташуванні капоніру на центральному (західному) куті форту, туди очікувано було б спрямовано зосереджений вогонь на ураження найбільш важливої споруди оборони рову. Незвичайне планування імовірно пояснюється бажанням зменшити площу покриття споруди, що дозволяло водночас зробити покриття казематів міцнішим через малі розміри, та зменшити вірогідність влучання снаряду в покриття.

Біографічна довідка. БОРИСОВ Михайло Семенович народився 11 березня 1842 року, з дворян Московської губернії. Батько - Семен Артемович Борисов, звільнився зі служби майором у 1847 році. Мати - Софія Карлівна Гедерст, дочка титулярного радника (Список полковникам... 1888, с. 234; Дьяков 1967, с. 31; Родословная книга...1914, с.159-160).

16 червня 1860 року Борисов, після закінчення Костянтинівського військового училища, з португей-юнкерів став прапорщиком Лейб-гвардії драгунського полку з відрядженням до Миколаєвської інженерної академії (Список полковникам... 1888, с. 234; Дьяков 1967, с. 31, 203; Высочайшие приказы...1860, Наказ від 16.06.1860).

17 квітня 1863 року він, перебуваючи в академії, отримав чин поручика гвардії (Высочайшие приказы... 1863, Наказ від 17.03.1863). Так як гвардія була на ранг вище інших чинів, то у виданні «Список полковникам по старшинству» на 1 травня 1888 року вказано однією датою про перейменування в армійського поручика, в штабс-капітана, в поручика воєнного інженера (Список полковникам... 1888, с. 234).

1864 року Борисов закінчив інженерну академію 5-м по рейтингу з 69 випускників по 1-му розряду (Максимовский 1869, с. 150 додатку).

30 серпня 1868 року Борисов отримав чин капітана (Список полковникам... 1888, с. 234). В 1868 і 1869 роках він служив в Кронштадтському фортечному Інженерному управлінні (Максимовский 1869, с. 150 додатку; Раздолгин, Скориков 1988, с. 284).

У 1869 році Борисов був нагороджений орденом Св. Анни 3 ст., в 1873 році був нагороджений орденом Св. Станіслава 2 ст. (Список полковникам... 1888, с. 234).

Весною 1873 року в №85 газети «Русский инвалид» надруковано статтю «Установка орудий, скрывающихся после выстрела, по проекту военного инженер-капитана Борисова» (Систематический указатель...1891, с. 129). Цю статтю було передруковано в 1874 році у німецькому виданні «Archiv für die Artillerie- und Ingenieur-Offiziere des deutschen Reichsheeres» (Archiv für die...1874, с. 182-185). В ній сказано, що імператору Олександрові II був представлений розроблений інженер-капітаном Борисовим проект встановлення 11-дюймових берегових гармат на спеціальні платформи, які після пострілу рухаються по похилих площинах у сховища. Також дано короткий опис цього проекту.

У вересні 1874 року в журналі «Военный сборник» №9 в статті «Крепости и современная артиллерия» сказано, що проект капітана Борисова звернув на себе особливу увагу генерал-ад'ютанта Тотлебена, який домігся виділення невеликої суми для його випробування (Военный сборник 1874, с. 97-99).

13 квітня 1875 року капітан Борисов, перебуваючи на той час в розпорядженні Головного Інженерного Управління, отримав чин підполковника (Высочайшие приказы... 1875, Наказ від 13.04.1875). Службове призначення чинів, які перебували у розпорядженні Головного Інженерного Управління, полягало у розгляді та повірці всіх проектів, кошторисів та звітів, що надходили до Інженерного Комітету, у виконанні різних тимчасових доручень по будівельній частині, в складі різних комісій та тимчасових будівництв, для яких не було постійних штатів (Ивков 1915, с.70).

У 1875 році Борисов проживав в місті Миколаїв (Actus Notarius...2019, с. 69, 71, 73). Він керував будівництвом штучного острова з морською батареєю в Дніпровсько-Бузькому лимані біля Очакова (Остров Майский 2015).

В інструкції для збору військ на випадок появи ворожого флоту перед Очаковим, датованій 28 листопада 1876 року, згадується інженер-підполковник Борисов і його обов'язки (Сборник Материалов... 1899, с.53).

У 1876 році в Миколаєві була побудована установка системи Борисова для 11-дм гармати і розпочато її випробування, які були продовжені у 1877 році. Подальшим випробуванням завадила російсько-турецька війна (Завадовский 1876, с.241; Цитадель № 17 2010, с. 100).

В 1877 році Борисов перебував при роботах у Миколаєві, брав участь в кампанії 1877-78 років, у 1878 році нагороджений орденом Св. Анни 2 ст., а 1 квітня 1879 року отримує чин полковника (Список подполковникам... 1877, с. 433; Список полковникам... 1888, с. 234).

В «Списках полковникам...» на 1 березня 1882 року і на 1 січня 1883 року вказано, що Борисов перебуває для доручень при Окружному Інженерному Управлінні Одеського воєнного округу (Список полковникам... 1882, с. 692; Список полковникам... 1883, с. 692).

У 1882 році Борисова нагородили орденом Св. Володимира 4 ст. (Список полковникам... 1888, с. 234).

У 1883 році в першому томі «Энциклопедия военных и морских наук» згадується про кілька варіантів установок полковника Борисова, але які ще не прийняті на озброєння (Энциклопедия ... 1883, с. 410).

18 липня 1884 року за наказом воєнного інженер-полковника Борисова і на підставі Найвищого указу, даного Воєнному Міністру 22 червня 1882 року, здійснено фактичне заняття двох ділянок необхідних для виконання попередніх робіт з будівництва Дубенського форту-застави (Акт_від 18.07.1884 р., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №125).

19 червня 1885 року Борисову присвоєно права і звання будівничого Дубенських укріплень (РГВИА, Формуляр Дубенских укреплений 1895 г.), (Список полковникам... 1888, с. 234).

Проект Дубенських укріплень затверджено 15 серпня 1885. Особливістю цього проекту було те, що у форті передбачались 3 бронебашти, 4 установки системи Борисова для 6-дм фортечних гармат, мортирні каземати, 1 подвійний півкапонір і 2 півкапоніри (РГВИА, Формуляр Дубенских укреплений 1895 г.; Цитадель № 17 2010, с. 100).

24 серпня, згідно розпорядження будівничого Дубенських укріплень, проведено відчуження земель для будівництва форту-застави додатково до раніше відчужених ділянок (Акт_від 24.08.1885 р., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №126). Будівництво укріплень розпочато восени 1885 року (РГВИА, Формуляр Дубенских укреплений 1895 г.).

У 1885 році Борисов нагороджений орденом Св. Володимира 3 ст. (Список полковникам... 1888, с. 234).

На 1 січня 1886 в безпосередньому підпорядкуванні Головного Інженерного Управління був ряд будівничих фортець і укріплень з присвоєними їм тимчасовими штатами і управліннями, в тому числі і будівничий Дубенських укріплень (Всепопданейший отчет... 1887, с. 1).

В «Списках полковникам...» на 1 вересня 1886 і на 1 травня 1887 року зазначено, що Борисов перебуває в розпорядженні Головного Інженерного Управління (Список полковникам... 1886, с. 279; Список полковникам... 1887, с. 279).

У квітні 1886 в журналі «Военный сборник» №4 вийшла перша стаття капітана К. Величка, викладача Інженерної академії, «По поводу испытаний броневых башен в Бухаресте», в якій сказано, що результати випробувань порушили в російських військових колах дискусії і

заставили багатьох прийти до висновку, що бронебашти не годяться для сухопутних верків (Военный сборник 1886, с. 259). В другій статті, яка вийшла в травні у №5 журналу, Величко писав, що лафети, які ховаються тільки у вертикальному напрямку (прим.: ген. Паукера) легко підбити нависним вогнем, як і звичайні, а лафети, що ховаються одночасно і в горизонтальному напрямку, під каземат (прим.: полк. Борисова), підбити менше ймовірно, але гармата може бути приведена до тривалого мовчання руйнуванням шляхів по яким рухається, відновлювати які буде мабуть важче, ніж звичайні платформи. Він зазначив, що у фортах-заставах, де мало місця і необхідний круговий обстріл, найбільш доцільно, на той час, застосовувати встановлення гармат у бронебаштах, або якщо і на лафетах, що ховаються, то прикритих бронею від нависного вогню (Военный сборник 1886, с.104).

В №8 «Инженерного журнала» Л. Фріман писав, що система Борисова передбачає круговий обстріл кожної гармати (Военный сборник 1890, с. 365).

30 червня 1887 року Головне Інженерне Управління повідомило Борисову рішення Розпорядчої Комісії, у якому сказано, що запропоновані ним, Борисовим, похилі площини незадовільні в бойовому відношенні, тому для Дубенського форту вважається більше правильним скористатися установками, що ховаються, вже випробуваної конструкції (прим.: ген. Паукера) (Департамент военной и морской отчетности. 3.07.1887 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №87).

В «Списках полковникам...» на 1 травня 1888 року дана більш деталізована інформація про офіцерів, ніж в попередніх списках. Про Борисова, крім послужної інформації написано, що він православний і одружений, але дітей не має (Список полковникам... 1888, с. 234).

У липні 1888 року в форті-заставі велась кладка стін похилих площин для установок Борисова (Переписка от 6.07.1888 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №1586).

На 1 травня 1889 в «Списках полковникам...» інформація про Борисова залишилась без змін (Список полковникам... 1889, с. 189).

За ініціативою Борисова, на кошти Головної Фізичної Обсерваторії, біля Дубенських укріплень була влаштована метеорологічна станція (Приложения к очерку работ Западной экспедиции... 1899, с. 69-70).

У 1889 році в Дубенському форті завершено зведення всіх кам'яних споруд згідно затвердженого проекту, за виключенням пристосувань під установки системи Борисова і бронебашти. Влаштовано колодязь для «бадь» противаги установки Борисова і розпочато встановлення дослідної платформи (РГВИА, Формуляр Дубенских укреплений 1895 г.).

18 вересня 1889 року Борисов надіслав повідомлення контролеру Логвинову про приїзд 19 вересня генерал-майора Заботкіна і зустріч з ним на форті всіх чинів Будівництва (Уведомление Борисова от 18.09.1889 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №19).

31 жовтня 1889 року повідомлення в контроль над будівництвом форту про проведення 1 листопада огляду та приймання, здійснених підрядником робіт, до казни, за будівничого Укріплень підписав військовий інженер-підполковник Безродецький, який в цей час був діловодом по будівельній частині окружного інженерного управління Петербурзького військового округу (Уведомление Безродецкого от 31.10.1889 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №21; Список полковникам... 1891, с. 717).

1 листопада комісія зафіксувала ряд незакінчених земляних робіт, але вирішила загалом прийняти виконані роботи в казну. У складі комісії Борисова не було, але був підполковник Безродецький (Свидетельство 1.11.1889 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №22, 23).

З 1 січня 1890 року в Осовці і в Дубно Будівництва закриті і замінені Господарськими Комітетами (Всепопданейший отчет... 1891, с. 1).

12 і 13 січня, в зв'язку з заміною Дубенського Будівництва Господарським Комітетом по будівництву Дубенських укріплень, члени Комітету приймали незгораєму шафу і грошовий ящик колишнього Управління Будівництва, без присутності Борисова (Акт №2 від 12.01.1890 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №117, Акт №3 від 13.01.1890 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №70).

4 квітня члени Комітету офіційно, зі складанням Акту, зламали секретне відділення креслярської шафи, що перейшла з іншим майном колишнього Будівництва в розпорядження Господарського Комітету, так як ключ від цього відділення не був переданий полковником Борисовим Господарському Комітетові. У відділенні виявили план місцевості довкола м. Дубно з нанесеним на ньому проектом 1873 року фортеці, яка передбачалась, а також плани

околиць форту-застави і Дубно та фотографічні види цих околиць (Акт №10 від 4.04.1890 г., ДАКО Ф. 1192, опис 1, справа 5, аркуш №1186).

На 1 травня 1890 в «Списках полковникам...» інформація про Борисова не змінилась (Список полковникам... 1890, с.145).

В цьому році в форті-заставі для проведення випробувань встановлено платформу, що ховається, системи інженер-полковника Борисова, з влаштуванням тимчасового водопроводу і встановленням насосу (РГВИА, Формуляр Дубенских укреплений 1895 г.).

В 1890 році вийшла книга К. Величка «Исследование новейших средств осады и обороны крепостей» (окремий відтиск його статей, опублікованих в «Инженерный журнал» №12 1888, №№1-10 1889), в якій він, крім критичних зауважень по бронебаштах (глави V і VI), піддає критиці ідеї Борисова по установках, що ховаються, використовуючи старі схеми (Величко 1890, с. 324-326).

У січні 1891 в журналі «Военный сборник» №1, К. Величко виступив проти бронебашт навіть у фортах-заставах, надаючи перевагу відкритим в дії установкам для гармат, хоча в книзі «Исследование...» 1890 року він писав, що у фортах для важких гармат відкритого встановлення не повинно бути зовсім (Военный сборник 1891, с. 188; Величко 1890, с. 100).

На 1 травня 1891 в «Списках полковникам...» інформація про Борисова так і не змінилась. Він все ще значиться будівничим Дубенського форту (Список полковникам... 1891, с. 110).

26 лютого 1892 року у «Всеїданнійшій доповіді по канцелярії Военного министерства» з додатком діяльності министерства в 1881-1890 рр. говориться, що форт-застанова Дубно не зовсім відповідає сучасним умовам оборони окремих фортів-застав, а виконані на ньому роботи варто визнати не зовсім вдалим в технічному відношенні (Очерк деятельности... 1892, с. 181).

Навесні 1892 року за наказом Виконуючого справи Головного начальника інженерів (прим.: Заботкіна) розпочали перебудову західної частини форту з утворенням нового валгангу і брустверу (прим.: для відкритої установки важких гармат). Розібрали та прибрали до складу встановлену на форті дослідну платформу системи Борисова (РГВИА, Формуляр Дубенских укреплений 1895 г.).

На 1 травня 1892 року в «Списках полковникам...» і в «Списках генералам...» Борисов не значився.

У червні 1892 року в статті «По текущим вопросам крепостного дела» військовий інженер Д. Папкевич виступив з різкою критикою Величка та інших противників бронебашт (Военный сборник 1892, с. 347-360).

Про установки Борисова були замітки у 1894 році в статті Папкевича «Фортификация в борьбе с современной артиллерией» (Военный сборник 1894, с. 314) і в книзі «Die beständige Befestigung und der Festungskrieg» а у 1895 р. - в 7 томі «Энциклопедия военных и морских наук» (Leithner 1894, с.127-128; Энциклопедия... 1895, с. 227).

Про самого Борисова М.С. після 1891 року інформація в загальнодоступних джерелах не зустрічається. Є інформація про Борисова М.С., який проживав в 1890-х в Москві, але він був з родини купців.

Висновки. Поступове виявлення архівних матеріалів, що стосуються Дубенського форту-застави, дозволяють хоча б частково, але з'ясувати те, як виглядали давно втрачені споруди цього форту. Особливу цінність представляють з себе ті архівні матеріали, які стосуються першого проекту 1885 року. Описані в цій статті споруди оборони рову показують ще одну частину першого проекту, яка взагалі була практично невідома історикам. Вчергове вдалося показати унікальність та своєрідність споруд, спроектованих автором проекту форту. Крім того, вперше в науковий обіг вводиться розгорнута біографічна інформація про творця проекту Дубенського форту-застави, військового інженер-полковника Борисова.

ЛІТЕРАТУРА

- В'ялець А.В. 2018. Васильківське укріплення Київської фортеці - пам'ятка історії та культури / *Питання історії науки і техніки*. № 1. — С. 70-77.
- Величко К. 1890. *Исследование новейших средств осады и обороны крепостей*. СПб.
- Военный сборник 1874 г. №9.
- Военный сборник. 1886 г. №4.

- Военный сборник. 1886 г. №5.
 Военный сборник. 1890 г. №12.
 Военный сборник. 1891 г. №1.
 Военный сборник. 1892 г. №6.
 Военный сборник. 1894 г. №6.
 Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1885 год. 1887. Отчет ГИУ. СПб.
 Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1889 год. 1891. Отчет ГИУ. СПб.
 Высочайшие приказы о чинах военных за 1860 год. СПб., 1860.
 Высочайшие приказы о чинах военных за 1863 год. СПб., 1863.
 Высочайшие приказы о чинах военных за 1875 год. СПб., 1875.
 Да Винчи Леонардо. *Атлантический кодекс, 1478-1518*, режим доступа <https://codex-atlanticus.ambrosiana.it/#/Overview>
 Да Винчи Леонардо. *Мадридський кодекс II, 1503-1505*, режим доступа <http://leonardo.bne.es/index.html>
 Дьяков В. 1967. *Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856 – 1865 годов*. М.
 Завадовский И. 1876. *Руководство артиллерии. Пособие для обучающихся в учебных командах и для вольноопределяющихся артиллерийских войск*. Санкт-Петербург тип. т-ва Обществ. Польза.
 Ивков Д. 1915. *Исторический очерк Главного Инженерного Управления за время его существования*. Петроград.
 Кузьяк О.І., Дацюк О.А., В'ялець А.В., Ющенко О.І., Новікова-Вигран О.С., 2018. *Київська фортеця (колективна монографія)*. Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця». – Київ.
 Ласковский О., Болдырев Н. 1864. *Курс фортификации. Часть I. Долговременная фортификация*. Санкт-Петербург.
 Максимовский М. 1869. *Исторический очерк развития Главного Инженерного училища 1819-1869*. СПб.
 Махновець О. М. 2002. *Дубенський форт. Частина 1*. Рівне
 Остров Майский: откуда он вырос? 2015. Газета «Чорноморська зірка».
 Очерк деятельности Военного Министерства за истекшее десятилетие. 1881-1890. 1892. СПб.
 Приложения к очерку работ Западной экспедиции по осушению болот 1873-1898 гг. 1899. СПб..
 Раздолгин А., Скориков Ю. 1988. *Кронштадтская крепость*. Л.
 Родословная книга дворянства Московской губернии. 1914. Т. 1. Дворянство жалованное и выслуженное. Под ред. Л. М. Савелова - М.
 Русско-Японская война 1904-1905 гг. 1910. Том VIII. Оборона Квантуна и Порт-Артура. Часть первая. От начала войны до тесного обложения крепости (17 Июля 1904 года). Тип. Т-ва А. Ф. Маркс, СПб.
 Русско-Японская война 1904-1905 гг. 1910. Том VIII. Оборона Квантуна и Порт-Артура. Часть вторая. От начала тесного обложения до конца осады (17 июля - 20 декабря 1904). Приложение. Типо-литография И. Лурье и Ко, СПб.
 Савчук П. 2001. *Дубенський форт*. Рівне: Ліста.
 Сборник Материалов по Русско-Турецкой войне 1877—78 г.г. на Балканском полуострове. 1899. Выпуск 17. Оборона черноморского побережья. Военно-Историческая Комиссия Главного Управления Генерального штаба. СПб.
 Систематический указатель Русского инвалида за 1869-1890 гг. 1891. СПб.
 Список подполковникам по старшинству. Испр. по 1-е июня 1877 г. СПб., 1877.
 Список полковникам по старшинству. Испр. по 1-е марта 1882 г. СПб., 1882.
 Список полковникам по старшинству. Испр. по 1-е янв. 1883 г. СПб., 1883.
 Список полковникам по старшинству. Испр. по 1-е сент. 1886 г. СПб., 1886.
 Список полковникам по старшинству, Испр, по 1-е мая 1887 г. СПб., 1887.

- Список полковникам по старшинству. Сост. по 1-е мая 1889 г. СПб., 1889.
- Список полковникам по старшинству. Сост. по 1-е мая 1891г. СПб., 1891.
- Список полковникам по старшинству. Сост. по 1-е мая 1890г. СПб., 1890.
- Список полковникам по старшинству. 1888. Сост. по 1-е мая 1888 г. СПб.
- Теляковский А. 1855. Фортификация. Часть вторая. Долговременная фортификация. Санкт-Петербург: Типография Главного штаба.
- Цитадель № 17. 2010. СПб.
- Энциклопедия военных и морских наук. 1883. Под гл. ред. Леера. Том 1. СПб.
- Энциклопедия военных и морских наук. 1895. Под гл. ред. Леера. Том 7. СПб.
- Ющенко М.В. 2013. До історії будівництва Дубенського форту-застави: особливості першого проекту 1885 року та французькі риси в архітектурі форту. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової воєнно-історичної конференції*. Київ.
- Яковлев В. В. 2000. *История крепостей*. СПб.: Издательство Полигон.
- Actus Notarius. т.1. 2019. Довідник до архівного фонду № 378 «Миколаївський нотаріальний архів Одеської контрольної палати». Миколаїв.
- Archiv für die Artillerie- und Ingenieur-Offiziere des deutschen Reichsheeres. 1874. 75 = Jg. 38.
- Blumhardt H. 1864. *Die stehende Befestigung für Offiziere aller waffen und für kriegsschulen*. Teil 1, Darmstadt und Leipzig.
- Brialmont Alexis. 1863. *Etudes sur la defense des etats et sur la fortification*. Atlas. Paris, Ch. Tanera editeur.
- Corbin, Chef de Bataillon. 1888/1892. Cours de fortification permanente. 1ère partie. *Les principes de la fortification déduits de son histoire*. Planches; Ecole d'application de l'artillerie et du génie.
- Doegen Matthias. 1648. *L'architecture militaire moderne, ou fortification*. Amsterdam.
- Du Breuil, Jean. 1674. *L'Art universel des fortifications, françoises, holandoises, espagnoles, italiennes, et composes*. Paris.
- Durer Albrecht. *Etliche vnderricht zu befestigung der Stett, Schlosz und flecken*, 1527.
- Freitag Adam. 1635. *L'Architecture militaire, ou La Fortification nouvelle, augmentée et enrichie de forteresses regulieres, Irregulieres, et de dehors*. Leide.
- Lepage Jean-Dens, 2022. *Dictionary of Fortifications*. Pen & Sword Military An imprint of Pen & Sword Books Ltd Yorkshire – Philadelphia.
- Leithner. 1894. *Die beständige Befestigung und der Festungskrieg*. Band 2. Wien.
- Martini, Francesco di Giorgio. 1500-1841. *Trattato di architettura civile e militare*. Tipografia Chirio E. Mina, Torino.
- Mitchell Garry. 2024. Fort Nelson and Portsdown Forts. *Solent Papers* N3.
- Philips G. 1866. *Field and Permanent Fortification, and of the attack of fortresses*. London: Benjamin Pardon, Paternoster Row.
- Rolf Rudi. 2003. *A dictionary of modern fortifications*. Middelburg: PRAK Publishing.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

- ДАКО, Ф. 1192, опис 1, справа 5.
- ДАРО, фонд 497, опис 1, справа 1.
- РГВИА, Формуляр Дубенских укреплений, 1895 г.

ІНТЕРНЕТ ДЖЕРЕЛА:

- KdwR_R40_Dubno_1915 full; ZONE 4 KOL XXXIII (4785) DUBNO 1916. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919 – 1939, режим доступу: <http://polski.mapywig.org>

Maxim Yushchenko,
NGO "KIUR"

Oleksandr Tunytskyi,
Architect

DITCH DEFENSE STRUCTURES OF THE DUBNO OUTPOST FORT ACCORDING TO THE FIRST PROJECT OF 1885

The article is devoted to the almost unknown part of the Dubno fort-outpost – the ditch defense structures, build according to the first project of the fort of 1885. These structures, which existed for only 10 years, were dismantled during the significant modernization of the fort, which began in 1892 and lasted for several years. During it, instead of the old brick-walled structures, new concrete structures were built to defend the ditch, which were located in different places than the previous structures. The features of the construction of the first project and the fire defense system of the Dubno fort-outpost are considered. A biographical note of the developer of the project and the builder of the Dubno fort-outblock, engineer-colonel M. Borisov, is presented.

Keywords: Dubno fort-outpost, caponier, half-caponier, double half-caponier, casemated flank, ditch, escarp, counterscarp, coffer, rampart, bastion, curtain wall, polygonal (caponier) front, anti-assault cannon, builder of Dubno fortifications.

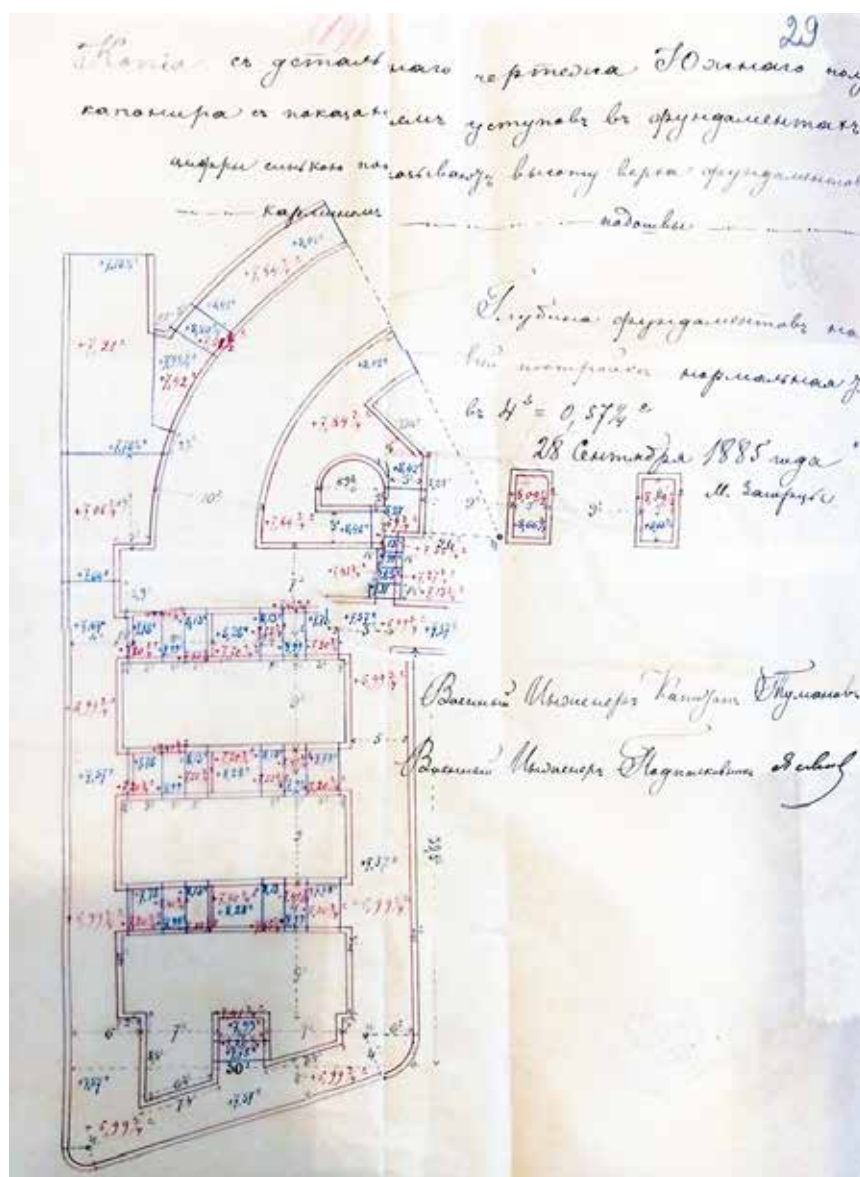

Рис. 1. Оригінальний
план фундаментів
південного півкапоніру

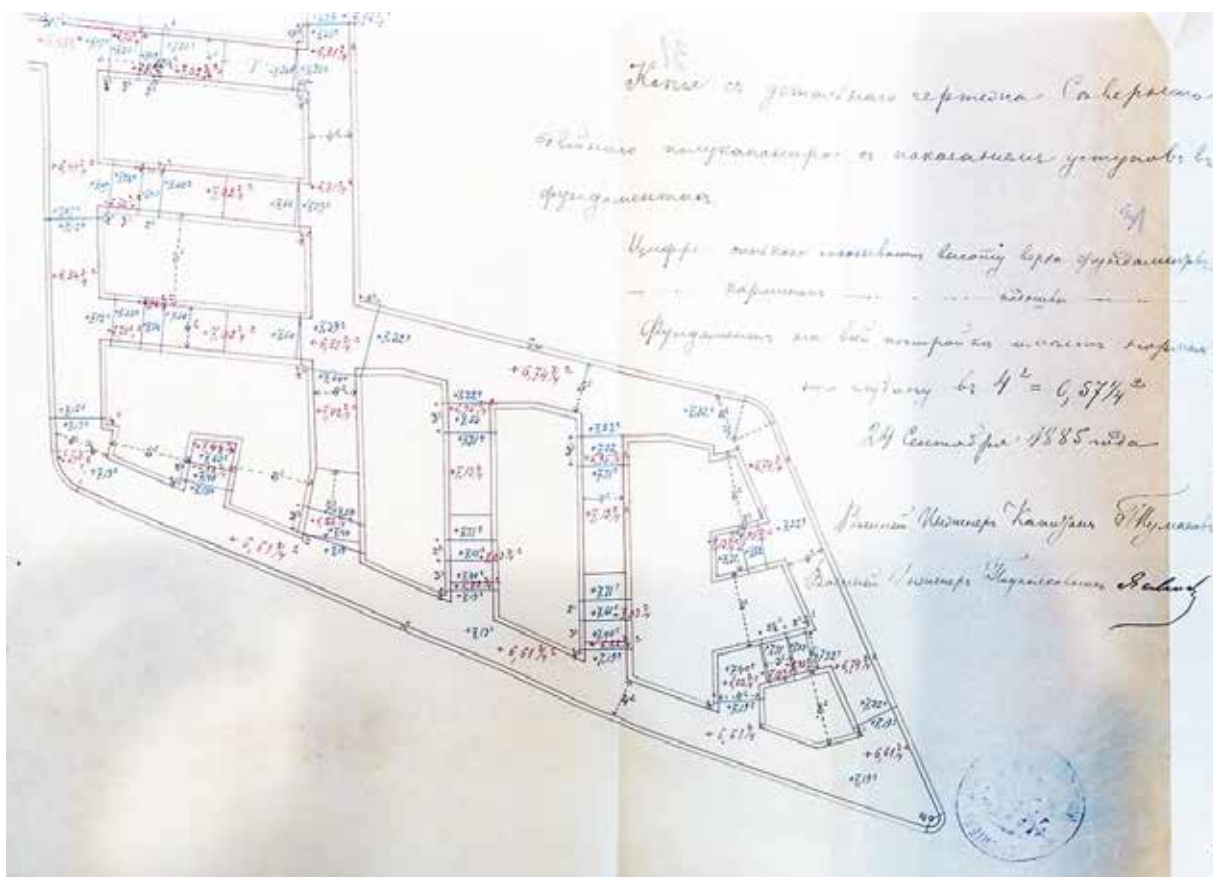

Рис. 2. Оригінальний план фундаментів північного подвійного півкапоніру

Рис. 3. Лівий півкапонір форту №6 в Каунасі.
 Автор фото Saulius Paserpskis, Kaunas, Lithuania

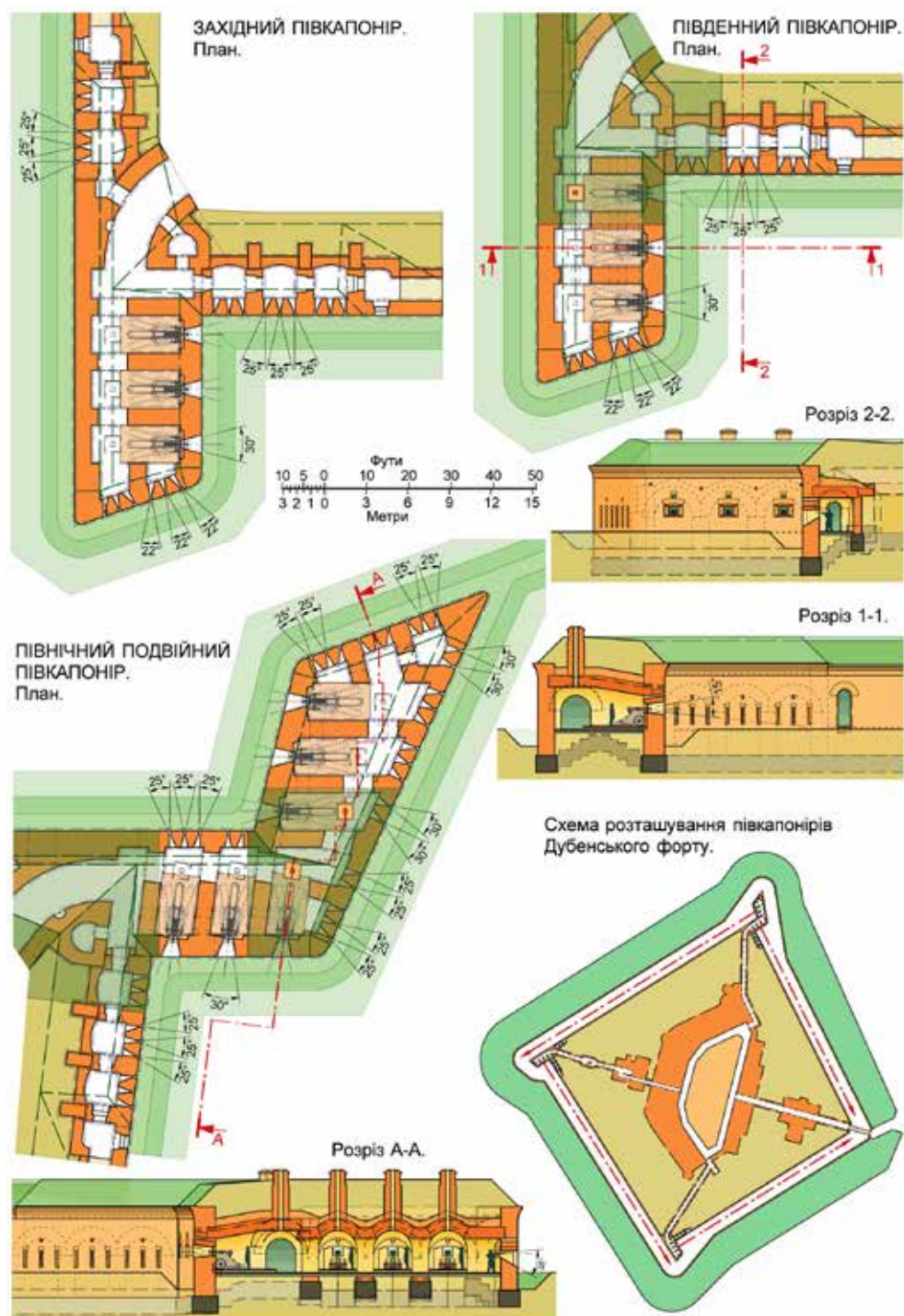

Рис. 4. Загальний план форту, плани та розрізи споруд оборони рову форту-застави Дубно.
Автор креслення О. Туницький

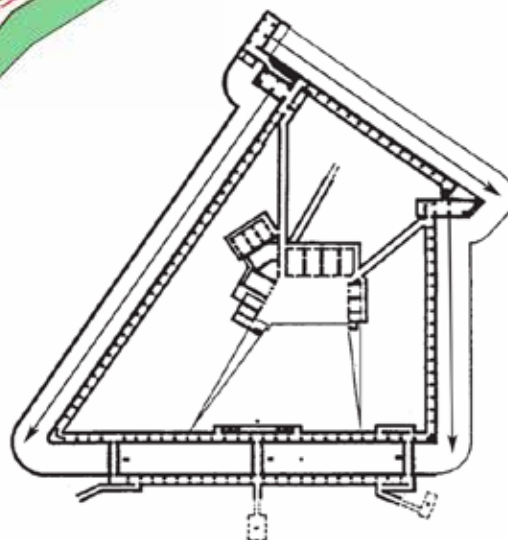

Рис. 5. План казематів редуту Крукхорн

ІСТОРІОГРАФІЯ, ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА, НУМІЗМАТИКА

УДК 929.6

Андрій Капуста
краєзнавець, філобрікер,
керівник гуртків,
Мишковицький ліцей
(Тернопільська область)

ІКОНОГРАФІЯ ТА ПОШИРЕННЯ ВЛАСНИЦЬКОГО ГЕРБА «ПИЛЯВА»: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ КЛЕЙМОВАНОЇ ЦЕГЛИ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ

В статті проаналізовано феномен клеймування цегли родиною Потоцьких (герб Пилява) на теренах Галичини та Поділля у другій пол. XIX – на поч. XX ст. Розглянуто морфологічні, іконографічні та технологічні особливості клейм, локалізованих на теренах Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та Львівської областей. Обґрунтовано, що використання герба Пилява на будівельних матеріалах виконувало не лише функцію власницького маркування, а й було формою соціальної та культурної самопрезентації роду в архітектурному середовищі. Зазначено, що клеймована цегла Потоцьких є важливим джерелом для вивчення матеріальної репрезентації аристократії та процесів стандартизації промислового виробництва в Галичині й на Поділлі кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: клеймована цегла, герб Пилява, Потоцькі, геральдика, Уладівка, Антоніни, маєтки.

Розгалужений та впливовий шляхетський рід Потоцьких протягом XVII – поч. XX ст. відіграв визначну роль у політичному, військовому, економічному та культурному житті українських земель. Представники роду, як великі землевласники і патрони церков та монастирів, часто мали власні приватні війська, а їхні величезні володіння простягалися на територіях Поділля, Волині, Київщини, Брацлавщини та Галичини.

Потоцькі гербу Пилява володіли десятками міст і сотнями сіл, де створювали палацово-паркові та господарські комплекси, закладали заводи, млини, пивоварні, цегельні тощо. Маєткові центри в Тульчині, Кристинополі (суч. Шептицький, колишній Червоноград), Лембергу (суч. Львів), Станіславі (суч. Івано-Франківськ), Печері, Бережанах, Антонінах, Раю та Микулинцях були осередками культурного життя. Незважаючи на різні політичні орієнтації окремих гілок, Потоцькі відіграли ключову роль у розвитку архітектури, мистецтва, садово-паркового будівництва та формуванні аристократичної культури на українських землях. Вони активно підтримували розвиток освіти, фінансували будівництво костелів, монастирів і лікарень, запрошували європейських архітекторів і митців, створювали колекції живопису, засновували бібліотеки та театри.

Рід Потоцьких – це приклад впливової європейської династії, яка понад три століття визначала політичне, економічне й культурне обличчя українських земель. Вони виступали посередниками між польською, українською та австрійською культурами, залишивши після себе численні архітектурні, мистецькі й історичні пам'ятки.

У вітчизняній історіографії, присвяченій родові Потоцьких, найбільш повно представлено студії та дослідження про їхню роль в архітектурній та економічній історії українських земель. В архітектурному напрямку здійснено доволі систематичні дослідження, які представлені серією локальних монографій та статей з аналізом конкретних палацово-паркових комплексів

у власності родини Потоцьких чи збудованих на кошти роду. Представлені також окремі змістовні студії, що розкривають суспільно-політичні та культурологічні аспекти діяльності окремих представників родини (Сербін, Поліщук 2022). Стосовно економіки, дослідження менш систематичні – праці охоплюють загальні процеси розвитку маєткової економіки, поміщицького господарства, не в останню чергу, завдяки дослідженням Оксани Лобко (Чубіна 2008; Лобко 2006, 2008b).

Водночас, вітчизняні публікації, які присвячені вивченню геральдики роду Потоцьких (герб *Пилява*) – зокрема, складової церковних розписів, скульптурних та архітектурних об'єктів, сфрагістики, клеймованої цегли не систематизовані та представлені окремими розвідками (Лобко 2019a; 2019b). Глибші дослідження із цієї тематики проведено польськими науковцями. Є фундаментальні праці, які пов'язують Потоцьких із їх гербом *Пилява* та їх родовим статусом – наприклад, монографія-генеалогія роду Потоцьких *Potoccy herbu Pilawa do początku XVII wieku. Studium genealogiczno-własnościowe* містить геральдичний аналіз родини Потоцьких до поч. XVII ст., із зазначенням герба і генеалогії (Wolski 2013).

Таким чином, у сфері української та польської родової геральдики є дослідження, які торкаються загальних контекстів шляхетської геральдики, трансформацій гербів, але в них не акцентовано прояви матеріальної геральдики Потоцьких (барельєфи на архітектурних об'єктах та скульптурі, розписи та медальйони в інтер'єрах палаців чи храмів, клеймована цегла та сфрагістика) – таких досліджень значно менше. Хоча герб *Пилява* використовувався Потоцькими й часто зображувався на фасадах палаців, брамах, скульптурах та цеглі – систематичні дослідження саме таких матеріальних проявів геральдичної символіки родини Потоцьких на теренах України переважно відсутні або фрагментарні. Це створює лакуну для дослідника, який цікавиться саме українською спадщиною родини.

Матеріальна спадщина роду Потоцьких, що охоплює архітектурні комплекси, промислові підприємства та інфраструктурні об'єкти, становить вагому складову історико-культурного ландшафту Правобережної України. Одним із найменш досліджених, проте значущих елементів цієї спадщини є клеймована цегла, на якій відображено родову символіку – герб *Пилява*. Її іконографічні особливості та ареал поширення дають змогу простежити як економічну діяльність, так і форми символічної самопрезентації роду Потоцьких.

Запропонована стаття є першою спробою проведення історичного аналізу клеймованої цегли родини Потоцьких, котрий полягає у каталогізації відомих автору клейм з відбитком родового герба *Пилява*, їх локалізації та дослідженні ролі герба як символу магнатської влади й ідентичності.

На українських землях найзаможніші представники родини Потоцьких належали до власницьких гербів *Срібна Пилява* та *Золота Пилява* (Тульчинська, Печерська, Кшешовицька, Віляновська, Ланцуцька, Бучацька, Смотрицька, Підгаєцька, Бережанська гілки) (Лобко 2008a, с. 16). Представники окремих гілок роду, цеглу, виготовлену в маєткових цегельнях, клеймували родовим гербом *Пилява*.

Дослідження цегли з гербом *Пилява*, пов'язаної з діяльністю різних гілок роду Потоцьких, охоплює території Поділля, Волині та Галичини. Знахідки зосереджені переважно в межах маєтків, що належали представникам родини, які проживали у Лембергу, Варшаві та Кракові. До найвідоміших локалітетів належать: Уладівка (Вінниччина) – клеймована цегла з гербом *Пилява* та ініціалами *РП* (Роман Потоцький); Антоніни (Хмельниччина) – зразки цегли з подвійним втиснутим клеймом у рамці; Рай-Бережани (Тернопільщина) – цегла з гербом *Пилява*, а також ініціальними клеймами *SHP* і *JHP* (Станіслав і Якуб Потоцькі); Поморяни (Львівщина) – зразки цегли з гербом *Пилява* та ініціалами *RP* та *JP* (Роман Потоцький та Єжі-Юзеф Потоцький); Перемишлянщина (Львівщина) – клеймована цегла з гербом *Пилява* різних розмірів, в рамці та без неї.

Уладівський маєток. На території *Уладівки* (зараз у складі Іванівської сільської громади, Вінницька область), котра більше ста років перебувала у власності представників ланцуцької гілки родини Потоцьких герба *Срібна Пилява*, локалізуються знахідки кількох різновидів цеглин із власницьким гербом Потоцьких. Ще в 1823 р. власником Уладівського ключа *Подільської губернії* став граф *Альфред II Потоцький* (пол. *Alfred Józef Potocki, 1817–1889 pp.*) – польський та австрійський політик, маршалок *Галицького Сейму*, імперський намісник в *Königreich Galizien und Lodomerien*.

Від Альфреда II, Уладівський маєток площею 4. 228 дес. в 1889 р. перейшов у власність його сина – графа Романа Потоцького (пол. *Roman Alfred Maria Potocki*, зросійщене – *Роман Альфредович Потоцкий*, 1851–1915 рр.). Саме Роман залишив в Уладівці на згадку про себе цеглу, клеймовану Пилявою та кириличними ініціалами **РП**. Цегла, виготовлена в Уладівському маєтку (село Забужжя, тепер частина Уладівки), використовувалась для будівництва цукрових заводів, котрі знаходились у власності Потоцького. Відомо також, що для оздоблення фасадів цих будівель імпортувалась силікатна цегла з Вінниці (Грабовська 2018, с. 77, 126).

Продовжуючи традицію роду Потоцьких, клеймо на цеглі з Уладівки відтискалось по довгій осі, що дозволяло збільшувати його розмір (рис. 1.1–1.7). Усього віднайдено п'ять різновидів клейм із літерами **РП**. При однаковій компоновці, вони відрізняються розмірами Пиляви та формою літер.

На цеглині розмірами $26,5 \times 13 \times 7,2$ см нанесено втиснуте клеймо, у верхній частині якого розміщено відбитки літер **РП**, висота яких становить 6 см. Нижче від ініціалів розташовано родовий герб Пилява – п'ятираменний хрест із двома кінцями ліворуч і трьома праворуч. Висота герба – 13 см, ширина – 7 см.

Ширина рамен хреста на відбитку сягає 2,5 см, а глибина їх тиснення – 0,4–0,5 см. Рамена мають різну довжину: верхнє горизонтальне – 7 см, середнє – 6 см, а нижнє, без лівого плеча, від основи праворуч – 1,5 см (рис. 1.1).

Інший різновид клейма представлений ідентичним втиснутим відбитком ініціалів Романа Потоцького та герба Пилява, виконаним із використанням матриці меншого шрифту. Цегла цього типу має розміри $26,5 \times 13,5 \times 6$ см. Ширина рамен хреста становить 2 см, глибина нанесення – 0,6–0,8 см. Загальна висота хреста – 13 см, ширина верхньої перекладини – 7 см (рис. 1.2). Як і у попередньому випадку, рамена герба мають різні розміри: верхнє – 7 см, середнє – 6,5 см, нижнє від основи праворуч – 1,3 см.

Наступним різновидом клеймування цегли Романа Потоцького, є втиснутий відбиток **РП** з Пилявою, менший за розмірами від двох попередніх, але тотожний за компонованням. Формат цеглини – $26 \times 13,5 \times 6$ см, розміри відбитку хреста – 12×6 см. Ширина рамен – 1,5 см, глибина тиснення – 0,4 см (рис. 1.3).

Четвертий варіант маркування цегли Потоцьких з Уладівки має усі ознаки ручного нанесення клейма (рис. 1.4). Ймовірно, матриця, яка слугувала для тиснення відбитків на цеглі, зазнала руйнувань, тому робітники цегельні в «ручному режимі» відтворювали на сирій глині ініціали власника з його родовим гербом. Доказом руйнування матриць на цегельні Потоцького, є неодноразові знахідки цеглин із бракованими відбитками клейм (рис. 1.5). Ручні відтворення могли бути аварійним або тимчасовим заходом, коли ще не виготовили нову матрицю, але виробництво не зупиняли. У маєткових цегельнях це було типовою практикою. Іншим поясненням співіснування зразків технологічного тиснення і примітивно відтворених ручних відбитків одного типу герба й ініціалів, є локальне кустарне виробництво. Можливо, частина цегли виготовлялася в малих, сезонних цегельнях на території маєтку, де не було стандартного обладнання. У таких випадках герб або ініціали могли відтворювати вручну як спрощену копію «офіційного» знаку власника.

Усі чотири зафіксовані варіанти клейм мають єдину композиційну схему – ініціали у верхній частині та герб Пилява під ними. Різниця між зразками полягає у масштабах, пропорціях і глибині тиснення, що може вказувати на використання кількох різних форм або періодів виробництва. Така повторюваність форм свідчить про серійне виготовлення і певну стандартизацію в межах маєткової цегельні.

Черговий різновид цегляного втиснутого клейма з Уладівки має подібне із попередніми цеглинами компоновання, лише літери **РП** витиснуто в нижній частині цеглини, а Пилява розміщена зверху. При цьому, ініціали Потоцького нахилені на зустріч один одному (рис. 1.6).

Наявність кирилических ініціалів **РП** у поєднанні з гербом Пилява дозволяє точно датувати виготовлення цеглин з Уладівки кінцем ХІХ – початком ХХ ст., тобто періодом, коли маєтком володів граф Роман Потоцький (1889–1915 рр.).

На території Уладівки виявлено також зразки цегли з клеймом у вигляді герба Пилява, які відрізняються від варіантів із ініціалами Романа Потоцького. У цьому випадку зображення Пиляви з рівновеликими раменами вміщено у рамку з опукло-вгнутими сторонами, що за

формою нагадує геральдичний щит (рис. 1.7). Відсутність літерних позначень значно ускладнює ідентифікацію власника цегельного виробництва. Версію про приналежність цих клейм до продукції цегельні Романа Потоцького слід розглядати як малоймовірну, оскільки граф, вірогідно, традиційно маркував цеглу ініціалами свого імені та прізвища. Це підтверджується зразками цегли, виготовленої у його володіннях на території Австро-Угорської імперії, де клейма виконані у вигляді латинських літер **RP** у поєднанні з гербом Пилява (рис. 1.9).

Крім того, у порівнянні з типовими зразками клейм Романа Потоцького, де герб представлений як п'ятираменний хрест із двома кінцями ліворуч і трьома праворуч, на цеглі з Уладівки зафіксовано дзеркальний варіант – із трьома кінцями ліворуч і двома праворуч. Водночас, ця відмінність не може бути вирішальним критерієм у визначенні власника, оскільки відомі геральдичні варіанти Пиляви з обламаними нижніми раменами, що не порушують «канонічної» структури герба. З огляду на це, можна припустити, що виявлена цегла з гербом без ініціалів могла походити з періоду володіння маєтком Альфредом II Потоцьким, батьком Романа. Проте, через відсутність прямих підтверджень, це припущення залишається гіпотетичним і потребує подальшої джерельної перевірки.

Окрім значних земельних володінь на території російської імперії, граф Роман Потоцький був одним із найвпливовіших землевласників в межах Австро-Угорської імперії, де йому належало 104 маєтки загальною площею близько 50 000 гектарів (Бондарев, 2021). За масштабами земельних володінь він посідав друге місце серед галицьких аристократів. До переліку його маєтностей входив і *Поморянський ключ*, який перейшов у власність графа після шлюбу з *Ізабеллою Потоцькою*.

На території *Поморян* (нині – центр однойменної селищної громади Львівської області), *Золочева* та навколишніх населених пунктів, зокрема у селі *Богутин*, локалізовано знахідки кількох різновидів цегли, клеймованої латинськими літерами **RP** та гербом Пилява (рис. 1.9). Середні розміри більшості цеглин становлять близько 27–28 × 13–14 × 6–7 см. Клейма, як правило, нанесені по короткій осі цегли. Компонування ініціалів та герба відповідає зразкам, виявленим в Уладівці, однак із певними відмінностями – зображення Пиляви розташоване поміж літер **RP**, висота яких коливаються від 3,5 до 7 см. Відбиток герба має традиційну форму п'ятираменного хреста з двома кінцями ліворуч і трьома праворуч. Рамена хреста рівновеликі, висота герба сягає 8 см, ширина – 4 см, а глибина тиснення становить 0,4 см.

Окремий різновид клейма представлений варіантом, у якому Пилява винесена вище відносно ініціалів (рис. 1.10). Інші зразки клеймованої цегли Романа Потоцького з *Поморян* демонструють варіативність розмірів ініціалів та Пиляви, при збереженні спільної композиційної схеми їх розміщення, що може свідчити про використання кількох матриць або різних періодів виробництва (рис. 1.11). Також ця цегла виділяється гіршим ступенем випалу (на відміну від цегли з уладівського маєтку). На багатьох зразках помітні *брижжі* або *дощовик*, які з'являються під впливом опадів. Такі пошкодження є ознакою тимчасового виробництва, під час якого цеглу-сирець висушували під відкритим небом (Грабовська 2018, с. 99).

Доведено, що між маєтками Романа Потоцького існував внутрішній «товарообіг» цегли, який, за потреби, супроводжувався переміщенням будівельної продукції навіть через адміністративні та державні кордони. Показовим є випадок із двома цеглинами з ініціалами **RP** та відбитком герба Пилява, що походять із *Поморянського маєтку* та нині зберігаються у фондовій збірці *Вінницького обласного краєзнавчого музею*. Обидві цеглини були вилучені зі знесеної будівлі в житловому масиві П'ятничани у м. Вінниці.

На думку О. Грабовської, дослідниці вінницької цегли, ці вироби були виготовлені в Уладівці, звідки згодом потрапили до Вінниці (Грабовська 2018, с. 126). Однак це припущення видається лише частково обґрунтованим, оскільки клеймована цегла з маркуванням **RP** могла надходити до Вінниці безпосередньо з *Поморянського маєтку*, транзитом через Уладівку або ж у складі змішаних партій будівельних матеріалів, що переміщувалися між володіннями Потоцьких.

Не можна також виключати й іншого сценарію: надходження галицької цегли до Вінниці могло відбутись в післявоєнний період, коли будівельні матеріали зі зруйнованих споруд Західної України централізовано транспортувалися залізницею на схід держави. Подібні випадки добре засвідчені – на теренах Східної України неодноразово фіксуються знахідки клеймованої цегли галицького виробництва поч. ХХ ст.

Клеймована цегла з гербом Пилява та ініціалами Романа Потоцького є унікальним свідченням поєднання геральдики, економіки й матеріальної культури магнатських родів. Вона підтверджує, що родова символіка виконувала не лише репрезентативну, а й власницько-ідентифікаційну функцію, ставши своєрідним знаком контролю та престижу в господарській системі маєтку.

Після смерті Романа Потоцького в 1915 р., власником Уладівського маєтку став *ординат Альфред-Антоні III Потоцький* (пол. *Alfred III Potocki, 1886–1958 pp.*) – син Романа. Оскільки посади ординації не підлягали дробленню, молодший брат Альфреда-Антоні Потоцького – *Єжі-Юзеф Потоцький* (пол. *Jerzy Jozef Potocki, 1889–1961 pp.*) герба Срібна Пилява, отримав у спадок маєток Уладівку, а згодом Поморяни (Лобко 2008, с. 28). Під час Першої світової війни, Єжі-Юзеф пішов на службу до австро-угорської армії. Після розвалу Австро-Угорської імперії перейшов до *Війська Польського*, згодом служив у Генштабі (Бондарев 2021). Пізніше Єжі-Юзеф Потоцький перейшов на дипломатичну службу: з 1933 р. призначений на посаду посла у *Туреччині*, а в 1935 р. переведений послом *Речі Посполитої* у США (Лобко 2008, с. 27).

Саме з Єжі-Юзефом Потоцьким можна пов'язати клеймовану цеглу з Поморян, яка виготовлялась в міжвоєнний період. Композиційне вирішення клейма було традиційним для родини Потоцьких – ініціали власника цегельні *JP*, у верхній частині під кутом зведених один до одного. Власницький герб розміщений поміж латинських літер. Відбиток на цеглі водночас вишуканий та витончений, залишає враження мінімалістичної досконалості (рис. 1.12).

Розміри цеглини співвідносяться – $27 \times 13 \times 6$ см. Висота літер *JP* – 5 см. Висота Пиляви – 8 см, ширина – 3,5 см. Рамена хреста рівновеликі (два кінці з лівого боку та три кінці з правого), їх ширина – 1,2 см. Глибина тиснення – 0,8–0,9 см.

Окрім цегли з ініціалами Потоцьких, в Поморянах трапляється цегла, клеймована гербом Пилява, без літер (рис. 1.13). Клеймо розміщене по довгій осі виробу. Воно подвійно втиснуте, де перший рівень формує площина рамки, розмірами – 13×8 см, а другий рівень – п'ятираменний хрест з двома кінцями у лівий бік та трьома кінцями в правий бік. Висота Пиляви: 11 см, ширина: 7 см, глибина тиснення: 0,5 см. Розмір цеглин – $30 \times 14,5 \times 6,5$ см, є ознакою того, що їх виготовлено у другій пол. XIX ст.

Інший різновид клейма з родовим гербом Пилява з відламаним нижнім лівим кінцем, виконаний без ініціалів власника, представлений цеглинами з втиснутим відбитком герба, розміщеним у межах прямокутної рамки з чітко окресленим контуром (рис. 1.14). Ймовірно, використання клейм з Пилявою та без ініціалів, пов'язане з діяльністю Романа Потоцького, який з 1876 р. володів маєтком у Поморянах. Водночас, відсутність персоніфікованих позначень – ініціалів, не дозволяє з повною впевненістю ототожнити ці вироби з продукцією його підприємства (Поморянський замок 2016).

Антонінський маєток. На території селища *Антоніни* (зараз центр однойменної селищної громади на Хмельниччині) локалізуються знахідки цегли, клеймованої гербом Пилява, розміщеного вздовж короткої осі, який обрамлений елегантною восьмикутною рамкою (рис. 2.4). Клеймо подвійно втиснуте. Пилява із рівновеликими раменами з двома кінцями ліворуч та трьома кінцями праворуч. Формат усіх знайдених цеглин – $26 \times 13 \times 6$ см. Висота рамки – 5 см, ширина – 6,5 см. Розміри Пиляви – 5×3 см.

Інший різновид цегляного клейма з гербом Пилява, зафіксований у Антонінах, представлений відбитком, теж нанесеним уздовж короткої осі цеглини. У цьому варіанті Пилява вміщена у вертикально подовжену фігурну вертикальну рамку, що надає клейму більш виразного та акцентованого характеру (рис. 2.5).

Цегла з гербом Пилява, виявлена на території селища Антоніни, характеризується низьким ступенем випалу, крихкістю та схильністю до руйнування під дією вологи. Такі фізико-технічні властивості дозволяють припустити, що її виготовлення здійснювалось в межах сезонного локального виробництва для внутрішніх потреб маєткового комплексу (поточних ремонтів, господарських споруд). Це свідчить про функціонування в Антонінах невеликої цегельні, що діяла в теплу пору року та не забезпечувала промислових стандартів випалу, який здійснювався з нерівномірним розподілом температури.

З 1887 р. власником маєтку в Антонінах став молодший брат Романа Потоцького – граф *Юзеф-Міколай Потоцький* (зросійщене – *Йосиф Альфредович Потоцкий*, пол. *Józef Mikołaj Kazimierz*

Marian Alfred Jakub Potocki, 1862–1922 pp.) герба Срібна Пилява, який успадкував його від матері – *Марії Сангушко*. Іншими володіннями Потоцького у Волинській губернії були маєтки в *Шепетівці* (зараз адміністративний центр однойменної міської громади на Хмельниччині) та *Смолдиріві* (зараз у складі Баранівської міської громади, що на Житомирщині) (Лобко 2008, с. 32). Усього йому на поч. ХХ ст. належало 63 тис. га. землі.

Через те, що більшість маєтків перебувала за кордоном у російській імперії, граф прийняв російське підданство. Юзеф-Миколай Потоцький входив до числа 13 депутатів, які протягом 1906–1911 рр. представляли Волинь у *Державній думі* російської імперії першого скликання. Граф, як представник *автономістів*, входив до складу *Групи західних окраїн* (Яцечко-Блаженко 2019). Юзеф-Миколай був *Почесним членом Варшавського Наукового товариства* та ініціатором створення *акціонерного товариства залізниць Поділля*. В 1918–1919 рр. він втратив більшість своїх володінь та згодом виїхав до Польщі.

Юзеф-Миколай Потоцький, який в 1897 р. провів грандіозну реконструкцію старої садиби в Антонінах, зведеної в кін. XVIII ст., міг бути ймовірним власником виробництва клеймованої цегли. В цей час до палацу було добудовано ряд приміщень, зведено флігель, манеж, житлові приміщення для прислуги. В 1905–1908 рр. увесь комплекс черговий раз було перебудовано і надано ознак неobaroko (Котис 2016). Таке будівництво вимагало значної кількості цегли. Через те, що палац в 1919 р. було дощенту спалено, а цегляні стіни розібрано, зараз важко встановити для якої добудови було використано клеймовану цеглу. Проте вціліли адміністративні будівлі маєткової обслуги, в стінах яких збереглась клеймована цегла Потоцьких.

З цієї позиції цікавим буде порівняння гербової цегли з Антонін із однотипною клеймованою цеглиною із Уладівки (рис. 1.7). Тут і там подвійно втиснуте клеймо, фігурна рамка, Пилява з рівновеликими раменами та відсутність ініціалів власника виробництва.

А втім, відомий колекціонер та дослідник клеймованої цегли України – *Тарас Курман* стосовно власника клеймованої цегли з Антонін, дотримується іншої версії. На його думку власницею цегельні була мати Юзефа-Миколая Потоцького – *Марія-Клементина Романівна Потоцька* в дівочтві *Сангушко*, від якої Антоніни, як посаг, отримав її чоловік – Альфред II Потоцький. Інші володіння *Марії-Клементини Потоцької* включали: чотири фільварки *Шаргородської волості*, *Шепетівка*, *Сатанівський маєток* у Подільській губернії, села *Черепинці* та *Черепин* в Київській губернії (Лобко 2008, с. 29, 32).

Цегла Станіслава та Якуба Потоцьких з Бережан

На території Тернопільщини найбільша кількість знахідок цегли, клеймованої власницьким гербом Пилява, сконцентрована в *Бережанах* та околицях. Зокрема, в селі *Рай* (зараз в складі *Бережанської міської громади*) в другій пол. XIX ст. діяла цегельня графа *Станіслава Потоцького* (пол. *Stanislaw Potocki, 1824–1887 pp.*) герба Срібна Пилява – місцевого магната та мецената, який походив з Віляновської гілки родини. Після смерті Станіслава, виробництво перейшло у власність його сина – графа *Якуба Потоцького* (пол. *Jakub Ksawery Potocki, 1863–1934 pp.*) герба Срібна Пилява (Gorodyskyu 2019, 2020). Наразі важко встановити які із цеглин, клеймованих гербом Пилява, належали батьку, а які сину. Можна припустити, що клеймування цегельної продукції запровадив Станіслав, а Якуб продовжив, використовуючи аналогічні матриці. Такий висновок можна зробити провівши порівняльний аналіз іншої клеймованої цегли родини Потоцьких з Бережанщини. Зокрема, Станіслав цеглу маркував своїми ініціалами без родового герба – *SHP* (пол. *Stanislaw hr. Potocki*), розміри якої в більшості випадків були характерними для другої пол. XIX ст. – 31,5 × 15,5 × 7 см, висота літер – 6,5 см (рис. 2.1). Ідентичної сімейної традиції дотримувався і його син, на цеглинах якого з'явилась аббревіатура *JHP* (пол. *Jakub hr. Potocki*). Цегла Якуба зменшилась в розмірах – 29,5 × 14,5 × 7 см., висота ініціалів також стала меншою – 5,5 см (рис. 2.2). Тиснення ініціалів батька та сина практично тотожне за шрифтом та відсутністю рамок, лише літери різняться своїми розмірами.

Саме в кін. XIX – на поч. ХХ ст. простежується тенденція до заміни гербових клейм ініціальними або топонімічними, що пов'язано зі зростанням ролі приватного підприємництва та поступовим згортанням поміщицьких форм виробництва (Капуста 2024, с. 59). Цегельні, які мали ліцензії, повинні були позначати вироби маркою чи ініціалами виробника. Це підтверджується публікаціями в *Czasopismo Techniczne. (Organ Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie)* (1899) .

Цегла з відбитками герба Пилява, походженням із околиць Бережан, не демонструє суттєвих відмінностей у розмірах. Її параметри коливаються в межах від $26,5 \times 13,5 \times 5,5$ см до $28 \times 14 \times 6$ см. Висота відтиснутих гербів становить 5–7 см, а ширина – 2,5–4 см (рис. 2.3).

Відмінності між окремими зразками полягають переважно у розташуванні герба на поверхні цегли – відбитки Пиляв зустрічаються як у повздовжній, так і в поперечній орієнтації. Ще однією характерною особливістю є варіативність нижнього рамена п'ятираменного хреста: у частині зразків воно відламане праворуч, тоді як в інших – ліворуч.

Таким чином, аналіз клеймованої цегли з гербом Пилява, виявленої в Бережанах і їхніх околицях, дозволяє припустити, що її виготовлення було пов'язане з діяльністю місцевої цегельні в селі Рай. Порівняльний аналіз знайдених зразків із клеймами у вигляді Пиляви у межах Бережанщини свідчить про типологічну сталість родового символу при незначних технологічних варіаціях.

Ідентичність морфологічних параметрів клейм (основні пропорції та іконографічна схема хреста) може свідчити про використання спільних або успадкованих матриць. Також матриці могли виготовлятися наново із наслідуванням старого стилю. Незначні відмінності – у розмірах або орієнтації відбитку – ймовірно, зумовлені експлуатацією різних форм (матриць) або змінами в організації виробництва, а не свідченням принципових відмінностей у геральдичній традиції.

Водночас, відсутність археологічного контексту та технологічного аналізу не дозволяє остаточно розмежувати цегляну продукцію обох власників. Тому, запропоноване припущення є гіпотезою, що потребує підтвердження за допомогою порівняльних матеріалознавчих і типологічних досліджень.

Слід зауважити, що ареал знахідок бережанської цегли з Пилявами накладається на територію Помор'я (тепер центр однойменної селищної громади Львівської області). Відповідно, географія знахідок цегли із гербом Потоцьких з Помор'я теж простягається на територію сусідньої Бережанщини, що свідчить про близьке географічне розташування, проте не зводиться лише до цього.

Безперечно, Бережанщина і Помор'янина становили єдиний адміністративно-економічний регіон Галичини, а цегельні родини Потоцьких могли використовуватись для постачання будівельних матеріалів у межах родових маєтностей. У документах XIX ст. трапляються згадки про єдині будівельні управи (пол. *budownictwa dworskie*), котрі діяли на кілька ключів, тому цегла могла транспортуватись між ними на короткі відстані (20–40 км). Не менш неймовірно, що цегельні майстри або матриці могли переміщуватись разом з робочими бригадами, які обслуговували кілька дворових господарств однієї родини. Такі пересувні або сезонні цегельні могли мати уніфіковані клейма, що пояснює ідентичність відбитків у різних місцях.

Водночас, рід Потоцьких з великою вірогідністю (базуючись на знахідках клеймованої цегли з гербом Пилява в різних регіонах), підтримував спільні технологічні стандарти у виробництві цегли:

1. Використання герба Пилява, часто у поєднанні із ініціалами власника, як маркера власності.
2. Стандартизація розмірів цегли.
3. Схожі техніки клеймування (втиснення або рамкове тиснення).

Тому ідентичні або подібні клейма могли з'являтися у різних маєтностях одночасно, навіть якщо цеглу виготовляли окремі підприємства.

Отже, накладання ареалів цегли з гербом Пилява з Бережанщини та Помор'янина свідчить не лише про близькість територій, а про взаємопов'язаність родових економічних систем Потоцьких та спільність технологічної традиції.

Ще одним матеріальним підтвердженням запропонованого висновку є будівельна цегла, виготовлена на цегельні *Пьотра Потоцького* (пол. *Piotr Potocki, ?1750–1802 pp.*) – каштеляна Люблінського, генерал-майора, повноважного представника *Найвищої Національної Ради* у Люблінському воєводстві, учасника повстання *Тадеуша Костюшка* та радника *Скарбниці Тимчасової Ради* (Sierczkowski 2025; *Piotr Potocki*). Ймовірно, саме на цегельні Пьотра Потоцького наприкінці XVIII ст. було започатковано тип клейма, що поєднував ініціали власника (у верхній частині композиції) та родовий герб Пилява (у нижній), розміщений по довгій осі цеглини (рис. 1.8).

Клеймо Пьотра Потоцького належить до опуклого типу, характерного для XVIII – першої пол. XIX ст. Такий барельєфний спосіб маркування ґрунтувався на технології, відмінній

від пізніших методів із використанням металевих матриць. Зображення клейма вирізалось безпосередньо на нижній частині дерев'яної форми, у якій формували цеглу. Через швидке зношування дерев'яних матриць їх часто замінювали новими, виготовленими за тим самим зразком. Це зумовлювало варіативність відбитків на готовій продукції: окремі клейма відрізнялися між собою незначними змінами розмірів, пропорцій чи розташування елементів напису.

Збереження ідентичної композиції клейма на цеглі Романа Потоцького кін. XIX – поч. XX ст. може свідчити про тяглість родової традиції геральдичного маркування через усвідомлене наслідування родової символіки в межах кількох поколінь роду, де зберігалась традиція використання герба Пилява у всіх формах матеріальної культури – від архітектурного декору до друків і господарських маркувань. Хоча цегла як будівельний матеріал є «прихованою» частиною архітектурних об'єктів, її клеймування мало подвійну функцію – утилітарну та символічну. Збереження ідентичної структури клейма могло бути свідомим актом, спрямованим на збереження іконографічної єдності родової символіки.

Також можна припустити, що наслідування клейма Романом Потоцьким було прихованою ідеологічною «диверсією». Наприкінці XIX – початку XX ст. в колах польської аристократії зростає інтерес до відродження родових традицій у відповідь на процеси національного відродження. Відтворення старих форм клейма могло мати символічний характер. Тим більш, Пётр Потоцький в середовищі польських патріотів був символом польського спротиву російській експансії. Зокрема, у 1768 р. він у складі ради з чотирьох осіб керував обороною Кракова від російських військ. Після капітуляції Пётр Потоцький потрапив у полон, а усе його майно було розграбовано. До 1774 р. Потоцький перебував у засланні в Казані (Sierczkowski 2025; Piotr Potocki).

Подібність схеми нанесення клейма дає підстави припускати не випадкове повторення, а цілеспрямоване відтворення раннього взірця, що набув символічного значення в родовій матеріальній культурі Потоцьких. Таким чином, наявність аналогічних відбитків у хронологічно віддалених зразках можна розглядати як прояв усвідомленої родової традиції, що поєднувала символічну, економічну та культурну функції.

Перемишлянський маєток. На території сіл *Куровичі, Солова, Туркотин* (зараз у складі Глинянської міської громади, що на Львівщині) та інших населених пунктах Перемишлянщини сконцентровані знахідки цеглин з різномісними клеймами у вигляді родового герба Потоцьких. Відомо, що протягом 1820–1939 рр. Куровичами з навколишніми селами володіли графи Потоцькі з Ланцюцької гілки, в т.ч. вище згаданий Альфред II Потоцький, а в Соловій довгий час працювала цегельня Потоцьких (Інтерактивна карта цегельень). Останній з них – Альфред III Потоцький, син Романа Потоцького, став фундатором місцевого костелу Св. Антонія в Куровичах, посвячення якого відбулось в 1939 р.

Цегла з Перемишлянщини, клеймована Пилявою, характеризується значною варіативністю розмірів. Зафіксовано кілька типологічних різновидів, що відрізняються як параметрами самої цегли, так і пропорціями відбитків герба.

Окремі зразки вирізняються великими розмірами – $29,5 \times 14,5 \times 7$ см. На їх поверхні розміщено герб Пилява з обламаним лівим нижнім раменом, орієнтований уздовж довгої осі цеглини. Висота герба становить 8 см, довжина першого та другого горизонтальних рамен – 4 см, ширина основи хреста – 0,7 см, ширина рамен – 1 см, а глибина тиснення клейма – від 0,5 до 0,7 см (рис. 2.6). Майже ідентичні екземпляри ($30 \times 14,5 \times 6$ см) містять відбиток Пиляви розмірами – $9,5 \times 4,5$ см (рис. 2.7).

Виявлено також великоформатні зразки ($29 \times 13,5 \times 5,5$ см) з відбитками Пиляви збільшеного масштабу із відсутнім нижнім правим плечем – висота 10,5 см, ширина рамен – 5,5 см (рис. 2.8). Інший різновид представлений цеглою розміром $29 \times 13,5 \times 6$ см, на якій зафіксовано герб із відсутнім нижнім правим раменом; висота п'ятираменного хреста – 15 см, ширина рамен – 7 см (рис. 2.9).

Окрему групу становить великоформатна клеймована цегла Потоцьких з Перемишлянщини, на якій герб Пилява відтиснено в межах прямокутної рамки (як і на зразках з Бережанщини). Розміри цеглин – $30 \times 15 \times 7$ см, рамки – 13×9 см, розмір герба – $11,5 \times 7,5$ см (рис. 2.10).

Водночас на території Перемишлянщини широко представлена цегла, клеймована Пилявою зменшеного формату, яка типологічно корелює з аналогічними зразками, виявленими в околицях Бережан. Здебільшого, розміри цієї цегли збігаються із розмірами бережанської –

26,5 × 13,5 × 5,5 см (першому випадку) та 27 × 13,5 × 6 см (в другому випадку). На перемишлянських цеглинах Пилява з відламаним нижнім правим плечем орієнтована вздовж довгої осі виробу; її розміри становлять – 6 × 2,5 см, що лише незначною мірою перевищує параметри бережанських відбитків (5 × 2,5 см) (рис. 2.11).

Крім того, як перемишлянська, так і бережанська малоформатна цегла характеризується значно якіснішим випалом та наявністю червонуватого відтінку глини, на відміну від великоформатних виробів обох ареалів, які мають цегляний або вохристий тон. Така відмінність свідчить про вдосконалення технічного процесу у пізніший період, зокрема використання печей із стабільнішою температурою для випалу цегли та ретельнішого добору сировини. Враховуючи високий ступінь подібності формату, розмірів клейм і характеру випалу, можна припустити, що малоформатна цегла – це продукція пізнішого періоду, виготовлена на одному або кількох тісно пов'язаних виробничих осередках, що функціонували в структурі маєткової економіки Потоцьких, звідки вона могла експортуватися до сусідніх регіонів.

Великоформатна цегла з гербом Пилява із Перемишлянщини за своїми морфометричними характеристиками відповідає зразкам, типологічно поширеним у другій пол. – кін. XIX ст. Щоправда, в цей час великоформатна цегла не завжди була ознакою ранішого виробництва – у різних регіонах (Поділля, Волинь, Галичина) паралельно існували і старі, і нові стандарти. Однак, у цей період в Австро-Угорській імперії відбувається поступова стандартизація виробництва цегли, зокрема й запровадження практики клеймування, що дозволяло ідентифікувати виробника та контролювати якість продукції. Водночас, повну законодавчу обов'язковість такого клеймування слід розглядати умовно: воно радше відображало галузеву норму та вимоги місцевих адміністрацій.

Тому можна з великою долею вірогідності припустити, що клеймована гербом Пилява цегла належала представникам родини Ланьцутської гілки роду Потоцьких, які володіли Перемишлянами з навколишніми селами в другій пол. XIX ст.

Пічна цегла Потоцьких з Малопольського воєводства (Польща). Поширення клеймованої цегли з гербом Пилява на території Галичини засвідчує не лише локальні виробничі традиції родини Потоцьких, але й міжрегіональні економічні зв'язки усередині володінь роду. Поряд із цеглою місцевого виробництва, на теренах Східної Галичини зафіксовано окремі зразки цегли, виготовленої на території сучасної Польщі, що також позначені родовим гербом Потоцьких. Їхня поява виявляє важливий аспект культурно-економічної інтеграції галицької аристократії в загальноімперський простір Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX ст.

Передусім йдеться про *вогнетривку* (*шамотну*) пічну цеглу, яка завдяки високим технічним характеристикам та більшій вартості користувалася попитом серед заможних верств населення Галичини. Імпорт таких виробів із польських земель фіксується у першій третині XX ст., коли використання якісної шамотної цегли стало ознакою престижу та технологічного оновлення маєткової архітектури, передовсім, печей та камінів.

Одним із найпоширеніших зразків імпоротної шамотної цегли була продукція з маркуванням латинськими літерами *AP HT*, між якими розміщено герб Пилява (рис. 2.12). Виробництво цієї цегли було налагоджено в селі *Тенчинек* (пол. *Tenczynek*, нині у складі гміни Кшешовіце, Малопольське воєводство), неподалік Кракова. Аббревіатура на клеймі розшифровується як *Andrzej Potocki hrabia Tenczynek* (Анджей-Казімеж граф Потоцький, пол. *Andrzej Kazimierz Potocki*, 1861–1908 рр.). Розміри пічної цегли становлять 24 × 11,5 × 5,5 см; розмір рамки – 18 × 6 см, а герба з відламаним нижнім лівим раменом – 3,5 × 2 см.

Іншим поширеним різновидом пічної цегли з польських земель, виявленим на теренах Галичини, є виріб із нанесеним написом *Krzeszowice*, обрамленим прямокутною рамкою (рис. 2.13). У верхньому лівому куті рамки розміщено герб Пилява, у нижньому правому – літеру *N*. Ця цегла виготовлялась у місті *Кшешовіце* (пол. *Krzeszowice*), нині центр однойменної гміни Малопольського воєводства. Незважаючи на незначну відстань між Тенчинком та Кшешовіцями (лише кілька кілометрів), у різні періоди власниками місцевих цегельень були граф Адам Юзеф Потоцький (пол. *Adam Józef Kazimierz Potocki*) та його син – граф Анжей-Казімеж Потоцький.

У селі *Марківці*, що на околиці Івано-Франківська, зафіксовано поодинокі знахідки будівельної цегли з подвійно втиснутим клеймом, у якому перший рівень утворює прямокутна

рамка, а другий – ініціали *АР*, розділені родовим гербом Пилява із правостороннім нижнім раменом. Композиція рамки, літер та герба за своїм виконанням нагадує маркування продукції цеглень, що належали Анджею та Адаму Потоцьким, представникам малопольської гілки роду. Враховуючи подібність іконографічних та технічних характеристик, не можна виключати, що ініціали *АР* також пов'язані з діяльністю цих представників родини. Водночас, знайдена цегла не належить до пічного (вогнетривкового) типу, а є звичайною будівельною, що ускладнює однозначну ідентифікацію її походження та датування (рис. 2.14).

Поширення цегли, клеймованої гербом Пилява на території Галичини та Поділля демонструє не лише господарську активність представників роду Потоцьких, але й наявність сталої символіки, що простежується в матеріальній культурі кількох поколінь різних гілок родини. Виявлені на різних територіях зразки – від Тернопільщини й Львівщини до Вінниччини та Хмельниччини – свідчать про спільність візуальної структури клейм і використання тотожних геральдичних мотивів.

Родовий герб Пилява (п'ятираменний хрест із двома кінцями ліворуч і трьома праворуч) у трактуванні віднайдених цегельних клейм має кілька варіантів: класичний тип, коли знак розташовано горизонтально по довжині цегли, з чітко вибитими раменами різної ширини та «фасадний» тип, у якому Пилява розміщується вертикально та доповнюється рамкою (як у цеглі з Антонін).

Загалом іконографічні ознаки Пиляви в клеймах зберігають геральдичну точність, що свідчить про свідоме використання символу як маркера власності, а не лише як виробничого знаку.

Аналіз збережених зразків показує два основні способи клеймування, що ґрунтувались в більшості на серійному відтисканні матрицею (чітке, симетричне відбиття, що свідчить про механізоване або шаблонне виробництво) та поодиноким ручному тисненні чи прорисовуванні на сирій глині – ймовірно, застосовувалось у разі пошкодження матриць або для локальних потреб.

Потоцькі – не просто заможний шляхетський рід, а ціла епоха в історії Центрально-Східної Європи. Їхній спадок – це палаци, парки, духовні осередки та культурна традиція, що поєднує українську, польську й європейську історії. На цьому тлі особливо показовими є виявлені зразки клеймованої цегли з гербом Пилява, які засвідчують активне використання геральдичної символіки представниками роду Потоцьких як маркера приналежності маєтків і виробництва до їхньої династії. Такі відбитки не лише окреслюють межі господарської присутності роду, а й вказують на існування в XIX – на поч. XX ст. цілісної системи контролю та родового «брендування» виробництв, що забезпечувало спадковість та впізнаваність маєткової інфраструктури Потоцьких.

Використання родового герба Пилява на цеглі демонструє, що геральдика Потоцьких виходила за межі лише декоративно-архітектурного ужитку – вона ставала частиною економічної діяльності, маркування власності, своєрідним знаком якості й статусу. Це – приклад інтеграції геральдики в економічну сферу маєткового господарства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у межах Галичини, Волині та Поділля спостерігається тенденція до заміни гербових клейм ініціальними або топонімічними написами, що пов'язано з поступовим переходом від маєткового до підприємницького типу виробництва. Клеймо в цей час набуває функцій маркера виробника й водночас реклами його продукції. Рівночасно родові символи, як-от герб Пилява на цеглі Потоцьких із Бережан, Антонін чи Уладівки, продовжували використовуватися й після 1900-х рр., втрачаючи виробничу, але зберігаючи репрезентативну й ідентифікаційну функцію.

Просторова концентрація клеймованої цегли на теренах центру та заходу України відображає ареал маєткових володінь роду Потоцьких, що підтверджує зв'язок між матеріальним простором і родовою геральдикой, а еволюція типів клейм – від анонімних власників гербів до поєднання з ініціалами – відображає загальноєвропейську тенденцію персоналізації промислового виробництва в кін. XIX – на поч. XX ст.

Клеймована цегла з гербом Пилява є втіленням символічної присутності аристократії у щоденному середовищі. Через будівельні матеріали, марковані власницькими знаками, родина Потоцьких проектувала власну ідентичність у простір, формуючи «цегляну пам'ять» свого

роду. Подібно до гербових щитів у палацах чи храмових розписах, клеймо на цеглі стало знаком володіння та тяглості традицій. Тому Пилява, залишаючись родовим знаком, набуває подвійного значення: як маркер соціальної належності та статусу власника та елемент легітимізації виробництва в межах державних стандартів. Тому кербові клейма Потоцьких становлять цінне джерело для дослідження еволюції виробничої культури та соціальної репрезентації аристократії в матеріальному просторі Галичини та Поділля кін. XIX – поч. XX ст.

Описані зразки клеймованої цегли також є важливим джерелом для вивчення сфрагістики, геральдики та історії технологій XIX – поч. XX ст. Вони можуть стати основою для створення типології клейм Потоцьких (за формою, періодом, розташуванням), а також для визначення виробничих центрів родини на українських землях. Зібраний матеріал свідчить, що геральдика на цеглі роду Потоцьких – це не випадковий декор, а цілеспрямований репрезентаційний акт.

Автор висловлює щиру подяку Оксані Лобко, кандидатці історичних наук, за цінні консультації, фахові поради та допомогу у з'ясуванні питань, пов'язаних із родоводом Потоцьких, структурою їхніх маєткових володінь та особливостями економічної діяльності роду. Її коментарі та зауваги суттєво сприяли уточненню окремих положень дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Бондарев І. 2021. Славетні Потоцькі. Як жили «бічні» нащадки засновників Станиславова після приходу совітів. [online]. Режим доступу: <https://report.if.ua/istoriya/slavetni-potocki-yak-zhyly-bichni-nashchadky-zasnovnykiv-stanyslavova-pislya-pryrodu-sovitiv-foto/> [Дата звернення 28 жовтня 2025].
- Грабовська О.В. 2018. Цегла ручного формування як пам'ятка історії та культури (на прикладі м. Вінниці XVI – середини XX ст.). Дисертація к.і.н. Національна Академія наук України.
- Капуста А. 2024. Цегла з власницьким гербом «прус» з Микулинець. *Збірник матеріалів Археологія @ Фортифікація України XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, с. 56–65.
- Котис О. 2016. Палаці Волині: розкішне бароко Антонін [online]. Режим доступу: <https://www.hroniky.com/news/view/6325-palatsy-volyni-rozkishne-baroko-antonin> [Дата звернення 2 листопада 2025].
- Лобко О. 2006. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст. // Наукові записки. Том 52. Історичні науки.
- Лобко О. 2008a. Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830-1917 рр. *Дух і літера. Польські студії: збірник наукових статей. Спеціальний випуск. (№ 20)* / упорядники: Олена Бетлій, Оля Гнатюк, Тетяна Дзядевич. Київ, с.13-46.
- Лобко О. 2008b. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких). Дисертація к.і.н. Національний Університет «Києво-Могилянська Академія», 275 с.
- Лобко О. 2019a. Потоцькі гербу Пилява. Історичні дані про походження роду. <https://krystynopol.info/pototski-gerbu-pylyava/> [Дата звернення 14 листопада 2025].
- Лобко О. 2019b. Герб Пилява та його геральдичні особливості. [online]. Режим доступу: <https://krystynopol.info/gerb-pylyava-ta-jogo-heraldychni-osoblyvosti/> [Дата звернення 14 листопада 2025].
- Сербін А., Поліщук Л. 2022. Комплекс палацу Потоцьких в Івано-Франківську: дослідження архітектурних елементів споруди при північному мурі. *Фортифікації. Випуск 17*. с. 63–71.
- Чубіна Т.Д. 2008. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти. Дисертація д.і.н. Донецький національний університет, 633 с.
- Ящечко-Блаженко Т. 2019. Граф Потоцький – депутат, мандрівник, цукровар. [online]. Режим доступу: <https://www.hroniky.com/news/view/17763-hraf-pototskyi-deputat-mandrivnyk-tsukrovar> [Дата звернення 27 жовтня 2025].
- Інтерактивна карта цегельень. [online]. Режим доступу: <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1NlLclpBs6q6e3mLVdCSRB0FH0zwe4&fbclid=IwdGRjcAN9eRjleHRuA2FlbQIxMQBzcn>

[RjBmFwcF9pZAwzNTA2ODU1MzE3MjgAAR6aAru646XBav8S3S_1qiqWyIz1VtIWLO1SVfzltRp-2jpHDq_VD_-ssya-qw_aem_0akr35Q91mMFfsLb3VU5w&ll=49.753117791186604%2C24.39471380697914&z=13](https://www.facebook.com/share/p/1Z1J1Rq9sZ/) [Дата звернення 9 листопада 2025].

Поморянський замок. 2016. Замки і храми України. [online]. Режим доступу: <https://share.google/IR1gVCS01X20UdmB6> [Дата звернення 6 листопада 2025].

Gorodyskyu Y. Стара колекційна цегла. 2019. [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/share/p/1Z1J1Rq9sZ/> [Дата звернення 6 листопада 2025].

Gorodyskyu Y. Стара колекційна цегла. 2020. [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/share/p/1GgK3fXG5J/> [Дата звернення 6 листопада 2025].

Sierczkowski R. 2025. Cegły z sygnaturami. [online]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/share/p/1AzoXzmF7L/> [Дата звернення 12 листопада 2025].

Wolski M. 2013. Potoccy herbu Pilawa do początku XVII wieku. Studium genealogiczno-własnościowe. Kraków: Towarzystwo Naukowe «Societas Vistulana», s. 438.

Czasopismo Techniczne. 1899. *Organ Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie*. Lwów, s. 335.

Piotr Potocki. Wikipedia. [online]. Режим доступу: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Piotr_Potocki_\(zm._po_1800\)?](https://pl.wikipedia.org/wiki/Piotr_Potocki_(zm._po_1800)?) [Дата звернення 12 листопада 2025].

Andriy Kapusta

local historian, philobreaker,
club leader,
Myshkovytskyi Lyceum
(Ternopil region)

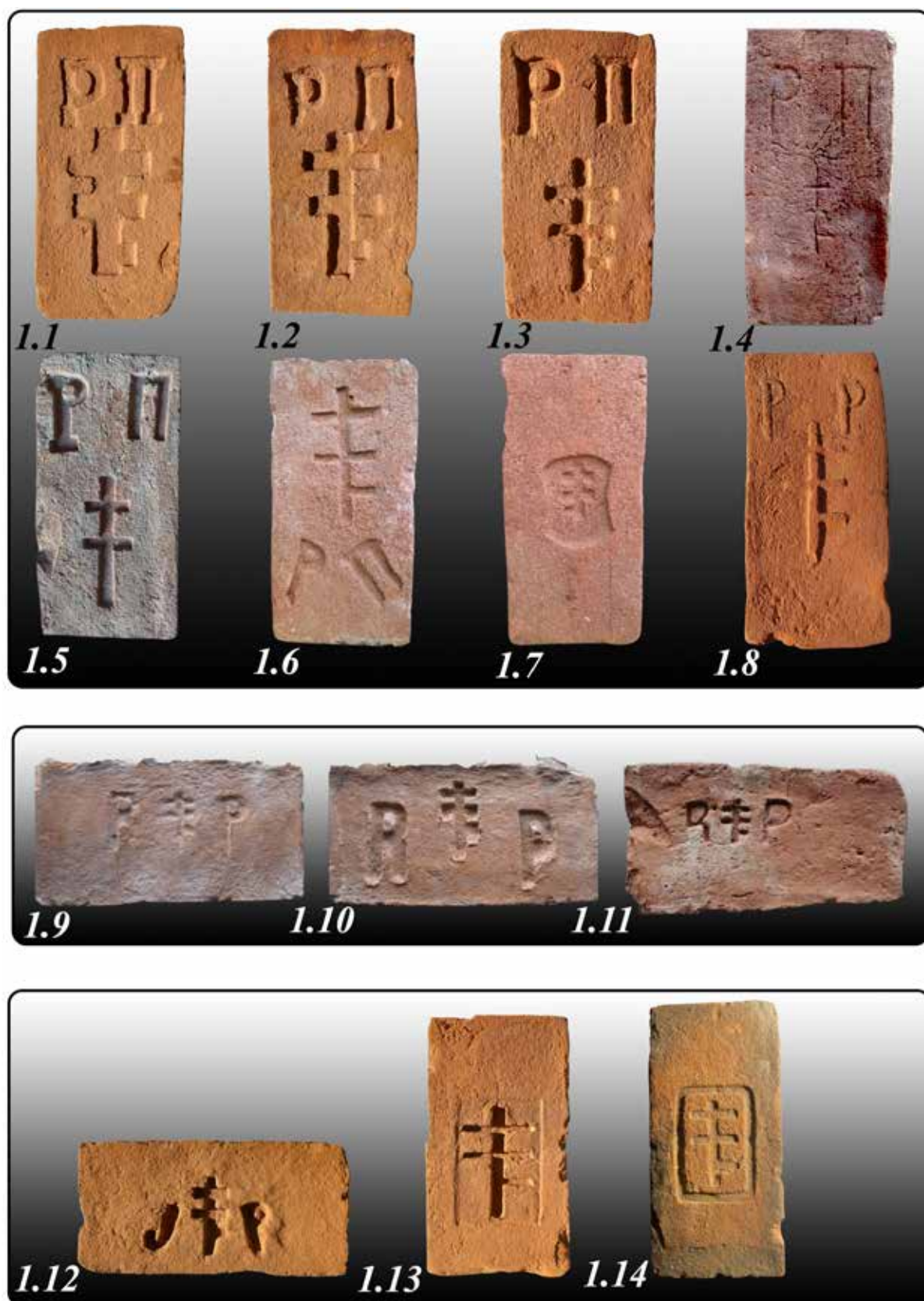
ICONOGRAPHY AND DISTRIBUTION OF THE OWNERSHIP COAT OF ARMS “PYLYAVA”: HISTORICAL ANALYSIS OF THE BRANDED BRICK OF THE POTOTSKY FAMILY

The article analyzes the phenomenon of branding bricks by the Potocki family (Pylyav coat of arms) in the territories of Galicia and Podillia in the second half of the 19th - early 20th centuries. The morphological, iconographic and technological features of the brands localized in the territories of Vinnytsia, Khmelnytsia, Ternopil and Lviv regions are analyzed. It is substantiated that the use of the Pylyav coat of arms on building materials served not only as a mark of ownership, but also as a form of social and cultural self-presentation of the family in the architectural environment. It is noted that the Potocki branded brick is an important source for studying the material representation of the aristocracy and the processes of standardization of industrial production in Galicia and Podillia in the late 19th and early 20th centuries.

It is concluded that the Pylyav coat of arms served as a central element of the identity of the Potocki brick production, which transformed from a tribal symbol into a sign of quality and ownership. It has been proven that the evolution of types of stamps – from anonymous coats of arms to combinations with initials – reflects the pan-European trend of personalization of industrial production in the late 19th and early 20th centuries.

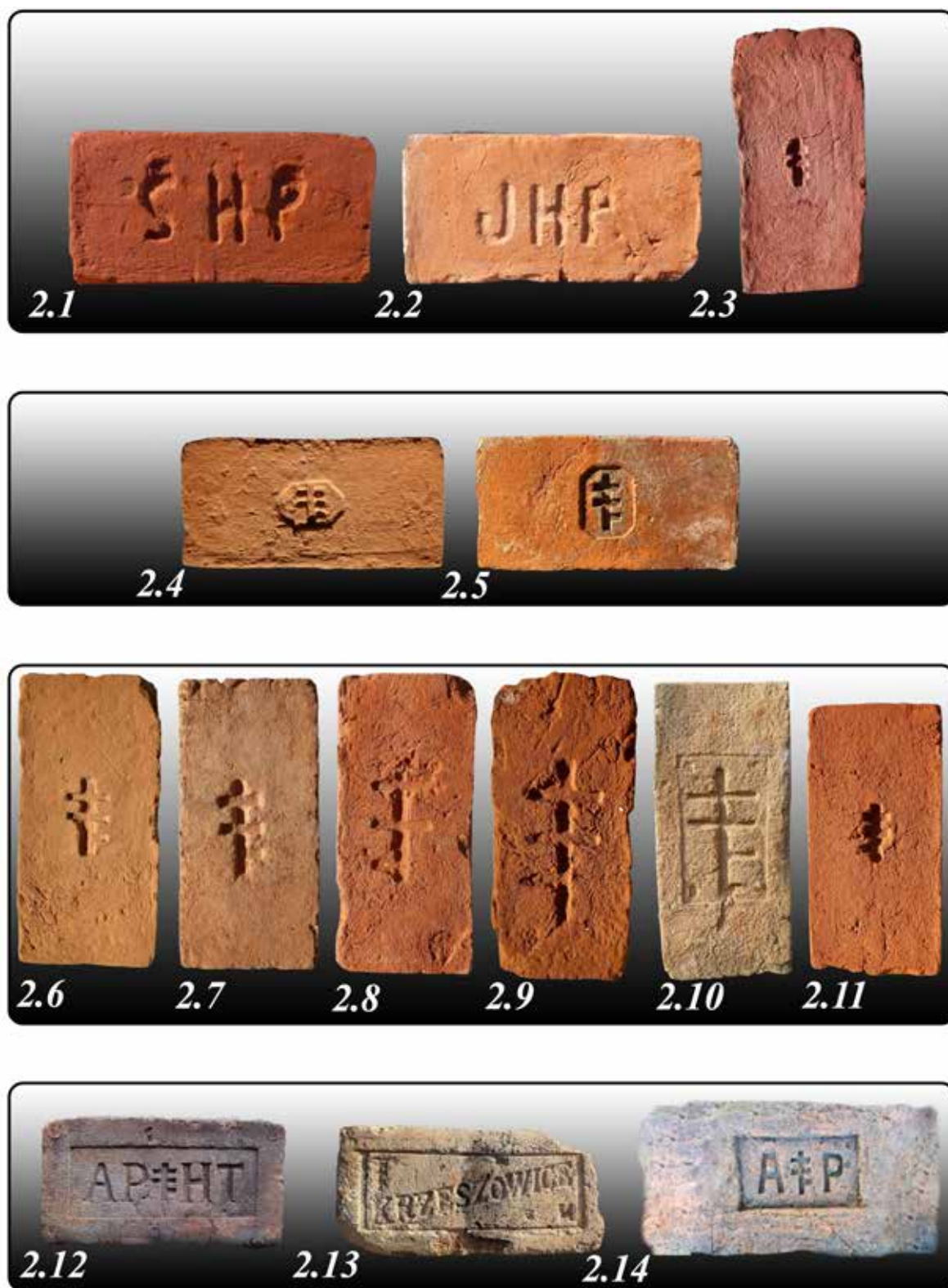
The collected material indicates that the heraldry on the bricks of the Potocki family is not a random decoration, but a purposeful act of representation.

Keywords: branded brick, Pylyava coat of arms, Potocki, heraldry, Uladiivka, Antonina, estates.

1

Рис. 1. 1.1 – 1.7 Клеймована цегла Романа Потоцького (пол. Roman Alfred Maria Potocki) з Уладівського маєтку (Вінницька область).
 1.8 Клеймована цегла Петра Потоцького, представника Малопольської гілки роду (пол. Piotr Potocki).
 1.9 – 1.11 Клеймована цегла Романа Потоцького з Поморян та Золочева Львівської області.
 1.12 – 1.14 Клеймована цегла Єжі-Юзефа Потоцького (пол. Jerzy Jozef Potocki) з Поморян Львівської області

2

Рис. 2. 2.1 – 2.3 Цегла Станіслава та Якуба Потоцьких з Бережан (пол. Stanislaw Potocki; Jakub Ksawery Potocki). 2.4 – 2.5 Цегла з родовим гербом Пилява з Антонін Хмельницької області (імовірні власники: Юзефа- Миколая Потоцького або Марії-Клементини Потоцької) (пол. Józef Mikołaj Kazimierz Marian Alfred Jakub Potocki). 2.6 – 2.11 Цегла з родовим гербом Пилява з Перемишлянищини Львівської області (імовірний власник: Альфред III Потоцький (пол. Alfred III Potocki)). 2.12 – 2.14 Клеймована цегла з Тенчинек (сучасна Польща) Анджея-Казімежа Потоцького (пол. Andrzej Kazimierz Potocki) та Адама Юзефа Потоцького (пол. Adam Józef Kazimierz Potocki)

Микола Дедков,

кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»

Георгій Шаповалов,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»

КНЯЖИЙ СИМВОЛ ХРЕСТА-ЯКОРЯ НА МОНЕТАХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Об'єктом дослідження виступають середньовічні монети від Київської Русі до Великого Князівства Литовського із зображеннями княжих знаків відомими в нумізматиці як «хрест-якір». Наголошується, що вони з'являються у добу виникнення релігійного дуалізму (двовір'я), після введення князем Володимиром християнства в Київській Русі. Встановлено запозичення святоклиментівської хрестовоякірної символіки із Корсуня до Києва під час хрещення Русі. Обґрунтовано появу нової сакральної символіки у вигляді поєднання язичницьких знаків двозубів і тризубів з християнськими символами хреста і якоря. Простежено зв'язок цього явища із аналогічними процесами в середньовічній нумізматиці європейських країн в період Мервінгів.

Ключові слова: Київська Русь, князь Володимир, князь Ярослав, князь Володимир Ольгердович, княжий символ, тризуб, хрест-якір, срібник.

Постановка проблеми. Важливим фактом сучасної української історії є те, що у 1992 р., у якості герба нової держави України, було затверджено герб Української Народної Республіки 1918 р. у вигляді тризуба. Свого часу, більше 100 років тому, його було визнано українським гербом на підставі того, що цей язичницький княжий символ був зображений на монетах князя Володимира Великого. Тобто, так сталося, що це важливе рішення було прийнято завдяки висновкам дослідників нумізматичних джерел. На 1992 рік це означало, що дослідження нумізматичних пам'яток часів Київської Русі, відтоді мали б постійно бути у фокусі української історичної науки. На жаль, цього так і не відбулося: жоден український академічний осередок чи заклад вищої освіти не узяв на себе почесну місію створити ґрунтовне наукове дослідження історії цього княжого символу як автентичного прообразу Державного Герба України.

Це призвело до того, що за роки незалежності в Україні поширилися й утвердилися сумнівні, а подекуди й шкідливі наративи щодо походження та значення цього сакрального княжого символу. По-перше, широкому загалу суспільства не було запропоновано простого й зрозумілого пояснення, що означає княжий символ у вигляді тризуба. Стаття 20 Конституції України про герб держави констатує, кому належав цей знак у вигляді тризуба, але не те, що він означає і символізує. По-друге, досі тривають дискусії щодо часу та місця виникнення прадавніх образів нашого сучасного герба у вигляді двозуба й тризуба та часів їх потрапляння на українські землі. І, нарешті, по-третє: найважливіше питання залишається без відповіді — куди подівся такий політично важливий княжий символ Імперії Русь після X–XI ст. та який історичний шлях пройшов до «відродження» на початку XX ст. як герб УНР? Відповіді на ці питання конче потрібні, адже йдеться про цивілізаційні державотворчі традиції, про історичну тяглість сучасного Державного Герба України як надважливого об'єкта національної ідентичності українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомлення всіх небезпек та викликів навколо ситуації, яка склалась із станом дослідження історії княжого символу, в моменті розвалу срср і виникнення нової держави України та її герба призвели до наступного. Українські історики Олександр Белов, голова Ради з питань інформаційної безпеки при Президентові України, директор Національного інституту стратегічних досліджень (1996–2001 рр.), генерал-лейтенант, доктор соціологічних наук і один із авторів, зосередили свою спільну наукову та громадську діяльність на дослідженні історії українського тризуба.

Від 1989 р. ця робота була організована в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. Пізніше до неї приєдналася кафедра українознавства та загальної мовної підготовки Національного університету «Запорізька політехніка». За більше ніж 30 років спільної праці, співавтори першими розробили сучасну концепцію історії державного герба України і залучаючи всі види історичних джерел, переконливо довели існування сталої традиції збереження та активного використання похідної від двозуба і тризуба язичницько/християнської символіки в ранні часи української історії. Проаналізувавши всі існуючі версії трактування значення тризуба, вони виявили впливи княжих знаків на українську символіку в усі періоди історії України і науково довели їх тисячолітню тяглість. Одночасно, їм вдалося простежити потужну спорідненість історії української державної символіки із середньовічною символікою багатьох європейських країн (Шаповалов 1989, с.14; 1990, с. 33-36; 1991, 1991, с. 1027-1028; 1992. - 19 с.; 1995, с.15-17; 1997, с. 204-210; Белов, Шаповалов 2007, с. 55-58, с. 62-63; 2008, с. 93-96; 2008, 264 с; 2012, 96 с.; 2018, с. 6-24; 2019, с. 221-245; 2020, с. 260-269; Дедков, Шаповалов, Зубенко 2025, с. 92-109.).

Нещодавно, запорізькі дослідники історії українського герба, запропонували просте і наукове пояснення головної таємниці княжого символу Володимира Великого тризуба. На Іванковецькому ідолі бога грози Перуні II-V ст., з колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника ними було науково підтверджено наявність сакральних зображень тризубів. А це означає, що тризуб є символом зброї бога грози Перуна блискавкою/громолицею. Відповідно, доведено що знак влади князя Володимира у вигляді тризуба символізує блискавку (Белов, Дедков, Шаповалов 2023, с. 13-15; 2025, с. 306-314). Це відкриття вказує на те, що період використання язичницьких перунових блискавок у вигляді двозубів і тризубів, попередниками князя Володимира і ним самим, у якості княжого символу, тривав досить довго. Від часів зміни віри язичницької на християнську, у княжій символіці нащадків Володимира Великого, виникають знаки державницької влади в яких двозуби і тризуби поєднуються з хрестом та якорем або іншими додатковими елементами. Йдеться про символіку, що уособлює тривалу добу двовір'я, своєю потужною присутністю у середньовічних джерелах української нумізматики, сфрагістики, ставрографії, а пізніше і в геральдиці, тож вона варта більшої уваги з боку фахівців.

Зазначимо, що значні позитивні зміни до покращення ситуація із дослідженнями проблематики історії княжих знаків в Україні все ж відбулися. Радикально активізували увагу українського суспільства, до історії державного герба України, а, відтак, і княжих знаків, Революція Гідності, російська агресія 2014 року та повномасштабна війна 2022 року, яка триває.

Позитивний вплив, на ситуацію з розвитком нумізматичних, сфрагістичних та геральдичних досліджень в Україні, створює потужна приватна збірка Музей Шереметьєвих. Високий науковий рівень досліджень його колекції, забезпечує Інститут спеціальних історичних дисциплін, який співпрацює з провідними науковими інституціями України. Саме Музей Шереметьєвих був головним співорганізатором Міжнародної виставки «1000 років української печатки». Вона експонувалася в 2013 р. в Національному музеї історії України і мала значний резонанс серед вітчизняної та світової наукової спільноти. За матеріалами виставки видано каталог, що також став подією міжнародного рівня. Зауважимо, що тоді вперше, в українській історичній науці, була широко представлена потужна колекція артефактів Київської Русі з княжими знаками, включно із символами «хрестів-якорів» (Алфьоров 2013, с. 21-97).

Завдячуючи діяльності Українського інституту національної пам'яті, 2018 р. проходив під знаком 100-річчя УНР. В зв'язку з цим, інститут організував ряд заходів пов'язаних із 100-річчям Державного герба України, яке відзначалося у лютому 2018 р. Одним із головних заходів було проведення виставки «Символ твоєї свободи. 100 років Державного герба України». Того ж року, вийшов з друку пам'ятний альбом «Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення» авторства А. Гречила. Княжі знаки, яким присвячена наша стаття, у цьому, прекрасно ілюстрованому виданні, автор розглядає в розділі 1. «Тризуб: княжий знак київських правителів». В ньому, А. Гречило пояснює коли й чому з'являються герби, для чого використовувався символ тризуба і яким є його тлумачення, а також розмірковує над питанням, чи був тризуб гербом за княжих часів. На його думку «Хрестик на середньому «зубі», що виступає на багатьох монетах IV типу, лише виконує функцію розділового знака в написі, що було характерне для візантійської традиції» (Гречило 2018, с. 22).

До Дня Незалежності у 2018 р., в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї, авторами було створено виставку «Історія державного герба України». В ній взяли участь дев'ять українських

музеїв, архівів і приватних колекціонерів. Її співорганізатором виступів Національний музей історії України, який надав для експонування унікальні золоті та срібні монети часів Боспорського царства, Київської Русі, Великого Князівства Литовського та цеглу з Десятинної церкви з тризубами. Найбільш атрактивним експонатом виставки стала свинцева печатка Святослава Хороброго із зображенням княжого знаку двозуба. Її у 2016 р. «в результаті спецоперації було повернуто экс-командиром полку АЗОВ Андрієм Білецьким з Росії, куди вона була незаконно вивезена на початку 80-х рр. XX ст.» (Алфьоров 2018, с. 46). Матеріали цієї виставки також були представлені у якісно виданому каталозі,

2020 р. українська нумізматика Київської Русі значно збагатилася завдяки сенсаційній знахідці Городницького скарбу. Його було знайдено біля смт Городниця Житомирської обл. Загалом у складі скарбу було 38 монет срібників: Володимира Великого – 31 екземпляр і Святополка Ярополковича – 7. Надзвичайно важливо, що 10 срібників належать до раніше невідомих нумізматам типів (Алфьоров, Петраускас 2021, с. 259-268).

Варто виділити українських дослідників, які системно виявляють і описують артефакти із княжими символами або просто двозубами і тризубами (Алфьоров 2013, с. 151-165; 2013, с. 21-97; 2015, с. 102-134; Алфьоров, Петраускас 2021, с. 259-268; Дідух 2016, с. 143-155; Колибенко, Колибенко О., Тетеря, Юрченко 2008, с. 268 – 289).

Виклад основного матеріалу. Одним з перших нумізматів, які досліджували монети князів Володимира і Ярослава та його синів, був Іван Бартоломей. Ще у 1860 р. з приводу знаку, зображеного на срібнику князя Ярослава, він писав, що на монеті зображено «якір, зроблений з міцного важкого дерева й окутий залізним листом, де крапки могли б означати цвяхи цієї основи, а кільце зроблене для протягування канату». При цьому І. А. Бартоломей вважав, що тризубе зображення на монеті не є релігійним (Белов, Шаповалов 2008, с. 16). Заперечуючи йому, інший дослідник О. С. Уваров, вірно вгледівши у «фігури» на монеті християнські впливи з Візантії, зауважив, що вона завжди супроводжується зображенням одного або кількох хрестів. Він залучив до дослідження малюнок з рукопису XI ст., на якому зображено візантійського імператора Никифора Вотоніата і його дружину Марію. На ньому імператриця тримає в руках символ влади скіпетр, який: закінчується, як писав дослідник, «верхівкою майже зовсім тотожною із загальною формою нашої фігури» (Белов, Шаповалов 2008, с. 18). Олексій Уваров, так описує скіпетр Марії: «До довгого посоху прикріплено золотий верх ... обсіпаний: перлами і дорогоцінними каменями. На самому кінці він завершується хрестом, під яким знаходяться два роги, що, можливо, спочатку означали півмісяць, але тут вони закінчуються тупими кінцями, і більш схожі на роги або гаки, чим на півмісяць» (Белов, Шаповалов 2008, с. 18). (рис. 1) (Lauren Ann Wainwright 2018, fig. 2.34).

О. Уваров припускав, що саме ця форма скіпетра і називалася у джерелах «диканикіон». Захоплений схожістю зображень на монеті князя Ярослава та верхівкою скіпетру візантійської імператриці, він пропонує свою реконструкцію, через додавання у якості верхівки зображення із срібника (Белов, Шаповалов 2008, с. 18). Він помилився, коли відкинув ідею про образ якоря, вирішивши, що кільце вгорі якоря є перлиною. Але зробив вірний і дуже важливий висновок щодо того, що зі схожості між фігурами на монеті князя Ярослава і диканикіоном імператриці Марії, «можна заключити, що наші великі князі ставили на своїх монетах одну вершину за нестачею місця для розміщення всього скіпетра ... як символ влади» (Белов, Шаповалов 2008, с. 23).

Так само помиляються і сучасні європейські нумізмати, які, не володіючи необхідними знаннями з історії християнства, поки що, не знаходять відповіді на значення втаємничених християнських символів у вигляді хреста на півмісяці, на великій групі анонімних візантійських монет Олексія I Комніна, який правив з 1081 по 1118 рр. Він карбував монети із схожим зображенням християнських символів хреста на півмісяці, який було описано ще О. Уваровим (рис. 2). Взагалі, в XI-XIII ст. у Візантії карбується значна кількість анонімних монет фолісів трьох типів: 1) із зображеннями хреста на півмісяці, 2) подібного до нього патріаршого хреста на півмісяці і 3) хреста з рослинними елементами замість півмісяця (процвівший хрест). Поодинокі припущення про те, що хрест на півмісяці символізував намічену або здійснену перемогу хрестоносців над ісламом, є сумнівними. Відомо, що півмісяць не був символом ісламу до 15 століття. Запропоноване турецькою дослідницею цієї проблеми Нергіс Атак пояснення, засноване на залученні зображень місяця і зірок на давньогрецьких монетах та давньої історії, так само, не дає остаточної, а головне, вірної наукової інтерпретації. За свідченням самої Нергіс

Атак, вона згодна з думкою відомого фахівця з візантійської нумізматики Філіпа Грірсона щодо того, що «жодного задовільного пояснення [півмісяця під хрестом на монеті Олексія] ще не знайдено» і що «півмісяць під хрестом не символізує перемогу християн над мусульманами» [Atas 2021, p. 47].

Між тим, маємо в ранній християнській історії, сюжет який, на нашу думку, повністю дозволяє зрозуміти і прийняти сутність і значення символу хреста на півмісяці або «хреста-якоря». Важливо, що його зміст пов'язаний з українськими землями та історією. Культовий християнський символ хреста-якоря ототожнюється з ім'ям святого Климента Римського, якого Святий апостол Петро особисто висвятив в єпископи Риму (92–97 рр.). Після мученицької смерті апостола Петра, Климент став римським єпископом і розгорнув в Римі активну пастирську діяльність. У 97 р., після звинувачення у непошані до офіційних язичницьких богів, його заслали до каменоломень Криму. У Криму Климент продовжував активну пастирську діяльність і збудував десятки церков, руйнуючи язичницькі святилища. За це імператор Траян у 101 р. наказав стратити Климента, втопивши у Чорному морі залізним якорем. Відтоді виникає культ святого Климента та з'являється його сакральний символ у вигляді хреста на рогах якоря. Сучасна ставрографія характеризує цей християнський символ як «хрест-якір святого Климента». Він є символом надії на спасіння в буремному морі життя християнина. З часом виникає його розвинутий варіант – подвійний патріарший (адже Климент був патріархом) хрест на рогах якоря.

Біля 861 р. Херсонес, в пошуках витоків давнослов'янської абетки, відвідали рівноапостольні брати Кирило та Мефодій. Вони організували пошуки призабутих мощів святого Климента і витягнули їх з моря. Частину мощів вони залишили в Херсонесі, а частину доставили в Рим, де вони і знаходяться у збудованій в XI ст. Базилиці Святого Климента.

Коли в 988 р. князь Володимир вирішив хрестити свою державу, Київську Русь, йому знадобились мощі якого-небудь святого. Адже VII Вселенський (II Нікейський) собор у 787 р. визначив «... якщо деякі храми посвячені без святих мощів мученицьких, то визначаємо: найбуде звершене у них положення мощів із звичайною молитвою» (Белов, Шаповалов 2018, с. 7-10). Це була канонічна вимога, яку треба було виконувати всім, і князю Володимиру також. Мощі священномученика Св. Климента Римського, які знаходились недалеко у Херсонесі (Корсуні), були дуже цінними християнськими святинами. Саме тому князь Володимир у 988 р. здійснив морський похід та, завоювавши Корсунь, там же охрестився біля головної святині міста, мощів св. Климента та його хресного якоря. Повертаючись у Київ, Володимир взяв «... мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узав також начиння церковне [й] ікони на благословення собі» (Белов, Шаповалов 2018, с. 10 -12). У Києві на мощах священномученика Климента Римського була закладена перша християнська Десятинна церква. Київський князь-мореплавець Володимир Святий, переймаючи від візантійців-корсунян нову християнську віру, запозичив від них і головний символ християнської віри і надії - хрест-якір св. Климента.

З хрещенням Київської Русі у 988 р. була змінена традиційна, тисячолітня слов'янська релігія – язичництво. Але, загальновизнано, що боротьба за впливи та співіснування двох релігій, так зване «двовір'я», тривало ще років чотириста. Саме в цей час, в українських землях, спостерігається поява значної кількості символів, які поєднували у собі двозуб або тризуб і хрест, двозуб або тризуб і якір. Іноді зустрічаються символи, в яких присутні одночасно двозуб або тризуб, які сполучені з хрестом і якорем. Саме двовір'ям і можна пояснити появу на монеті срібнику князя Ярослава тризубовидного якоря під хрестом (рис. 3).

Остаточної додаткової переконливості, щодо якірності тризуба на монеті князя Ярослава, додає факт встановлення повної образної тотожності між монетним зображенням і реально існуючим якорем. Цьому дуже посприяла наша знахідка, ще у 1974 р., залізного якоря V–VII ст. у Дніпрі біля острова Хортиця (Шаповалов 1990, с. 120–121) Такі, ковані із заліза, якорі були найпоширенішими у басейнах Середземного та Чорного морів. У перевернутому вигляді ці якорі, типу D за класифікацією Г. Кепітена, нагадують літеру «Т» (Karitan 1990, с. 120–121). Головними конструктивними ознаками тільки цього типу якоря є: по-перше, перпендикулярне співвідношення вертикальної його частини (веретена) з горизонтальною частиною розташованою внизу якоря (рогами); по-друге, далеко виступаюча вниз деталь, яка є продовженням веретена (п'ятка) і, по-третє, загнуті вгору паралельно веретену розплескані кінці рогів (лапи). Верхня частина веретена звичайно розплескана і має два отвори: верхній – для кільця (рим),

а нижній – для закріплення штоку, який розміщувався перпендикулярно по відношенню до рогів. У якоря, з дна Дніпра біля Хортиці, на рисунку 3 шток втрачений.

Порівняльний аналіз зображення символу на монеті із реальним якорем дозволив довести, що на срібнику князя Ярослава достатньо реалістично зображено саме якір типу D або T-подібного типу (рис. 4). Як бачимо, веретено якоря зображено двома вертикальними майже паралельними лініями, які ледве звужуються вгору. У його верхній частині розміщено кільце (рим) у вигляді кола, яке значно ширше за веретено. У нижній частині веретена двома паралельними лініями, перпендикулярно до нього, зображено якірні роги. Від нижньої лінії рогів загостреним донизу трикутником позначено п'ятку. Загнуті вгору кінці рогів (лапи) на монетному зображенні якоря також виконані двома лініями. При цьому, зовнішні лінії зображено паралельними, а внутрішні – заокруглено вигнуті назовні і поєднуються із зовнішніми. Місця їх поєднання утворюють гострі кути у вигляді зубців. Зображення якоря прикрашено шістьма кульками: одна з них розміщена в центрі перетину веретена та рогів, по одній у місцях поєднання рогів з лапами і по одній у верхній частині лап. Кулькою прикрашено і центр кільця нагорі знаку якоря. З метою надання символу традиційної язичницької «тризубості» майстер, що виготовляв монетний штамп, збільшив висоту загнутих вгору лап. Увінчує княжий знак, у вигляді якоря, маленький хрест вміщений над його центральною частиною. Описаний знак, утворений якорем із хрестом над ним на монеті князя Ярослава, ми ототожнюємо із символом хреста-якоря святомуученика Климента.

Наведений приклад є підтвердженням того, що потужні досягнення європейської підводної археології ХХ – початку ХХІ ст. є запорукою нових важливих відкриттів як в українській, так і в європейській нумізматиці, сфрагістиці та геральдиці. Зокрема, йде мова про розроблену Герхардом Кепітеном джерельної бази щодо типології античних і середньовічних якорів, поширених як у Чорному і Середземному, так і в північних морях Європи. Хронологічно вона охоплює залізні якорі від V ст. до н.е. до візантійського середньовіччя. Г. Кепітен виділив п'ять типів якорів, які чітко датуються корабельними комплексами, а конструктивно відрізняються один від одного дуже характерними відмінностями. Вони полягають у різному співвідношенні в нижній частині веретена і рогів якоря (Kapitan 1990, с. 120–121). Відомо, що всі європейські країни сповідують християнство. Відповідно, багато з них, хто раніше, а хто пізніше, охрещувалися мощами святого Климента. Це простежується у наявності, в таких країнах, більш потужної святоклиментівської духовної складової, яка зберігається у церковній символіці і, зокрема, в середньовічній нумізматиці. Адже, карбування монет в середньовічній Європі було справою церкви і, зокрема, абатств. Яскравим прикладом цього є монети Меровінгів у Франції із зображенням на них значної кількості різних типів «якірних хрестів» святого Климента. Монета із символом якірного хреста кінця VI ст. знайдена у відомому княжому похованні Саттон-Ху в Англії (Tim Collins, Victoria Allen 2019, р. 1.) Можливо, саме це мав на увазі, відомий дослідник історії тризуба Михайло Міллер, вказуючи у своїй праці «Матеріяли до історії тризуба» ще у 1947 р.: «Гадаємо, що предків українського тризуба треба шукати серед сармато-аланських родових тамг та «загадкових знаків Причорномор'я», а далі серед символіки «меровінгського» стилю Середньої Європи та Скандинавії. Таким чином в історії тризуба ніби то намічаються етапи його розвитку та шляху, разом з розвитком культури та цивілізації – 1. Схід та античний світ. 2. Геленестично-причорноморська культура. 3. Меровінгська доба в Європі. 4. Український тризуб». (Міллер 1947, с. 5; Дедков, Шаповалов, Зубенко 2025, с. 92–110).

В українській нумізматиці трапляються зображення на монетах, в яких важко прослідкувати тип якоря. Інколи це може бути просте зображення хреста-якоря святого Климента. Втрата, з часом, первинного змісту символу призводить до несуттєвих його змін. Як, наприклад, на монеті «гріш» (рис 5), що карбувалися за часів князювання Корибут-Дмитра Ольгердовича (1380 -1393 рр.) у Сіверському та Чернігівському князівствах (Хромова 2024, с.104).

Інколи, навпаки, символи «хреста-якоря» на монетах зображуються ускладнено. При цьому, однаково, у них простежується використання зображень різних типів реально існуючих якорів, які фігурують у типології Герхарда Кепітена. Це, спільне для європейської нумізматики явище, спостерігається і в українській нумізматиці. Зокрема, символіка у вигляді візантійського якоря типу Е присутня у гербі литовського князя Володимира Ольгердовича, який княжив в Києві майже тридцять років, з 1363 по 1394 рр. Герб зображено на його динарії в образі християнської церкви, яку створюють зображення двох якорів. Нижню частину церкви представляє тризубовидна фігура з хрестом на центральному зубі. Одночасно, це дуже характерне зображення якоря типу Е, але з

хрестом у ньому. Дах церкви, так само, створює якореподібна фігура, увінчана хрестом і одночасно якірним штоком (Рис. 6). Як бачимо, у композиції символу на монеті присутні одночасно і зображення християнського храму, і святотриумфальських якорів, і хрестів, і тризуба (Рис. 7) (Хромова 2024, с.137).

Насамкінець, до головних висновків, коротко викладених у анотації, треба додати наступне. Доба двовір'я в Київській Русі співпадає із Великою схизмою 1054 року і виникненням двох християнських конфесій з центрами у Костянтинополі і Римі. В зв'язку з цим, формується дещо різне відношення до пам'яті про святого Климента. В католицькій церкві зберігається традиція твердої віри, що папа Римський Климент існував реально. Адже, писемні джерела свідчать про те, що цей римський єпископ багато уваги приділяв хрещенню західноєвропейських територій. Православна церква, піддає історичні свідчення про цього святого сумнівам і вважає їх легендами. Це можна частково пояснити відсутністю відповідних писемних джерел. Але значна кількість нумізматичних та сфрагістичних джерел Східної Європи свідчать про популярність символу святого Климента у вигляді хреста-якоря в XI-XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Алфьоров О. А. 2013. *Сфрагістика Київської Русі в Інтернет-мережі* (Сайт sfragis. com). Київ: Ін-т історії України НАНУ.
- Алфьоров О. А. 2013. *Витоки: Сфрагістична традиція Київської Русі. Тисяча років Української печатки*. Київ: Інститут історії України.
- Алфьоров О. А. 2015. *Княжі знаки на печатках Київської Русі*. Київ: Вид. дім Антиквар.
- Алфьоров О., Петраускас А. 2021. *Городницький скарб: срібники Володимира Святославича*. Переяслав-Хмельницький: ПП «Ексклюзив-Систем».
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2018. «Хрест незрушний на кітві буде навік-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи. Запоріжжя: ЗНУ.
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2008. *Український тризуб: історія дослідження та історичний ре конструкт*. Київ - Запоріжжя: Дике Поле.
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2012. *Історія Державного герба України*. Київ - Запоріжжя: ТОВ «ПУВК».
- Белов О., Шаповалов Г. 2018. *Історичний нарис. Як формувалася і втілювалася ідея державного символу Русі-України – Тризуба*. Запоріжжя: ПП «АА ТанDEM».
- Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. 2019. *Монети Античної Греції і Боспорського царства як джерело до праісторії тризуба Русі - України*. Запоріжжя, ТОВ ПУВК.
- Белов О., Шаповалов Г. 2020. *Інтелектуально-політичні мотиви Сходу і Заходу у символіці українського тризуба - державного герба України*. Київ: Прометей.
- Белов О., Дедков М., Шаповалов Г. 2023. *Іванковецький ідол Перуна з Хмельниччини – унікальне джерело до ранньосередньовічної історії українського тризуба*. Хмельницький: ХКТЕІ.
- Белов О., Дедков М., Шаповалов Г. 2025. *Іконографія праслов'янського Іванковецького ідола Перуна: пошуки витоків. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С.*
- Гречило, А. 2018. *Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом*. Київ: Родовід.
- Дідух Л. М. 2016. «Знаки Рюриковичів» на виробах давньоруського часу в зібранні НМІУ: походження та значення. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Дедков М. В., Шаповалов Г. І., Зубенко Н. В. 2025. *Михайло Міллер дослідник історії українського тризуба*. Запоріжжя: АА ТанDEM.
- Колибенко О., Колибенко О., Тетеря Д., Юрченко О. *Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок*. Переяслав-Хмельницький. ПП Іщенко Ю. В.
- Міллер М. 1947. *Матеріали до питання за тризуб. Рід та Знамено*. Мюнхен.. №4. С. 1-11
- Хромова І. 2024. *Монетна справа на території Середнього та Нижнього Подніпров'я й Південного Побужжя (друга половина XIV – перша чверть XV ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.
- Шаповалов Г.І. 1989. *Герб Рюриковичів - якій чи тризуб ?* Київ: «Україна

- Шаповалов Г. І. 1990. *Знак Рюриковичів не тризуб, а якір-хрест*. Київ: «Пам'ятки України».
- Шаповалов Г. І. 1990. *Якір V-VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Шаповалов Г. І. 1991. *О раннехристианском символе «якорь-крест» и знаке Рюриковичей*. Москва. Інститут византистики.
- Шаповалов Г. І. 1992. *Походження українського тризуба, або як поєдналися якір та хрест*. Запоріжжя. Типографія «Гуляйполе».
- Шаповалов Г. І. 1995. *До питання походження українського державного герба*. Луцьк. ЛОКМ.
- Шаповалов Г. І. 1997. *О символе «якорь-крест» и значении знака Рюриковичей*. *Византийский временник*. Москва. Інститут византистики.
- Шаповалов Г. І. 2001. *Люстерко сарматського часу із зображенням якорів*. Запоріжжя: ЗДУ.
- Шаповалов Г. І. 2001. *Генеza тризуба: від символу хреста на якорі до герба держави*. Харків. ХДАК.
- Nergis Atac. 2021. The Leaved Cross and Crescent Beneath the Cross on Byzantine Anonymous Folles: an Interpretation of Groups H, I, and D J, M** . *USAD. Art History-Seljuk* <https://hacettepe.academia.edu/NergisAtac?swp=rr-ac-49479032>
- Kapitan G. Ancient anchors – technology and classification I I The International Journal of Archaeology and Underwater Exploration. -1984.- Vol.13.1.- P.33-44.
- Lauren Ann Wainwright. 2018. *Portraits of Power: The Representations of Imperial Women in the Byzantine Empire*. Birmingham. University of Birmingham.
- Robert M. Cutler. 2018. *Ancient Greek Historical and Numismatic Roots of Alexius I Pre-Crusade Cross on Crescent Coin*. [:/ / www.academia.edu/35778764](https://www.academia.edu/35778764)
- Tim Collins, Victoria Allen. 2019. Found next to an Aldi, the 'UK's answer to Tutankhamun's tomb': Burial site thought to belong to Anglo-Saxon Prince Saexa is uncovered in Essex in one of Britain's 'most significant archaeological finds EVER'. *Daily Mail. Science&Tech*. 9 May 2019 <https://www.dailymail.co.uk/>

Mykola Dedkov

candidate of historical sciences, professor,
professor of the department of Ukrainian studies
and general language training
of the Zaporizhzhia Polytechnic National University

Georgy Shapovalov

doctor of historical sciences, professor,
head of the department of Ukrainian studies
and general language training
of the Zaporizhzhia Polytechnic National University

THE PRINCELY SYMBOL OF THE CROSS-ANCHOR ON COINS OF MEDIEVAL UKRAINE

The object of research is medieval coins from Kyivan Rus to the Grand Duchy of Lithuania with images of princely signs known in numismatics as the «cross-anchor». It is emphasized that they appear at the time of the emergence of religious dualism (two faiths), after Prince Volodymyr introduced Christianity to Kyivan Rus. The borrowing of St. Clement's cross-anchor symbolism from Korsun to Kyiv during the baptism of Rus was established. The emergence of a new sacral symbolism in the form of a combination of pagan symbols of two teeth and trident with Christian symbols of the cross and anchor is substantiated. The connection of this phenomenon with similar processes in the medieval numismatics of European countries during the Merovingian period is traced.

Key words: *Kyivan Rus, Prince Volodymyr, Prince Yaroslav, Prince Volodymyr Olherdovich, princely symbol, trident, cross-anchor, silver.*

Рис. 1. Фрагмент мініатюри з рукопису XI ст., на якому зображено імператрицю Марію із скіпетром увінчаним символом хреста-якоря

Рис. 4. Корабельний якір V–VII ст. типу D з Дніпра біля острова Хортиця

Рис. 6. Княжий знак на монеті Володимира Ольгердовича (1363–1394 рр.)

Рис. 2. Візантія, Олексій I, XI ст., анонімний фоліс, реверс. Нумізматичний кабінет Гебердена, Оксфорд

Рис. 3. Срібник князя Ярослава Мудрого з тризубом у вигляді якоря і хрестом над ним

Рис. 5. «Гріш» князя Корибут-Дмитра Ольгердовича (1380–1393 рр.)

Рис. 7. Прорисовка знаку з розподілом на дві складові якоревидні частини

УДК: 902.03(477.46)

Тетяна Шульженко
Молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИНЩИНА: ОГЛЯД ПАМ'ЯТОК ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.)

У статті простежено хід основних археологічних досліджень пам'яток Чигиринщини упродовж другої половини ХХ ст. Узагальнено матеріали археологічних експедицій, які працювали на території краю, охарактеризовано внесок окремих археологів у вивчення Чигиринської минувшини, зокрема іноземних дослідників та спеціалістів різного профілю.

Ключові слова: археологічні відкриття, археологічні дослідження, пам'ятки, дослідники, Чигиринщина.

Масштабним археологічним дослідженням пам'яток України у другій половині ХХ ст. сприяли необхідні матеріальні умови, створені в районах великих будівництв, таких як Дніпровський каскад ГЕС та ін. Не зважаючи на те, що в регіонах, де не велося масштабних будівельних робіт, дослідницькі роботи практично завмерли, кількість виявлених і вивчених пам'яток за цей період обчислюється сотнями. Невиключенням є і Чигиринщина, активізація археологічних досліджень якої пов'язана з будівництвом Кременчуцької ГЕС та формуванням чаші однойменного водосховища. З 1950 р. на території краю працювала значна кількість археологічних експедицій, результати їхньої роботи не лише значно розширили уявлення про минуле регіону, а й допомогли визначити роль і місце Середнього Подніпров'я в контексті загальної історії України.

Історія археологічних досліджень Чигиринщини другої половини ХХ ст. частково висвітлена у краєзнавчому науково-популярному виданні «Археологія Чигиринщини» Т. М. Нераденко (2012 р.), що містить відомості з досліджень від початку ХІХ до початку ХХІ ст. У статті Г. П. Мартинової «Археологічні дослідження в м. Чигирин» (2010 р.) подаються короткі відомості про дослідження та дослідників, що працювали на території м. Чигирини з початку ХХ ст. до 2009 р., включаючи і період другої половини ХХ ст. В роботі О. В. Брель «Внесок Олексія Івановича Тереножкіна у виявлення та вивчення археологічних пам'яток Чигиринщини» (2010 р.) детально розглянуто наукову діяльність археолога на території регіону, яку він розпочав у 1950-х рр. Історіографія археологічного вивчення найвідомішої пам'ятки скіфського часу – Мотронинського городища, вміщена у монографії С. С. Бессонової та С. А. Скорого «Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг)» (2001 р.). Стаття О. В. Брель «Археологічні дослідження пам'яток ХVІІ–ХVІІІ ст. в с. Суботів Чигиринського району» (2010 р.) розповідає про пам'ятки ранньомодерного часу на території Суботова, дослідження яких теж розпочалося в 50-х р. ХХ ст. Історія багаторічних досліджень пам'ятки доби неоліту-єнеоліту – поселення «Молухів Богур» надрукована у монографії Т. М. Нераденко «Молухів Бугор» (2017 р.), перу цієї дослідниці належить і ґрунтова праця «Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична» (2023 р.), в якій подані матеріали про польові археологічні роботи на Черкащині, зокрема й Чигиринщині, в тому числі в другій половині ХХ ст.

Досліджуване питання є спробою звести в єдине ціле відомості про один із найяскравіших періодів в історії археологічних досліджень на Чигиринщині, який розпочався у другій половині ХХ ст. і пов'язаний з масштабними дослідницькими роботами в Україні, що розпочалися в районах великих будівництв таких як Дніпровський каскад ГЕС. Характерним для цього часу є комплексний підхід до вивчення археологічної спадщини, коли до наукової інтерпретації об'єктів залучалися антропологи, палеонтологи, геологи, архітектори.

Дослідження старожитностей у басейні р. Тясмин нерозривно пов'язане з діяльністю видатного археолога, доктора історичних наук, професора, фундатора школи скіфології в Україні – Олексія Івановича Тереножкіна (1907–1981). В 1950 р. вчений провів попередні розвідки в Ново-Георгіївському і Чигиринському районах. Дослідив територію від с. Бужин на

р. Дніпрі до м. Ново-Георгіївська і далі по р. Тясмин до с. Чубівки. В ході розвідки відкрив енеолітичну стоянку на «Довгому острові» між селами Новоселиця і Медведівка та енеолітичне поселення в урочищі «Панський острів», неподалік с. Новоселиці (Тереножкін 1952, с. 80-81). На лісовій правобережній смузі р. Тясмин вчений виявив шість городищ чорноліського часу: два біля с. Тясминки колишнього Ново-Гергіївського р-ну, два біля с. Калантаєво та по одному в с. Суботові і с. Полуднівці, ще одне мініатюрне городище в межах Онуфріївського монастиря. Найцікавіші результати археолог отримав під час огляду «найбільшого городища чорноліського часу з усіх, що зустрілись на Тясміні...» – Суботівського городища чорноліської культури (Тереножкін 1952, с. 88).

Окрім обстеження території, Тереножкін провів невеликі розкопки Мотронинського городища скіфського часу. На пам'ятці працював окремий загін експедиції у складі М. І. Вязмітіної (1896-1994) – археологині, мистецтвознавиці, сходознавиці, кандидатки філологічних та історичних наук, яка досліджувала сарматські та пізньоскіфські старожитності України, та Є. Ф. Покровської (1904-1995) – кандидатки історичних наук, старшої наукової співробітниці відділу скіфо-сарматської археології ІА АН УРСР, дипломованої художниці, фахівчині зі старожитностей передскіфського та скіфського періоду Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. На городищі дослідниці зібрали велику кількість фрагментів місцевого ліпного посуду та привозних античних амфор. Вони досліджували й околиці с. Жаботин та прилеглі до нього території, які охарактеризували як такі «де зосереджено низку найцікавіших пам'яток, що мають першочергове значення для вивчення питання про формування культур раннього залізного віку в лісостепових областях Середньої Наддніпрянщини» (Вязмітіна, Покровська 1956, с. 47).

У 1951 р. розпочалися археологічні розкопки на Суботівському городищі чорноліської культури. За віднайденими матеріалами Олексій Іванович дійшов висновку, що воно має «вельми серйозне значення для вивчення передскіфського періоду в Середньому Подніпров'ї» (Граков, Тереножкін 1958, с. 164). На городищі виявили і пам'ятки пізнішого періоду – могильник зарубинецького часу. У 1953 р. досліджувати його приїхав археолог, кандидат історичних наук, спеціаліст з археології давніх слов'ян та давньоруського періоду І. М. Самойловський (1881-1973). Ілля Михайлович відкрив 4 поховання із трупоспаленням. Серед уламків людських кісток археологу траплялися фрагменти чорнолощеної кераміки та один уламок червонолакової миски. Також на могильнику знайдено бронзове кільце і нагрудну амулет-підвіску у вигляді єгипетського скарабея. В пам'ятках культури «полів поховань» (зарубинецькій культурі) амулет було віднайдено вперше (Самойловський 1960, с. 37).

У жовтні 1953 р. І. М. Самойловського залучили до архітектурно-археологічних досліджень Замкової гори в м. Чигирині, що проводилися Інститутом історії і території архітектури Академії архітектури УРСР під керівництвом Г. Н. Логвина (1910-2001) – українського мистецтвознавця і заслуженого архітектора України. Досліджувалися територія Замкової гори в м. Чигирині та місце садиби Богдана Хмельницького в с. Суботові. На схилі гори експедиція виявила фундаменти однієї з веж та залишки потужної оборонної стіни XVI-XVII ст. (Логвин 1953, с. 11, рис. с.12). Під час досліджень на місці садиби Богдана Хмельницького розкопали кам'яні мури, за характером кладки ідентичні мурам Іллінської церкви (Логвин 1953, с. 54-55). (Рис.1).

В 1955 р. до розкопок Суботівського городища чорноліської культури приєднався Б. М. Граков (1899-1970) – доктор історичних наук, професор, відомий вчений і близький друг О. І. Тереножкіна. У наукових колах Борис Миколайович знаний як фахівець зі скіфо-сарматської та античної археології. Досліджувалася північно-західна частина пам'ятки; розкопи велися на площі близько 2000 м². Результати досліджень дали багатий археологічний матеріал. Зокрема, в одній із землянок науковцям пощастило натрапити на скарб бронзових речей, серед яких виявлені бронзові браслети, сокира кельт та тесло (Граков, Тереножкін 1958, с. 175).

У 1955 р. на Чигиринщині працювала Середньодніпровська Правобережна експедиція під керівництвом Є. Ф. Покровської. Досліджувалися пам'ятки епохи бронзи в басейні р. Тясмин, зокрема, в межах м. Чигирин, в околицях с. Суботова та с. Новоселиці (Нераденко 2012, с. 17).

У 1956 р. у зоні будівництва Кременчуцької ГЕС розпочала роботу Кременчуцька комплексна експедиція, що мала на меті дослідження ділянки правого берега р. Дніпра між містами Чигирин та Ново-Георгіївськ. Розкопки ряду пам'яток проводились 4-ма загонами, які очолили Є. Ф. Покровська, В. М. Даниленко, Є. В. Максимов та Д. Т. Березовець. Експедиція працювала з 10 липня по 1 жовтня 1956 р. (Тереножкін 1959, с. 3)

Є. Ф. Покровська очолювала Калантаївський загін Кременчуцької експедиції, який досліджував чорноліське поселення біля с. Калантаєво, ранньослов'янське поблизу с. Стецівка та білогрудівське неподалік с. Андрусівки. Під час розкопок Калантаївського городища відкрили новий цікавий матеріал, який характеризує облаштування найдавніших оборонних споруд в Середньому Подніпров'ї, що вперше виникли тут на межі бронзового і залізного віків (Покровська, Ковпаненко 1959, с. 34). На слов'янському поселенні в с. Стецівці експедиція розкопала 9 землянок, залишки 2-х наземних споруд та давню криницю. Неподалік с. Андрусівки виявлено 10 споруд білогрудівської культури зі слідами кам'яних вогнищ і численними господарськими ямами (Покровська, Ковпаненко 1959, с. 34-36).

Участь у роботі Калантаївського загону також приймали Г. Т. Ковпаненко (1923-2013) – українська історикиня, кандидатка історичних наук, дослідниця пам'яток скіфської епохи, вивчала етнокультурну історію населення передскіфського та скіфського часу Лісостепоного Подніпров'я, зокрема і Потясминня та Р. Й. Ветштейн (1912-1999) – археологиня та історикиня, кандидатка історичних наук, фахівчиня періоду античності. У 1957 р. дослідниці проводили розкопки невеликого сарматського безкурганного могильника, виявленого на поселенні чорноліського часу в с. Калантаєво. Всього розкопали 42 поховання. Серед найцікавіших знахідок могильника трапилися амулети у вигляді скарабеїв. Відкриті знахідки скарабеїв на Чигиринщині дозволили говорити про одночасність Калантаївського сарматського могильника, Суботівського могильника зарубинецької культури та Корчуватівського поселення біля с. Велика Андрусівка, що вперше засвідчило факт співіснування та взаємні зв'язки сарматських племен з місцевим населенням, носіями зарубинецької культури (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129-141). (Рис. 2)

Загін первісної археології Кременчуцької комплексної експедиції очолив В. М. Даниленко (1913-1982) – археолог, доктор історичних наук, професор, відомий дослідник періодів неоліту та енеоліту в Україні, що відкрив Кам'яну Могилу для сучасної науки, дослідження якої розпочав у 1934 р. Група Валентина Миколайовича зосередила роботу на території Чигиринського району. В якості опорної бази обрали: у притясминській зоні – с. Новоселицю, в придніпровській – с. Адамівку. В с. Новоселиці досліджували залишки древнього поселення в урочищі «Панське». Аналізуючи наявний матеріал, археолог зробив висновок: «У мідному віці басейн Тясмину в культурно-господарському відношенні тяжів не до трипільської, а до степової області. Розкопки на Молюховому бугрі і в урочищі Тетянчино (поселення неподалік гирла р. Полуднівки), дозволяють ставити питання про існування в басейні Тясмину і на сусідніх територіях Подніпров'я особливого типу стародавньої культури – чигиринської» (Даниленко 1959, с. 16-19). Саме у звітній документації В. М. Даниленка вперше зустрічається назва пам'ятки «Молюхів Бугор», його детальний опис, зображення на фото та кресленнях (Нераденко 2012, с. 16).

Вагомою пам'яткою бронзового періоду, з досліджуваних на Чигиринщині, Валентин Миколайович назвав курган в урочищі «Магдівське», поблизу с. Адамівка, де відкрив 15 поховань катакомбного періоду та 2 впускних скіфського часу (Даниленко 1959, с. 21).

Пам'ятки в межах с. Адамівки, зокрема виявлені там три зольники білогрудівського типу у 1956-1957 рр., досліджувала С. С. Березанська (1924-2024) – археологиня, докторка історичних наук, професорка. Важливі відкриття дали розкопки найбільшого насипу. На думку дослідниці: «Зараз ще немає достатньо даних для того, щоб вирішувати, яким саме з цих обрядів (йдеться про культ вогню) слід пояснювати походження зольників білогрудівського типу. Проте є достатньо підстав вбачати в них залишки таких обрядів. І в цьому переконанні не останнє місце належить зольнику Адамівки» (Березанська 1970, с. 21-23). Два інші – виявилися характерними для білогрудівської культури, але простішими за своєю структурою. За віднайденими в трьох насипах знахідками С. Березанська віднесла пам'ятки до чорноліського часу VIII-VII ст. до н. е. (1970, с. 25).

Слов'янський загін Кременчуцької комплексної експедиції очолив Д. Т. Березовець (1910-1970) – археолог, кандидат історичних наук, провідний спеціаліст у галузі ранньослов'янської археології. Дослідження проводилися на двох слов'янських поселеннях: Макарів острів і Луг, що були виявлені за 7-8 км від впадіння р. Тясмину в р. Дніпро, неподалік с. Пеньківка. В процесі розкопок відкрили ще одне поселення безпосередньо в населеному пункті, в урочищі «Молочарня» (Березовець 1959, с. 37). (Рис. 3)

У 1956 р. на Чигиринщині також працювала археологічна експедиція під керівництвом М. Ю. Брайчевського (1942-2001) – історика та археолога, голови Київського осередку Україн-

ського історичного товариства ім. М. Грушевського, заслуженого діяча науки і техніки, почесного професора Національного університету «Києво-Могилянська академія». Досліджувалося поселення неподалік с. Шабельники, що нині затоплене водами Кременчуцького водосховища. Підйомний матеріал складався переважно з фрагментів кераміки, яка за формою вінець нагадувала давньоруську. Уламки посуду дослідник датував XIII–XIV ст. та припустив, що в давнину тут могло існувати поселення післямонгольського періоду (Капустін 2011, с. 120).

Загін Кременчуцької комплексної експедиції по дослідженню нижньої течії р. Тясмин очолив Є. В. Максимов (1921–2008) – археолог, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, фахівець з етногенезу і ранньої історії слов'ян. Роботи велися в околицях сіл: Велика Андрусівка, Мала Андрусівка та Тясминка нині Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Під час досліджень відкрито ряд пам'яток від неоліту до періоду ранніх слов'ян (Максимов, Петровська 1959, с. 22).

До досліджень Є. В. Максимова приєдналася Є. О. Петровська (1924–1979) – археологиня та історикиня, фахівчиня з археології раннього залізного віку. За 1,5 км. від с. Великої Андрусівки, з північно-західного боку в урочищі «Каменовате», археологи віднайшли фрагменти посуду пізньотрипільського періоду, а біля с. Тясминки дослідили чорноліське городище (Максимов, Петровська 1959, с. 22–29).

У 1957–1958 рр. та в 1963 рр. на Чигиринщині працював Стецівський загін Кременчуцької комплексної експедиції, який очолював В. П. Петров (1894–1969) – археолог, етнограф, історик філософії, письменник, мовознавець, доктор історичних та філологічних наук. Обстеження місцевості в с. Стецівка дозволило відкрити на цій території два поселення – черняхівське та післячерняхівського періоду. Одне із них – поселення третьої чверті I тис. н. е. – розташовувалося на півночі села, на останці у заплаві р. Тясмину; друге, черняхівське, – в протилежному боці, на південь від села, неподалік від сільської птахоферми. Відстань між поселеннями складала близько 3 км. Виявлення цих двох пам'яток в одній місцевості і та обставина, що вони перебували в безпосередній близькості одне від одного, дозволила уточнити постановку питання про співвідношення пам'яток черняхівського і післячерняхівського часу і певною мірою висвітлити «досі ще вкрай незрозуміле загальне питання про життя та розвиток племен, що проживали в області Середнього Подніпров'я на межі першої та другої половин I тис. н. е.» (Петров 1963, с. 210)

У 1958 р. під керівництвом В. П. Петрова ранньослов'янське поселення третьої чверті I тис. н. е. в с. Стецівка досліджувала Н. М. Кравченко (1935–2001) – археологиня, музейниця, краєзнавиця, кандидатка історичних наук, заслужена працівниця освіти України. В ході досліджень відкрили ряд жител-напівземлянок з печами кам'янками, що значно розширили уявлення про характер будівництва житлових споруд та особливості конструкції кам'яних печей на території Середнього Подніпров'я у ранньослов'янський період (Петров 1963, с. 210, с. 220).

В 1958 р. на Чигиринщині працював Черкаський загін Кременчуцької експедиції під керівництвом Е. О. Симоновича (1919–1983) – археолога, історика, доктора історичних наук, провідного фахівця з черняхівської археологічної культури III–V ст. н. е. Під час розвідок прибережної смуги р. Дніпра археологи обстежили пам'ятки в селах Леськи, Топилівка, Мудрівка, Шабельники, Адамівка. У результаті проведених робіт було виявлено багато нових археологічних пам'яток: поселення черняхівської культури та залишки ще одного пункту з ліпним посудом у с. Мудрівка; давньоруський археологічний комплекс біля с. Боровиця; ранньослов'янський об'єкт і могильник бронзової доби поблизу с. Шабельники; а також пам'ятку скіфського часу біля с. Адамівка (Нераденко 2012, с. 18).

У 1970-х рр. з дослідженнями на Чигиринщину повернувся О. І. Тереножкін; до його експедиції приєдналися В. А. Іллінська (1920–1979) – видатна дослідниця скіфської археології, доктор історичних наук, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки та німецька дослідниця Р. Ролле (1941 р. н.) – археологиня, почесна професорка археології, докторка, членкиня-кореспондент Німецького археологічного інституту, іноземна членкиня Інституту археології НАН України, фахівчиня з доісторичної та ранньої історії людства. Досліджувалися кургани поблизу м. Чигирин, с. Суботова й с. Іванівки та Суботівське городище чорноліської культури (Нераденко 2012, с. 20). Пані Ролле, перебуваючи на території краю, особливу увагу звернула на пам'ятки скіфського часу, згодом використавши дослідження про них у своїй монографії «The world of the Scythians» (Rolle 1989, p. 88). (Рис. 4)

У 1970 р. на Чигиринщині розпочала роботу Слов'янська археологічна експедиція під керівництвом Р. О. Юри (1927–1977) – археолога, музеєзнавця, кандидата історичних наук, фахівця давньоруської та середньовічної археології. Досліджувалися пам'ятки козацького часу в м. Чигирині та с. Суботіві (Горішній 1995, с. 144).

У 1971 р. Слов'янську археологічну експедицію очолив П. А. Горішній (1928–2015) – археолог, кандидат історичних наук, фахівець з давньоруської археології та історії і археології українського козацтва. Суботівський загін експедиції працював під керівництвом М. П. Кучери (1922–1999) – українського археолога чеського походження, учасника Другої Світової війни, доктора історичних наук, лауреата Державної премії України, провідного наукового співробітника ІА НАН України, фахівця в галузі дослідження давньоруських городищ, оборонних споруд, фортифікації та військової справи Південної Русі (Горішній, 1995). Розкопки мали архітектурно-археологічний характер та передбачали дослідження укріплень та монументальних споруд XVII ст., і проводились у співпраці з Інститутом історії архітектури та теорії будівництва України. Протягом трьох польових сезонів в розкопках приймав участь та надавав консультації представник цього Інституту – архітектор, реставратор, історик архітектури, мистецтвознавець, член Національної спілки архітекторів України, дійсний член Української академії архітектури, заслужений архітектор України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури – С. К. Кілессо (1931–2012) (Кучера 2010, с. 543). Одержані під час археологічних досліджень матеріали, зокрема жолобкову цеглу, полив'яну черепицю, різнокольорове скло та окремі архітектурні деталі з с. Суботова, у подальшому використали при реставрації Іллінської церкви Б. Хмельницького, що дозволило відтворити її первісний вигляд (Горішній 1995, с. 145).

Удругій половині 1980-х рр. на Черкащині проводилася широкомасштабна робота зі збору матеріалів для «Зводу пам'яток історії та культури України». Підготовку статей про пам'ятки археології Чигиринщини виконувала Т. М. Нераденко (1957 р. н.) – педагогиня, археологиня, краєзнавиця, кандидатка історичних наук. Восени 1987 р. Тетяна Миколаївна обстежила всі відомі на той час за друкованою і архівною літературою археологічні пам'ятки в регіоні. Загалом на території Чигиринщини дослідниця оглянула близько 200 курганів і 25 різночасових поселень і городищ. Результати польових робіт викладені у звіті за 1988 р., який налічує близько 50 статей з детальними описами пам'яток краю (Нераденко, 1988).

У 1982–1986 рр. на Черкащині працювала Лісостепова Правобережна експедиція під керівництвом Г. Т. Ковпаненко. Участь у експедиції також приймала С. С. Бессонова (1942–2025) – археологиня, скіфологиня, кандидатка історичних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки та С. А. Скорий (1949 р. н.) – археолог, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології ранньої залізної доби ІА НАН України. Серед досліджуваних пам'яток значна увага приділялася і пам'яткам Чигиринщини, зокрема Мотронинському городищу скіфського часу. Результати роботи експедиції вийшли друком в 1989 р. у монографії «Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья» (Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорий 1989, с. 14).

У 1988–1996 рр. С. С. Бессонова спільно із С. А. Скорим керували археологічною експедицією «Холодний Яр», яка досліджувала Мотронинське городище скіфського часу. За 8 польових сезонів було досліджено 3500 кв. м площі поселення, здебільшого у межах внутрішнього укріплення городища (Бессонова, Скорий, 2001 р.) (Рис. 5)

У 1989–1992 рр. археологи повернулися до досліджень пам'яток козацького часу в м. Чигирині та с. Суботіві. З цією метою створено Чигиринську археологічну експедицію під керівництвом П. А. Горішнього. Головним об'єктом досліджень в м. Чигирині стало місце розташування козацької фортеці на Замковій горі – бастіон Петра Дорошенка (Горішній, 1991, с. 17).

Суботівський загін Чигиринської археологічної експедиції очолював В. І. Ключко (1948 р. н.) – археолог, доктор історичних наук. Об'єктом досліджень стала раніше виявлена в'їзна вежа XVII ст. У складі Суботівського загону Чигиринської археологічної експедиції працював і Павленко Ю. В. (1957–2012) – філософ, історик, культуролог, поет, доктор філософських наук, професор, лауреат премії ім. М. І. Тугана-Барановського НАН України, кандидат історичних та доктор філософських наук, професор (Нераденко 2012, с. 25; Горішній 1990, арк. 1–17).

У 1993 р. на Чигиринщині працювала археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом О. М. Приходнюка (1941–2004) – археолога, доктора історичних наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України, лауреата Державної

премії України в галузі науки і техніки, фахівця зі старожитностей слов'янського часу. Досліджувалося поселення, виявлене у 1992 р. співробітниками Заповідника «Чигирин» і Черкаського обласного краєзнавчого музею. Тоді зібрали численні фрагменти ліпного посуду від неоліту до часів середньовіччя, кістки тварин та верхню частину бронзової фібули, біля якої виявилось скупчення інгумованих кісток людини. Для визначення типу пам'ятки та її культурно-хронологічної належності на Чигиринщину було направлено експедицію Олега Михайловича. Пам'ятка розташована на піщаному останці в заплаві р. Тясмин, між селами Суботів і Новоселиця, в урочищі «Загорожа» (Приходнюк, Петраускас 1999, с. 170-182).

У 1994-1995 рр. відновилися археологічні дослідження Суботівського городища чорнольської культури силами українсько-німецької експедиції ІА НАН України. З українського боку експедицію очолював В. І. Клочко, з німецького – І. Мотзенбеккер. Головною метою досліджень стало завершення розкопок на об'єктах, відкритих О. І. Тереножкіним у 1950-х рр., та встановлення датування поселення (Klochko, Kovaliukh, Skripkin, Motzenbecker 1998, р. 667-673).

Суботівська українсько-німецька археологічна експедиція стала знаковою для одного з її учасників – Я. П. Гершковича (1953–2022) – археолога, історика, доктор історичних наук. З часом Яків Петрович очолив цей проект і видав монографію «Суботівське городище» (Гершкович, 2016).

У підсумку варто зазначити, що друга половина ХХ ст. є ключовою для вивчення археологічної спадщини Чигиринського краю. За цей період на території регіону організовано більше 10-ти археологічних експедицій, в яких працювала ціла плеяда відомих вчених, фахівців з різних історичних періодів та різної спеціалізації. Науковцям вдалося дослідити значну частину території краю та відкрити ряд пам'яток від неоліту до ранньомодерного часу. Завдяки цим дослідженням складено археологічну карту регіону, розкрито роль і місце Потясминня в контексті етнічного розвитку земель України. Значна частина відкритих пам'яток дала нові археологічні матеріали, що дозволили детальніше розкрити життя і розвиток населення Середнього Подніпров'я у ранньослов'янський час, дослідження козацьких пам'яток визначили роль Чигиринщини у формуванні української національної ідентичності та становленні української державності.

ЛІТЕРАТУРА

- Klochko Victor I., Kovaliukh Nikolai N., Skripkin Vadim V. And Ingo Motzenbecker. 1998. The chronology of the Subotiv settlement. *Radiocarbon*. Vol 40 No 2. P. 667-673. [10.2458/azu_js_rc.40.3741](https://doi.org/10.2458/azu_js_rc.40.3741)
- Renate Rolle. 1989. *The World of Scythians*. Translated by F. G. Walls. University of California Press Berkeley and Los Angeles.
- Березанська, С. С. 1970. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. *Археологія*, XXIV, с. 20-31.
- Березовец, Д. Т. 1959. Славянские поселения в устье Тясмина. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 37-45.
- Бессонова С. С., Скорый С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.)*. Киев: НАН Украины, Институт археологии. Краков: Ягеллонский университет, Институт археологии.
- Вязмітина, М. І., Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VI-VII ст. до н. е. в околицях с. Жаботина. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 38-47.
- Гершкович Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Горішній П. А. 1990. *Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1990 р.* Наукові фонди НІКЗ «Чигирин». 17 арк.
- Горішній, П. А. 1991. Археологічні дослідження в Чигирині та Суботові. *Археологічні дослідження в Україні у 1990 р.*, Київ: ІА НАНУ, с. 17-18
- Горішній, П. А. 1995а. Археологічні дослідження в Суботові. В: Смолій В. А. (ред.). *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана)*. Київ: Інститут історії України. с. 257-285.
- Горішній, П. А. 1995б. Археологічні дослідження в Суботові. *Археологія*, 4, с. 143-147.

- Граков, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1958. Субботовское городище. *Советская археология*, 2, с. 164-178.
- Даниленко, В. Н. 1959. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 13-21.
- Капустін, К. М. 2011. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII-XV ст. *Археологія*, 4, с. 119-127.
- Ковпаненко Т. Г., Бессонова С. С., Скорый С. А. 1989. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наукова думка.
- Кучера, М. П. 2010. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботіві на Черкащині. В: Івакін Г. Ю. (ред.). *Археологія і давня історія України*, 1, с. 541-554.
- Логвин Г. Н. 1953. Чигирин – Суботів (архітектурно-історичний нарис). Київ: Академія архітектури УРСР.
- Максимов, Е. В. Петровская, Е. А. 1959. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 22-29
- Нераденко Т. Н. 1988. *Отчет по итогам обследования памятников археологии Чигиринского района Черкасской области*. Черкассы: Черкасский областной краеведческий музей.
- Нераденко Т. М. 2012. *Археологія Чигиринщини*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.
- Петров, В. П. 1963. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (по материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье). *Славяне на кануне образования Киевской Руси. Материалы и исследования по археологии СССР*, №108, с. 209-233.
- Покровская, Е. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1959. Раскопки около сел. Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 30-36.
- Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1961. Могильник біля с. Калантаєво. *Археологія*, XII, с. 129-142.
- Приходнюк, О. М., Петраускас, О. В. 1999. Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1990-1993 рр. *Полтавський археологічний збірник (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень)*. В: Супруненко О. Б. (ред). Полтава: Археологія, с. 170-182.
- Самойловский, И. М. 1960. Суботовский могильник. *Краткие сообщения Института Археологии*, 9, с. 93-95.
- Тереножкин, А. И. 1951. Скифская Днепровская Правобережная экспедиция. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, XXXVII, с. 117-124.
- Тереножкин, А. И. 1952. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, XLIII, с. 80-98.
- Тереножкин, А. И. 1959. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году. *Краткие сообщения Института Археологии*, 8, с. 3-12.

Tatiana Shulzhenko

CHYHYRYNREGION: OVERVIEW OF MONUMENTS AND HISTORIOGRAPHY OF RESEARCH (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

The article tells about the major archaeological research on the monuments of the Chyhyryn region throughout the second half of the 20th century. It summarizes the materials of archaeological expeditions that worked in the area and characterizes the contributions of individual archaeologists to the study of Chyhyryn's past, including foreign researchers and specialists of various fields.

Key words: *archaeological discoveries, archaeological research, monuments, researchers, Chyhyryn region.*

Ольга Бривко,
старша наукова співробітниця
НІАМ «Київська фортеця»

ГОСПІТАЛЬНЕ УКРІПЛЕННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У ПАМ'ЯТНИХ МОНЕТАХ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

В статті розглядаються пам'ятні монети Національного банку України, які презентують Госпітальне укріплення Києво-Печерської фортеці, як пам'ятку культурної спадщини та фортифікації міста Києва. Зокрема представлена, пам'ятна монета «Київська фортеця», яка присвячена одній із найбільших кам'яно-земляних фортець у світі, що збереглася до наших днів – комплексу унікальних фортифікаційних споруд XVIII-XIX століття, інша ж ювілейна монета «260 років Київському військовому госпіталю», приурочена найстарішому в державі медичному закладу, заснованому в 1755 році та розташованого на території колишньої Києво-Печерської фортеці. Монети є важливими складовими сучасної нумізматики України та історії НІАМ «Київська фортеця».

Ключові слова: пам'ятна монета, ювілейна монета, Національний банк України, НІАМ «Київська фортеця», Головний військовий клінічний госпіталь.

Історія сучасної української нумізматики починається після здобуття незалежності України, яка пройшла складний шлях свого розвитку. Спочатку пам'ятні монети карбувалися на Луганському монетному дворі, який був створений на території верстатобудівного заводу. Та вже у квітні 1998 року виробництво монет перемістилося в Київ, на Банкотно-монетний двір Національного банку України.

Карбування та введення в обіг Національним банком України ювілейних і пам'ятних монет з недорогоцінних металів починалося в 1995 році, котрі за матеріалами складаються з мельхіору, нейзильберу, цинкового сплаву або біметалу. З 1996 року випускаються ювілейні та пам'ятні монети з дорогоцінних металів, які складаються зі срібла, золота або з біметалу, що складається зі срібла й золота.

Це в свою чергу нашло своє відображення в історіографічному дискурсі науковців. Так, серед сучасних досліджень, які висвітлюють пам'ятні монети, слід віднести насамперед каталоги монет М. Загребі, які містять їх зображення і технічні параметри. Альбом Т. Мартиняка (Грошові, 2005) та праця Р. Шуста (Шуст, 2007) описують процес формування грошово-монетної системи незалежної України, початок випуску власних пам'ятних і ювілейних монет та їх серійне розмаїття. В своєму посібнику Н. Дорофєєва та З. Комаринська (Дорофєєва, 2000) розкривають інформацію про випуск в Україні перших пам'ятних та ювілейних монет. А статті М. Ладоненко (Ладоненко, 2017), О. Барашкової (Барашкова, 2024) та Г. Самоїленка (Самоїленко, 2025) висвітлюють історію карбування та реалізацію пам'ятних монет, роблячи акцент на її різних серіях. До того ж важливим джерелом інформації є «Каталог нумізматичної продукції» сайту НБУ.

Національний банк України станом на 16.04.2025 року ввів в обіг 442 монет з дорогоцінних металів, а саме: 384 срібні, 52 золоті та 6 біметалевих. Крім того, станом на 02.07.2025 року, до обігу введено 566 пам'ятних монет з недорогоцінних металів, 12 з яких номіновано у карбованцях і 554 у гривнях.

Таким чином, на сьогодні пам'ятних і ювілейних монет, карбованих на монетному дворі НБУ, нараховує тридцять шість серій, що випускаються з різних металів і увічнюють найважливіші сторінки багатогранної історії України.

Монета – злиток металу певної форми, маси, проби та вартості, який є узаконеним засобом обігу. На кожній монеті є відповідне зображення і напис-легенда. Монета має лицьовий бік (аверс), зворотний (реверс) та ребро (гурт). Коли монету випускають для відзначення знаменних подій або пам'ятних дат, її називають меморіальною (пам'ятною) (Шуст 2007, с. 370). На таких монетах карбуються історичні події, місце або знакові особистості. Також містять символи, зображення або написи, пов'язані з подією чи об'єктом вшанування. Пам'ятні монети

є не лише цікавим колекційним матеріалом, але й важливим засобом вшанування пам'яті та збереження історії. Вони випускаються обмеженим тиражом і мають значну колекційну цінність (Самойленко 2025, с. 242).

Кожна випущена Національним банком України монета – це носій достовірної інформації та гармонійний витвір мистецтва. Тому вони виступають як один з найбільш ефективних засобів публічної трансляції державотворення (Ладоненко 2017, с. 258).

Принагідно, при визначенні тематики та сюжетів для пам'ятних монет враховується багато складових: опрацьовуються укази Президента України, рішення Верховної Ради, міністерств, важливі історичні та суспільно-політичні події. Тематику пам'ятних монет затверджує Правління Національного Банку України (Барашкова 2024, с. 19).

При всьому розмаїтті стильових варіацій та індивідуальних почерків дизайнерів в пам'ятних монетах зберігається направленість монет на національну ідентифікацію, на одночасну єдність національного і глобального, зокрема українського та європейського (Ладоненко 2017, с. 259).

А від так, позиціонування України як держави, що має хороший рекреаційний потенціал, спонукає презентувати мало відомі європейській публіці місця та архітектурні споруди. Саме тому в образному ряді різних тематичних серій переважають пам'ятки архітектури (Ладоненко 2017, с. 258).

Так, до популярних монетних проектів, які презентують різноманітні архітектурні об'єкти, що мають культурну та історичну цінність, відносять серії монет «Пам'ятки архітектури України», «Стародавні міста України», «Гетьманські столиці», «Вищі навчальні заклади України» та інші.

Сучасна «Київська фортеця» відноситься до числа найбільш цікавих пам'ятників фортифікаційного мистецтва XVIII–XIX ст., в еволюції якого відбулися важливі події вітчизняної історії: Північна війна, російсько-турецькі війни 2 пол. XVIII ст., вторгнення Наполеона, Кримська війна.

Розвиток комплексу фортифікаційних споруд фортеці розпочався в 1706 р. з будівництва на Печерській височині навколо Києво-Печерського монастиря земляної фортеці бастионного типу по так званій першій системі відомого французького інженера маршала Вобана. До наступного етапу формування комплексу фортифікаційних споруд Київської фортеці відноситься будівництво нової Головної фортеці, яка зайняла значну площу Печерського плато. Головна фортеця складалася з Васильківського та Госпітального земляних укріплень, посиленних кам'яними оборонними спорудами казематного типу. Заключний етап будівництва приходить на 2 пол. XIX ст., коли в зв'язку з розвитком нарізної артилерії в черговий раз виникла необхідність у вилученні передових укріплених позицій від основних оборонних споруд Київської фортеці. За межами фортеці був збудований Лисогірський форт (Сіткарьова 1997, с. 148-149).

Київська фортеця, як військово-оборонний комплекс, протягом двох століть, не приймала прямої участі в жодній з тих війн, хід і результати яких відображались в еволюції її фортифікаційного комплексу. По мірі віддалення від південних, так і західних кордонів Російської імперії від фортеці, удосконалення зброї, Київська фортеця перетворювалась в тиллову базу діючої армії, а потім у фортецю-склад.

Сьогодні, на території колишнього Госпітального укріплення розташовані Національний військово-медичний клінічний центр «Головний військовий клінічний госпіталь» та Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця». Зберіглася казематова будівля госпіталю, 5 капонірів (2 з яких музеєфіковано) та 3 потерни, Північна напівбашта, Північна брама, частина ескарпової стіни.

Безпосередньо музеєфікація оборонних споруд розпочалася ще у 1930-х роках, коли в Косому капонірі Госпітального укріплення колишньої політичної в'язниці (так званого «Київського Шліссельбурга») було відкрито музей «Косий капонір». Нажаль, робота музею продовжувалася недовго. Через сталінські репресії майже весь керівний склад та наукові співробітники були репресовані, а фонди передані до Центрального Історичного музею. У вересні 1971 р. музей було знову відкрито. І вже в наш час, 3 травня 2007 року, Указом Президента України Віктора Ющенка музею надано статус Національного, і він отримав назву «Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця».

Наразі музейний комплекс НІАМ «Київська фортеця» складається з експозицій «Історія використання споруд Київської фортеці» та «Історія розвитку фортифікації на теренах України», експозиції просто неба з оборонними валами, фортечною стіною і капонірами.

14 травня 2021 року, на честь 50-ти річчя музею, Національний банк України ввів в обіг недорогоцінну пам'ятну монету «Київська фортеця» номіналом 5 гривень та срібну монету «Київська фортеця» номіналом 10 гривень. Вони належать до серії «Пам'ятки архітектури України», започаткованої в 2002 році.

На аверсі монети розміщено: угорі, на тлі стилізованої композиції фрагменту арочного входу до Київської фортеці, малий Державний Герб України, під яким напис «УКРАЇНА». Унизу – ключ від Північних воріт Госпітального укріплення, під яким зазначено номінал «5 ГРИВЕНЬ» та рік карбування монети «2021». Праворуч від ключа міститься логотип Банкнотно-монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети зображено композицію: вид Київської фортеці з пташиного польоту, праворуч від якої – схема укріплень фортеці. Унизу, на дзеркальному фоні, напис «КИЇВСЬКА», а на тлі абрису зубців фортеці написи «ФОРТЕЦЯ», «XVIII-XIX ст.».

Пам'ятна монета з нейзильберу, виготовлена із забезпеченням спеціального рівня якості карбування анциркулейтед, з рифленим гуртом, масою – 16,54 г, діаметром – 35 мм, загальним тиражом 40000 штук, з яких 15000 випущено в сувенірній упаковці.

Під час введення монети в обіг у 2021 році Національний Банк України реалізовував монету через свої філії за ціною 55 гривень. Фактична приблизна вартість монети з роками змінювалася, і в 2024 році її ціна складала 150 гривень.

Пам'ятна срібна монета номіналом 10 гривень аналогічна опису попередній, щодо зображення.

Монета виготовлена із срібла, категорією якості карбування пруф, з гладким гуртом із заглибленим написом, вагою 31,1 г, діаметром 38,6 мм, загальним тиражом 3000 шт.

Під час введення монети в обіг у 2021 році Національний Банк України реалізовував монету через свої філії за ціною 1821 гривня. Фактична приблизна вартість монети з роками змінювалася, і в 2024 році її ціна складала 2900 гривень.

Авторами ескізу монети є українські художники мистецької групи «АРТТРИУМ» Володимир Таран, Олександр Харук, Сергій Харук. Скульптори монети Володимир Атаманчук та Святослав Іваненко.

Наступна ювілейна монета «260 років Київському військовому госпіталю» номіналом 5 гривень, присвячена найстарішому в державі медичному закладу, заснованому в 1755 році.

Підготовка кадрів лікарських помічників – майбутніх фельдшерів, в Київському військовому госпіталі почалася одночасно при його заснуванні в 1755 році. Про це зазначено в листі з Головного архівного управління Центрального державного військово-історичного архіву, що «для лікування воєнних чинів в госпіталі навчали лікувальному мистецтву – *«анатомії, хімії, фармацевтичній частині»* (Бойчак, Лякіна 2004, с. 6).

Так, війни, які вела Російська імперія з Прусією (1756-1762) і Турцією (1768-1774), збільшували потік хворих і ранених, яких розміщували на Печерську в приміщеннях госпіталю, у вільних монастирських спорудах і у приватних будинках. В цих умовах виникла гостра медична необхідність в медичних працівниках, які б мали надати першу допомогу в польових умовах або в госпіталях.

Згідно «Положення 1838 р. про фельдшерські школи при госпіталях» одна із шкіл була відкрита в Київському військовому госпіталі (1838 р.) на 100 учнів. Головне призначення цих шкіл полягало в тому, щоб готувати таких фельдшерів, які б могли бути надійними помічниками лікарів як в мирний час, так і у військовий (Бойчак, Лякіна 2004, с. 17).

У теперішній час Національний військово-медичний клінічний центр «Головний військовий клінічний госпіталь» - провідна установа охорони здоров'я у складі Збройних Сил України. Госпіталь є вагомим структурним підрозділом військової медицини, одним з найважливіших військово-медичних закладів України у загальнодержавній системі військових шпиталів. Є багатопрофільним клінічним, лікувально-діагностичним та науковим центром в якому лікуються військовослужбовці, ветерани Збройних Сил та цивільні пацієнти в мирний час.

Монету «260 років Київському військовому госпіталю» введено в обіг 7 грудня 2015 року. Вона належить до серії «Інші монети», започаткованої в 1995 році, за порядковим номером 60.

На аверсі монети, в центрі, зображена емблема госпіталю у вигляді гербу, з написом всередині «НВМКЦ «ГВКГ» «КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ГОСПІТАЛЬ». Герб з боків увінчують гілки з дубовими листочками. Угорі міститься напис «УКРАЇНА», під яким рік карбування монети «2015». Ліворуч – малий Державний Герб України. Внизу зазначено номінал «5 ГРИВЕНЬ». Праворуч – логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети, в центрі, зображені головні центральні ворота госпіталю з написом «НАЦІОНАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВО-МЕДИЧНИЙ КЛІНІЧНИЙ ЦЕНТР». Угорі, на дзеркальному тлі, написи: «КИЇВСЬКИЙ КЛІНІЧНИЙ ГОСПІТАЛЬ», «260 років». Унизу – дата заснування «1755».

Пам'ятна монета з нейзильберу, виготовлена із забезпеченням спеціального рівня якості карбування анциркулейтед, з рифленим гуртом, масою – 16,54 г, діаметром – 35 мм, загальним тиражом 25000 штук.

Під час введення монети в обіг у 2015 році Національний Банк України реалізовував монету через свої філії за ціною 29 гривень. Фактична приблизна вартість монети з роками змінювалася, і в 2024 році її ціна становила 280 гривень.

Авторами ескізу монети є українські художники творчого колективу «АРТТРИУМ» Володимир Таран та брати-близнюки Олександр Харук, Сергій Харук. Скульптори монети Святослав Іваненко (аверс) та Анатолій Дем'яненко (реверс).

Таким чином, випускаючи монети із зображеннями відомих фортець, замків та інших історичних будівель, Національний банк України популяризує культурну спадщину країни, та є важливою складовою туристичної індустрії України. До того ж, ці пам'ятні монети є не лише засобом інвестування, а й нагадуванням про відвідини країни, і можуть стати цінним подарунком для друзів чи родини. Крім того, Банкнотно-монетний двір НБУ окрім високої якості самих монет пропонує і супровідну продукцію – листівки, буклети та ін., що підсилюють її цінність. Випуск пам'ятних та ювілейних монет стає не лише історичним надбанням країни, її нумізматичною гордістю, а й сприяє зміцненню статусу України в світі.

ЛІТЕРАТУРА

- Барашкова О. Мистецтво карбування пам'ятних монет та медалей Національного банку України через призму війни. *Науковий вісник Національного музею історії України*. № 10. 2024. Київ. С. 18-29.
- Бойчак М.П., Лякіна Р.М. Військово-фельдшерська школа при Київському військовому госпіталю 1838-1926 рр. Київ, 2004 р. 158 с.
- Грошові знаки та монети України: Альбом / [Редактор-укладач Т.П. Мартиняк]. Харків: Колорит, 2005. 184 с.; іл. (Серія «Українська колекція»).
- Дорофєєва Н. З історії грошей України / Н.В. Дорофєєва, З.М. Комаринська. Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2000. 165 с.
- Каталог нумізматичної продукції. *Національний банк України*. [Електронний ресурс]. 2025. URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products/souvenir-coins?page=1&perPage=5&search=&from=&to=&code=>. Дата звернення: 10 липня 2025 р.
- Ладоненко М. Комеморативні монети України як прояв національної ідентичності в умовах євроінтеграції. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 4. 2017. С. 256-259.
- Самойленко Г. Виготовлення, випуск в обіг і реалізація пам'ятних, інвестиційних і сувенірних монет та сувенірної продукції України. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 134. С. 240-247.
- Сіткарьова О.В. Київська фортеця XVIII-XIX ст. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. 1997. 200 с.
- Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. / Р. Шуст. Київ: Знання, 2007. 371 с.

Olga Brivko,
Senior Research Officer
NIAM «Kyiv Fortress»

**HOSPITAL FORTIFICATION
OF THE KYIV-PECHERSK FORTRESS
IN THE COMMEMORATIVE COINS OF THE NATIONAL BANK
OF UKRAINE**

The article examines the commemorative coins of the National Bank of Ukraine, which present the Hospital Fortification of the Kyiv-Pechersk Fortress as a monument of cultural heritage and fortification of the city of Kyiv. In particular, the commemorative coin «Kyiv Fortress» is presented, which is dedicated to one of the largest stone-earth fortresses in the world that has survived to this day - a complex of unique fortification structures of the 18th-19th centuries, and another jubilee coin «260 Years of the Kyiv Military Hospital» is dedicated to the oldest medical institution in the country, founded in 1755 and located on the territory of the former Kyiv-Pechersk Fortress. The coins are important components of modern numismatics of Ukraine and the history of the NIAM «Kyiv Fortress».

Keywords: commemorative coin, jubilee coin, National Bank of Ukraine, NIAM «Kyiv Fortress», Main Military Clinical Hospital.

УДК 069(477.43-21)КПДІМЗ:902(477.43)«18/19»

Інна Швець,
Головний зберігач фондів
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Світлана Смірнова,
Завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ГЕОГРАФІЧНА КАРТОТЕКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ФОНДІВ К-ПДІМЗ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ

У статті досліджено географічну картотеку археологічної групи зберігання Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника як джерело до історії формування музейної археологічної збірки. На основі аналізу фондово-облікової документації реконструйовано основні етапи комплектування колекції від другої половини XIX ст. до початку XXI ст., визначено роль археологічних експедицій, музейних працівників і окремих дослідників у поповненні фондів. Простежено географію надходження археологічних матеріалів, встановлено основні регіони комплектування та внесок найактивніших фондоутворювачів.

Ключові слова: археологічна колекція, географічна картотека, музейні фонди, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, історія археології, археологічні експедиції, Поділля.

Вступ

Археологічні музейні зібрання є важливим джерелом для вивчення матеріальної культури, історії археологічної науки, музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності. Процеси формування фондів відображають етапи археологічного освоєння територій, розвиток польових досліджень, становлення наукових шкіл і принципів музейного комплектування.

Одним із найбільших регіональних археологічних зібрань Правобережної України є фондова група «Археологія» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, що налічує близько 38 тис. одиниць основного фонду. Її формування безпосередньо пов'язане з більш ніж столітньою історією археологічних досліджень Поділля і відображає основні етапи польового вивчення регіону від кінця XIX до початку XXI ст.

Метою статті є реконструкція процесу формування археологічної збірки Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника на основі аналізу географічної картотеки, визначення основних етапів комплектування фондів, просторової структури надходжень та ролі археологічних експедицій і окремих дослідників у створенні сучасної музейної колекції.

В Географічній картотеці групи зберігання «Археологія» записи експонатів з XIX ст. до 1940 років зазначені просто «з Давньосховища» переважно без прізвищ, дат і прив'язки до населених пунктів. Основні записи в географічній картотеці датуються від 1940 до 2009 року. Ці роки і є хронологічними межами нашого дослідження.

Спеціальні дослідження, присвячені питанню поповнення археологічної збірки фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, практично відсутні. Недостатньо вивченими залишаються питання комплектування фондів, географії надходження археологічних матеріалів, ролі окремих дослідників у формуванні музейної колекції та інформаційного потенціалу фондово-облікової документації. Це зумовлює наукову новизну дослідження, у якому географічну картотеку вперше розглянуто як самостійне джерело для реконструкції історії формування археологічної збірки музею.

Водночас історія археологічного вивчення Поділля достатньо повно висвітлена у працях Л. В. Баженова (1997; 2011), В. А. Гуцала та В. П. Мегея (2000), І. С. Винокура (1995), В. С. Прокопчука та І. О. Старенького (2016) та інших дослідників. У цих роботах проаналізовано основні етапи археологічного освоєння регіону, розвиток музейної справи, пам'яткоохоронної діяльності та внесок окремих археологів і краєзнавців.

Важливу групу джерел становлять публікації за результатами польових досліджень експедицій Інституту археології АН УРСР (НАН України) (Брайчевський, Довженко 1967), Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (Винокур, Гуцал 1977), Кам'янець-Подільського музею-заповідника та інших наукових установ. (Хотюн, 1970). У низці цих праць зазначено, що виявлені археологічні матеріали були передані до фондів Кам'янець-Подільського музею.

Проте відомості, наведені у польових звітах і друкованих працях, не завжди відповідають сучасному складу музейної збірки. Частина предметів упродовж тривалого часу була втрачена, передана до інших установ або не потрапила до основного фонду, тому інформація про передачу археологічних матеріалів потребує перевірки за фондово-обліковою документацією.

Формування археологічної збірки музею

Витоки формування археологічної збірки Кам'янець-Подільського музею сягають другої половини XIX ст. Початок систематичного збирання археологічних старожитностей пов'язаний із діяльністю Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, створеного у 1860-х роках. Одним із його основних завдань було виявлення, опис та збереження історико-культурної спадщини Поділля, збір археологічних знахідок, історичних документів і старожитностей.

Саме діяльність комітету створила підґрунтя для заснування у 1890 р. Давньосховища, яке стало попередником сучасного Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Подальший розвиток досліджень був пов'язаний із Подільським церковним історико-археологічним товариством, що продовжило роботу зі збору та наукового опрацювання археологічних пам'яток регіону.

Важливим етапом у формуванні музейної колекції стали дослідження Бакотського скельно-печерного монастиря під керівництвом В. Б. Антоновича за участю Ю. Й. Сіцинського. (Антонович 1891, 1886; Сецинский 1899). У фондах музею є речі передані В. Б. Антоновичем з сіл: Бакота, Кадиївці, Китайгород. Результати його досліджень не лише суттєво поповнили музейні фонди, а й сприяли переходу від випадкового накопичення знахідок до систематичного обліку археологічних пам'яток.

Формування археологічної збірки відбувалося кількома шляхами: через матеріали наукових експедицій, діяльність Подільського історико-статистичного комітету, збори місцевих краєзнавців, а також завдяки повідомленням духовенства про випадкові знахідки, городища, кургани та інші археологічні об'єкти. Важливу роль відігравало й дослідження некрополів та давніх поховань, що дозволило накопичити значні археологічні колекції.

Період Української революції 1917–1921 рр. став випробуванням для музейної справи. Незважаючи на складну військово-політичну ситуацію, працівникам музею вдалося зберегти значну частину археологічних колекцій завдяки співпраці з Відділом охорони пам'яток старовини та мистецтва УНР. Саме це забезпечило безперервність розвитку музейного збирання у наступні десятиліття (Прокопчук, Старенький 2016).

Опрацювання географічної картотеки виявило одну важливу особливість. Значна частина археологічних предметів, які надійшли до музею до 1945 р., у фондовій документації позначена лише загальним записом «Давньосховище», без зазначення конкретного дослідника чи часу надходження. Така ситуація пояснюється складними історичними обставинами першої половини XX ст.: політичними репресіями щодо музейних працівників і краєзнавців, втратами документації в роки Другої світової війни, евакуаціями музейних фондів та їх подальшою реорганізацією. Проте археологічне вивчення регіону Середнього Подністрів'я в ці роки не зупинилося (Геринович, 1926).

Наступний етап формування археологічної збірки розпочався після завершення Другої світової війни. Географічна картотека фіксує роки надходження експонатів, ким і звідки вони

були передані до музейних фондів. В повоєнний період фіксується, що передавали експонати до музею учні шкіл, вчителі та краєзнавці.

Аналіз картотеки виявив, що сучасне ядро археологічної колекції було сформоване діяльністю відносно невеликої групи археологів, які протягом кількох десятиліть систематично досліджували територію Середнього Подністров'я. Саме їхня польова робота забезпечила найбільш масштабне та науково документоване поповнення фондів музею.

Найбільш репрезентативною постаттю географічної картотеки є *М. С. Борковський*. Його ім'я зафіксоване більш ніж у сорока населених пунктах Хмельницької області, а хронологія польових досліджень охоплює майже тридцять років — від 1947 до 1976 р. Географія його експедицій надзвичайно широка: від околиць Кам'янця-Подільського до долини Дністра та північних районів історичного Поділля. Саме з діяльністю *М. С. Борковського* пов'язаний один із найбільших масивів археологічних матеріалів, що нині зберігаються у фондах музею. Його багаторічні розвідки стали основою формування колекцій енеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури та слов'янського часу. Діяльність краєзнавця *М. С. Борковського* висвітлена в кількох публікаціях працівників музею (*Старенький І., Левінзон Є., 2023*)

Друге місце за кількістю згадок у картотеці посідає *С. К. Шкурко*, який проводив археологічні дослідження переважно у 1954–1974 роках. Його діяльність охоплювала значну кількість пам'яток Кам'янець-Подільського та суміжних районів. Основними напрямками досліджень були поселення черняхівської культури, ранньослов'янські пам'ятки та об'єкти енеоліту. Матеріали, зібрані *С. К. Шкурком*, істотно розширили джерельну базу музею щодо вивчення населення Поділля перших століть нашої ери. Підсумком діяльності краєзнавця *С. Шкурка* є фактично його науковий звіт підготовлений у 1960-70-х роках та видано з науковими коментарями *О. Пламеницької* (*Шкурко, 2017*).

Впродовж 1945–1953 рр. в зоні затоплення Дністровської ГЕС працювала **Південно-Подільська (Дністровська)** археологічна експедиція, частина експонатів зібраних під час досліджень потрапила до фондів нашого музею. У 1945 р. археологічні розвідки і збори на Поділлі проводив *М. Я. Рудинський* (*Рудинський, 1949*), який керував палеолітичним загonom експедиції, чимало експонатів з його зборів в с. Сокіл та с. Лука Врублівецька зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського музею.

У 1955–1963 рр. значний обсяг польових робіт виконала **Дністровсько-Волинська слов'янська експедиція** Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом *М. О. Тиханової*. Матеріали цієї експедиції переважно потрапили до фондів нашого музею. Це маса матеріалів з археологічних розкопок у з сс. Врублівці, Лука Врублівецька, Устя; та зборів у сс. Мукша, Макарівка, Лепесівка. Багаторічні дослідження *М. О. Тиханової* знайшли відображення в її публікаціях (*Тиханова, 1949*).

Від 1965 р. археологічні дослідження на території Поділля систематично здійснювала експедиція **Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту**, а згодом Кам'янець-Подільського державного університету, яку очолювали *І. С. Винокур*, а пізніше *А. Ф. Гуцал*. Ім'я *І. С. Винокура* пов'язане насамперед із багаторічними дослідженнями Бакоти, Теремців, Панівців, Великої Слободи, Юрківців, Пудлівців та інших пам'яток Середнього Подністров'я. Упродовж 1960–1980-х років експедиції під керівництвом *І. С. Винокура* здійснили комплексне дослідження поселень трипільської культури, черняхівської культури, ранньослов'янського та давньоруського часу (*Винокур, 1966*). Отримані матеріали значною мірою визначили сучасний культурно-хронологічний склад археологічної збірки музею.

У фондах музею зберігаються експонати з експедицій *А. Ф. Гуцала та В. П. Мегея* у сс. Дорогоща, Бернашівка, Велика Кужелівка, Кадіївці, Колодіївка, Рудківці, Юрківці.

Помітний внесок у поповнення музейних фондів зробили багаторічні польові дослідження наукових працівників **Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника**: *І. Зільманович*, *Г. Хотюна* (директор музею), *Н. К. Козлової*, *С. Є. Баженової* (директор музею), та інших дослідників. Варто виокремити з поміж інших діяльність *Л. І. Кучугури*. Нею зібрано та передано до фондів музею велику кількість експонатів з археологічних досліджень 18 населених пунктів: сіл Сокіл (розкопки), Залуччя, Вел. Жванчик, Врублівці, Дорогоща, Каветчина, Калюс, Калачківці, Китайгород, Колунівка, Кривчик, Лоївці, Малинівці, Острівчани, Стара Ушиця, Студениця, Теремці, Фурманівка.

Також у фондах музею зберігаються експонати з експедицій археологів О. Д. Ганіної в с. Заліщики, Іване-Пусте 1950-х років передані Львівським історичним музеєм, М. К. Каргера з с. Городище 1958 р., передані через наукового працівника музею І. Зільманович, П. Рапопорта з сіл Гринчук та Привороття 1963 р., Т. Мовші з с. Цвіклівці 1962 р. передані через наукового працівника музею А. В. Ткачука.

Окремо варто виділити, що поповнення археологічної колекції фондів музею відбувалося через передачу експонатів іншими музеями: Київський історичний музей, Львівський історичний музей, Галицький музей.

Аналіз географічної картотеки дає змогу частково реконструювати історію формування археологічної збірки, встановити коло дослідників, які передавали матеріали до музею, простежити географію польових робіт та основні етапи комплектування археологічних фондів упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Географія надходжень

Основна частина надходжень сформована за результатами археологічних розвідок, розкопок і зборів, проведених на території Хмельницької, Вінницької, Тернопільської та Чернівецької областей. Найширше географічне охоплення простежується в межах Хмельницької області. Найбільш інтенсивно досліджувалися села Врублівці, Глибівка, Зіньківці, Кадиївці, Китайгород і Кубачівка, де польові роботи проводилися протягом кількох десятиліть – від кінця ХІХ до початку ХХІ ст.

За межами Хмельниччини матеріали надходили також із Тернопільської, Чернівецької та Вінницької областей, хоча кількість досліджених пам'яток там була значно меншою. У Тернопільській області археологічні роботи проводилися у Возилівці, Заліщиках та Іване-Пусте; у Чернівецькій – у восьми населених пунктах, серед яких Бабин, Ленківці, Макарівка та Новоселиця та ін.; у Вінницькій – у шести населених пунктах, зокрема Бернашівці, Озаринцях, Посухові і Шаргороді, Жевані та Сажкові. Таким чином, географія надходжень відображає широкий ареал археологічних досліджень Поділля та суміжних регіонів, водночас засвідчуючи домінуючу роль Хмельницької області у формуванні археологічної збірки музею.

Повний перелік населених пунктів, з яких походять матеріали археологічної групи зберігання, подано у **Додатку 1**.

Висновки

Проведене дослідження підтвердило, що географічна картотека археологічної групи зберігання є цінним історичним джерелом, яке дає змогу реконструювати процес формування археологічної збірки Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, простежити географію надходження пам'яток, визначити основні етапи комплектування фондів та внесок окремих дослідників і археологічних експедицій у створення сучасної музейної колекції.

Встановлено, що витоки колекції пов'язані з діяльністю Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та Давньосховища, тоді як найбільш інтенсивне поповнення фондів відбулося у другій половині ХХ ст. завдяки роботі експедицій, а також наукових співробітників музею.

Аналіз картотеки засвідчив, що основний масив археологічних матеріалів походить із території Хмельницької області, тоді як надходження з Вінницької, Тернопільської та Чернівецької областей мають менш численний, але важливий характер. Найбільш активними фондоутворювачами були М. С. Борковський, С. К. Шкурко, І. С. Винокур, М. О. Тиханова, Л. І. Кучугура, В. Б. Антонович та інші дослідники, діяльність яких визначила сучасний склад музейної археологічної збірки.

Отримані результати розширюють джерельну базу з історії археології Поділля та історії музейної справи, а також створюють підґрунтя для подальших досліджень археологів, цифрової реконструкції процесів комплектування музейних фондів і підготовки наукового каталогу археологічної колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Б., 1891, Бакотский скальный монастырь. *Киевская старина*, №9.
- Антонович В.Б. 1886, О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. *Труды VI археологического съезда*. Т.1, с. 86-102.
- Баженов Л. 2011. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я (1945-1980). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*. С. 137-141.
- Баженов Л. В. Баженов О. Л. 1997. Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80 ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.). *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Т.1, С. 44-46.
- Брайчевський М. Ю., Довженко В.И. 1967 Поселение и святилище в с. Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*. №139. С. 238-262.
- Винокур І. С. 1966, Ружичанський могильник III - IV ст. н. е. (Дослідження 1965 р.). *Тези доповідей на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського педінституту за 1965 р.* С. 32-33.
- Винокур І., Горішній П.1994. *Бакота: столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський. 363 с.
- Винокур І., Хотюн Г. , Бойко Ю. 1963. Розкопки в Бакоті. *Радянське Поділля*. 27 жовтня.
- Винокур І.С. 1995, 30 років досліджень археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту. *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції*. С. 78-81.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф. та ін. (1984). *Довідник з археології України*. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ: Наукова думка.
- Винокур І. С., Гуцал А. Ф. Исследование в Среднем Поднестровье. *Археологические открытия 1976 года*. 1977. С. 276-277.
- Геринович В. О. 1926. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукши Китайгородського району Кам'янецької округи. *Записки Кам'янець-Подільського ІНО*. Т.1.С.15-16.
- Гуцал А. Ф. 1993, Дослідження Бернашівського могильника у 1991 - 1992 рр. *Археологічні дослідження на Україні у 1992 рр.* С. 53-54.
- Гуцал А. Ф. 2000. Стовпові гробниці Шутнівських курганів. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. С. 101-102.
- Гуцал В. А., Мегей В. П. 2000. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963-1999). *Давня і середньовічна історія України*. С.15-32.
- Мовша Т. Г. 1964. Трипільське поселення в с. Цвіклівці (на Дністрі). *Археологія*. Т. 16. С. 216-222.
- Прокопчук В. С., Старенкий І.О. 2016, *Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX-на поч. XX ст.* с.308.
- Раппопорт, П. О. 1967. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. с.241.
- Рудинський М. Я. 1949, З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 (Палеолітичні стоянки Сокіл, Китайгород, Колачківці). *АП УРСР*. Т.2. С. 299-314.
- Сецинский Е. И., 1899. Бакота, древняя столица Понизья. *Подольские епархиальные ведомости*. № 46-49.
- Сіцинський, Ю. Й. 1901. *Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Т. 1. Москва. С. 197–353.
- Старенький І., Левінзон Є.2023, Археологічна колекція М. С. Борковського у фондах Кам'янець-Подільського музею. *Археологія & Фортифікація України*. С. 166-172.
- Тиханова М. 1949, Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька. *АП УРСР*. Т.1. с. 177-178.
- Хотюн Г. М. 1970. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці. *III Подільська історико-краєзнавча конференція*. С.138-140.
- Шкурко С. К. 2017, *Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952-1974 рр.)* за наук. ред. О. Пламеницької. 120 с.

Inna Shvets

Chief Curator of Collections
Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve

Svitlana Smirnova

Head of the Museum of Antiquities Sector
Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve

THE GEOGRAPHICAL CARD INDEX OF THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS OF THE KAMIANETS-PODILSKYI STATE HISTORICAL MUSEUM-RESERVE AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE MUSEUM COLLECTION

The article examines the geographical card index of the archaeological holdings of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve as an important source for reconstructing the history of the museum's archaeological collection. For the first time, the geographical card index is analyzed as an independent historical source that provides information on the provenance of archaeological artifacts, the chronology of their acquisition, the researchers who transferred them to the museum, and the territorial distribution of archaeological investigations. Based on the analysis of museum documentation, the main stages in the formation of the archaeological collection from the late nineteenth century to the early twenty-first century have been reconstructed. Particular attention is paid to the contribution of archaeological expeditions, museum staff, and individual scholars to the development of the collection. The study identifies the principal regions from which archaeological materials were acquired and demonstrates that the largest number of artifacts originated from the territory of present-day Khmelnytskyi Oblast, while smaller but significant groups of finds were obtained from Vinnytsia, Ternopil, and Chernivtsi oblasts. The research also determines the role of leading archaeologists, including V. Antonovych, M. Borkovskiy, S. Shkurko, M. Tikhanova, I. Vynokur, L. Kuchuhura, and others, whose fieldwork substantially enriched the museum's holdings. The article argues that the geographical card index is a valuable source for studying the history of archaeology in Podillia, reconstructing the development of museum collections, verifying information contained in archaeological publications, and investigating the institutional history of archaeological heritage preservation.

Keywords: archaeological collections, museum collections, geographical card index, Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, history of archaeology, Podillia, museum documentation.

**Перелік населених пунктів
за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»**

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
1.	с. Алушко			Енеоліт Сокира
2.	с. Антонівка	1962	М. Борковський	Трипілля
3.	с. Бабин Чернів. обл	1950	С. Шкурко	
4.	с. Баговиця	1946, 1977, 1963	М. Борковський	
5.	с. Бакота	1892, 1957, 1960, 1961, 1963, 1970	В. Антонович, Ю. Сіцинський, І. Винокур, Г. Хотюн,	Русь, Бронза (К-Ра Шнуров. Кераміки), Зерно (14 Ст.), Ф-Ти Архітект., Хрести Натільні Перламутр.
6.	с. Балин			
7.	с. Балинівка (Петрівське)	1950		Ф-Т. Сокири Доби Бронзи
8.	с. Бернашівка Вінн. обл.	1978, 1987, 1990	І. Винокур, А. Гуцал, В. Мегей	Чернях. к-ра
9.	с. Біла			
10.	с. Біланівка			
11.	с. Бережанка			
12.	с. Боришківці	1953, 1954, 1958, 1959; 1958; 1959; 1959, 1961;	Збір І. Зільманович; збір Гвоздьова; збір Мачинського і Павлової; М. Борковського,	
13.	с. Борковець			
14.	с. Борців Тернопіл. обл.	1952	І. Винокур	
15.	с. Брага			
16.	с. Братківці	1961		Зуб Мамонта
17.	с. Бровари			
18.	с. Вахнівці	1953	Збір Голдіна	Кремінь
19.	с. Велика Кужелівка	1989	А. Гуцал, В. Мегей	Зернотерки Трипілля
20.	с. Велика Слобода	1959, 1960, 1983; 1984	Збір А. Мар'янова; І. Винокур, В. Мегей	Чернях.К-Ра, Прясло
21.	с. Великі Вірмени			
22.	с. Великий Жванчик	1987	В. А. Захар'єв, Л. І. Кучугура	Енеоліт
23.	с. Велике Залісся	1951, 1952	Збір Валькова	Посуд Доба Бронзи

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
24.	с. Вільховець	1956, 1954	Збір Василяна	Трипілля, Русь
25.	с. Вітківці			
26.	с. Возилівка Бучацький р-н. Тернопіл. обл.	1970-ті	Збір І. С. Винокур	
27.	с. Воробіївка			
28.	с. Вороновиця Чернів. обл.	1953	С. К. Шкурко	
29.	с. Врублівці	1953 (розкопки), 1956, 1965, 1971, 1977-1984	Н. К. Тиханова; Л. І. Кучугура; Н. К. Козлова	Кремій Мезоліт, Посуд Чернях. К-Ри
30.	с. Гаврилівці	1955, 1967, 1968	М. Борковський	
31.	с. Глибівка	1971, 1972, 1982 (збір), 1983(розкопки)	С. Є. Баженова	
32.	с. Голосків	1947, 1954, 1957-1964, 1970, 1972, 1973	М. Борковський	Енеоліт
33.	с. Гомарно Дунаєв. р-н.	1987	В. Захар'єв	Енеоліт
34.	с. Гориславці			
35.	с. Городище	1958	М. К. Каргер через І. Зільманович	Русь, Шлак, Горіле Зерно
36.	м. Городок	1977, 1984		Палеоліт, Трипілля
37.	с. Грем'ячка	1947 з Київського історичного музею, 1951збори учителя І. Н. Солошної, 1954, 1956 збори Н. К. Козлової		Трипілля, Мініатюрний Посуд, Яйцепод. Посуд
38.	с. Гринчук	1963 І. Винокур, П. Рапопорт, 1970 М. Борковський		Неоліт-Енеоліт, РЗВ, Середньов.
39.	с. Грихова	1967 М. Борковський		Енеоліт
40.	с. Глушківці	1967	М. Борковський	Неоліт
41.	с. Гуків	1955	С. Шкурко	Енеоліт, Русь
42.	с. Гуменці	1959, 1967, 1968 М. Борковський; 1968 С. Шкурко		Доба Міді- Бронзи, Чернях.К-Ра.
43.	с. Гусятин	1948, 1974	З Галицького музею	Енеоліт
44.	с. Гута Блещанівська	1959	М. Борковський	
45.	с. Гуцули Кам-Под. р-н.	1954-55, 1959 С. Шкурко; 1957 збір І. Зільманович		Рані Слов'яни
46.	с. Дерев'яне			Енеоліт: Сокира Ритуальна
47.	с. Довжок	1952 Т. Сис; 1957-1967 М. Борковський, 1965 школярі		Енеоліт, Шолом 14 Ст.?

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
48.	с. Дорогоща	1985	А. Гуцал , В. Мегей, І. Винокур, Л. Кучугура (розкопки)	Епоха Бронзи, Речі З Могильника Комарівс.К-Ри
49.	с. Жабинці	1948 з Галицького музею, 1958 збори		
50.	с. Жеван Вінн. обл.	1983 передав Огородник В. В.		Зуб Мамонта
51.	с. Жванець	1958, 1960	М. Борковський	
52.	с. Жердя	1968	Г. Хотюн	Кремінь, Кістка
53.	с. Завалля	1948 з Галицького музею; 1963, 1970 збори Борковського; 1966, 1968, 1974 С. Шкурко; 1981 збори І. В.Ткача		Енеоліт, Залізний Вік, Рані Слов'яни
54.	с. Залісся	1964 М. Борковський; 1965 Вальков; 1969 збори А. І. Почашинського та А. І. Перенчука (маса експонатів)		Енеоліт
55.	с. Залісці	1977	В. Захар'єв	
56.	с. Залуччя	1961збори А. І. Сороки, 1984 Л. І. Кучугура		Русь
57.	с. Западинці			Пізня Бронза
58.	с. Зіньків	1962		Енеоліт, Бронза
59.	с. Зіньківці	1945, 1948, 1958, 1960, 1963, 1964, 1968, 1982	І. Д. Зільманович; М. С. Борковський; Кирилюк	
60.	с. Зелене Красилівськ.р-н.	1948 експедиція		Русь
61.	с. Зеленче	1962, 1963	М. Борковський	
62.	с. Заліщики	1953	О. Д. Ганіна, Львівський Історичний Музей	Раній залізний вік
63.	с. Іване-Пусте	1958, 1959, 1961	О. Д. Ганіна	
64.	с. Іванківці	1951, 1952 Довженок; 1955		Чернях. К-Ра
65.	с. Йосипівка	1983	С. Е. Баженова	Енеоліт
66.	с. Каветчина	1987	Збори Л. Кучугури	Чернях. К-Ра
67.	с. Кадіївці	1892 В. Б. Антонович(?) Давньосховище; 1938, 1949 з Галицького музею; 1947, 1954, 1959, 1968, 1969 М. С. Борковський, С. К. Шкурко ; 2006 А.Ф. Гуцал		
68.	с. Калачківці	1977, 1981, 1988	Збори Л. І. Кучугури	
69.	с. Калиня	1958. І Зільманович; 1959 збори Павлової і Мачинського; 1963 М. Борковський; 1979 Т. В.Дуткевич		Енеоліт

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
70.	с. Калюс	1967 М. Борковський, 1977 Л. Кучугура		Кам'яний Вік
71.	с. Кам'янка	1973 М. Борковський		
72.	м. Кам'янець-Подільський (Старий замок)	1953; 1959 Г. Хотюн, С. Шкурко (багато), 1956, 1960, 1965, 1968, 1969, 1974 С. Шкурко. 1960, 1964-65 Є. Пламєницька		
73.	с. Карачківці	1960	М. Борковський	
74.	с. Катеринівка	1959	М. Борковський	
75.	с. Кептинці	1970	С. Шкурко	Енеоліт
76.	с. Китайгород	1892; 1977; 1979	В. Б. Антонович; Л. І. Кучугура збір	Кам'яний Вік
77.	с. Княгинин	1948-49 Давньосховище 1959, 1965 М. Борковський 2003 В. С.Ткачук		Енеоліт
78.	с. Козак	1946, 1964, 1969, 1974 М.Борковський		Енеоліт
79.	с. Колибаївка	1957 збори Завальського, 1959, 1962, 1964, 1967-68, 1974 М. Борковський		Енеоліт
80.	с. Колодіївка	1967 2009 А.Ф. Гуцал розкопки університет		Енеоліт, Доба Бронзи, Раній Залізний Вік
81.	с. Колунівка	1977 збори Л. Кучугури		Верх. Палеоліт
82.	с. Кормільче	1964	Збори Т. С. Медведина	Неоліт-Енеоліт
83.	с. Кривчани	1963		Кам'яний Вік, Чернях. К-Ра.
84.	с. Кривчик	1977	Збори Л. Кучугури	Верх. Палеоліт
85.	с. Крушанівка	1968	С. Шкурко	
86.	с. Кубачівка	1950-1960-ті; 1970-ті	М. С. Борковський; С. К. Шкурко; Г. М. Хотюн	Кам'янець- Подільський Музей. Енеоліт
87.	с. Кугаївці	1969	С. Шкурко	Рані Слов'яни
88.	с. Кудринці	1970		
89.	с. Кужелівка	1957	Вчитель Гоцуляк	Енеоліт
90.	с. Кузьмінчик	1954, 1955	С.К. Шкурко	
91.	с. Кульчіївці	1953 , 1956, 1976		Доба Бронзи
92.	с. Куражин	1947 коса горбуша, 1961 булава з діориту 1968 збори С. Шкурко	дир. школи с. Куражин В. К. Рибак передав бронзовий кельт	Енеоліт, Доба Бронзи Русь

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
93.	с. Кушниця Чернів. обл.	1955	С. К. Шкурко	
94.	с. Ластівці	1953 1954 В. А. Марченко 1964 І. Ю. Васілішин		Енеоліт
95.	с. Ленківці Чернів. обл.	1954 збори М. Борковського		
96.	с. Лепесівка Білогір.р-н	1957, 1958 М. Тиханова 1959 І. Зільманович		Раній Залізний Вік, Чернях.К-Ра
97.	м. Летичів	1965 Л. В. Калиниченко		Енеоліт
98.	с. Лисогірка	1964		Доба Бронзи
99.	с. Лоївці	1977 Збір Л. Кучугури 2003 С. Семенчук		Палеоліт Залізний Вік (Ідол)
100.	с. Лука Мар'янівська	1977		Палеоліт
101.	с. Лука Врублівецька	1945-50 збори; 1945 М.Я. Рудинський збір; 1950 Середньодністровська експедиція; 1953 (розкопки)1955-57 М. Тиханова ; 1955 збори Силенко 1956 Збір Н. Козлової; 1958 І. Зільманович		Багатошарове Поселення
102.	с. Лясківці	1961, 1973, 1971		
103.	с. Макарівка Чернів.обл. Кельмен.р-н	1953 збори М. О. Тиханова 1967 М. Борковський		Енеоліт Ченях.К-Ра
104.	с. Маків	1953 збір Силенко; 1959 збори Л. Л. Грицака; 1963 М. Борковський		Палеоліт, Енеоліт
105.	С. Мала Побійня Віньковець.р-н	1953 збір Буртмана (?)		
106.	с. Малинівці	1954-55 С. Шкурко; 1959, 1968 М. Борковський; 1977 Л. І. Кучугура		
107.	с. Мархлівка Город. Р-н	1968		Рані Слов'яни
108.	м. Меджибіж	1953, 1974		Палеоліт
109.	с. Мілівці	1949 1962		Енеоліт. Доба Бронзи
110.	с. Міхля Ізяславськ. р-н	1978	Лис Б. Л.	Енеоліт
111.	с. Михайлівка	1953	збори	Енеоліт
112.	с. Митниці	1960-ті	збори	
113.	с. Мукша	1953	М. Тиханова	Раній Залізний Вік
114.	с. Мукша Боришківецька	1951-52	Збори Силенка	Рані Слов'яни
115.	с. Нагоряни	1957	М. Борковський	Енеоліт

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
116.	Немирівське городище (біля с. Сажків Вінн.обл.)	1950	З Київського музею	Залізний Вік
117.	с. Ніверка	1964	Пирин	Енеоліт
118.	с. Нігин	1961 1964	М. Борковський	Енеоліт
119.	с. Нова Ушиця	1956		Доба Бронзи
120.	с. Новоселиця Чернів. обл.	1956	Пасічник	Неоліт-Енеоліт
121.	с. Озаринці Вінн. обл.	1949		Ф-Ти Кісток Тварин
122.	с. Оленівка	1958 І. Зільманович; 1959 збори Мачинського і Павлової; 1966 М. Борковський		
123.	с. Оринін	1960 збори Супруна; 1970, 74 С.Шкурка		Трипілля, Чернях.К-Ра
124.	с. Остапівці	1956 збори І. М. Кулаківського		Доба Бронзи
125.	с. Острівчани	1958 І. Зільманович 1986 Л. Кучугура		Рані Слов'яни, Русь
126.	с. Остропіль	1970		Чернях.К-Ра, Русь
127.	с. Панівці	1961 І. Винокур, 1966, 1969 С. Шкурко 1970 збори М. Борковського 1974 збори Чеюмова		
128.	с. Панасівка Дунаєв. р-н.	1959 збори Комарова		
129.	с. Підпилип'я	1958 І. Зільманович 1974 збори А. Задорожного 1976 М. Борковський		Енеоліт, Бронза
130.	с. Подільське	2003	В.С.Ткачук	Доба Бронзи
131.	с. Покутинці	1964		Енеоліт
132.	с. Польний Мукарів	1965		Енеоліт
133.	с. Посухів Вінн. Обл. Мур. Кур. р-н	1977	Збір В. Кодряка (?)	
134.	с. Привороття	1963	П. Раппопорт збір	Енеоліт, Залізний Вік, Русь
135.	с. Приймачин	1954		Енеоліт
136.	с. Пудлівці	З Давньосховища 1948 з Галицького музею 1964 1974 І. Винокур; 1979 збори Т. І. Сороки		Кістки Тварин Трипілля
137.	с. П'ятничани	З Давньосховища 1954 С. Шкурко; 1963		Кістки Коня
138.	с. Редвинці	1959 М. Борковський		

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
139.	с. Рихта	1959; 1964 М. Борковський		Енеоліт
140.	с. Рогізна	1962 М. Борковський		Енеоліт
141.	с. Романівка	1966		
142.	с. Руда	1965, 1968 М. Борковський		
143.	с. Рункошів	1961 1979 Збір І. С. Комарницького		Енеоліт, Доба Бронзи
144.	с. Рудківці	1947 1969 збори 1976 А. Ф. Гуцал		Залізний Вік, Русь
145.	с. Ружичанка	1965 Експедиція І. Винокура (Кам-Под. інститут)		Чернях.К-Ра
146.	с. Рупківці			
147.	с. Савинці	1967	Н. Ф. Заричевський	Доба Бронзи
148.	с. Сатанів	1990 Н. Левченко; 2003 В. С.Ткачук		
149.	с. Северінка Літинс. повіт		З Давньсхов.	Заготовка Сокири
150.	с. Січинці	1967	Добровольський	
151.	с. Слобідка	1957 Ю. Ф.Ванар Збори 1950-60-х років		Кам'яний Вік Енеоліт
152.	с. Слобідка Кульчівецька	1948 експедиція		Чернях. К-Ра
153.	с. Слобідка Малинівецька	1973	Збори М. С. Борковського	
154.	с. Слобідка Рихтецька	1953, 68 збори 1958 вчитель Василенко 1970 М. Борковський 2003 В. С.Ткачук		Енеоліт-Бронза
155.	с. Смотрич Дунаєв. р-н	1961 Борковський 1974 розкопки 1975 збори		
156.	с. Смотрич Кам-Под. р-н.	1961, 1976, 1978 Борковський		
157.	с. Совиний Яр	1975		Доба Бронзи
158.	с. Сокіл	1945 збори М. Рудинського (багато) 1954, 1961, 1962, 1967, 1970, 1972, 1977 С. Шкурко 1972 М. Борковський 1977, 1985-86 (розкопки) Л. І. Кучугура		Палеоліт
159.	с. Сокоlecь			Енеоліт
160.	с. Сокиринці	1960 1964 збори Енакула (?)		Доба Бронзи
161.	с. Солобківці	1991		Енеоліт

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
162.	с. Соснівка	1954		Енеоліт
163.	с. Сприсівка	1961		Неоліт-Енеоліт
164.	с. Ставчани Новоуш. р-н	1963 1970	І. Винокур	
165.	с. Стара Гута	1962 1967 М. С. Борковський		
166.	с. Стара Ушиця	1947 М. С. Борковський 1949 з Галицького музею 1953 збори С. Н. Заремба 1976 П. А. Горішний (розкопки) 1977 Л. Кучугура		
167.	с. Студениця	1958 1968 С. Стороженко 1975 П. Горішний 1977, 1985 Л. І. Кучугура		
168.	с. Субіч	1965 М. С. Борковський		Енеоліт
169.	с. Супруньківці	1964 В.В Ковальов.		Бронза
170.	с. Суржа	1959 М. С. Борковський		Енеоліт
171.	с. Суржинці	1964 М. С. Борковський		Палеоліт
172.	с. Тарасівка	1964 Борковський 1974		Енеоліт
173.	с. Татариски	1946 1953 І. А. Іваницький 1956 збори В. Чейчука 1964-65, 1968, 1977 збори 1966 С. Шкурко 1954, 1957-1959, 1963, 1964, 1966-1970 М. Борковський		Палеоліт, Енеоліт, Русь, Середньовіччя
174.	с. Теремці	1963-64 Г. М. Хотюн, І. С. Винокур 1975 П. А. Горішний 1977, 1979 Л. І. Кучугура		Палеоліт, Трипільська К-Ра, Залізний Вік
175.	с. Тимків	1964 М. С. Борковський		Енеоліт
176.	с. Устя	1953 М. О. Тиханова (розкопки) 1957 М. О. Тиханова збори 1971		Чернях. К-Ра, Русь
177.	с. Фридрівці	1974	М. С. Борковський	Енеоліт
178.	с. Фурманівка	1969 1982 Л. Кучугура 1989 В. Віннюков		Енеоліт, Бронза, Русь
179.	с. Ходорівці	1948, 1951, 1955, 1957-59, 1962, 1964, 1966 - 1968; 1973 М. С. Борковський 1958 І. Зільманович		

Перелік населених пунктів за Географічною картотекою групи зберігання «Археологія»

№	Назва населеного пункту	Роки досліджень	Дослідники	Примітки
180.	с. Цвіклівці	1952, 1958 І. Зільманович 1957-59, 1962, 1964, 1966, 1968-1969 М. С. Борковський 1959, 1962 А. В. Ткачук (скарб з досл. Т. Мовші)		Енеоліт Русь
181.	с. Цибулівка	1959, 1964 С. Шкурко 1983		
182.	с. Чабанівка	1964		Доба Бронзи
183.	с. Чорна	1964		Доба Бронзи
184.	с. Чорний Острів	1952		Русь
185.	с. Чорнокозинці	1954 М. Борковський, 1956 А. І. Шувера 1960		Енеоліт, Бронза, Чернях. К-Ра, Середньовіччя
186.	с. Чугор	1950-60-ті 1960 М. А. Белінський		Неоліт, Енеоліт, Доба Бронзи: Культура Кулястих Амфор
187.	с. Шаргород Вінн. обл.	1940 з Київського музею		Раній Залізний Вік
188.	с. Шутнівці	1954, 1968 М. Борковський		Енеоліт
189.	м. Шепетівка	1957		Русь
190.	с. Шибутинці	1969 С. К. Шкурко		
191.	с. Шидлівці	1974		Енеоліт. Чернях. К-Ра
192.	с. Шустівці	1970 С. К. Шкурко		Енеоліт, Доба Бронзи
193.	с. Юрківці Чемеров. р-н.	1972	І. Винокур, А. Гуцал, С. Баженова	
194.	с. Ямпільчик Чемеров. р-н	1957		Доба Бронзи. Культура Кулястих Амфор
195.	с. Ярмолинці			Неоліт, Енеоліт
196.	с. Ярославівка Летич. р-н	1954	С. Шкурко	Енеоліт, Доба Бронзи, Чернях. К-Ра
197.	с. Ярошівка	1955	С. Шкурко	Енеоліт
198.	с. Яруга		М. А Дулена (?)	Енеоліт, Доба Бронзи, К-Ра Кулястих Амфор
199.	с. Ясенівка Чернів. обл.	1953- 1954	С. К. Шкурко	Чернях.К-Ра.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

Випуск 3

*Видання було започатковане у 2011 р.
У 2011-2013 рр. – Збірник матеріалів конференції
«Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я».
У 2014–2023 рр. – Збірник матеріалів конференції
«Археологія & Фортифікація України».
З 2024 р. – Науковий збірник «Археологія & Фортифікація».*

Підписано до друку 20.07.2026.
Формат 60х84 1/8. Умов. друк. арк. 31,16.
Друк принтерний. Папір офсетний.
Зам. № 778. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 30Б, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302
Тел. (067) 381 29 43
E-mail: aksiomaprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.